Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

TORAIGHYROV UNIVERSITY

ВЕСТНИК ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2025)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

https://doi.org/10.48081/SSBG3232

Бас редакторы – главный редактор
Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор
Заместитель главного редактора Анесова А. Ж., *доктор PhD*
Ответственный секретарь Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия
Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*
Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*
Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*
Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Әділбекова Ж. Б., Үсен А. Ә.
М. О. Әуезов шығармашылығы – Шығыс пен Батыс
арасын қосқан әдеби көпір.....6
Ажибекова М. Е., Айтказина Т. Д., Смакова Д. Р.,
Омаров С. К., Мұхаметқалиқызы М.
Жаратылыстану бағытындағы оқулықтарда қолданылатын кірме
терминдердің лексикалық қабаттары.....19
Айтуғанова С. Ш., Сарсембаева С. А., Сабырбаева Р. Қ.
Көркем туындыдағы симулякрдың оқырман санасын басқару қызметі.....34
Акегожаева Р. Н., Мурзинова А. С.
«Үйлену» ғұрыптық рәсімдеріне қатысты скриптонимдердің
лингвомәдени ерекшелігі.....49
Akizhanova D. M., Nurgaliyeva U. S., Nygmetova B. D.
Use of cultural keywords in argumentation.....62
Амирова А., Бейсенбай А., Сағидолда Г., Жумаханова А.
«Мемлекет» концептісінің лингвокогнитивті сипаты
(қазақ мақал-мәтелдері бойынша).....77
Ахметова Б. З., Тлеулесова А. Ш., Жұмаш Ж. М.
Отглагольные и отнаречные прилагательные в разговорной
речи на территории Северного Казахстана.....92
Ахметова М. К., Абенова П. Ғ.
Код ауыстырудың отандық және шетелдік лингвистикада зерттелуі.....105
Бисембаева С. Д., Сансызбаева С. К., Темиркулова Г. К.
Феминитивы в казахской и русской лингвокультурах.....118
Vafeev R. A., Saurbayev R. Zh., Yerekhanova F. T.,
Pogozheva E. Yu., Omarov N. R.
The function of the virtual and the actual meaning of the word
«Hul» («Fish») in the lexical semantic paradigm of the Khanty language.....131
Гаранина Е. П.
Художественная деталь в структуре лирического произведения.....147
Джакыпбекова М. Т., Кыяхметова Ш. А.
І. Жансүгіров өлеңдеріндегі тұрмыстық этнографизмдердің
этномәдени сипаты.....159
Ерғалиев Қ. С.
Интернет-мемдердегі ұлттық құндылықтардың репрезентациясы.....173

Ескендиров Н. Р., Молғаждаров Қ. К., Шапауова А. А., Қадыров Ж. Т., Әлімбеков Р. Ж.
Түркі халықтарының драматургиясы мен театр ойындарындағы фольклорлық элементтер (қарашай-балқар жұртының пьесалары негізінде) 189
Жаксыликова К. Б., Оданова С. А., Удербаев А. Ж., Ускенбаева Р. М., Шахажанова Г. К.
Транслингвизм және қазақ тілі: жаһандық тәжірибе мен ұлттық сабақтастық 203
Жумабекова А. К.
Современное состояние проблемы оценки качества перевода за рубежом и в Казахстане 216
Zhumageldin Zh. Sh., Smagulov Zh. K.
Techniques and means of animal representation in Kazakh animalistic prose 229
Zhumanbayeva R. O., Tuzelbayeva D. M., Berdybekova Z. M.
Pragmatics of gluttonous discourse in television programs 241
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Аблаев А. С.
Мәшһүр Жүсіп және тұспалдау өлеңдері 252
Жүсіпова Г. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Қуандық З. Е., Маулет А.
Қазақ әдебиетіндегі сопылық сарын 264
Имангаликова Ж. М., Маликов К. Т.
Медиамәтінді сыни талдау алгоритмі 275
Islam A., Yerlan A.
Genre characteristics and translation of historical words in Charlotte Brontë's «Jane Eyre» 290
Қанапина С. Ғ., Есіркепова К. Қ., Безаубекова А. Д., Бекбосынова А. Х.
Поэтикалық мәтіндегі метонимиялардың тілдік табиғаты 304
Kapanova D. E., Kenzhekanova K. K.
Enhancing vocabulary learning with Quizlet and Anki mobile apps 316
Кожахметова К. Е., Кожахметова Б. Р., Балмагамбетова Ж. Т., Аязбаева Б. К.
Саяси дискурс және қазақ саясаткері сөйлеу портретінің прагмалингвистикалық қырлары 328
Kurkimbayeva A. M.
Linguacultural aspect of Kazakh-language travel blogs 343
Леонова А. И., Абдол Э. Д., Коптлеуова К. Б., Хайржанова А. Х., Кайрлиева Н. Б.
Стилистические и структурные особенности фразеологизмов с кулинаронимами 356
Ordabayeva Zh. Ye., Karimova K. K., Azylbekova G. O., Klyushina Z. V., Shilenkova Ye. R.
On the communicative aspect of Islamic preaching 369

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ӨТОЗВАНА / RETRACTED
30.09.2025

Sattarova A. T., Yerlanova A. Y.
The role of dialogue in the formation of artistic images in the works of Mashkhur Zhussip Kopeev 385
Тәжібаева У. М., Баянбаева Ж. А., Таттимбетова К. О.
Историко-культурная концептосфера русскоязычной прозы А. Алимжанова: новые интерпретации 399
Ташекова А. Т., Зейнулина А. Ф.
Бекмұрат Уахатов және халық ақындары: фольклорлық-әдеби тұтастық мәселелері 414
Турикбенбаева Н. Т., Дюсембина Г. Е., Жонкешов Б. С.
«Репрезентация» ұғымы және ғылым салаларындағы қолданысы 428
Шаикова Г. К., Кривенко Г. А., Сабирова Д. А., Таскарина А. Е.
Гендерная специфика речевых стратегий и тактик в диалогической коммуникации 442
Shakubayeva M. K., Zhumasheva A. Sh.
Metaphors in artistic translation: literality, interpretation, adaptation 454
Шапауов Ә. Қ., Бегалиева Р. Н., Қабыкен М. Ә., Туровская Е. И., Қадыралиева А. О.
Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары драматургиясының тууы мен дамуы және дәстүр жалғастығы 468

Авторлар туралы ақпарат
Сведения об авторах
Information about the authors 480

Авторларға арналған ережелер
Правила для авторов
Rules for authors 515

Жарияланым этикасы
Публикационная этика
Publication ethics 539

ҒТАМР 17.01.07.

https://doi.org/10.48081/WRCQ6436

***Ж. Б. Әділбекова[1], А. Ә. Үсен[2]**

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0109-7743
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3293-5882
*e-mail: zhanara-snowy@mail.ru

М. О. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ – ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫН ҚОСҚАН ӘДЕБИ КӨПІР

Мұхтар Әуезов – шығармашылық жолымен төл әдебиетімізде ғана емес, әлем әдебиетінде өзіндік сара жолын салып, классик жазушылар қатарынан ойып тұрып орын алған көрнекті тұлға. Оның көркемдік әлемі – мәдени контекстті бойына терең сіңірген, шығыс пен батысты жалғастырған әдеби әрі мәдени көпір.

Өз кезегінде Мұхтар Омарханұлы өз заманының әлеуметтік және мәдени өзгерістерін көрсететін бейнелерді шығармаларында сомдау үшін қазақ тілі мен фольклорының әдеби мол байлығын пайдаланды. Оның шығармашылығы дәстүріміздің алып қайнаркөзіне бойлатып, жаңа идеяларға ашық болуымен, кең арналы тынысымен ерекшеленеді.

Бұл мақалада Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармашылығының жаһандық дүниетанымда шығыс пен батыс мәдениетінің синтезін, қазақ халқының бірегейлігін танытуда қосқан үлесі баяндалады.

Берілген мақала салыстырмалы әдебиеттану мен мәдениеттану саласындағы зерттеулердің кең арнасын қалыптастыруға, сондай-ақ Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын әлемдік әдеби мұраның маңызды құрамдас бөлігі ретінде бағалауға арналған.

Мұхтар Әуезов шығармашылығын әлем классиктерінің мұрасымен қатар қойып салыстыру оқырманның дүниетанымын кеңейтіп, әдебиетіміздің көркемдік әлеміне әртүрлі мәдени призмалар арқылы қарап бағамдауға мүмкіндік береді.

Мақала қорытындысында Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармашылығын жаһандану жағдайында қазіргі әдебиеттану пен мәдени процестерге әсерін әрі қарай тереңірек зерттеу қажеттілігі атап өтілді.

Кілтті сөздер: жазушы, әлем әдебиеті, салыстырмалы әдебиеттану, әдеби үндестік, рухани ықпал.

Кіріспе

Көркем әдебиет – әртүрлі дәстүр мен идеялардың өзара ықпалдасуына әсер ететін мәдени алмасудың қуатты құралы. Жаһандану әлемінде рецепция деп аталатын бұл процесс әр алуан әдеби дәстүрлердің өзара әрекеттесуінде бірегей синтезді қалыптастырады. Аталған салада компаративистік тұрғыда жүргізілетін зерттеулердің маңызы ерекше екенін атап өткеніміз жөн.

Салыстырмалы талдау арқылы әлемдік әдеби мұраны бірін-бірі толықтыратын және байытатын, жеке шығармаларды, олардың әлемдік мәнмәтіндегі орнын терең түсінуге ықпал ететін бірлік ретінде қабылдаймыз. Бұл ғылым көркем мәтіндерге талдау жасаумен шектелмейді, сонымен қатар ұлтаралық сабақтастық пен диалогты орнатуға ықпал жасайды. Бүгінгі күні салыстырмалы әдебиеттану қазіргі әдебиетті ілгерлетуші басым бағыттардың біріне айналып келеді.

«Салыстырмалы әдебиеттану» ұғымының қалыптасу тарихына үңілсек, аталған түсінік Франция мемлекетінде Жорж Кювьенің бірнеше организм арасындағы анатомиялық айырмашылық пен ұқсастықты зерттейтін «Салыстырмалы анатомия» терминіне балама ұғым ретінде пайда болды [1, 6-б.].

Иоганн Вольфганг фон Гете алғаш 1827 жылы «Әлем әдебиеті» (Weltliteratur) атауын көпшілік айналымға енгізіп, әртүрлі ұлттар әдебиетінің арасында диалог орнату қажеттігіне тоқталады. Гете әр алуан халықтың әдеби жетістіктерін зерттеу және сол туындыларда орын алатын интеграцияның ұлттық әдеби дәстүрлерді байытатына назар аударады [2, 68-б.].

Әдебиеттанушы ғалым Е. Тілешов «әдеби үдерісте дәстүрді жемісті әрі шынайы жалғастыру – көзсіз еліктеу емес» екендігін негіздей келе, оның шығармашылықпен қабылданып игерілген жалғастығына мән береді: «жазба әдебиетінің дамуымен бірге ұлттың көркемдік танымына басқа халықтар әдебиеттерінің дәстүрлері де ене бастағандығын ұмытпауымыз қажет» деп, баса назар аударады [3].

Қазіргі шетел салыстырмалы әдебиеттануының негізін қалаушылардың бірі АҚШ ғалымы Рене Уэллек салыстырмалы әдебиеттану шығармалар арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды тізіп қоюмен шектелмей, керісінше әдеби процесс пен мәдени өзара әрекеттесуді тереңірек түсінуге бағытталуы керек екенін атап өтеді. Сондай-ақ, автор әдеби

туындылар мен алдыңғы қатарлы тәжірибелерді біртұтас дүние ретінде қарастыруға көңіл бөледі [4, 109-б.].

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында әлемдік әдебиет теориясы мен қазақ әдебиеттануындағы салыстырмалы талдауға қатысты еңбектер пайдаланылды. Мұхтар Омарханұлының әлем әдебиетінің биігінде алатын орны Америка әдебиеті классиктері шығармаларымен салыстыру, параллель қарастыру арқылы талданды. Жазушы шығармашылығына қатысты зерттеуде жүйелеу, тұжырым жасау, салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

XIX ғасырда қазақ әдебиеттануында салыстырмалы зерттеулердің тұңғыш іргетасын қалаған тұлғалар Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин екені белгілі.

Ал, салыстырмалы отандық әдебиеттанудың ғылыми негізін қалыптастыруға мұрындық болған, қазақ әдебиеттануының тарихы мен теориясы, сыны туралы құнды ойларын «Әдебиет тарихы» монографиялық еңбегін жазу арқылы танытқан кемеңгер жазушы, ғалым ретінде М. Әуезов тұлғасын танимыз.

Әдебиеттегі ықпал, әсер, байланыс мәселелерінің жадағай қарастырылмауына мән берген зерттеуші Р. Нұрғали «Сөз өнерінің эстетикасы» атты монографиясында «тұңғыш рет әлем әдебиетін қазақ халқының рухани дүниесімен жалғастыру бақыты Мұхтар Әуезовтің маңдайына біткенін» терең теориялық біліммен бағалайды [5, 80]. Себебі талантты суреткердің шығармашылық ұстаханасы орыс классикасы, Батыс Еуропа, Америка әдебиеті және шығыс әдеби мұраларымен үндеседі.

Қаламгердің әлем әдебиетімен байланысы және сол тұғырда алатын орны жайында көптеген зерттеулер жазылып, Әуезовтану ғылымының қарыштап дамуына негіз болды.

М. Әуезовтің шығармашылық әлемін зерттеу нысанына айналдырған А. Нұрқатов, М. Қаратаев, Е. Лизунова, Л. М. Әуезова, З. Қабдолов, З. Ахметов, Б. Сахариев, Қ. Мұхаметханов, Р. Нұрғалиев, С. Қирабаев, М. Мырзахметов, К. Сыздықов, Т. Жұртбай, Ж. Дәдебаев т.б. сыншы ғалымдардың еңбектерімен таныспыз.

Сонымен қатар қазіргі қазақ әдебиеттануында М. Әуезов тұлғасын әлемдік деңгейде салыстырып талдауға бағытталған кейінгі жасалған көлемді зерттеулерге М. Х. Маданованың «Введение в сравнительное литературоведение» (2003 ж.), Д. Мәсімханның «Мұхтар Әуезов және Лу Шүн» атты монографиясын (2007 ж.), Ш. С. Актановаңың «М. Әуезов пен Э. Хемингуэй шығармаларындағы танымдық, көркемдік үндестік» (2023 ж.) атты докторлық диссертациясын жатқызуға болады.

Бір қарағанда мәдениеті мен тілі, діні бөлек мұхиттың арғы жағындағы АҚШ, шекаралас орналасқан көршілес Қытай секілді елдердің арасында қандай әдеби, мәдени байланыс, ұқсастық пен байланыс болуы мүмкін деген сұрақ көкейімізде тұратыны анық.

«Мухтар Ауэзов, хемингуэевский сверстник, между прочим, всего два года разницы, и в литературу они входили примерно в одно время, учитывая эти жанровые сдвиги, быть может, стихийно – мировая литературная атмосфера такая, и проявляет она себя, где и как угодно, даже далеко от центра, – а может, и сознательно. Во всяком случае, уже в самом раннем его рассказе исключительную роль играет внесюжетная фактура – пейзаж» [6, 104-б.], – деп, орыс ғалымы Николай Анастасьев бір мезгілде қос қаламгер дүниеге әкелген туындылардың қуатты тіліндегі үндестікті кездейсоқтық па, әлде саналы түрде барған қадам ба деп ұқсас паралелльдерге меңзейді.

М. Әуезовтің батыс елдерінің әдебиетінен әсерленгенін драматургия, проза, аудармаларын оқығанда байқаймыз. Сөз зергері Ғ. Мүсірепов: «Қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезов екеуміз, әсіресе, драматургияда Вильям Шекспирден көп өнеге алдық, көп еліктедік деп ойлаймын. Өз басым сол арнамен жүргенде, «Қозы Көрпеш, «Ақан сері» тұсында көркемдік олжа таптым-ау деп санаймын. Ал сол дәстүрді бұзған кездерім белгілі ғой, табысқа жеткен емеспін» [5, 252-б.], – деген пікірінен талантты сөз шеберлерінің бірнеше арнадан, соның ішінде батыс әдебиеті классиктерінен кәсіби тұрғыда үйреніп, тәжірибе жинағаны осыған дәлел.

Мұхтар Әуезов кішкентайынан қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілеріне қанық болып, шығыстық дастандарды жатқа білді, сондай-ақ, орыс және батыс әдебиетіне қызықты.

М. Әуезовтің Абайдың ертекшісі Баймағамбеттің аузынан Америка жазушыларының шығармаларын бала кезінен естіп өскені, таныстығы жөнінде зерттеуші ғалым Т. Жұртбай да жазады [7, 81-б.].

Мұхтар Омарханұлының Ресей, Ташкентте алған білімі мен бесі, сондай-ақ қазақ әдебиеті саласындағы зерттеу жұмысы шығыс пен батыс арасындағы мәдени, әдеби өзара ықпалдастықты қозғайтын мәселелерге алғашқылардың бірі болып қалам тартуға мүмкіндік берді.

Америка жазушыларының қазақ әдебиетінде жариялануы, бұл әдебиетпен қазақ оқырманының танысуы біртіндеп жүргізілген көпқабатты процесс екені белгілі. Кеңес заманында XX ғасырдың басынан бастап елімізде Джек Лондон, Эрнест Хемингуэй сияқты әйгілі америка жазушыларының шығармалары аударылып, жарық көре бастады.

Сондай-ақ, М. Әуезов Американың баспасөз беттерінде жарияланған саяси мақалаларды оқып, еліміздің тәуелсіздігі үшін күрес жолында қажеттісін саралап, маңызды ойларды кәдеге жаратты [7, 81-б.].

XIX ғасырда Америка әдебиеті Эдгар По, Джеймс Фенимор Купер және XX ғасырдың басында Джек Лондон, Марк Твен, Эрнест Хемингуэй және Джон Стейнбек сияқты т.б. дарынды жазушылардың есімдерімен толықты.

Америка әдебиетінде әлеуметтік мәселелерге жете мән беріліп, кейіпкерлердің елде орныққан саяси, қоғамдық жүйеге деген ішкі күресі сол заман шығармаларында бейнеленді. Еліміздегі ахуал М. Әуезовті де толғандырмай қоймағаны сөзсіз, осы секілді мәселелер қарымды қаламгеріміздің назарынан тыс қалмай, әлеуметтік тақырыптарды тереңнен қозғауға түрткі болды.

Мұндай үндестік, ұқсастықты кейіпкерлердің әлеуметтік-саяси жағдайлардан туындап, трагедиялық жайттарға әкелген туындыларды оқу барысында көз жеткіземіз.

Зерттеуші М. Ақтанова М. Әуезов шығармаларындағы «қазақ» деген атаумен келетін кейіпкерлердің барлығын қазақ халқының ғана өкілі ретінде қабылдасақ қателесетінімізді, жазушы қаламынан туындаған көркем образдар бойындағы қасиеттердің бүкіл адамзатқа ортақтығын атап өтеді [8, 95-б.].

Шығармаларында Америка табиғатын қосалқы екінші орындағы фон ретінде пайдаланып қоймай, сонымен бірге ең белсенді әсер етуші күшке айналдыра алған тарихи романның иесі Джеймс Фенимор Купер «Могиканның соңғы тұяғы» атты шығармасымен танымал. Джеймс Фенимор Купер мен Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын талдай отырып, біз географиялық және мәдени алшақтыққа қарамастан, осы екі ұлы сөз шеберін біріктіретін таңғажайып параллельдер мен ұқсастықтарға тап боламыз. Д. Ф. Купер американдық байырғы халықтардың өмірі жайлы қалам тербесе, М. О. Әуезов көшпенді дала жағдайында өмір сүрген қазақ халқының тұрмысын жырлайды.

Қос қаламгер де шығармалары арқылы оқырмандарын өз халқының рухы мен дәстүрінен сусындатады, бастау алған қайнар бұлаққа әкеледі.

Зерттеуші ғалым Р. Нұрғали М. Әуезовтің туған ауылынан тоғыз жасында кетіп, бұдан кейінгі өмірі қалада өтіп, «Қазақ даласын жыр етуде оның алдына түскен ешкім жоқ» [5, 33-б.] деген тоқтамға келеді. М. Әуезовтің көркемдік мұрасымен бастан-аяқ таныссақ, бұл пікірмен баршамыз толық келісетініміз шүбәсіз.

Өмірбаяндық және тарихи көзқарасты үйлестіре отырып, жазушы тұлғасына кешенді талдау жасаған Николай Анастасьев «Степь продувается культурными ветрами с Востока и Запада, здесь скрещиваются лучи,

идущие со всех сторон света, поэт степи – наследник и заложник самых различных традиций» деуі де жазушының әртүрлі қайнар бастаулардан сусындағанын білдіреді [6, 29-б.].

М. Әуезов көшпелі дала тұрмысынан бастап отарлық қайта құрулар кезінде түрлі мәдениеттердің ықпалына тап болған дәуірде өмір сүрді.

Жазушы батыс әдебиетінің озық үлгілерімен танысып, шығармаларында реализм, символизм және романтизм белгілері бар көркемдік тенденцияларды шебер пайдаланады, ішкі және сыртқы қақтығыстарды бастан кешіретін жарқын көркем образдарды дүниеге әкеледі. Сондай-ақ, қаламгер шығыс дәстүрлерінің адал перзенті болып, өз репертуарының түпқазығы ретінде ауызша тараған халықтық аңыздарды алып, қазақ философиясының тереңіне еркін бойлайды.

Ең алдымен, екі жазушы кейіпкерлер бейнесін табиғаттың тылсым күштерімен байланыстыра сомдап шығады.

Купердің Натаниэль (Натти) Бампо атты романтикалық кейіпкері орман мен тұрғылықты тұрғындар жайлы біліммен қарулана отырып, қоршаған әлеммен үйлесімді бірлікте өмір сүреді [9]. Бұл кейіпкер – жапа шегіп, қорлық көргендердің жоқтаушысы, әділдік жолында өмірін сарп кеткен күрескер. XIX ғасырда Америкада батысты игеру мақсатында жер үшін күрес, үндістерді өздерінің алғашқы жерлерінен ығыстырған отарлау саясаты жүргенін тарих беттерінен білеміз.

Әуезов болса, оқырманын «Абай жолында» табиғат пен дәстүр заңдарымен өмір сүретін Абай айналасына шоғырланған қазақ даласының эпикалық бейнесімен табыстырады. Екі автор табиғатты фон ретінде емес, кейіпкерлердің тағдырына әсер ететін маңызды бөлік ретінде пайдаланады. «Пейзажды, диалогты, монологты адам психологиясын ашудың ұтымды тәсілі ретінде пайдалану – Әуезовтің жазушылық ерекшеліктерінің бірі» [5, 216-б.] болғанына көз жеткіземіз.

Сондай-ақ, Купер мен Әуезов шығармаларында мәдениет пен халықтың өмір салты арасындағы қақтығыс тақырыбы меңмұндалап тұрады. Купер Американың байырғы тұрғындары мен Еуропалық иммигранттар арасындағы қақтығысты кеңінен сипаттап, екі әлемді бөліп тұрған алшақтықты көрсетеді. Осыған ұқсас тақырып отарлау дәуірінде етек жайып, қазақ әлемін тұншықтырған реформалар, дәстүр мен жаңашылдық бір-бірімен соқтығыса әрі тоғыса отырып, күрделі өмірлік драмаларды тудырған әлеуметтік өзгерістерді бейнелейтін Әуезов шығармашылығынан көрініс табады.

Екі жазушы мұрасынан ұлттық бірегейлік пен ұлттық кодты іздеу ұмтылысы мен сарындарын байқаймыз. Америка жазушысы Куперде үндістердің өз әлемінен алшақтап, мәдениеті мен бостандығынан айырылып, сарғайған сағыныштан сарылған жай-күйге душар болғанын көреміз, автор

шығармада баяндалған оқиғаларға оқырманын еріксіз мойынсұндырады. Әуезовте бұл сипат қазақтардың бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып табылатын өз халқының салт-дәстүрі, философиясы мен әуенімен табысқан кейіпкерінің әрекетінен байқалады. Қос қаламгер қалам тербеп жазған тақырыптар өткенге деген құрмет және болашаққа деген алаңдаушылық, шынайы құндылықты сақтап қалу ұмтылысын көрсетеді.

Әуезов ар-ұждан, ұлттық бірегейлік мәселелерін қозғай отырып, әртүрлі мәдениеттерге ортақ концептілерді зерттеуге даңғыл жол салады. «Тіл, дін, сенім әр түрлі болғанымен, сезім, әсемдікке құштарлық, арман адам баласына ортақ» [5, 114-б.] екендігі даусыз.

Зерттеуші Ш. С. Актанова М. Әуезовті ғарыштық деңгейдегі ой иесі ретінде бағалап [8, 108-б.], Э. Хемингуэй шығармашылығымен салыстыра отырып, макро және микроконцептілік деңгейде қос қаламгер тұлғасына талдау жасайды. Екі автордың шығармаларында кейіпкерлердің ішкі қақтығыстары мен өзін-өзі іздеу мәселелері жиі көтеріледі, бұл өз кезегінде әртүрлі мәдениеттерге ортақ жалпыадамзаттық тақырыптар екені анық.

Мұхтар Әуезовтің білімі мен әдеби қалыптасуы үлкен саяси және әлеуметтік өзгерістер аясында өтті. Сондай-ақ, «оқу, ғылым қуып, таза жазушылық жұмысқа қарай ойысқан, сүйікті даласынан қол үзгендей кездерінде Әуезов арнаулы ізденістерге, мақсатты жол – сапарларға ден қояды. Бұл ұмтылыстар жемісі – әр кезде, әр түрлі ыңғайда жазылған очерктер» [5, 81-б.]. Әуезовтің ресми делегация құрамында саяхаттаған уақытында жазған «Америка әсерлері» очеркі – осындай сапардың нәтижесі. Очерк алғаш 1964 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде аяқталмаған күйде жарияланады.

Өмірінің соңғы жылдарында Америкаға барған саяхат Әуезов шығармашылығының жаңа көкжиектерін ашты және әлемге екі түрлі мәдениеттің объективі арқылы қарауға мүмкіндік берді.

«Хотя за срок месячный, что называется, не объездишь, не объемлешь такую великую, не объятную, многообразную и богатейшую всеми своими данными страну, тем не менее я вывез большие поробные записи в своем писательском дневнике...» – дей келе [10, 15-б.], Америка Құрама Штаттарының бірнеше қаласында көріп-білгендерімен бөліседі.

Әуезов американдық қоғамның әлеуметтенуі, оның плюрализмі, индивидуализмі мен мәдени әртүрлілігіне сапарға шыққан жолаушы көзқарасымен ғана емес, тереңнен көз жүгіртеді.

Сапарлас әріптесі, украин әдебиеттанушысы Олесь Гончар өз естелігінде М. Әуезовтің АҚШ-қа ысылған жазушы, аса білімдар дана адам ретінде келгенін байқап [10, 40-б.], америка журналистерінің қазақ жазушысын

«философ, Шығыс данасы» [10, 39-б.], деп атағанын ерекше тебіреніспен жазады.

Мұхтар Әуезовтің Америка туралы очерктері – шығыс пен батыс арасындағы мәдени алмасуды түсінуге қосылған маңызды олжа. Оның Америкадағы өмірдің әлеуметтік, мәдени және технологиялық аспектілері туралы бақылаулары мен ойлары жаңа зерттеулерге леп береді. Әуезов жолжазбасы халықтар арасында ашықтық пен түсінісу қажеттілігін, сондай-ақ әдебиеттің мәдени айырмашылық пен ұқсастықтарды зерттеу құралы ретіндегі маңыздылығына тоқталады.

М. Әуезовтің жолжазба очеркте «Сіздерде Хемингуэй неге қадірлі деп сұрап еді, Леонов ұзақ индивидуальный, субъективный, формалистический жауап берді. Оның соғысқа қарсылығы, жалпы адам үшін оптимизмі, өзге, біздің халық сүйетін сипаты туралы сұраққа дәл, кең жауап айтпады» [10, 87-б.], деп, іштей налиды, бұдан біз М. Әуезовтің Хемингуэй шығармашылығымен жете таныс болғанын түсінеміз.

Эрнест Хемингуэй мен Мұхтар Әуезов суреткерлік әлемінің мәдени және тарихи контексттерінің әртүрлілігіне қарамастан, адамның ішкі жан дүниесінің табиғатына терең үңіліп, оған қоршаған әлемнің объективі арқылы қарауға тырысады, бұл – екі жазушыға тән ұқсастық. Әрқайсысы – ішкі және сыртқы мазмұнға бай әдеби ландшафт жасай отырып, өмірге деген ерекше көзқарасын туындылары арқылы жеткізе алған қарымды жазушылар.

Эрнест Хемингуэй өзінің ұстамды стилімен және мазмұнды бояуларымен танымал, ол қоршаған әлемнің кертартпа қайшылықтарына метафоралы үлгіде жауап берген адамның ішкі әлемін көрсетеді.

Әуезов көптеген шығыс ойшылдары сияқты адам мен қоғамның екіжүзді табиғатының символдық көрінісі болып табылатын «ақ пен қара» ұғымын туындыларына арқау етіп пайдаланады.

Хемингуэй мен Әуезов кейіпкерлері көбінесе табиғат, тарих немесе өз тағдырымен күресуге мәжбүр болатын жағдайларға кезігеді. Хемингуэй «Килиманджаро – қарлы тауында» өлім алдында жасап үлгермеген әрекеттері үшін өкінген, ішкі күйзеліс, қорқынышы бар адамды бейнелейді [11]. Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов «Абай жолында» ескіліктің сарқыншақтарымен күреске бел буып, өмірдің жаңа бұралаңдары алдында тұрған кейіпкердің рухани бейнесін танытады. Жазушы өзінің «Абай жолы» эпикалық романында адам табиғаты туралы философиялық ойларды қазақ халқының ұлттық ерекшелігімен сабақтастырады.

Осылайша, бұл жазушылардың туындылары ұқсас философиялық мотивтерден бөлек табиғатты символдық мәнде пайдаланған, толыққанды, өміршең панорамаларды құрудағы шеберліктерімен ұштасады.

Бұл авторлар – адамның ішкі болмысын танытып қана қоймай, адамның ұлы және кең әлемдегі орны туралы ойларға жетелейтін дарынды қыл қалам иелері.

Академик Р. Нұрғали өз зерттеуінде қазақ жазушысының «Абай жолы» эпопеясы арқылы әлем әдебиеті үшін жаңалық болған соны, зор табыстардың көптігін, қазақ тілінің бейнелеу мүмкіндіктерінің жаңа қабаттарын ашқандығына ерекше мән береді [5, 218-б.].

Әуезов қазақ дәстүрлеріне негізделген бейнелер мен мотивтерді суреткерлік әлемінде ұтымды қолданады, сонымен бірге оның әдеби тілі мен композиция жасау техникасынан батыс әдебиетіне тән белгілерді байқаймыз. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында батыстың озық идеяларын шығыстың дәстүрлі құндылықтарына біріктіруге ұмтылатын тұсын бас қаһарман ретінде таңдалған ақын және ойшыл Абай Құнанбаевтың философиялық бейнесінен танимыз: «Эпопея бастан-аяқ өмір көріністеріне, динамикаға, тіршілік тынысына, қимыл қозғалысқа толы. Романда тарау-тарау, сала-сала, белдеу-белдеу жолдар бар, олардың дәл ортасындағы қасқа жол – қазақ халқының прогреске, бостандыққа тартқан, таңға қарай бет алған жолы – Абай жолы» [5, 217-б.]. М. Әуезов дала данышпанының жартығасырлық ғұмырын көркем шеберлікпен өріп, оқырман қауымға жеткізді, эпопея дүниежүзі әдебиетінің төрінен лайықты бағасын алды.

Қорытынды

Жазушы қаламынан шыққан жауһар туындылар қазақ әдебиетінің алтын қорын байытып қана қоймай, әлемдік классикалық әдебиеттің биік тұғырынан орын алады. Жаһандану мен мәдени интеграцияның қазіргі заманғы сын-тегеуріні аясында М. О. Әуезовтің көркемдік мұрасы ұлттық бірегейлікті, дәстүр мен әдеби байланыстарды зерттеуде өзінің өзектілігін жоғалтпай, тың ізденістерге негіз болатынына сеніміз мол. Мұхтар Әуезов шығармашылығы әлем әдебиетімен үндесетін, батыс пен шығыс арасын байланыстыратын мықты көпір екені күмән келтірмесі анық.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Аминева, В. Р.** Теоретические основы сравнительного и сопоставительного литературоведения: учеб. пособие. – Казань : Казан. ун-т. 2014. – 105 с.

2 **Тураев, С. В.** Гёте и формирование концепции мировой литературы. – М. : Прогресс, 1989. – 268 с.

3 **Тілешов, Е. Е.** [Электронды ресурс]. – Әдеби үдеріс : дәстүр мен жаңашылдық. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/erbol-tilesov-adebi-uderis-dastur-men-zanasyldyq__15657 (қаралған күні: 03.11.2024).

4 **Уэллек, Р. и Уоррен, О.** Теория литературы. – М. : Прогресс, 1978. – 328 с.

5 **Нұрғали, Р.** Сөз өнерінің эстетикасы : монография / Рымғали Нұрғали. – Астана : Елорда, 2003. – 424 б.

6 **Анастасьев, Н.** Трагедия триумфатора : Мухтар Ауэзов – судьба и книги / Николай Анастасьев. – Алматы : Атамұра, 2007. – 504 с.

7 **Мұхтар Әуезов** : энциклопедия / бас ред. С. Қасқабасов. – Алматы : Атамұра, 2011. – 688 б.

8 **Ақтанова, Ш. С.** М. Әуезов пен Э. Хемингуэй шығармаларындағы танымдық, көркемдік үндестік: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. – Семей, 2023. – 131 б.

9 **Купер, Дж. Ф.** Могиканның соңғы тұяғы. – Алматы : Asau Classic, 2020. – 352 б.

10 **Әуезов, М.** Америка әсерлері. Арнайы шығарылым / Mukhtar Auezov. Impressions of America. Special edition. – Алматы : Service press, 2021. – 321 б.

11 **Хемингуэй, Э.** Килиманджаро – қарлы тау. – Астана : Аударма баспасы, 2002. – 256 б.

References

1 **Amineva, V. R.** Teoreticheskie osnovy sravnitel’nogo i sopostavitel’nogo literaturovedeniya [Theoretical foundations of comparative and comparative literary studies] [Text]. – Kazan’ : Kazan’.un-t, 2014. – 105 p.

2 **Turaev, S. V.** Gyote i formirovanie koncepcii mirovoj literatury [Goethe and the formation of the concept of world literature] [Text]. – M. : Progress, 1989. – 268 p.

3 **Tıleşov, E. E.** Ädebi üderıs : dästür men jañaşyldyq resurs – [Electronic resource]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/erbol-tilesov-adebi-uderis-dastur-men-zanasyldyq__15657 [The literary process : tradition and innovation] [Text] (Review date: 03.11.2024).

4 **Uellek, R. i Uorren, O.** Teoriya literatury [Theory of literature] [Text]. – Moscow : Progress, 1978. – 328 p.

5 **Nūrğali, R.** Söz önerınıñ estetikasy [Aesthetics of the art of the word] [Text] : monograph / Rymgali Nurgali. – Astana : Elorda, 2003. – 424 p.

6 **Anastas’ev, N.** Tragediya triumfatora : Muhtar Auezov – sud’ba i knigi / Nikolaj Anastas’ev [The Tragedy of the Triumphant : Mukhtar Auezov – fate and books / Nikolai Anastasiev] [Text]. – Almaty : Atamura, 2007. – 504 p.

7 **Mūhtar Äuezov** Ensiklopedia [Mukhtar Auezov : encyclopedia] [Text] / editor-in-chief S. Kaskabasov. – Almaty : Atamura, 2011. – 688 p.

8 **Aqtanova, Ş. S.** M. Äuezov pen E. Heminguei şyğarmalaryndağy tanymdyq, körkemdık ündestık [Cognitive, artistic harmony in the works of M. Auezov and E.Hemingway] [Text]. The dissertation defended for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). – Semey, 2023. – 131 p.

9 **Kuper, J. F.** Mogikannyñ soñğy tūiağy [The Last of the Mohicans] [Text]. – Almaty : Asau Classic, 2020. – 352 p.

10 **Äuezov, M.** Amerika äserlerı. Arnaiy şyğarylym [Impressions of America. Special edition] [Text]. – Almaty : Service press, 2021. – 321 p.

11 **Heminguei, E.** Kilimanjaro – qarly tau [The Snows of Kilimanjaro] [Text]. – Astana : Publishing house Audarma, 2002. – 256 p.

11.12.24 ж. баспаға түсті.
27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Ж. Б. Адильбекова[1], А. А. Усен[2]*
[1,2]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 11.12.24.
Поступило с исправлениями 27.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ТВОРЧЕСТВО М. О. АУЭЗОВА – ЛИТЕРАТУРНЫЙ МОСТ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

Мухтар Ауэзов – выдающаяся личность, человек, проложивший свой основной творческий путь и удостоившийся особого места среди писателей-классиков не только в отечественной, но и в мировой литературе. Его художественный мир – это литературный и культурный мост, который глубоко укоренился в культурном контексте и воссоединил Восток и Запад.

В свою очередь, Мухтар Омарханович использовал огромное литературное богатство казахского языка и фольклора для воплощения в своих произведениях образов, отражающих социальные и культурные изменения своего времени. Его творчество поглащает в истоки традиций, отличается открытостью к новым идеям, обширностью.

В данной статье освещается вклад творчества Мухтара Омархановича Ауэзова в популяризацию синтеза восточной и западной культур, идентичности казахского народа в глобальном контексте.

Данная статья посвящена формированию широкого направления исследований в области сравнительного литературоведения и культурологии, а также оценке творчества Мухтара Ауэзова как важнейшей составляющей мирового литературного наследия.

Сопоставление творчества Мухтара Ауэзова с наследием классиков мира позволит расширить мировоззрение читателя и заглянуть в художественный мир отечественной литературы сквозь различные культурные призмы.

В заключении статьи подчеркивается необходимость дальнейшего более глубокого исследования влияния творчества Мухтара Омархановича Ауэзова на современную литературу и культурные процессы в условиях глобализации.

Ключевые слова: писатель, мировая литература, сравнительное литературоведение, литературное созвучие, духовное влияние.

**Zh. B. Adilbekova[1], A. A. Ussen[2]*
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 11.12.24.
Received in revised form 27.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE WORK OF M. O. AUEZOV IS A LITERARY BRIDGE BETWEEN EAST AND WEST

Mukhtar Auezov is an outstanding personality who paved his main creative path and was awarded a special place among classical writers not only in Kazakh but also in world literature. His artistic world is a literary and cultural bridge that is deeply rooted in the cultural context and reunited East and West.

In turn, Mukhtar Omarkhanovich used the vast literary wealth of the Kazakh language and folklore to embody in his works images reflecting the social and cultural changes of his time. His work absorbs into the origins of traditions, is characterized by openness to new ideas, and vastness.

This article highlights the contribution of Mukhtar Omarkhanovich Auezov's work to the popularization of the synthesis of Eastern and Western cultures, the identity of the Kazakh people in a global context.

This article is devoted to the formation of a wide range of research in the field of comparative literature and cultural studies, as well as the assessment of Mukhtar Auezov's work as an important component of the world literary heritage.

Comparing Mukhtar Auezov's work with the legacy of the classics of the world will expand the reader's worldview and look into the artistic world of own literature through various cultural prisms.

In conclusion the article emphasizes the need for further in-depth research of the influence of Mukhtar Omarkhanovich Auezov's work on modern literature and cultural processes in the context of globalization.

Keywords: writer, world literature, comparative literature, literary consonance, spiritual influence.

ҒТАМР 16.21.47

https://doi.org/10.48081/SVAP9386

М. Е. Ажибекова[1], Т. Д. Айтказина[2], Д. Р. Смакова[3], С. К. Омаров[4], М. Мұхаметқалиқызы[5]

[1]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2,3,4,5]Республикалық ғылыми-практикалық
білім мазмұнын сараптау орталығы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9695-0569
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3125-2636
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7877-2970
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6045-1562
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7876-8333
*e-mail: marzhanermektai@mail.ru

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ОҚУЛЫҚТАРДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАБАТТАРЫ

Қазіргі таңда ұлттық терминологиялық қорды құру қажеттілігі терминологиялық жұмыстың басты міндеттерінің бірі ретінде қарастырылып отыр. Мектеп оқушыларының қызығушылығын арттыру, зерттеу дағдыларын, қоршаған орта жайлы пайымын қалыптастыруда терминнің атқарар қызметі орасан зор. Мектеп жасындағы балаларға қоршаған орта туралы түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік беретін негізгі пәндердің бірі – жаратылыстану пәндері. Оқулықтардағы терминдердің аударылу мәселесі, төл терминдер мен кірме терминдердің жасалуы, терминжасамға қатынасы, тілдік табиғаты, оқушыға ақпараттың қабылдауы тиісінше сәйкес келу жағдайлары қарастырылады. Лексикалық қабаттарына тілдік дерек ретінде орта ғасырдағы құндылыққа толы Ясауидің «Диуани хикметінен» мысалдар келтіріледі, бүгінгі қолданыстағы өзгерістерді тілге тиек етеді. Оқу үдерісінде кездесетін бейтерминденген сөздердің шығу тегіне, тілдік қабаттарына байланысты мәліметтер қарастырылады.

Тіліміздегі «аэлогизм» және «неолексизм» үдерісі арқылы жасалатын терминдердің жасалуына бірқатар мысалдар келтіреді. Терминдердің ұлт тілі негізінде жасалған терминдер, кірме терминдер, лексикалық қабаттар, қосымша морфемасы төл тілден болған терминдерді талдауға әдістемелік көмек ретінде пайдалануға болады.

Қазіргі таңда оқулықтардағы терминдердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқушыға түсіндіруде, қабылдауда оңтайлы әдіспен жасалуына баса мән беріледі.

Кілтті сөздер: жаратылыстану пәні, оқулық, жаратылыстану терминдері, кірме термин, лексикалық қабаттары, Ясауи тілі.

Кіріспе

Термин ғылым мен техниканың әртүрлі салаларына негізделген бірлік деп танимыз. Сөздердің, құбылыстың, ұғымның атауын беретін қызметіне, түр-тұлғасына, пішініне, т.б. сипаттарын беретін балама табу үлкен біліктілікті қажет етеді. Терминдердің жасалуы бойынша жіктемелерді қарай отырып, төл, кірме терминдердің табиғатын тарихи негізге сүйеніп қарастыру қажеттігі туындады.

Алдымен, термин және терминология мәселесі жайында соны пікірлер білдіріп зерттеген көптеген қазақстандық (ең алдымен А. Байтұрсынұлыдан бастап, Қ. Жұбанов, Н. Т. Сауранбаев, С. Аманжолов, М. Балақаев, С. Бәйішев, Б. Бірімжанов, Қ. Шәріпов, Ә. Қарақұлов, Ә. Сатыбалдиев, Б. Қалиев, І. Жарылғапов, Ә. Т. Қайдаров, Ш. Ш. Сарыбаев, Ж. Смағұлов, А. Әбдірахманов? Р. Сыздық, Ө. Айтбайұлы, Ш. Құрманбайұлы, Қ. Айдарбек, Е. Әбдрәсілов, А. М. Ахметбекова және т.б.), ресейлік (А. В. Суперанская, А. А. Реформатский, А. С. Герда, В. А. Бондарь, В. А. Татаринов, В. Г. Будыкина, В. М. Лейчик, В. П. Даниленко, В. С. Виноградов, Г. В. Демидова, Е. В. Карпинский) және шетелдік (J. Slisko, L. Shulman, B. D. Pushkin, A. Barron-Cedeno, K. Frantzi) ғалымдар терминнің табиғаты мен түсінігіне өзіндік анықтамаларын берген зерттеушілерді атап өтелік [1]. Қазақстандағы қазіргі терминологияның дамуына Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Ш. Құрманбайұлы, С. Әлісжан, т.б. қазақ тіл біліміндегі терминология теориясы мен практикасына елеулі үлес қосқан зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынады. Терминдердің тілдік қабаттары, қазақ терминологиясы, сондай-ақ мектеп бағдарламаларындағы жаратылыстану бағыты бойынша оқулықтардағы кірме терминдердің қолданысы, яғни терминдерге қойылатын талаптарға сай қолдану үдерісі, терминдердің лексикалық қабаттарына көңіл бөлген жөн.

Терминдерді қабылдауда жас ерекшеліктерді ескере отырып, балаға түсінікті болуын, қарапайымнан күрделіге өту тәсілін қолданған абзал.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеуде кірме терминдердің тілдік қабаты бойынша ғылыми, тарихи әдістер қолданылды. Оқу-ағарту министрлігі ұсынған оқулықтардың ұғымдық-терминологиялық қордағы қолданысына талдау жүргізу барысында *жинақтау, сипаттау, статистикалық талдау әдістері* пайдаланылды.

Жаратылыстану, математика, информатика оқулықтарында кездесетін шығыс тілдерінен енген кірме сөздер зерттеу жұмысымыздың материалы ретінде алынды. Оқулықтардағы терминдердің қолданысына сараптама жүргізу, терминдердің қолданыс жиілігі, қабылдаудағы түсініктілігі, жүйелілігі мен ұсынуы бойынша талдау жасалынады.

«Жаратылыстану» пәнінің маңыздылығы: жаратылыстану ғылымы бойынша білім беру үдерісінде кіші мектеп жасындағы оқушылардың табиғи білімқұмарлығының дамуына, әлем жайлы ой-өрісінің кеңеюіне, ғылымды түсінудің және қоршаған ортаны тұтастай қабылдауының дамуына, қоршаған ортаны қорғау және бағалай білу біліктерінің дамуына көмектеседі [2]. Пәннің мазмұны «қарапайымнан күрделіге, таныс нәрселерден бейтаныс нәрселерге» қағидаты бойынша құрылымдалған. Жанды және жансыз табиғат құбылыстары мен үрдістерінің өзара байланысын және себептерін түсіну, қоршаған ортаның алуан түрлілігі мен күрделілігін ұғыну білім алушылардың ой-өрісін кеңейтеді. Осы білімдерді қалыптастыруда терминдердің орны ерекше [3].

Нәтижелер және талқылау

Жаратылыстану пәндері – пәнаралық ғылымдардың іргетасы. Бұл мақалаға тілдік дерек ретінде шығыс тілдерінің ықпалы бар терминдерді қарастыру негізгі нысанымызда, қоғамдық ғылым саласында қолдану көрсеткіші басым екенін байқадық, ал жаратылыстану, нақты ғылым саласында бұл көрсеткіш әлдеқайда аз екені көрініп тұрды, зерттеулер де көп емес, сондықтан біз жаратылыстану бағытындағы терминдердің шығыстық қабаттарын зерттеуге ден қойдық. Жаратылыстану терминдерінің орта ғасыр кезеңінде қолданылуын әл-Фарабидің еңбектерінен математика, физика, астрономия терминдерінен кездестіреміз. Сонымен қатар орта ғасыр ғұламасы Ұлықбек астрономиялық зерттеулерді жүргізуде кірме терминдерді түркі тілінде қолданды, төл терминнің негізін қалауға әсер етті. Түркі тілдерінің дыбыстық айырмашылықтары арқылы ажыратуға болады, мағыналары мәндес келеді. Орта ғасырдың көрнекті өкілі Ясауидің «Хикметтері» бойынша транскрипцияланған нұсқасынан орта ғасырлық мұрадан дәйектер қоса келтірдік. Тарихи кезеңдерден бірнеше ғасыр қолданыста келе жатқан кірме терминдердің тілдік қабаттарына жете көңіл бөліп қарасақ, терминдердің бір парасы басқа тілдерден еніп, қазақ тілінің сөздік қорына әбден сіңісіп кеткенін көре аламыз. Тілдік қойнауымызға енген

сөздерді кірме терминдер деп жіктемесе байқалмайтын дәрежеде екеніне көз жеткіземіз.

Салалық терминдер қалыптастыру, ең алдымен сала мамандарының құзыреті, ал лингвист мамандар терминжасам талаптарының, қазақ тілінің төл заңдылықтарының сақталуын басты назарда ұстауы тиіс. Әсіресе, сала терминологиясын жасауда жиі қолданылатын терминжасам үлгілері мен термин бөлшектерді айқындау мәселелеріне баса назар аударып, әрбір ірі ғылым саласы терминологиясының құрылымдық ерекшеліктерін, оны құрайтын тұлғалардың табиғатын білген жөн.

А. Байтұрсынұлы: 1) Термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу; 2) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу; 3) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек; 4) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек [4].

Қазақ тілі лексикасынан орын алып, қазақ халқы сөздігінің бір арнасы болған араб, парсы, иран тілдерінен қазақ тіліне сөз ену VIII–IX ғасырлардан басталды. Қазақ тіліне енген кірмелер бір мезетте кірмегені белгілі, бірнеше ғасырлар бойына еніп келеді. Танымал тіл мамандары В. В. Радлов пен Н. Т. Сауранбаев VIII–XI ғасырларда араб, парсы тілдерінен енген сөздердің мөлшері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда аз екендігін айтқан. Ғалым Ш. Қ. Бектұров қазақ тіліне араб, парсы сөздері тәжік және өзбек тілдері арқылы енгендігін айтады [5, 23-б.].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі тіл білімінің, оның ішінде терминология саласында кең ауқымды жұмыстар жүргізілуде. Терминология, терминография, терминжасам, кірме термин, будан термин, терминдердің жиілігі, терминдер мен терминқор, сөздік қор, т.б. мәселелер күн тәртібінен қалмайды.

Терминологиялық және жалпы әдеби лексика арасында үнемі өзара әрекеттесу жүреді, бұл кәсіби бірліктердің терминдену және бейтерминдену үдерістерінен көрінеді, олар арқылы термин жалпықолданыстық узусқа еніп, жалпы әдеби тілді байытады [6, 49-б.].

Жаратылыстану терминдерінің тарихи қалыптасуын ескере отырып талдау кірме терминдердің құрамын және олардың қазіргі қолданылу аясын түсінуге көмектеседі.

Мәселен, математика саласында *алгоритм, оқиға, шарт, алгебра, амал, әсер, ықтималдық, есеп, мәселе, кемел, қадам, қарып, қасиет, қате, қуаттық, ақырлы, ақырсыздық, ақырсыз, бейтарап;* информатика саласында *құжат, құжаттама, құжаттауыш, нұсқа, мәліметтер, мәртебе, қаріп, жад, нәтиже, ықтималдық, цифр, ақиқат, құпиясөз (пароль), хаттама, әрекет;* бұл салалардағы кірме сөздердің денін жалпы қолданыстағы уақыт,

ғалам, әлем, қадам, әсер, әрекет, амал, нәтиже сияқты 132 әдеби тілде қолданылу аясы кең лексемалар құрайды [7].

Қазақ терминжасамының алғаш баспалдағын жасаған, тіл қойнауында қалыптасқан терминдердің иесі А. Байтұрсынұлы ұсынған әдіс, сарф (морфология), әлектеніс (hилак) араб сөзі, әліптеме (алиф), зауықтама (заук), мазмұндама (мадмун), азаптаныс (азаб) т.б. терминдер қатарын салалық терминдердің төл сөздерден не тілімізде бұрыннан қалыптасып кеткен кірме сөздер, жартылай калькаланған жолымен жасауды басшылыққа алды [8].

Оқулықтан кірме терминдердің оқушыларға түсіндірілу барысынан деректер келтірелік. *«Әріп», «ақиқат», «апта», «уақыт», «ғалам», «нүкте», «бейтараптау», «ықтималдылық»* терминдерінің анықтамасына тоқталдық. Бұл терминдердің шығу тегі жөнінде ақпарат берілмейді.

Әріптің мәндері – әріпті өрнектегі әріптің орнына алынатын сандар [9]. «Әріп»-араб тілінен енген сөз. Алфавитті әріппе деп қолдану да ұсынылып жүр. *Ақиқат пікір* – дұрыс пікір [10]. *Апта* – 7 тәулікке тең уақыт, уақыттың өлшем бірлігі [11]. *Ғалам* – көзге көрінетін және бақыланатын барлық материалдық әлем, оның барлық заттары мен энергиялары, барлық ғарыштық жүйелер мен оның теориялық тұрғыдан рұқсат етілген ғылыми заңдары [12]. *Нүкте* – өте кішкентай нысандар бейнесі [13]. Ең кіші геометриялық фигура. *Бейтараптау* – қышқыл мен негіз арасындағы тұз және су түзіле жүретін реакция [14]. *Уақыт* – шама [9]. *Ықтималдылық* – $A \subset U$ кездейсоқ оқиғасының ықтималдығы деп А-ға қолайлы нәтижелер санының барлық мүмкін нәтижелер (барлық элементар оқиғалар) санына қатынасын айтады және оны Р(А) арқылы белгілейді [15]. Оқиға ықтималдығын салыстырмалы жиілік арқылы бағалауды *ықтималдықты статистикалық жолмен анықтау* деп атайды [14]. Бұл терминдерде мәселен, ғалам-әлем дыбыстық ауысу, плеоназм құбылысы арқылы тілімізде термин жасалған. *«Бей»* префиксі парсы тілінен енген, тілімізде жоққа тән мәнге ие болып, жаңа сөз жасауда белсенді қызметке ие, неологизм/жаңа сөз жасау арқылы енетін сала – терминология саласы. «Бейтараптану» дәйек бола алады, өнімді жұрнақтар тілдік қорды дамытуда белсенді қызмет атқарады. Соңғы терминология саласындағы жасалып жатқан терминдердің құрамына үңілсек, *«бей», «хана»* қосымшаларының термин жасауда белсенділігін көреміз, ал терминді ұсынушылар бұл қосымшалардың парсы тілінен енгенін аңғармай жатады.

Қазақ тіліндегі терминдерді қалыптастыруда Х. Досмұхамедұлы тілге қатысты мәселелермен, Ж. Аймауытов, Қ. Кемеңгерұлы химия оқулығын аударумен, Ә. Ермеков математикадан, Е. Омаров физика, математика пәндері оқулықтарды жазумен айналысты. Өткен ғасырдың 40–80 жылдары жаратылыстану, техника салаларында таза қазақ тілінде жасалып, тұрақты

қолданыста қалған 134 термин саусақпен санарлықтай болғандығын, қазақ тілінің үлес алмағы азайып бара жатқанын анықтаған [7, 133-б.]. 90-жылдардан бастап жаратылыстану, нақты ғылымдар саласында қазақша баламаларды іздестіру белсенді жүргізіле бастады. Нәтижесінде тіл қойнауында жатқан көптеген сөздер бұған дейін аударылмай келген мыңдаған терминдер сәтті баламаларын тауып, қолданысқа енді.

Нақты ғылымдар бойынша информатика, информация терминдерінің орнына Е. Бидайбеков, Ш. Біләлов ақпарат, ақпараттану деген баламаларды ұсынып, «Ақпараттану атаулары» сөздігін жасады, ақпарат, ақпараттану деген баламаларды ұсынды. Осы сала маманы А. Шәріпбаев мұндай терминдерді қазақшалауға қарсылығын білдіреді: «... информатика саласында кейбіреулер информацияны ақпарат, информатиканы ақпарат тану, программаны бағдарлама, ал алгоритмді бағдаржол деп аударған [7, 135-б.].

Ш. Біләлұлы, М. Ойнарұлы, К. Толымбеков дайындаған «Мектеп математикасы атауларының орысша-қазақша сөздігінде» *операционная система – амали жүйе, оператор – амалгер, адрес – жаят, адресуемость – жаятталғандық, адресуемый – жаятталған, жаяты бар, адресат – жаятшы, элемент – әуел, алфавит – әріппе, анонимный – бейесім, буфер – аражад, аксиома – ақиқаттама* [7, 136-б.]. деп берілген. Келтірілген терминдердің негіздері араб сөздері екенін аңғарып отырмыз. Тілімізде *амал, жай, әуелі, әріп, жад,* т.б. сөздері бұрыннан бар, -гер парсы тілінің жұрнағы, терминжасамда өнімді жолдардың бірі, осы қатарды біршама терминдермен толықтыруға мысалдар жетерлік. Ал *«жаят»* сөзі парсы тілінен енген, жай сөзінен шыққан *«орын, мекен, кеңістік»* мағынасында қолданылады, *«жай»* тұлғасы уақыт өте келе *мекенжай, әуежай, жағажай, мұражай,* т.б. сөзжасамдық қатарда өнімді жұрнақтардың біріне айналды. Бұл сөз әу баста толық дербес мағыналы лексема қазіргі уақытта жеке мағынасына қарағанда жаңа сөз жасау тұлғасы болып қолданылу белсенділігі артты.

Калька тәсілімен *кітапбасу, мәтінтану, дүниетаным, кәсіподақ, бетесеп, әуежай* терминдерінің терминжасамына үңілсек шығыс тілдерінің ықпалын көреміз. Сондай-ақ, *зұлмат – геноцид, иаһуд – жәйт/ жаһуд, нәсі – нас – жанның иесі* сөздерінің жасалуында да осы жәйттің әсері.

Хисаб, хал, тағлим, ғибрат, харф – кірме сөздері қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне негізделіп, *қисап, қал, тағылым, ғибрат, қаріп/әріп* түрінде емін-еркін қабылдауға да ешбір қиындық туғызбай келеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесін бойына сіңіріп, кіріккен араб, парсы сөздері: *ереже, әскер, қызмет, әкім, уәкіл, патша, құдай, рәсім, ресми, сауал, мағұлым, өкіл, халал, адал, мақұрым, т.б. (Мектаб, китаб, сыныф, муалим) обсерватория – расытхана, лаборатория – зертхана* атауларының соңындағы парсы

тілінен енген -хана тұлғасының өнімділігінің арқасында жаңа терминдер қатары толықты.

Талданып отырған «математика» оқулықтарында кездесетін терминдердің бірі – *«расытхана» (обсерватория).* Бұл математика термині емес, сонда да болса айта кету керек, бұл аударма түсінікті бола қоймайды және оны қолдану оқушының білім ақпаратына кері әсер етеді деп ойлаймыз [16, 11-б.] .

Күнделікті қолданыста мектеп, кітап, сынып, мұғалім сөздері кейбірі қазақ тілінің үндестік заңына сәйкес болса, кейбірі сәйкес келмейді. Қолданыста тіл үйренушілерге, оқушыларға төл термин болмағандықтан орфографиясында осындай ерекшелікті ескертіп өткен жөн.

XIX ғасырдағы қазақ тілінде кірме сөздердің барлығы – осы кезеңнің жаңалықтары емес, өйткені Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген түркі халықтарының Ясауи заманынан, Ясауи мектебінің «Хикметтер» атты поэтикалық мұрасы сынды осы мектептің әрі қарай үзбестен дамып отырғанының нәтижесінде көптеген сөздердің қолданыла бастағаны айтылып келеді. Бұл қолданыстардың ішінде де жаңа ұғым атауларын беретін кірме сөздердің болғаны даусыз [17, 346-б.] Ясауи «Хикметтер» тілінен оқулықтағы терминдердің байланысын, негізін қарастыруда үлкен мән бар. Терминдердің табиғатын тарихи негізде қарастыру, түсіндіру керек-ақ. Тарих іздері тілде көрініс табады.

Лексикалық жаңалықтардың шағын бір тобын белгілі бір кезеңдегі қолданыста қайта «тірілген» байырғы сөздер құрайды. Оларды лингвистикалық әдебиетте аэлогизмдер деп атайды [18, 360-б.].

Жаңа сөздердің тағы бір азғантай жарық көріп келген сөздіктерде тіркелмей келген, бірақ қолданыста көрініп қалатын кейбір байырғы сөздердің «еленіп-ескеріліп» сөздіктерде өз орнын құрайды, бұлар неолексизмдер деп аталады [18, 360-б.]. Мәселен, оқу үдерісінде шығармашылық жұмыс, тапсырмалар орындау кезінде «үшбу хат» деген тұсты жиі кездестіріп жүрміз. «Үшбу» сөзінің шығу тегі о баста сілтеу есімдігі «осы, осынау» деген мағынаны берген, кейіннен хаттың құпия болу мақсатында үшбұрыштап бүктеп, буу арқылы хаттың сыртқы формасына қарап «үшбу хат» атауы шыққан, қазіргі таңда өз ойынан ерікті түрде шығарма, ой-толғау жазу тапсырмасына «үшбу хат» атауын қолданып жүр, міне бұл неолексизмге бір мысал. Бұл құбылыс арқылы тілімізге енген сөздер сан жағынан өте аз, дегенмен тілдік қорды жаңа сөз, термин жасауда аэлогизмдер, неолексизмдердің мәні зор.

Терминдердің жасалуына көңіл бөлсек, халықтарымен етене байланыс басталған уақыттан бастап, экономика, әлеумет жағынан байланыстың көрінісі тіліміздің де көрініс тапқан. Орта ғасыр кезеңі дінді қабылдау кезеңінен басталып өріс алды. Бізге жеткен мұраларда ықпалды тілдің

әсерінен жаңа атаулар, терминдермен толықты. Қазіргі уақытта төл сөз ретінде қолданып жүрген бірқатар терминдердің бейтерминдену үдерісінен өтіп, жалпыға түсінікті қолданыста екенін көреміз. Кірме терминдердің тілдік қабаттары жайлы оқушыларға түсіндіру әлдеқайда қызық болады, олардың сөздік қорда орнын көрсеткен жөн. Мәселен, *әлем, есеп, дәптер, жад, топырақ, мәлімет, матем, амал,* т.б. бірқатар терминдер – оқу үдерісінде жиі қолданылатын түсінікті сөздер. Араб тіліндегі дыбыстық нұсқасының берілуін Ясауи тілінен көреміз.

'аләмға сачса/ оқубан ол *кәләмі* [17, 200-б.].

әләм тартса он сәккіз мың қамуғ '*аләм* [17, 220-б.] – өлең жолдарынан *әлем* -'*аләм, әләм* деген дыбыстық өзгерістер араб тіліндегі ғ дыбысының қазақ тілінде түсіріліп қолданылады.

білә арманда болдум/мәні *йад* әйләсә [17, 202-б.].

еранлар Хақ *йадындын* хали ермәс/ [17, 221-б.].

дәрді бірлә йурек дағла/ *йадын* еткен [17, 210-б.]. Мұндағы йад сөзі парсының [йад] сөзінің қазақ тіліндегі жад варианты жалпы әдеби тілде *«адам баласына тән ой, ес, қапер»* мағынасындағы адамға тән қасиетті, қабілетті танытады. Тілімізде қолданыста тағы бірқатар *«жад»* түбірінен таралатын сөздер, сөз тіркестері бар. Мәселен, *«жадуал», «жадыгөй», «жады ағаш», «жадығат»* деген секілді қатарлар осы тізбекті жалғастырады. Ясауи тілінде қолданылған *«йад»* сөзі *«жад»* нұсқасына *«й»* мен *«ж»* плеоназм құбылысы арқылы түркі тілдерінің арасындағы дыбыстық алмасу негізінде жасалған термин. Қазіргі уақытта информатика терминдер қатарында белсенді қолданыстағы *«жад»* атауы – аэлогизм құбылысы арқылы жанданған термин.

«Жады» сөзі түп-түркіні *«йад»* деп қолданылған. Түркі тілдерін салыстырмалы зерттеулерде көрсетілгендей *«ж»* мен *«й»* дыбыстарының орын алмасып қолданылуымен түсіндіре аламыз.

тофрағ сифат болдум мән-а/ он бешімдә [17, 203-б.].

мәләмәтні башқа алыб жан бермағлық/ [17, 210-б.]. Бұл қолданыста «тофрағ» метатеза дыбыстық алмасу негізінде «топырақ», «мәләмәтні» деген қолданыста *«і»* мен *«е»* және *«ә»* мен *«е»* дыбыстық алмасулар арқылы тіл қойнауларына жаңа сөздерді қолданысқа енгізген.

матәм тұтұб кірдім мән-а/ дидар көрүб [17, 215-б.].

күлфәт/Мустафаға *матәм* тұтұб кірдім [17, 215-б.].

ізләб *шәкирд* болдум пәруанагә/ күйүб [17, 259-б.].

мәнің бір *дәфтарым* йуз мыңча хикмет/ оқұған [17, 202-б.].

төрт *дәфтарым* бар/ кіші хәр әйләсә [17, 202-б.]. Мұндағы кірме сөздер төл сөздерге, тіл қойнауына сіңісіп енген. Десек те, терминдердің тарихи қабатын қосымша ізденіп, терминжасамның қандай тәсілімен енгенін қоса түсіндірген жөн. «Қазақ тілінің кірме сөздігі» 2019 жылы

шыққан еңбекте жалпыхалықтық тілдегі сөздер мен кең тараған терминдер шет тілден енген 9 мыңға жуық сөз қамтылған алғашқы көлемді еңбек көпшілікке ұсынылды. Осы еңбектен қажет болған терминнің түсініктемесін қарауға болады.

Қожа Ахмет Ясауидің терең білімі, оның тілдік қолданысында араб, парсы сөздерін еркін айналымға ендірді. Десе де, түркі тілінде ұсынудан бас тартқан емес. Ал өзге тілдегі сөздердің басым болуы өз заманында белең алған араб тілінің дін тілі ретінде кең етек жаюы болса, парсы тілі сол кезеңдегі әдеби тілдің негізі ретінде қолданылуы деп білу керек [20, 42-б.].

Оқулықтағы жаратылыстану терминдерінің кірме қабаттары бойынша бірқатар терминдерге тоқталдық, түйгеніміз, тілге тән үдеріс нәтижесі, әсіресе, жаңа сөз жасауда басты фактор болатын терминжасамда айқын көрініп тұрады. Терминдердің қатарында лексикалық қабаты орта ғасыр кезеңінен бастау алып, ғылым негіздерінің алғашқы бастаулары қаланған еңбектерде көрініс тапты. Өзге тілден енген терминдер А. Байтұрсынұлы қойған талаптардың негізінде қолданысқа еніп, түрленіп, тілдік қорға енуде. Ясауи «Хикметтерінде» кездесетін шығыс тілдері арқылы енген қолданыстағы терминдердің тілдік қабаттары жайлы тағы бір қырынан қарастырдық.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу ғылыми, ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бойынша Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығында жүзеге асырылып жатқан ЖТН AP08855878 «Жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндер бойынша мектеп оқулықтарының ұғымдық-терминологиялық аппаратын жүйелеудің ғылыми-әдістемелік негіздері» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу аясында жүргізілді.

Қорытынды

Терминдерге қойылатын талаптардың негізінде терминжасамға қатысушы факторлар әр кезеңде әртүрлі, мәселен орта ғасыр кезеңінде араб тілі мен діні үстем болып тұрған кезеңде түркі тілдеріне өзіндік ықпалы болды, сондай-ақ шығыс тілдеріне де түркі тілдерінің әсері болды.

Тіл – жанды құбылыс, оның жүйелі түрде бір-біріне әсер етуі заңдылық. Жаратылыстану бағытындағы кірме сөздердің лексикалық қабаттары жайында салыстырмалы тарихи тұрғыдан қарастыру нәтиже береді. Қолданыстағы терминдердің, термин жасауға қатысатын өнімді жұрнақтардың тұлғасы өзгеріп, жаңа термин жасауға қатыса алатынына көз жеткіздік. Жаратылыстану бағытындағы кірме терминдердің орта ғасыр кезеңіне тарихи мұра арқылы кірме терминдер түркі тілдері арасында ортақ қолданысқа еніп, кейіннен тілдердің дыбыстық нормаларына сәйкес өзгеріске

икемделгенін көреміз. Тарих іздері тілден міндетті түрде көрініс табады. Орта ғасырдағы дін арқылы мәдени байланыс тілдік қорда өзіндік орны сақталған.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Құзар, Ж. Н., Кульдеева, Г. И.** Ғылыми мәтіндегі терминдер аударма нысаны ретінде [Мәтін] / Ж. Н. Құзар, Г. И. Кульдеева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 2(110). – Б. 40–47.

2 **Кошкимбаев, К.** Қазіргі жаратылыстану концепциялары (биология) : оқу құралы [Мәтін] / К. Кошкимбаев, Г. А. Тусупбекова, А. Ыдырыс, Г. К. Атанбаева. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 252 б.

3 **Ахмет, А. Н.** Мектеп оқулықтарындағы терминдердің қолданысы (жаратылыстану пәні негізінде) [Мәтін] / А. Н. Ахмет, Г. А. Бегимова, Ж. К. Өмірбекова // Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2024. – № 4(75). – Б. 468–481. – DOI: 10.48371/PEDS.2024.75.4.029.

4 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол [Мәтін] / А. Байтұрсынов. – Алматы : Жалын, 1991. – 464 б.

5 **Сыздықова, Р.** Қазақ тілінің анықтағышы [Мәтін] / Р. Сыздықова. – Астана : Елорда, 2000. – 527 б.

6 **Әшімбаева, Н. М., Құлманов, С. Қ., Жылқыбай, Г. Қ.** Терминдену және бейтерминдену үдерістерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – № 1(131). – Б. 41–51. [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режимде: https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/download/3544/751/8520

7 **Жиекбаева, А. Б.** Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі [Текст] / А. Б. Жиекбаева. – Алматы : Қазақ университеті, 2014. – 168-б.

8 Ұлттың ұлы ұстазы : Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады [Мәтін] / құраст. В. Қ. Күзембаева. – Алматы : Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 б.

9 **Алдамұратова, Т. А.** Математика. 6-сынып. 1, 2-бөлім [Мәтін] / Т. А. Алдамұратова [ж. б.]. – Алматы : Атамұра баспасы, 2017. – 208-б., 198-б.

10 **Ақпаева, Ә. Б.** Математика. 1-сынып. 1, 2-бөлім [Мәтін] / Ә. Б. Ақпаева, Л. А. Лебедева [ж. б.]. – Алматы : Алматыкітап, 2021. – 140-б., 152-б.

11 **Оспанов, Т. Қ.** Математика. 2-сынып. 1, 2-бөлім [Мәтін] / Т. Қ. Оспанов [ж. б.]. – Алматы : Атамұра, 2022. – 144-б., 138-б.

12 **Башарұлы, Р.** Физика. 9-сынып : оқулық [Мәтін] / Р. Башарұлы, Ш. Шүйіншина, К. Сейфоллина. – Алматы : Атамұра, 2019. – 272 б.

13 **Смирнов, В.** Геометрия. 7-сынып [Мәтін] / В. Смирнов, Е. Тұяқов. – Алматы : Мектеп, 2017. – 145-б.

14 **Оспанова, М. Қ.** Химия. 10-сынып. 1-бөлім : оқулық [Текст] / М. Қ. Оспанова, Қ. С. Аухадиева, Т. Г. Белоусова. – Алматы : Мектеп, 2019. – 186 б.

15 **Шыныбеков, Ә. Н.** Алгебра. 9-сынып : оқулық [Текст] / Ә. Н. Шыныбеков, Д. Ә. Шыныбеков, Р. Н. Жұмабаев. – Алматы : Атамұра, 2019. – 240-б.

16 **Әбдірәсілов, Е. Қ.** «Математика» оқулықтарындағы терминдер мен тілдік қолданыстардың кейбір мәселелері [Мәтін] / Е. Қ. Әбдірәсілов, Т. Д. Айтқазина, Д. Р. Смакова, Ж. Ә. Жунисова, Т. Х. Сматаев // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. – 2024. – № 2. – Б. 6–16.

17 **Сыздық, Р.** Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] / Р. Сыздық. – Алматы : Ел-шежіре, 2014.

18 **Сыздық, Р.** Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көп томдық шығармалар жинағы [Текст] / Р. Сыздық. – Алматы : Ел-шежіре, 2014. – 412-б.

19 **Adilbaeva, U.** Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading [Text] / U. Adilbaeva, G. A. Mussanova, N. B. Mombekova, N. A. Suttibaev // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – Vol. 10 – No. 3. – P. 21–30.

20 **Мансұров, Н. Б.** Ясауи хикметтеріндегі араб, парсы кірме сөздерінің орын алуы [Мәтін] / Н. Б. Мансұров // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – № 3(129). – Б. 38–52. – https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.05

References

1 **Quzar, Zh. N., Kul'deeva, G. I.** Ğylymi mätindegi terminder audarma nysany retinde [Translation as an Object in Scientific Texts] [Text] // Qaragandy universitetiniñ khabarshysy. Filologiya seriyasy. – 2023. – № 2(110). – P. 40–47.

2 **Koshkimbaev, K., Tusupbekova, G. A., Ydyrys, A., Atanbaeva, G. K.** Qazirgi zharatylystanu kontseptsiialary (biologiia) : oku quraly [Current Concepts of Natural Sciences (Biology) : Textbook] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2018. – 252 p.

3 **Akhmet, A. N., Begimova, G. A., Omirbekova, Zh. K.** Mektep okuylyktaryndagy terminderding qoldanysy (zharatylystanu peni negizinde) [Use of Terminology in School Textbooks (Based on Natural Science Subject)] [Text] // Abylaikhan atyndagy QazHKHzhÄTU khabarshysy. Pedagogika gylymdary seriyasy. – 2024. – № 4(75). – P. 468–481. – https://doi.org/10.48371/PEDS.2024.75.4.029.

4 **Baitursynov, A.** Aq zhol [White Path] [Text] / A. Baitursynov. – Almaty : Zhalyn, 1991. – 464 p.

5 **Syzdykova, R.** Qazaq tilining anyqtaghysy [Kazakh Language Reference Guide] [Text] / R. Syzdykova. – Astana : Elorda, 2000. – 527 p.

6 **Äshimbaeva, N. M., Qulmanov, S. Q., Zhylqybaı, G. Q.** Termindenu jäne beıtermindenu üderisteriniñ lingvistikalyq jäne ekstralingvistikalyq sipaty // Yasauı universitetiniñ habarshysy. – 2024. – № 1 (131). – P. 41–51. – Available at : https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/download/3544/751/8520

7 **Zhiekbaeva, A. B.** Qazaq tilindegi arab, parsy sözderining termindenui [Terminologization of Arabic and Persian Words in the Kazakh Language] [Text] / A. B. Zhiekbaeva. – Almaty : Qazaq universiteti, 2014. – 168 p.

8 Ulttyn uly ustazy : Khalqymyzdyñ körnekti qoǵam qairatkery, ǵalym, aǵartushy Akhmet Baitursynovqa arnalady [The Great Teacher of the Nation : Dedicated to Akhmet Baitursynov] [Text] / compiled by V. Q. Kúzembaeva. – Almaty : Ortalyq ǵylymi kitapkhana, 2001. – 267 p.

9 **Aldamuratova, T. A.** Matematika. 6-synyp. 1, 2-bölim [Mathematics. Grade 6. Parts 1 and 2] [Text] / T. A. Aldamuratova [et al.]. – Almaty : Atamura baspasy, 2017. – 208 p., 198 p.

10 **Aqpaeva, Ä. B.** Matematika. 1-synyp. 1, 2-bölim [Mathematics. Grade 1. Parts 1 and 2] [Text] / Ä. B. Aqpaeva, L. A. Lebedeva [et al.]. – Almaty : Almatykitap, 2021. – 140 p., 152 p.

11 **Ospanov, T. Q.** Matematika. 2-synyp. 1, 2-bölim [Mathematics. Grade 2. Parts 1 and 2] [Text] / T. Q. Ospanov [et al.]. – Almaty : Atamura, 2022. – 144 p., 138 p.

12 **Basharuly, R., Shüınshina, Sh., Seıfollina, K.** Fizika. 9-synyp : oqulyq [Physics. Grade 9 : Textbook] [Text] / R. Basharuly, Sh. Shüyinshina, K. Seıfollina. – Almaty : Atamura, 2019. – 272 p.

13 **Smirnov, V., Tuyakov, E.** Geometriya. 7-synyp [Geometry. Grade 7] [Text] / V. Smirnov, E. Tuyakov. – Almaty : Mektep, 2017. – 145 p.

14 **Ospanova, M. Q., Aukhadieva, Q. S., Belousova, T. G.** Khimiya. 10-synyp. 1-bölim : oqulyq [Chemistry. Grade 10. Part 1 : Textbook] [Text] / M. Q. Ospanova, Q. S. Aukhadieva, T. G. Belousova. – Almaty : Mektep, 2019. – 186 p.

15 **Shynybekov, Ä. N., Shynybekov, D. Ä., Zhumabaev, R. N.** Algebra. 9-synyp : oqulyq [Algebra. Grade 9 : Textbook] [Text] / Ä. N. Shynybekov, D. Ä. Shynybekov, R. N. Zhumabaev. – Almaty : Atamura, 2019. – 240 p.

16 **Äbdiräsilov, E. Q., Aitqazina, T. D., Smakova, D. R., Zhunisova, Zh. Ä., Smataev, T. Kh.** «Matematika» oqulyqtaryndagy terminder men tildik qoldanystardyn keıbir mäseleleri [Some Issues of Terminology and Language Use

in «Mathematics» Textbooks] [Text] // Toraiğyrov universitetiniñ khabarshysy. Filologiyalyq seriyasy. – 2024. – № 2. – P. 6–1.

17 **Syzdıq, R.** Yasawi «Kikmetteriniñ» tili. Köp tomdyq shyǵarmalar jinaǵy [The Language of Yasawi's «Hikmets». Collected Works] [Text] / R. Syzdıq. – Almaty : El-shezhire, 2014.

18 **Syzdıq, R.** Sözder söyleıdi (sözderdiñ qoldanylu tarikhynan). Köp tomdyq shyǵarmalar jinaǵy [Words Speak (from the History of Word Usage). Collected Works] [Text] / R. Syzdıq. – Almaty : El-shezhire, 2014. – 412 p.

19 **Adilbaeva, U., Mussanova, G. A., Mombekova, N. B., Suttibaev, N. A.** Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – Vol. 10 – No. 3. – P. 21–30.

20 **Mansurov, N. B.** Yasawi kikmetterindegi arab, parsy kirme sözderdiñ oryn aluy [The Presence of Arabic and Persian Loanwords in Yasawi's Hikmets] [Text] / N. B. Mansurov // Yasawi universitetiniñ khabarshysy. – 2023. – № 3(129). – P. 38–52. – https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.05

16.01.25 ж. баспаға түсті.
13.03.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**М. Е. Ажибекова[1], Т. Д. Айтказина[2], Д. Р. Смакова[3], С. К. Омаров[4], М. Мухаметкаликызы[5]*
[1]Л. Н. Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2,3,4,5]Республиканский центр оценки
содержания научно-практического образования.
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 16.01.25.
Поступило с исправлениями 13.03.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СЛОИ ВХОДНЫХ ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В УЧЕБНИКАХ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ

В настоящее время необходимость создания национального терминологического фонда рассматривается как одна из главных задач терминологической работы в формировании у школьников

интереса, исследовательских навыков, представлений об окружающей среде. Одним из основных предметов, позволяющих детям школьного возраста формировать представление об окружающей среде, являются предметы естествознания. Рассматриваются вопросы перевода терминов в учебниках, составление исходных терминов и вводных терминов, отношение к терминам, языковая природа, условия, при которых восприятие информации учащемуся соответствует соответствующим образом. В качестве языковых данных в лексических слоях приводятся примеры из «Дивани Хикмета» Ясави, наполненного ценностью Средневековья, что делает изменения, существующие сегодня, актуальными. Рассматриваются данные, связанные с происхождением, языковыми слоями бейтерминированных слов, встречающихся в процессе обучения. Приводит ряд примеров того, как в нашем языке создаются термины, образованные процессом «аэлогизм» и «неолексизм». Термины, составленные на основе языка нации, вводные термины, лексические слои, дополнительные морфемы могут быть использованы в качестве методической помощи при анализе терминов из родного языка.

В настоящее время особое внимание уделяется тому, чтобы термины в учебниках создавались оптимальным образом в интерпретации, восприятии учащегося с учетом возрастных особенностей.

Ключевые слова: предмет естествознания, учебник, термины естествознания, заимствованный термин, лексические слои, язык Ясави.

**M. E. Azhibekova[1], T. D. Aitkazina[2], D. R. Smakova[3], S. K. Omarov[4], M. Muhametkalikyzy[5]*
[1]L. N. Gumilev Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2,3,4,5]Republican Center for the Evaluation
of the Content of Scientific
and Practical Education.
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 16.01.25.
Received in revised form 13.03.25.
Accepted for publication 25.08.25.

LEXICAL LAYERS OF INPUT TERMS USED IN NATURAL SCIENCE TEXTBOOKS

Currently, the need to create a national terminological fund is considered one of the main tasks of terminological work. The term plays a huge role in increasing the interest of schoolchildren, forming research skills, and shaping their vision of the environment. One of the main subjects that allows school-age children to form an understanding of the environment is natural science. The problem of translation of terms in textbooks, the formation of original terms and input terms, the attitude toward term formation, the linguistic nature, and the correspondence of information perception to the student are considered. Examples from Yasawi's Diwani Hikmet, which is full of value as a linguistic source of lexical layers in the Middle Ages, are given, reflecting the changes in today's existing language. Information related to the origin and lexical layers of non-terminologized words found in the educational process is considered. A number of examples are given regarding the creation of terms in our language through the processes of "aelogism" and "neolexism." This can be used as a methodological aid in the analysis of terms created on the basis of the national language: input terms, lexical layers, and terms with additional morphemes from the native language.

Currently, special attention is paid to the optimal methods of interpretation and perception of terms in textbooks, taking into account age characteristics.

Keywords: natural science subject, textbook, natural science terms, input term, lexical layers, Yasawi language.

ҒТАМР 17.07.31

https://doi.org/10.48081/CKAB6710

С. Ш. Айтуғанова[1], *С. А. Сарсембаева[2], Р. Қ. Сабырбаева[3]

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[3]Шәкәрім атындағы Семей университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7619-4310
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1659-5446
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5815-668x
*e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com

КӨРКЕМ ТУЫНДЫДАҒЫ СИМУЛЯКРДЫҢ ОҚЫРМАН САНАСЫН БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романындағы симулякрдың көркем мәтіндегі манипуляциялық қызметі талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – симулякрды санаға әсер етуші көркемдік тәсіл ретінде қарастырып, оның оқырман санасындағы шынайылықты қалай бұрмалап, гиперреалдылық орнататынын анықтау. Зерттеу нысаны ретінде романдағы кейіпкерлер бейнесі, көркемдік кеңістік пен оқиғалық желісі алынады.

Зерттеу Жан Бодрийярдың «Симулякрлар мен симуляциялар», «Реквием по масс-медиа» еңбектеріне және әдебиеттанушы, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы галымдардың симулякр теориясына қатысты тұжырымдарына негізделеді. Ж. Бодрийяр пайымдауынша, постиндустриялық қоғамда шынайы шындықтың орнын жасанды, оған ұқсас бейнелер – симулякрлар басып, шындықты бүркемелеп, толықтай ығыстырып шығарады. Мұндай жағдайда адамның шынайылықпен байланысы үзіліп, қабылдау тек белгілер мен бейнелер деңгейінде жүреді.

Осы теориялық негізде шығармадағы симулякрлар психоанализдің заманауи формасы – шизоанализ әдісімен сараланады. Г. Делёз бен Ф. Гваттари ұсынған бұл тәсіл адам санасының бейсаналық құрылымдармен емес, капиталистік жүйенің өзі өндіретін белгілер мен таңбалар арқылы қалыптасып, манипуляцияланатынын алға тартады. Т. Сәукетаев бұл әдісті ұлттық-рухани мәнде көркемдік жүйеге енгізе отырып, симулякрлар арқылы әлеуметтік сана мен жеке тұлғаның арасындағы қақтығысты бейнелейді. Шын мен жалған бейнелердің арасы бұл шығармада бұлдыр тартып, оқырманды «шындық» ұғымының өзі туралы қайта ойлануға итермелейді. Осылайша, симулякр тек әдеби тәсіл ғана емес, санаға әсер етудің философиялық құралы ретінде көрінеді. Романдағы симулякрлық эпизодтар әлем әдебиетіндегі К. Кизидің «Көкектің ұясы» мен Ф. М. Достоевскийдің «Идиот» романдарымен салыстырылады.

Т. Сәукетаев симулякрды санаға әсер етудің көркем тәсілі ретінде ұтымды қолданып, оқырманды шынайылық туралы жаңаша ойлауға, ішкі рухани әлеміне үңілуге жетелейді. Зерттеу нәтижесінде симулякр көркем шығармада тек шындықты жасыру емес, оқырман санасын сілкіптіп, жаңсақ дүниетанымнан арылтуға бағытталған құрал ретінде көрініс беретіні дәлелденеді.

Кілтті сөздер: симулякр, әдебиеттегі симулякр, гиперреалдылық, манипуляция, оқырман санасын басқару, шизоанализ

Кіріспе

Постмодернистік дәуірде шындық пен оның бейнесі арасындағы қатынас түбегейлі өзгеріске ұшырады. Француз философы Жан Бодрийяр енгізген «симулякр» термині нақ осы құбылысты түсіндіруге бағытталған маңызды тұжырым. Ж. Бодрийярдың пікірінше, қазіргі қоғамда белгі, бейне, символ өз дербес «шындығын» иемденіп, шындықтың орнын басатын **гиперреалдылық** қалыптасады [1, 27-б.]. Яғни, шынайы болмыстан гөрі оның жасанды көшірмесі басымдық алып, ақиқат пен елес арасындағы шекара жойылады. Ал, осы гиперкеңістікте қалыптасатын симулякрлар – түпнұсқасы жоқ, шындықтың орнына жүретін жалған модельдер. Философ аталған үдерісті сипаттай отырып, *«біз ақпарат барған сайын көбейіп, мән мағына барған сайын азаятын әлемде өмір сүреміз»* деп түйіндейді [1, 28-б.].

Бүгінгі күні симулякр қоғамның барлық саласына еніп, адам санасын қалыптастырушы қуатты құралға айналды. Ақпараттық заман мен тұтыну қоғамында медианың шексіз ықпалы нәтижесінде адам санасы жасанды құрылымдарға тәуелді болып, шындық пен қиял ұғымдары араласып кетті.

Зерттеуші В. Комова қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдары шындықтың көрінісін емес, оның иллюзиялық бейнесін қалыптастыруға және оны тұрақтандыруға ұмтылатынын атап өтеді [2]. Теледидар мен басқа бұқаралық медиада ұсынылатын мазмұн көбіне нақты деректерге емес, абстрактілі бейнелерге, жасанды құбылыстарға негізделеді. Мұндай элементтер көрерменнің назарын баурап, оны белгілі бір әсер аясында ұстап

тұруды көздейді. Осылайша, симулякрлар шынайы болмыстың орнын басып, қоғамдық сананың қалыптасуына тікелей ықпал етеді, – деп тұжырымдайды. Е. В. Шевченконың зерттеуі де осыны растайды. Медиа симулякрды сананы манипуляциялаудың ең қуатты қаруы ретінде қолданады, ол өз кезегінде гиперреалдылықты қалыптастыру арқылы конструктивті функция атқарса, шындықты алмастырып, оны күйрету арқылы деструктивті функция атқарады [3]. Симулякр бір жағынан көз тартарлық әрі әсерлі бейнелер жасаса, екінші жағынан бұл бейнелер шынайы болмыстың мәнін теріске шығарып, көлеңкеде қалдырады. Аталған теориялық негіздемелер аясында симулякрдың көркем әдебиеттегі рөлі мен атқаратын қызметі ерекше қызығушылық тудырады.

Әдеби шығарма шындықты шығармашылық арқылы қайта жасап көрсететін кеңістік болғандықтан, қаламгерлер сан алуан әдістерді қолданып оқырманның сана сезіміне әсер етуді, манипуляциялауды мақсат етеді. Әсіресе постмодернистік әдебиетте ақиқат пен қиялдың араласуы жиі кездеседі. Жазушы Т. Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романында дәстүрлі реализм шеңберінен шығып, кейіпкердің ішкі сана ағымын, әлемді түйсінуін жаңаша формада бейнелейді. Шынайы оқиғалар мен елестік бейнелер арасындағы шекара жойылып, авторлық мәтін симуляциялық кеңістікке айналады. Осы арқылы жазушы қазіргі адам санасындағы тұрақсыздықты, рухани дағдарысты және өзін-өзі тануға деген ұмтылысты көркем түрде ашады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде Т. Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романы алынды. Сонымен қатар симулякр теориясының теориялық-методологиялық негіздерін талдау үшін ғылыми және философиялық еңбектер мен зерттеу мақалалары қарастырылады. Зерттеу барысында жалпы танымдық жинақтау, саралау және синтездеу әдістері, әдеби мәтінді талдау барысында интерпретациялық, герменевтикалық, салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Т. Сәукетаев өз шығармаларында посткеңестік қазақ қоғамының шындықтары мен қатпарларын бейнелеуде әдеттегі реалистік әдістерден бөлек, гиперболалық, фантастикалық тәсілдерге – симулякрлық образдарға жүгінеді. Оның «Мен – жындымын» романы әлеуметтік сындарға толы, сатиралық мәнері бар туынды [4]. Шығармада бас кейіпкер өзін қоғамда орын алып жатқан әділетсіздіктер мен кері құбылыстарға қарсылық білдіргені үшін «ақыл-есінен адасқан», «жынды» адам ретінде танылады. Романның композициялық құрылымы да ерекше. Басында автор бас кейіпкердің досының атынан пролог береді. Досы теледидардан бас кейіпкердің жан түршігерлік оқиғаға ұшырағанын көреді. Кейін оқырман сол кейіпкердің

күнделік жазбаларын оқиды. Роман «жынды» адам қаламынан туған мәтіндер арқылы баяндалады.

Шығармада симулякрлар жүйесі бірнеше деңгейде көрінеді. Ең алдымен, кейіпкердің айналасындағы *қоғам – жалған құндылықтар әлемі.* Романда бас кейіпкер Тауфих заманауи қазақ қоғамының кемшіліктерін ашық айтып сынайды, алайда оны тыңдағысы келмеген орта оны «жынды» деп келемеждейді.

Қауіпсіздік қызметінің өкілі бас кейіпкерге *«қоғамда бәрі соншалық жаман емес, неге тек қара тұсын көресіз»* деп ескерту жасайды. Оған жауап ретінде басты кейіпкер былай дейді:

«Сендер биік-биік кабинеттің мөлдіреген терезесінен ақшаңқан зәулім сарайларды, супермаркеттерді, қызыл-жасыл жарнамаларды көріп: «па, шіркін, өмір қандай ғажап!» деп тамсанасыңдар. Ал мен - өмірдің қара батпағын тізеден кешіп жүрген адаммын. Мен қорлықты, азап пен мазақты көремін. Жарлы мен зарлының көз жасын көремін. Шерлі жүректің өксігін, ah ұрған ызасын айтсам, жазықтымын ба?» [4, 40-б.]. Бұл үзіндіде қоғамның екі түрлі шындығы қарама-қарсы қойылған: бірі – әдемі ғимараттар, сауда орталықтары мен жарқыраған жарнама билбордтары көрінетін жылтыр беткей (билік өкілінің «терезесінен» көрінетін дүние), екіншісі – сол жылтырдың астында жатқан кедейлік, әділетсіздік, мұң (қарапайым халық кешетін дүниенің сырты). Билік өкілі көрген әлем – *гиперреалдылықтың* бейнесі: жарнама мен зәулім сарайлар «өмір ғажап» деген иллюзия тудырады, шынайы проблемаларды көлегейлейді.

Бас кейіпкері Тауфих өзіне телінген «жынды» деген қоғамдық пікірді ішкі жан дүниесіне жабысқан ауыр таңба ретінде қабылдайды. Соған қарамастан, өзін мысқылмен «жынды» деп таныстырып, «сары билетім де бар» деп астарлайды. Бұл – оның психиатриялық тіркеуде тұрғанын дәлелдейтін құжат. Симуляцияның айқын көрінісін кейіпкердің өзіне тағылған айдарды қабылдағанынан көреміз. Ол «жынды» деген атауды шындықты ашық айту құралына айналдырып, қоғам қалыптастырған бейнені саналы түрде иеленеді. *«Жындының да сау сөзі болады»* деп, өз пікірінің қисындылығын дәлелдеуге тырысады. Мұнда авторлық ирония бар: кім жынды, кім ақылды – белгісіз. Шын жынды қоғамның өзі шығар деген ой туады.

Осы тұста шығарманы шизоанализ рух айқын байқалады. Постструктурализм аясында қалыптасқан шизоанализ бағытының негізгі қағидаттары француз философтары Жиль Делёз бен Феликс Гваттаридің «Капитализм және шизофрения» атты қос томдық еңбегінде (1972–1980), әсіресе бірінші томы «Анти-Эдипте» кеңінен сипатталған [5]. Шизоанализ структуралистік репрезентация теориясын, сондай-ақ фрейдизмдегі Эдип кешенін сынға алады. Ол бейсаналықты отбасылық шеңбермен шектеуге

қарсы шығып, бейсаналықты әлеуметтік, саяси және экономикалық жүйелермен тікелей байланыста әрекет ететін, үздіксіз қозғалыстағы, «қалау машины» өзінің ішкі тілектері мен қалауларын өндіретін машина ретінде ұсынады. Бұл тәсілде адам – ішкі қажеттіліктері мен қалауына сәйкес әрекет ететін белсенді тұлға.

Лос-Анджелесте өткен «бүкіл дүниежүзілік жындылар сайысына» қатысу сынды фантастикалық әрі ирониялық жағдай – шығарманың ішкі әлеуметтік мағынасын тереңдететін көркемдік тәсіл. Мұндай гиперболалық элементтер постмодерндік әдебиеттегі симулякр ұғымына жақын келеді: шынайы өмірдегі құбылыстарды әдейі шектен тыс әсірелеу арқылы олардың мәнсіздігін, абсурдтығын әшкерелеу.

Автор симулякрды пайдалану арқылы қоғамдағы ең өзекті әлеуметтік мәселелерге назар аударады. Азық-түлік бағасының өсуі секілді күнделікті өмірдегі экономикалық қиындықтар – шығармада ирония тілімен беріліп, жүйенің қисынсыздығы сыналады. Мәтіндегі мына үзінді: *«Тамағы тоқтық, көйлегі көктік аздырар адам баласын» деп, Ұлы ақын айтқандай, тоқшылық кісіні аздырады, тойып тамақ ішкеннен семіріп, фигураң бұзылады, түрлі ауруға шалдығасың. Сондықтан үкіметіміз қамқорлық жасап, халықтың дені сау болсын, тамақты артық ішіп қойып денсаулығын бұзып алмасын деп, үнемі азық-түліктің бағасын көтеріп отырады»* [4, 161-б.].

Шығармада ауыл өміріндегі ауыртпалықтар, қазақ қыздарының шетелдіктерге тұрмысқа шығуы, парақорлық, тіл мен экология мәселелері, сондай-ақ білім беру мен денсаулық сақтау салаларындағы дағдарыс – барлығы да жеңіл юмор, гротеск, ирония формасында қозғалған. Алайда бұл форманың ар жағында ащы әлеуметтік шындық тұрғаны айқын. Қаалмгер шындықты тікелей айту орнына, оны күлкілі форма арқылы тұспалдап жеткізеді. Бұл тәсіл бір жағынан оқырманды бейжай қалдырмай, езу тартқызып отырып ойландыруға жетелейді. «Жынды» кейіпкердің оғаш әрекеттері – іс жүзінде қоғамдағы қалыпты саналған, бірақ ақылға сыймайтын, формализм мен жасандылыққа толы жағдайларға қарсы наразылықтың көрінісі. Осылайша, «жынды» – абсурд пен әділетсіздікке қарсы айтылған ақиқаттың иесі ретінде бейнеленеді.

Романда Абайдың аруағы құпиялы «Қара шал» кейпінде Тауфихқа оңаша кезде көрінеді. Бұл бейне кейіпкерді рухани жолға бағыттап, «қасиетті қаламның сырын» ашқандай әсер қалдырады. Абаймен болған осы тылсым кездесуден кейін Тауфих өзін шын жазушы сезіне бастайды. Ұлы ақынның рухы оның жүрегінде ерекше көрегендік оятып, «қалам иесі» ретінде өзіне рухани жауапкершілік жүктейді. Осы сәттен бастап кейіпкер Қара шалдың *«Жолымыз қиылыссын десең, тазар, сілкін, ізгі ой, шынайы сезімге беріл»,* деген сөзін өмірлік бағдар ретінде қабылдайды.

Бас кейіпкердің Абаймен кездесуі шынайы физикалық оқиға ретінде емес, символдық әрі көркемдік жағынан симулякр ретінде қабылданады. Бұл – кейіпкердің ішкі әлемінде туындаған, мәдени жады мен рухани ізденістің нәтижесінде туған символикалық бейне. Абайдың аруағы бұл тұста тарихи тұлғадан гөрі рухани ұстаз, ар-ождан мен шынайы өнердің идеалы ретінде көркемделеді. Ол кейіпкердің шығармашылық миссиясын терең сезінуіне себеп болады. Шығарма прологы ретінде берілген *«Ақын болу оңай деймісің, қарағым, аузында болу сыздаған барлық жараның...», «Дүние сыры біз білгеннен өзгерек, бірақ оны көру үшін көз керек»* деген өлең жолдары автор ұстанымын айқын түседі [4, 3-б.]. «Жынды» атанған кейіпкер енді өзінің ішкі дағдарысын еңсеріп қана қоймай, өнер мен сөз киесіне адал болудың мәнін ұғынады. Сөйтіп, бұл көркемдік шешім кейіпкердің жазушылық жолды таңдауын ішкі қажеттіліктен туған, әрі рухани биіктікке бастар терең трансформация ретінде бейнелейді.

Шығарма соңында бас кейіпкер өзін атып өлтіреді. Жазушы осындай шығармашылық шешім арқылы оның қоғаммен арадағы қайшылықтың шегіне жеткенін көрсетеді. Романдағы басты дилемма – «жынды» мен «ақылды» деген ұғымдардың өзара орын ауыстыруы. Қоғам «жынды» деп айыптаған кейіпкердің ой-пікірлері мен іс-әрекеттері шын мәнінде гуманизм мен әділетке негізделген азаматтық ұстанымнан туындайды.

Нәтижесінде, шығарма оқырманға терең философиялық сұрақ тастайды: *кім шын мәнінде «жынды» еді - әділетсіздікке бейімделіп өмір сүрген қоғам ба, әлде сол әділетсіздікпен күрескен және оны әшкерелеуге тырысқан дара тұлға ма?* .

Т. Сәукетаевтың көркемдік ізденістері мен қолданған әдіс-тәсілдері әлем әдебиетіндегі кейбір классик авторлардың шығармаларымен ой үндестігін байқатады. Солардың бірі «Мен – жындымын» романындағы басты мотивтің *Кен Кизидің «Көкектің ұясы» шығармасымен* [6] рухани және идеялық жақындығы. Кизидің романында бас кейіпкер Рэндл П. Макмерфи өзін әдейі психикалық ауруханаға жібертеді. Бұл оның түрмедегі ауыр жұмыстан құтылу амалы еді. Алайда ол жындыханада еркін өмір сүре алмайтынын түсінеді. Аурухана ішіндегі қатал тәртіп пен бақылау жүйесіне қарсы шығып, ол пациенттердің ішкі еркіндігін оятуға тырысады. Бұл көтеріліс – тұлғаның рухани еркіндігін қорғау жолындағы әрекет. Макмерфи «жынды» бейнесін саналы түрде таңдай отырып, нағыз ақыл-есі сау, жүйеге қарсы тұра алатын тұлға ретінде көрінеді. Бұл жағдай Т. Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романындағы кейіпкер Тауфихтың тағдырына өте ұқсас. Тауфих та өзін қоғамнан оқшаулаған, «жынды» деп есептелетін бейнеге еніп, қоғамдағы әділетсіздік пен жалғандыққа қарсы шындықты ашық айту үшін сол рөлді саналы түрде иеленеді. Екі кейіпкер де өз ортасының

қалыптасқан нормаларын мойындамай, шынайы болмысты жария ету үшін рухани күреске барады. Осылайша, Т. Сәукетаев пен Кен Кизидің шығармаларындағы идеялық үндестік жүйеге қарсы рухани қарсылық, шынайылық пен еркіндік үшін күрес идеясынан көрінеді. Алайда бұл екі шығармада басты кейіпкерлердің «жынды» бейнесіне енуі әртүрлі формада беріледі. Т. Сәукетаевтың романында қоғам тарапынан шынымен «жынды» деген айдар тағылып, ол өзіне телінген осы рөлді қабылдайды, ал Кизидің шығармасында Макмерфи «жынды» кейпін саналы түрде симуляциялап, өз еркімен сол ортаға енеді. Бірінде кейіпкер – қоғамдық пікірдің құрбаны болса, екіншісінде жүйені ішінен сынау үшін «бетперде» киген бейне. Аталған айырмашылықтар екі жазушының шығармаларында «жынды» бейнесінің көркемдік қызметіне де жаңа қыр қосады. Тауфих үшін ол – ақиқат айту жолындағы мәжбүрлі рухани бейне, ал Макмерфи үшін – еркіндік пен ішкі қарсылықтың ұстанымы. Дегенмен, екі кейіпкер де ақыл-есі кем деген қоғамдық таңба астында шындықты айтып, жеке тұлға еркіндігін қорғаудың символына айналады.

Орыс жазушысы Ф. Достоевскийдің «Идиот» романында да осы мазмұндық бағытпен үндес идеялар көрініс табады [7]. Романдағы басты кейіпкер князь Мышкин өзінің шынайылығы, рухани тазалығы мен адамгершілік қасиеттері арқылы айналасындағылардан дараланып тұрады. Алайда қоғам оны аңғалдығы мен эпилепсия дерті үшін «идиот» деп қабылдайды. Шын мәнінде, Мышкин ақыл-есі бүтін, бірақ жасандылық пен екіжүзділікке құрылған жүйеге бейімделе алмайтын тұлға. Ол өзінің шынайы мінезі арқылы қоғамның моральдық ауруын әшкерелейді. Ф. Достоевский кейіпкері арқылы өз заманындағы рухани құлдырауды ашып көрсетеді. Жалған абырой мен пайдакүнемдік үстемдік құрған ортада шынайы адамгершілік пен мейірім сыртқа тебіледі. Қоғам үшін қалыптан тыс ойлау немесе таза ниет ауытқу ретінде қабылданады. Бұл идея шизоанализдік пайыммен сәйкес келеді. Қоғамда қалыптасқан «ақыл-есі дұрыс» деген өлшемдерге сай келмейтін адам кейде шынында да ішкі болмысы мен шынайы сезімін жоғалтпаған тұлға болып шығады. Шизоанализ тұрғысынан ол сырт көзге оғаш көрінгенімен, өзінің ішкі қалауы мен нанымына адал, шынайы субъект ретінде танылады. Осы тұрғыдан алғанда, Достоевскийдің кейіпкері де өзінше бір «шизо-субъект». Ол еркіндікті шектейтін, жалған құндылықтарға негізделген әлеуметтік құрылымның ішінде өзінің шынайылығымен қарсылық білдіреді. Бұл қарсылық, ақыры, оны жүйеден тыс қалдырса да, оның бейнесін одан сайын тереңдете түседі. Мұндай жағдайда шынайылық пен жалғандықтың арасы көмескіленіп, шын бейнені тану барған сайын қиындай түседі.

Осы мәселе Жан Бодрийярдың симулякр теориясымен астасады. Философ симулякрлардың көптеп пайда болуының себебін бұқаралық ақпарат құралдарымен байланыстырады. Оның К. Ясперспен бірлесіп жазған «Қауымның елесі» («Призрак толпы») еңбегінде ақпарат тасқыны мен «қоғамдағы үнсіз көпшілік» (молчащее большинство) арасындағы қарым-қатынас талданады [8]. Ғалымдардың пайымдауынша, қазіргі қоғамда көпшілік ақпаратты орасан көп мөлшерде тұтынады, бірақ сол ақпарат мән-мағынадан айырылып, құр жаңғырыққа айналған. Жаңалықтар, телехабарлар, жарнамалар – бәрі де шындықтың орнын басты, көрермендер экрандағы өмірді өз өміріндей қабылдайды. Ал, «Реквием по масс-медиа» еңбегінде Ж. Бодрияйр қазіргі ақпарат құралдарын «жауапсыз коммуникация институты» деп сынайды, яғни медиа біржақты ғана әсер етіп, кері байланыссыз өз шындығын ғана таңады [9]. Бұл жағдайда, қоғам тек «үнсіз көпшілікке» айналып, медианың манипуляциялық ықпалына түседі. БАҚ гиперреалды орта қалыптастырып, қоғамды сол иллюзиялар тасқынына батырады. Бодрийярша бұл «шындық принципінің күйреуін» тудырады. Ертеректе шын мен жалғанның арақатынасы айқын болса, ал симулякрлар дәуірінде жалғанның өзі шындық кейпіне еніп алған.

Зерттеуші Р. Аббинет Ж. Бодрияйрдың бірқатар еңбектерін қарастыра келе, симулякрдың қоғамға қауіп төндіруші күш екенін жазады: *«Симуляция – зұлым дұшпан. Ол тек шындықты алмастырып қана қоймайды, сонымен қатар арандатушы күшке айналып, қоғамдық санаға елеулі түрде әсер етеді. Ол адамның тарихи зердесін жоя отырып, өткен мен болашақтың арасындағы байланысты үзеді»* [10]. Шынымен де, қазіргі ғылыми түсініктемелерде симулякр тек философиялық-теориялық ұғым ретінде емес, сонымен қатар әлеуметтік шындықты қалыптастыратын, қоғамдық қатынастар мен мәдени қабылдауға ықпал ететін пәрменді құрал ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес, көркем әдебиет те симулякрдың қоғамдық санаға әсер ету тетіктерін және шындықты қабылдаудағы бұрмаланған құрылымдардың рөлін нақты әрі айқын бейнелей алады.

Көркем туындылардағы симулякрдың көрінісі оның тарихи даму кезеңдерімен тығыз байланысты. Бұл тұрғыда Ж. Бодрийяр симулякрдың тарихи эволюциясын үш негізгі кезеңге бөліп сипаттайды:

1 Дәстүрлі қоғамдағы көшірмелер кезеңінде симулякрлар табиғи сипатта болады. Олар шынайы түпнұсқаны идеалдандырып, мифологиялық және діни бейнелер түрінде көрініс табады. Мұндай бейнелер шынайылықтың рухани немесе киелі көрінісін жеткізуге бағытталады.

2 Өнеркәсіптік дәуірдегі симулякрлар кезеңінде бейнелер жаппай өндіріске негізделеді. Энергия мен машина қуатына сүйенген шынайылықтың функционалдық баламалары қалыптасады. Мысал ретінде ғылыми-

фантастикалық жанрдағы туындыларды келтіруге болады, онда техникалық жаңалықтар мен технологиялық болашақ туралы гипотетикалық сценарийлер ұсынылады.

3 Қазіргі симуляция дәуірі ақпараттық технологиялар мен модельдеуге негізделген. Мұнда симулякрлар бастапқы шындықты түгелдей жұтып, орнына гиперреалдылықты ұсынады. Барлық адам әрекеттері алдын-ала жоспарланған модельдер мен сценарийлер арқылы реттеліп, толық бақылауға алынады [1, 115-б.]. Осылайша, симулякрлардың тарихи кезеңдері көркем әдебиетте өз көрінісін тауып, әр дәуірдің дүниетанымдық сипатына сай шындықтың қалай көркемделетінін айқын бейнелейді. Әдебиет – шынайылық пен оның көшірмесінің арасындағы қақтығысты тереңнен зерделеудің тиімді алаңы ретінде көрінеді.

Қазіргі заман мәдениеті шынайылықтан айырылғандығы соншалық, оны шынайылықты бейнелейтін мәдени құбылыс деп айтуға болмайды, себебі шынайылықтың өзі жойылып кеткен [11, 26-б.]. Бұған мысал ретінде әлеуметтік желілердегі виртуалды бейнелер, саяси кампаниялардағы медиа-образдар, Marvel мен DC сынды кино индустриясы құратын виртуалды әлемдер жатады. Facebook пен Instagram сияқты платформаларда қолданушылар өз өмірінің өңделген, сұрыпталған сәттерін ғана көрсетіп, симулякрлық образды қалыптастырады. Аталған желілер Meta компаниясына тиесілі және дәл осы Meta корпорациясы бүгінде цифрлық «мета-ғаламды», гиперреалдылық кеңістігін дамытуды мақсат тұтып отыр. Мұндай контент түрлері адамның санасын қалыптастырып, шынайы өмірді қабылдауына әсер ететіні анық. Соңғы симуляция дәуіріне қатысты теорияға сүйене отырып, симулякрды бүгінгі қоғамда адам санасын басқарудың, манипуляция жасаудың пәрменді құралы ретінде қарастыруға негіз бар. Осы орайда, зерттеуші Е. В. Шевченко симулякрдың әмбебаптығы сонша, ол тілдің барлық деңгейіне еніп, адамның когнитивтік-дискурстық әрекетінің түрлі салаларында бағыттаушы әсер етеді десе [3], Н. И. Нелюбин қазіргі адамның өмірлік қарым-қатынастары барған сайын симулятивті сипат алып, шынайы түсініп, ұғынудан қашқақтайтынын атап көрсетеді [12]. Бұл пікірлер адамзаттың мәдени дамуында симулякрдың қаншалықты терең тамыр жайғанын аңғартады.

Жоғарыдағы теориялық тұжырымдар симулякрдың тек философиялық абстракция емес, қоғамдағы нақты саяси, әлеуметтік, мәдени процестерге ықпал ететінін білдіреді. Ал қоғамдық мәселелердің әдеби шығармаларда көрініс табуы – әдебиеттің табиғатына тән заңдылық.

«Мен – жындымын» романында да симулякрлар күрделі әрі көпқабатты қызмет атқарады. Бір жағынан, қоғамдық деңгейдегі симулякрлар жалған бақуаттылықтың символына, билік жүргізіп отырған идеологиялық насихаттың құралына айналған. Ал кейіпкерге таңылған «жынды»

диагнозы оның жеке санасына сыртқы қысым жасаудың, ішкі еркіндігін тұншықтырудың көрінісі. Қоғам тудырған жалған бейнелердің тұлғаға кері ықпал етуі, яғни шынайы болмысты мойындамай, оны жүйеге сай келмегені үшін патологияға теңеудің бір түрі орын алады. Екінші жағынан, романда қолданылған мысқыл, гротеск, гипербола сияқты көркемдік тәсілдер мен фантастикалық элементтер автор мен кейіпкердің оқырман санасына әсер ету құралына айналады. Бұл әдістер қоғамдық санадағы жалғандықты әшкерелеп, симулякрлардың жасандылығын, мәнсіздігін ашық бетке басады. Жазушының мұндай көркемдік шешімдері оқырманды бейжай қалдырмайды, керісінше оны қоғам жайлы бұрынғы түсініктерін қайта ой елегінен өткізуге итермелейді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP25796591 «Қазақ прозасындағы симулякр (тәуелсіздік кезеңі бойынша)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу барысында симулякр ұғымының көркем әдебиеттегі рөлі мен қызметі талданды. Жан Бодрийяр ұсынған симулякр теориясы шынайылық пен бейне арасындағы шекараның жойылуын, қоғамда гиперреалдылықтың үстемдікке ие болуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Ақпараттық дәуірде бейнелер шынайы болмыстың орнын басып, қоғамдық санаға белсенді түрде ықпал етеді. Бұл жағдай көркем әдебиетте де кеңінен көрініс табады.

Т. Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романы симулякрлық құрылымдардың көпқабатты сипатын ашып көрсететін маңызды мәтіндердің бірі ретінде қарастырылды. Жазушы дәстүрлі реализмнен бас тартып, постмодернистік тәсілдерге жүгіну арқылы қоғамдық шындықты бұрмаланған бейнелер арқылы сипаттайды. Романдағы кейіпкер Тауфихтың бейнесі, оның «жынды» ретінде қабылдануы, сонымен қатар Абай аруағымен символдық деңгейдегі кездесуі – барлығы да симулякрлық механизмдердің көркем көрінісі ретінде танылды.

Шығармада шизоанализ қағидаттары да айқын байқалады. Ж. Делёз бен Ф. Гваттари тұжырымдаған «қалау машинасы» ұғымы негізінде Тауфихтың тұлғасы – ішкі еркіндігі мен шынайы болмысын сақтап қалуға тырысқан субъект ретінде талданды. Бұл бейне қоғамдағы репрессивті нормалар мен жалған құндылықтарға қарсы тұрудың көркем көрінісі болды.

Симулякрдың әдебиеттегі қызметін зерделей отырып, Т. Сәукетаевтың аталмыш туындысы Кен Кизидің «Көкектің ұясы» және Ф. Достоевскийдің «Идиот» романдарымен идеялық және көркемдік тұрғыдан үндес екені анықталды. Барлық шығармаларда орталық кейіпкерлер шынайы

болмысты иеленгенімен, қоғамдық нормалардан тыс қалатын тұлғалар ретінде бейнеленеді.

Қорытындылай, симулякр – қазіргі әдебиетте шындық пен жалғандық, еркіндік пен шектеу, норма мен ауытқу арасындағы күрделі қарым-қатынасты көркем бейнелеудің пәрменді құралы. «Мен – жындымын» романы осы құбылыстарды ашып көрсету арқылы оқырманды шынайылық туралы түсініктерін қайта қарауға шақырады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Бодрийяр, Ж.** Симулякры и симуляция [Текст] / пер. О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.

2 **Комова, М.** Симулякры как средства манипуляции общественным сознанием : в свете теории Ж. Бодрийяра [Текст] // Modern Research of Social Problems. – 2013. – № 11(31).

3 **Шевченко, Е. В.** Роль симулякра в оказании ориентирующего воздействия на адресата в СМИ [Текст] // Magister Dixit : научно-педагогический журнал Восточной Сибири. – 2015. – № 3(19).

4 **Сәукетаев, Т.** Мен – жындымын : әжуа аралас мұңлы роман [Мәтін] / Т. Сәукетаев. – Алматы : 2019. – 288 б.

5 **Делез, Ж.** Тысяча плато: Капитализм и шизофрения [Текст] / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц., послесл. Я. И. Свирского; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. – Екатеринбург : У-Фактория; М. : Астрель, 2010. – 896 с.

6 **Кизи, К.** Көкектің ұясы [Мәтін] / К. Кизи; ағылшын тілінен ауд. : Қоныс Л. – Астана : Фолиант, 2022. – 416-б.

7 **Достоевский, Ф.** Идиот : роман в 4 ч. / Ф. М. Достоевский // Полное собрание сочинений : в 26 т. Т. 14. – Санк-Петербург : Изд. А. Г. Достоевской, 1904. – 593 с.

8 **Ясперс, К.** Призрак толпы [Текст] / К. Ясперс, Ж. Бодрийяр. – Москва : Алгоритм, 2007. – 272 с.

9 **Бодрийяр, Ж.** Реквием по масс-медиа [Текст] // Поэтика и политика : альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. – С. 193–226.

10 **Abbinnett, R.** The Spectre and the Simulacrum : History after Baudrillard [Text] // Theory, Culture & Society – 2008. – Vol. 25, No. 6. – P. 69–87.

11 **Dong, S.** Simulacra Replace Reality in Borges' Short Stories [Text] // Journal of Trends in Arts and Humanities. – 2025. – Vol. 2, Issue 1. – P. 26–29. https://doi.org/10.61784/jtah3038.

12 **Нелюбин, Н. И.** Симулякр как единица современной образовательной коммуникации [Текст] // Век глобализации. – 2018. – № 3. – С. 134–142.

References

1 **Bodrijar, Zh.** Simulyakry i simulyatsiya [Simulacra and Simulation] [Text] / per. O. A. Pechenkina. – Tula, 2013. – P. 204.

2 **Komova, M.** Simulyakry kak sredstva manipulyacii obshchestvennym soznaniem: v svete teorii Zh. Bodrijara [Simulacra as a Means of Manipulating Public Consciousness : In the Light of J. Baudrillard's Theory] [Text] // Modern Research of Social Problems. – 2013. – № 11(31).

3 **Shevchenko, E.** Rol' simulyakra v okazanii orientiruyushchego vozdeistviya na adresata v SMI [The Role of Simulacrum in Providing Orientational Influence on the Media Addressee] [Text] // Magister Dixit : nauchno-pedagogicheskii zhurnal Vostochnoi Sibiri. – 2015. – № 3(19).

4 **Sauketayev, T.** Men – zhyndymyn: azhua aralas muńly roman [I Am Mad : A Satirical-Tragic Novel] [Text] / T. Sauketaev. – Almaty, 2019. – p. 288.

5 **Delez, Zh.** Tysyacha plato: Kapitalizm i shizofreniia [A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia] [Text] / Zh. Delez, F. Gvattari; per. s frants., poslesl. Ia. I. Svirskogo; nauch. red. V. Iu. Kuznetsov. – Ekaterinburg : U-Faktoriia; M. : Astrel', 2010. – 896 p.

6 **Kizi, K.** Kókektiń úiasy [One Flew Over the Cuckoo's Nest] [Text] / K. Kizi; aǵylshyn tilinen aud.: L. Qonys. – Astana : Foliant, 2022. – P. 416.

7 **Dostoevskij, F.** Idiot: roman v 4 ch. [The Idiot] [Text] / F. M. Dostoevskii // Polnoe sobranie sochinenii: v 26 t. T. 14. – St. Petersburg : Izd. A. G. Dostoevskoi, 1904. – P. 593.

8 **Jaspers, K., Bodrijar, Zh.** Prizrak tolpy [The Specter of the Crowd] [Text]. – Moscow : Algoritm, 2007. – P. 272.

9 **Bodrijar, Zh.** Rekviem po mass-media [Requiem for the Mass Media] [Text] // Poetika i politika: al'manakh Rossijsko-frantsuzskogo tsentra sotsiologii i filosofii Instituta sotsiologii RAN. Institut eksperimental'noj sotsiologii; St. Petersburg : Aletejya, 1999. – P. 193–226.

10 **Abbinnett, R.** The Spectre and the Simulacrum: History after Baudrillard [Text] // Theory, Culture & Society, 2008. – Vol. 25 – No. 6. – P. 69–87.

11 **Dong, S.** Simulacra Replace Reality in Borges' Short Stories [Text] // Journal of Trends in Arts and Humanities, 2025. – Vol. 2, Issue 1. – P. 26–29. – https://doi.org/10.61784/jtah3038

12 **Nelyubin, N.** Simulyakr kak edinitsa sovremennoj obrazovatel'noj kommunikatsii [Simulacrum as a Unit of Modern Educational Communication] [Text] // Vek globalizatsii, 2018. – № 3. – P. 134–142.

28.01.25 ж. баспаға түсті.
13.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. Ш. Айтуганова[1], *С. А. Сарсембаева[2], Р. К. Сабырбаева[3]*
[1,2]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Университет имени Шакарима г. Семей,
Республика Казахстан, г. Семей.
Поступило в редакцию 28.01.25.
Поступило с исправлениями 13.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ФУНКЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ СОЗНАНИЕМ ЧИТАТЕЛЯ СИМУЛЯКРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

В статье рассматривается манипулятивная функция симулякра в художественном тексте романа Турысбека Саукетаева «Мен – жындымын». Цель исследования – проанализировать симулякр как художественный приём, влияющий на сознание, и выявить, каким образом он искажает представление о реальности у читателя, создавая гиперреальность. Объектом исследования являются образы персонажей, художественное пространство и сюжетная структура произведения.

Теоретической базой исследования послужили труды Жана Бодрийяра – «Симулякры и симуляции», «Реквием по масс-медиа», а также идеи исследователей в области литературы, культурологии и социологии. По мнению Бодрийяра, в постиндустриальном обществе истинная реальность вытесняется симулякрами – искусственными образами, заменяющими собой подлинность. В этих условиях восприятие реальности осуществляется лишь на уровне знаков и образов. На основе данной теории анализируются симулякры в романе с позиции современной формы психоанализа – шизоанализа, разработанного Ж. Делёзом и Ф. Гваттари. Авторы метода подчеркивают, что сознание формируется не бессознательным, а системой капиталистических знаков и кодов. Саукетаев внедряет этот подход в художественную ткань текста, демонстрируя конфликт между социальной реальностью и внутренним миром личности.

В романе грань между правдой и иллюзией размывается, что заставляет читателя переосмыслить само понятие «истины». Симулякр здесь выступает не только как художественное средство, но и как философский инструмент воздействия на сознание. Эпизоды романа сравниваются с произведениями мировой литературы – «Пролетая над гнездом кукушки» К. Кизи и «Идиот» Ф. М. Достоевского.

Т. Саукетаев эффективно использует симулякр как средство воздействия на читательское восприятие, побуждая к переосмыслению реальности и духовному самоанализу. В результате исследования доказывается, что симулякр в художественном тексте может выступать не только как способ сокрытия истины, но и как средство интеллектуального пробуждения читателя.

Ключевые слова: симулякр, симулякр в литературе, гиперреальность, манипуляция, управление сознанием читателя, шизоанализ.

*S. Sh. Aituganova[1], *S. A. Sarsembayeva[2], R. K. Sabyrbayeva[3]*
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University.
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]Shakarim University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Received 28.01.25.
Received in revised form 13.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE FUNCTION OF CONTROLLING THE READER'S CONSCIOUSNESS THROUGH SIMULACRUM IN A LITERARY WORK

The article analyzes the manipulative function of simulacrum in the literary text of Turysbek Sauketayev's novel «Men – zhyndymyn» (I Am Mad). The main objective of the study is to explore the simulacrum as an artistic device that influences the reader's consciousness and to examine how it distorts perceptions of reality, creating a state of hyperreality. The research focuses on character construction, narrative space, and plot development within the novel.

The theoretical framework is based on Jean Baudrillard's works Simulacrum and Simulation, Requiem for the Media, as well as scholarly perspectives in literary theory, cultural studies, and sociology. According

to Baudrillard, in post-industrial society, genuine reality is replaced by artificial images simulacrum – that obscure and eventually substitute the real. In such a context, reality is perceived only through signs and representations.

From this perspective, the novel's simulacrums are examined using the contemporary form of psychoanalysis – schizoanalysis, introduced by G. Deleuze and F. Guattari. This method suggests that human consciousness is shaped not by the unconscious, but by symbolic and economic systems. Sauketaev integrates this approach into his narrative structure, depicting the clash between social constructs and individual authenticity.

In the novel, the boundary between reality and illusion becomes blurred, prompting the reader to reconsider the very notion of truth. The simulacrum emerges not only as a literary technique but also as a philosophical tool for cognitive manipulation.

The narrative episodes are compared with world literary texts such as K. Kesey's One Flew Over the Cuckoo's Nest and F. Dostoevsky's The Idiot.

T. Sauketayev successfully employs the simulacrum to influence the reader's perception, inviting introspection and reevaluation of reality. The study concludes that simulacra in literature serve not only to conceal truth but also to awaken critical consciousness in the reader.

Keywords: the simulacrum, literary simulacrum, hyperreality, manipulation, reader's mind control, schizoanalysis.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/UPQQ3037

Р. Н. Акегожаева[1], А. С. Мурзинова[2]

[1,2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6435-7128
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2208-3049
*e-mail: raya.nurdan91@gmail.com

«ҮЙЛЕНУ» ҒҰРЫПТЫҚ РӘСІМДЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ СКРИПТОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі күнімізге дейін жетіп, сақталып қалған ертедегі ғұрыптық рәсімдер мен салт-дәстүрлер, жоралғылар, наным-сенімдер халықтың рухани-мәдени өмірінде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар халықтың ғұрыптық рәсімдерінің ерекшелігін зерттеп, оны тұлға тәрбиелеу мен қалыптастыруда қолданудың құндылығы зор. Түркі халықтарының үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдері мен наным-сенімдерін зерттеу нәтижесі олардың шығу төркінінің бір екенін көрсетіп отыр. Біздің халықтарымызға (қазақ, түрік) ортақ осы тектес мәдени мұра, құндылықтарымызды түркі халықтарын біріктіруші күш ретінде пайдалануымызға болады, бұл өз кезегінде зерттеуіміздің өзектілігін көрсетеді. Осыған орай зерттеуіміздің мақсаты: қазақ, түрік халықтарының тілінде үйлену тойы ғұрыптық рәсімдеріне қатысты лингвомәдени код ретінде сақталып қалған, заман ағымына қарай түпкі мағынасын өзгерткен тілдік бірліктерді (скриптонимдерді) зерттеу арқылы этнотілдік санасын жаңғырту тетіктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес келесідей міндеттерді шешу көзделген: қазақ, түрік халықтарының үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдерін анықтау, салыстыру; қазіргі қазақ және түрік тілдерінде ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан лингвомәдени кодты бірліктерінде (скриптонимдерде) шифрланған ақпаратты ашу арқылы энотілдік санасындағы өзгерістерге баға беру, қазіргі қолданысының ерекшеліктерін анықтау.

Кілтті сөздер: ғұрыптық рәсімдер, лингвомәдени кодтар, этнотілдік сана, скриптонимдер, метонимия, түркі тілдері

Кіріспе

Қазіргі әлеуметтік экономикалық өзгерістер барысында халықтардың ұлттық негізінен ажырауы түйіткілді, әрі өзекті мәселе. Себебі дәстүрлі мәдени құрылымдар мен өмір сүру салты өзгеріске ұшырағаннан кейін әр ұлттың этномәдени және дүниетанымдық ерекшеліктері біртіндеп жойылып бара жатыр. Осы тұрғыда түркі халықтарының рухани мәдениетінде тойға қатысты рәсімдер ғұрыптық-рәсімдік жоралғылары мен фольклорлық мәтіндері, атрибуттары мен қатысушылары тұрғысынан алып қарағанда рухани-мәдени құндылықтарды жаңғыртуда маңызды орынға ие. Тілге мәдениетті сақтаушы әрі ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдаушы феномен ретінде баға беретін болсақ, әр халықтың тілінде ғұрыптық рәсімдері мен салт-дәстүрлеріне қатысты символдар, лингвомәдени кодтар сақталып қалады. Ғалымдар бұл тектес символдар барлық әлем халқының тілінде бар және дәстүрлі мәдениетінің терең қатпарларын айшықтайды дейді.

Сонымен қатар символдар (лингвомәдени кодтар) халықтың мәдениетін өткенімен, бүгінімен және болашағымен байланыстырады деп баға береді [1, 394-б.]. Қазіргі таңда ғұрыптық рәсімдер, салт-дәстүрлер салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу нысандарына алынды, дегенмен қазіргі тілдерде ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан лингвомәдени кодтарды (скриптонимдер) зерттеу, сол арқылы этнотілдік сананы жаңғырту мәселесі назардан тыс қалып жатыр. Біз өз зерттеуімізде үйлену тойының қазақ, түрік халықтарының өміріндегі орны мен ұлттық болмысын айшықтаудағы рөлін бағалай отырып, тілде үйлену тойы ғұрыптық рәсімдеріне қатысты қалыптасқан, бүгінде екінші мағынаға ие болған тілдік бірліктерді зерттеу нысанына алып отырмыз. Қазақ және түрік тілдеріндегі осындай лингвомәдени кодтарға салғасырмалы талдау жасау арқылы жаһандық өзгерістердің нәтижесінде бір-бірінен алшақтап кеткен түбі бір түркі тілдерін біріктіру тетіктерін анықтауға болады деп есептейміз.

Материалдар мен әдістер

Қазақ, түрік тілдерінің ғұрыптық рәсімдеріндегі символика мен семантиканы салыстырмалы талдау ерте ғасырлардағы ортақ негізден шығатын, ұқсас лингвомәдени кодтар (скриптонимдер) мен бірегей ұжымдық түсініктерді анықтауға мүмкіндік береді. Ғұрыптық рәсімдерді F. Balgi, E. Shakir, T. Demir, Y. Irmak, К. Матыжанов, Ж. Байтелиева, Н. Толстой, О. Быкова, А. Вежбицкая, С. М. Толстая және т.б. ғалымдар зерттеп, теориялық негізін қалыптастырды.

Мақалада сапалық зерттеу, соның ішінде контент-талдау әдісі қолданылды. Біріншіден, ғылыми еңбектерден қазақ және түркі халықтарының өміріндегі маңызды өтпелі кезеңнің бірі үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдерге қатысты ақпарат жинақталды. Екіншіден, жинақталған ғұрыптық

рәсімдерге қатысты тілдік бірліктердің бүгінгі тілдегі көрінісін (қолданылуы немесе тілдік қолданыстан шығуы) анықтау үшін екі тілдегі түсіндірме сөздіктермен жұмыс жасалды. Үшіншіден, осы ғұрыптық рәсімдерге қатысты тілдік бірліктердің екіншілік мағынасын анықтау үшін фразеологиялық, этимологиялық сөздіктерден мәліметтер жинақталып, салыстырылды.

Нәтижелер және талқылау

Той адамзат өміріндегі «дүниеге келу – өмір – өлім» триадасындағы ең маңызды, орталық, өтпелі кезең. Ғалымдар неке қию, үйлену рәсімдері туу, өлім секілді өтпелі кезеңдерді біріктіретін мәдени кодты қызмет деп таниды [2, 272-б.]. Осы себепті де неке қию барысындағы бірнеше кезеңнен тұратын рәсімдерді орындау лингвомәдени топ өкілдерінде, соның ішінде түркі халықтарында бұлтартпас міндет ретінде танылады.

Ғалымдардың пікірінше, той секілді мәдени мұраларды зерттеу «ғасырлар бойы сақталған» мәдени жадынының құрылымдарын анықтап, халықтың руханияты мен салт-дәстүрлерінің түпкі мән-мағынасын түсінуге көмектеседі [3, 217-б.]. Бұл – қазіргі өмірлік құндылықтар жүйесі өзгерген жағдайда өте өзекті мәселе. Егер әрбір лингвомәдени топ әлемді өзінше қабылдайды десек, халықтың дүниетанымы мен көзқарасы тілде вербалды мәтінде көрініс табады. Яғни үйлену рәсімдеріне қатысты лексикалық бірліктер халықтың рухани мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің этникалық ерекшеліктерін репрезенттейді және символдық, кодтық дәрежеге көтеріледі. Бұл туралы Т. Б. Банькова «ғұрыпқа қатысты мәтіндердің арасынан бір лексема мәдени коннотацияға ие болып, рәсімдік сөзге айналып, сакралды бірлік ретінде қызмет атқарады» [4, 23-б.] деген пікір білдіреді. Ал Н. Ф. Алефиренко өзінің зерттеулерінде екіншілік мағынаға ие болған таңбалардың ақпараттық сипаты басым болатынын атап өтеді [5]. Демек, ғұрыптық рәсімге қатысты мәтіннің ішіндегі мәдени коннотацияға ие болған лексема ғұрыптың басқа да белгілері туралы хабар беретін тірек сөзге, сакралды бірлікке айналады.

Біз өз тарапымыздан осы секілді ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасып, символдық дәрежеге көтерілген тілдік бірліктерді осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың [6; 7] ізімен скриптонимдер деп танимыз. Жалпы алғанда «скриптоним» терминін ғылымға алғаш рет неміс ғалымы О. Быкова енгізді. Ол скриптонимдерді «ғұрыптық рәсімдердің және оларға қатысты атрибуттардың, рәсімді орындаушы субъектілердің атаулары» деп қарастырады [6, 210-б.]. Ғалымның зерттеуін ары қарай дамытқан О. Хорхородина рәсім деп тек салт-дәстүрлер, мерекелер мен ғұрыптық рәсімдерді ғана емес, сонымен қатар адам өмірінің барлық саласын қамтитын, моральдық нормалар мен өзін-өзі ұстау ережелері, құндылықтар арқылы анықталған, когнитивті деңгейде сценарий ретінде

құрылымданған стереотипті қайталанған әрекеттерді де таниды [7]. Нәтижесінде, скриптонимдер барлық рәсімдер мен олардың атрибуттары мен субъектілеріне қатысты атаулар деген пікір білдіреді.

Жоғарыда аталған ғалымдар [6; 7] өз еңбектерінде скриптонимдердің біріншілік және екіншілік мағыналығы туралы сөз қозғайды. Дегенмен ғұрыптық рәсімге қатысты лексикалық бірліктердің символдық, кодтық дәрежеге көтерілетінін ескерсек, ғұрыптық рәсімдерге қатысты тілдік бірліктерді күнделікті қолданыстағы сөз тіркестерімен салыстырғанда сакралдық мағынасы жоғары екенін айта кету керек. Осы себепті де ғұрыптық рәсімге қатысты қалыптасқан тілдік бірліктердің барлығы қандай да бір дәрежедегі екіншілік мағынаға ие деп танып, зерттеумізде қазақ, түрік халықтарының үйлену тойы барысында орындалатын ғұрыптық рәсімдер ұйытқы болған скриптонимдердің этнолингвистикалық ерекшеліктеріне салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасаймыз.

Осы тұрғыда ғалымдар үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдерді төмендегідей үш топқа бөліп қарастырады: 1) Той алдындағы ғұрыптық рәсімдер; 2) Құдалық, қыз ұзату неке қию рәсімдері; 3) Тойдан кейін орындалатын ғұрыптық рәсімдер [8, 104-б.].

Біз өз тарапымыздан, *той алдындағы ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан скриптонимдер, құдалық, қыз ұзату рәсіміне қатысты қалыптасқан скриптонимдер, үйлену тойы мен тойдан кейін орындалатын ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан скриптонимдер* деп үш тақырыптық топқа бөліп қарастыратын боламыз.

Той алдындағы ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан скриптонимдер. Түркі тілдес халықтардың үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдері бір-біріне өте ұқсас келеді, дегенмен өзіндік ерекшеліктері де бар. Бұл Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген, көшпелі өмір салтын ұстанған этностар мен олардан географиялық орналасу жағынан шалғайдағы түрік халқының тұрмыс-тіршілігіндегі ерекшеліктерге байланысты. Бұл туралы ғалымдар екі мың жыл бұрын бір тілде сөйлеген тайпалардың арасында тек тілге қатысты емес, сондай-ақ мәдениеті мен философиялық көзқарастарына, наным-сенімдеріне, тіпті сыртқы түр-әлпеттеріне қатысты да ерекшеліктер пайда бола бастады. Сонымен қатар көрші халықтармен экономикалық-әлеуметтік байланыс та олардың салт-дәстүрлері мен мәдениетінің өзге мәдениеттің ықпалына ұшырап, жаңаша дамып, басқа мән-мағына иеленуіне алып келді дейді [9]. Бұндай аймақтық ерекшеліктерді үйлену тойы алдында орындалатын ғұрыптық рәсімдер мен оларға қатысты қалыптасқан скриптонимдерді зерттеу барысында да анықтадық.

Құда түсу – қазақ халқындағы біреудің қызын баласына айттыра бару рәсімі (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі – ары қарай

ҚДМЭС). Жігіттің ата-анасы өзінің жақын туыстары, көршілерімен бірігіп өздерінің көзі түскен, жігіт сырттай ғашық болып жүрген немесе жастар бір-бірін ұнататын болса, қыздың үйіне құда түсіп баратын болған. Қыздың әке-шешесіне «бізде ұл бар, сізде қыз бар» деп, өздерінің ниеттерін жеткізген. Қазіргі таңда бұл рәсім қазақ халқында сақталған, үйлену тойы барысында орындалатын ғұрыптық рәсімдердің маңызды кезеңі. Сонымен қатар қазіргі қазақ тілінде бұл рәсімге қатысты бұқаралық ақпарат көздерінде «құда түсу» скриптонимі қалыптасқан. Скриптоним *«қалау», «рұқсат сұрау», «рұқсатын алу»* мағынасында қолданылады. Мәселен, «Қайрат Нұртастың әніне шетелдік әншілер «құда түсіп» жатыр» (tengrinews.kz), «Түріктер «Көк жөтелге» құда түсті. Үйленуге қатысты «құда түсу» рәсімінің мағынасы да, «қалау», «рұқсатын алу» мағынасына ие болып тұр, бірақ бұқаралық ақпарат беттерінде қолданылатын «құда түсу» скриптонимі ғұрыптық рәсім аясынан шығып, сакралдық мағынасы бәсеңдеп, күнделікті өмірдегі қарапайым заттарды пайдалануға рұқсат алу мәнінде қолданылып тұр. Яғни байқағанымыздай, кейбір жағдайда ғұрыптық рәсімге қатысты мәтін өзінің сакралдық мағынасынан ажыраса, кейбір жағдайда керісінше, ақпараттық қуаты күшейіп, символдық дәрежеге көтеріледі.

Горучу гитме – түрік халқындағы қыз айттыру үшін орындалатын рәсімдердің бірі. Қыз айттыратын адамдарды gyorugyuler деп атайды. Бұл рәсім құда түсердің алдында орындалады. Яғни жігіттің анасы жақындарын жинап, қызды сырттай байқап, бағалап, көңілдерінен шықса, қызды ұлдарына айттырады. Қазіргі түрік тілінде осы рәсімге қатысты *горучу усулу* скриптонимі қалыптасқан. Бұқаралық ақпарат құралдарында, интернет беттерінде *«Горучу усулу му, ашк евлилиги ми?* деген секілді жарияланымдар өте көп. Мұнда *«Горучу усулу му, ашк евлилиги ми?»* деп некелесудің екі нұсқасын бөліп қарастыру арқылы біреуі келісіммен немесе есеппен, екіншісі махаббатпен үйленетінін атап айтып тұр. Яғни гоучулук рәсіміне қатысты қалыптасқан горучу усулу скриптонимі «есеп, келісім» *(«анлашмалы евлилик»)* екіншілік мағынасын ие болып тұр.

Сырға салу – «күйеу жақтан құда түсуге келген кісілердің қалыңдықтың құлағына сырға салып, қызды алып кететін күнді белгілейтін жоралғысы» (ҚӘТС). Тілімізде осы рәсімге қатысты «сырғалым» скриптонимі қалыптасқан. Яғни күнделікті өмірдегі сырға «әртүрлі қымбат металдар мен асыл тастардан (алтын, күміс, гауһар, жақұт, лағұл т. б.) жасалған, сән үшін әйелдердің құлағына тағатын әшекей зат» (ҚӘТС) ретінде танылса, ғұрыптық рәсім аясында сырға символдық мағынаға ие болып, «сырғалым», яғни бұдан кейін қыздың басының бос емес екенін, атастырылғанын білдіретін белгі ретінде қызмет етіп тұр. Мыс.: «Актриса Индира Еділбаева сырғалым атанды» («astanatv»). Түрік халқында құдалар өзара келіскеннен кейін қыздың

қолына жүзік тағылады. Бірақ түрік тілінде қазақ тіліндегі «сырғалым» скриптонимі секілді жалпы тілдік қолданысқа енген екінші мағыналы тіркес қалыптаспаған.

Тузлу кахве – түрік халқының *қыз истеме* рәсімінен кейін күйеу балаға кофе ұсыну рәсімі. Ескі замандарда қыз бен жігіт бір-бірін бұрын соңды көрмей, ата-аналарының келісімімен үйленетін болған. Сол уақытта қыз жігітті ұнатпағанын білдіру үшін кофеге тұз қосып, ал көңілінен шықса, қант қосып ұсынатын [10, 27-б.] болған. Қазіргі кезде бұл рәсімнің мағынасы өзгеріп, «махаббат сынағы» («севги тести») [11, 325-б.], яғни жігіт қызды шын жақсы көрсе, тұзды кофені сыр білдірмей ішуі керек деген мағынаға ие болған.

Құдалық, қыз ұзату рәсіміне қатысты қатысты қалыптасқан скриптонимдер. Түрік және қазақ халықтарында екі жас айттырылып, құда түсіп қойғаннан кейін құдалық, қыз ұзату рәсімдері орындалады.

Нишан – түрік халқындағы құдалық, яғни қызды ұзату рәсімі. Nishan болардан бұрын жігіттің ата-анасы қыздың үйіне sheker, sherbet boyası және басқа да тәттілерді жібереді. Сонымен қатар жігіт жақтан бір екі адам келіп шербет дайындауға көмектеседі. Кейін дайындалған шербетті келген қонақтарға ұсынады. Қонақтарға берілетін тәтті шербет символдық мағынаға ие болып, *нишан* рәсімі кей жерлерде *шербет / шекер мерасими* деген атауға ие болған. Н. Толстой [12] пікіріне сүйеніп, *шербет / шекер мерасими* тіркесін заттық акционалды кодты мағынаға ие болған скриптоним ретінде танимыз. Қазақ халқында құдаларға тартылатын рәсімдік сипаты бар сый тамақ ретінде «құйрық-бауыр асату» рәсімін қарастырсақ болады.

Құйрық-бауыр асату – «құдаларға құрмет көрсету ретінде орындалатын рәсім. Құйрық-бауыр жегеннен кейін ғана екі жақ бірін-бірі нағыз құда ретінде танығаң» [13, 158-б.]. Құйрық пен бауырды ұсақтап турап, табаққа салып, бірнеше әйел адам әндете отырып (Құда, құда дегізген, Құйрық-бауыр жегізген. Құйрық-бауыр жемесе, Несіне құда дегізген) құдаларға асатқан. Бұл жерде біз музыкалы, заттық, акционалды кодты скриптонимдерді анықтай аламыз. Бірінші рәсім өзіндік ырғақты музыкалық сүйемелдеумен жүрсе, екіншіден, әйелдердің өз қолдарымен құдалардың аузына салуы арқылы акционалды (белгілі-бір әрекетті іске қосады) код іске қосылады. Үшіншіден, құйрық-бауыр құдалықтың символы ретінде танылып, заттық кодты скриптонимге негіз болды. Бұл пікірімізге әйелдер осы рәсімді орындау барысында айтатын: «Құйрық-бауыр жедің бе? Құда болдым дедің бе?» деген өлең жолдары дәлел бола алады.

Бүгінде түрік халқында ерте замандарда қыз ұзату рәсімінің міндетті кезеңі саналған, дегенмен қазіргі кезде жастар тарапы қолданбайтын, тіпті қарсылық көрсететін рәсімнің бірі – *kırmızı kushak baglamak.*

Кырмызы кушак багламак – әкесінің ұзатылатын қызының беліне қызыл жолақты мата байлау рәсімі. Ескі замандарда әкелері *Кырмызы кушак* байлау арқылы менің қызым арқылы құданың үйіне береке, жақсылық барсын, ұрпағы көп болсын деп ниет білдірген. Дегенмен қазір бұл жастар санасында рәсімнің мағынасы түбегейлі өзгеріп, қызыл түс қанның түсі, яғни қыздың пәктігінің (бекарет) белгісі ретінде танылады. Сол себепті де қыздардың басым бөлігі *кырмызы кушак* байлаудан бас тартады. Бұл жерден осы рәсімді орындау барсындағы *кырмызы кушак* (қызыл белбеу) заттық кодты жағымсыз мәнді скриптонимнің түзілуіне ұйытқы болды.

Қазақтарда қыз жақта жасалған құдалық немесе ұзату тойында күйеу балаға «төс тарту» рәсімі бар. *Төс тарту* – қыз тарапынан жасалатын құдалық кезінде жеңгелерінің күйеу балаға арнайы сыбағасын беру рәсімі. Ерте замандарда бұл рәсімнің өзіндік мәні болған. Қазақтар күйеу бала төстің екі қабырғасы секілді екі елді біріктірсін және қой етінің ең нәрлі жері болғандықтан, күйеу баламыздың қуатын арттырсын деп ниет еткен. Сонымен қатар сыбағасын алған күйеу қыздың жеңгелеріне ақшалай сый берген. Дегенмен бүгінде төс тарту рәсімінің алғашқыдағы мәні ұмыт болып, күйеу баладан сый алу, оның қолының ашықтығын немесе сараңдығын тексеру, көңіл көтеру мақсатында өткізіледі. Сондай-ақ қазіргі күйеу балалар төс етін түгел жемей, майлы деп ауыз тиіп қана қояды. Бұл рәсімде төс күйеу баланың сыбағасы символдық мәніне ие болып, заттық-акционалды кодты скриптонимді іске қосып тұр.

Үйлену тойы мен тойдан кейін орындалатын ұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан скриптонимдер.

Қазақ халқы келінді аман-есен алып келгеннен кейін *«босаға аттату»* рәсімін өткізеді. Күйеу жігіттің жақын туыстары немесе сыйлы әйелдер келіннің басына ақ орамал жауып, отқа май құйғызып, келінді жетектеп, оң аяғымен босағадан аттатады. Қазақ халқының дүниетанымында босаға – ерекше қадірлі орын. «Босағаны керме», «босағада тұрма» деген тыйым сөздер сөзіміздің дәлелі бола алады. Ғалымдар босаға қатысты бұл секілді көзқарастарды ертедегі тәңірлік наным-сенімдермен байланыстырады. «Мұнда қыз бала өз ұясынан шығып, басқа шаңыраққа келіп қонып, өміріндегі бір дәурені өтіп, енді жаңа кезеңге аттағалы тұрған тұлға ретінде байқалады» [14, 81-б.]. Осы өтпелі кезең ұғымы негіз болып қазіргі қазақ тілінде тұрмысқа шыққан қыздарға қатысты «босаға аттаған қыз» ұғымы қолданылады. Біз бұл ұғымды тұлғалық-локативті кодты скриптоним деп танимыз.

Түрік халқында қыз ұзатылып, жігіттің үйіне келген күні кешке *«кына гечи»* рәсімі өткізіледі. Қына – түрік ұғымында адалдықтың символы. Қына жағылған зат немесе тірі жан болсын «иммунитетке ие болып», қауіпсіздікте

болады деп сенеді. Оны құрбандыққа сойылатын малдарға, әскерге кететін жігіттерге, сонымен қатар келіннің қолына жағады [15]. Басына қызыл жамылғы жамылған келін алақанын жұмып отырады, қайын енесі алтын бергеннен кейін ғана қолын ашып, қына жағуға рұқсатын берген. Дегенмен қазіргі кезде *«қына гечи»* діни сипатын жоғалтып, көңіл көтеру кеші ретінде мағынаға ие болған. Заман ағымына сәйкес екіншілік мағынаға ие болған *«қына гечи»* рәсімін, акционалды кодты (келіннің алақанын ашу үшін қайын енесінің алтын беруі, рұқсатын алғаннан кейін қолына қына жағуы), заттық кодты (қына құрбандықтың символы ретінде танылады, яғни келін өзінің қыз кезіндегі әке-шешесінің жанындағы алаңсыз өмірін еркелігін құрбан етіп, келіндік қызметке, үлкен өмірге айырбастайды) скриптоним деп есептейміз.

Қазақ халқы келін түсіргеннен кейін, міндетті түрде «беташар» рәсімін өткізген. Түрік халқында да осыған ұқсас *«иуз ачма»* рәсімі бар. Бірақ қазақ халқындағыдай аса қатты дәріптелмейді. Қазақ халқындағы *«беташар»* рәсімі тәңірлік санамен тығыз байланысты. Бұл туралы фольклортанушы ғалым былай дейді: «Бет жабу тірілерге тән жоралғы емес. Өлі адамның ғана беті жабылады. <...> «Беташар» рәсімі – өз жұртында тазарып, «өлген» келінді жаңа түскен жұртында «қайта тірілтіп алу» процесін қамтамасыз ететін ежелгі рәсми амал» [16]. Ғалымның пікіріне сүйенсек, «беташар» рәсімі қазақ халқының дүниетанымында өтпелі кезең ретінде танылған. Бұл рәсім қазір кеңінен қолданылады дегенмен мағынасы келіннің әулеттің үлкендеріне құрмет көрсетіп, сәлем салуы сипатына өзгерген. Сонымен қатар бүгінде «беташар» рәсімінің негізінде акционалды кодты таныстырылым мәнді «беташар» скриптонимі қалыптасқан. Мыс.: «Ел егемендігінің отыз жылдық мерекесі аясында елордадағы Ұлттық академиялық кітапханада «Аманат» Қазақ күйлері антологиясы» деген атпен қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі шыққан кітаптың беташары өтті» (adebiportal.kz). Мысалдан көріп отырғанымыздай, беташар сөзі үйлену тойына қатысты ритуалдық аясынан тыс, таныстырылым мағынасына ие болған.

Қорытынды

Әбір халықтың этнотілдік санасындағы скриптонимдер белгілі бір қоғамда қалыптасқан құндылықтарға негізделген бағыт-бағдар іспетті болады. Біздіңше, адам өзі өмір сүріп отырған ұжымының этнотілдік санасындағы сондай лингвомәдени кодтарды меңгермей, сол қоғамға сіңісіп кетуі қиындайды немесе өзінің түп негізінен ажырайды. Осы тұрғыда, үйлену тойына қатысты ғұрыптық рәсімдер жалпы түркі, соның ішінде қазақ, түрік халықтарының өмір салтында аса маңызды орынға ие. Біздің халықтарымызға (қазақ, түрік) ортақ осы тектес мәдени мұра, құндылықтарымызды түркі халықтарын біріктіруші күш ретінде пайдалуымызға болады деген түйінге келдік. Осы мақсатта қазақ, түрік халықтарының тілінде үйлену

тойы ғұрыптық рәсімдеріне қатысты лингвомәдени код ретінде сақталып қалған, заман ағымына қарай түпкі мағынасын өзгерткен тілдік бірліктерді (скриптонимдерді) зерттедік, нәтижесінде оларды халықтың этнотілдік санасын жаңғырту тетіктері ретінде қарастырдық. Сонымен қатар қазіргі қазақ, түрік тілдерінде ғұрыптық рәсімдерге қатысты қалыптасқан лингвомәдени кодты бірліктерінде (скриптонимдерде) шифрлаған ақпаратты ашу арқылы энотілдік санасындағы өзгерістерге баға бердік. Үйлену тойы ғұрыптық рәсімдеріне қатысты қалыптасқан лингвомәдени кодтарды, яғни скриптонимдерді талдау барысында олардың түпкі мағынасы мен орындалу мақсатының мүлдем өзгергенін, кейде тіпті жағымсыз мағынаға ие болғанын анықтадық. Алдағы уақытта да осы тектес лингвомәдени кодтарды зерттеу түркілік танымымыз бен мәдениетімізге, рухани құндылықтарымызға қайта оралып, ата-бабаларымыздан қалған мәдени мұраларымыз бен бүгінгі XXI ғасырдағы ұрпақтар арасындағы үзіліп бара жатқан байланысты қалпына келтіріп, нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Кривошапкина, Н. А.** Образы-символы в обрядовой культуре юкагиров [Текст] // Неделя науки СПбПУ. – 2019. – С. 394–397.

2 **Demir, T.** Geleneksel türk gelininin büyüsel erginlenme yolculuğu [Text] // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2023. – Vol. 16. – №. 41. – P. 270–289.

3 **Хоробрых, С. В.** К вопросу о семантических отношениях морфем в лексике ритуала (на материале «Этнолингвистического словаря свадебной терминологии Северного Прикамья», «Словаря свадебной лексики Орловщины») [Текст] // Русское слово : литературный язык и народные говоры. – 2008. – С. 217–222.

4 **Банкова, Т. Б., Угрюмова М. М., Агапова Н. А.** Константы русской народной культуры: языковые воплощения [Текст]. – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Национальный исследовательский Томский государственный университет», 2017. – 200 с.

5 **Алефиренко, Н. Ф.** Поэтическая энергия слова: синергетика языка, сознания и культуры [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 392 с.

6 **Быкова, О. И.** Этноконнотация как вид культурной коннотации : на материале номинативных единиц немецкого языка [Текст] / О. И. Быкова. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2005. – 277 с.

7 **Хорохордина, М. В.** Скриптонимы как способ репрезентации знаний немецкоязычного культурного пространства (на примере номинаций в

сфере ритуализованной коммуникации) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Марина Владимировна Хорохордина. Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2018. – 166 с.

8 **Фурса, А. В.** Лексика свадебной обрядности : Тематические группы [Текст] // Молодёжь XXI века : шаг в будущее. – 2022. – С. 104–105.

9 **Мурад, А.** Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи [Текст]. Кн.1. – Семей : Международный клуб Абая, 2001. – 168 с.

10 **Özbek, R.** Türkiyede evlilik ritüelleri [Text] : Niğde örneği: dis. – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. – 324 p.

11 **Balci, F.** Cezveden kültüre 40 yil: Türk kahvesi ve geleneği [Text] // The Journal of Academic Social Science. – 2019. – Vol. 87. – № 87. – P. 315–328.

12 **Толстой, Н. и др.** Славянская этнолингвистика : Вопросы теории [Текст]. – Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт славяноведения Российской академии наук, 2013. – 240.

13 **Seytzhanuly, Z.** Құйрық-бауыр асату өлеңдері [Мәтін] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – Т. 155. – № 3.

14 **Irmak, Y.** Doğumdan ölüme bingöl geçiş dönemleri inanç ve uygulamalari [Text] // Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED). – 2016. – Vol. 6. – № 11. – P. 113–132.

15 **Кикумова, А. З.** Қыз ұзату және келін түсіру дәстүріне байланысты символикалық лексика [Мәтін] // Фундаментальная наука и университетское образование в эпоху инноваций. – С. 78.

16 **Жүсіпов, Б.** Келіннің бетіне орамалды неге жабады? [Мәтін] // [Электронды ресурс]. – https://new.zhalagash-zharshysy.kz/kogam/11630-kelnn-betne-nege-zhauly-zhabady.html.

References

1 **Krivoshapkina, N. A.** Obrazy-simvoly v obrjadovoj kul''ture jukagirov [Symbolic images in the Yukaghir ritual culture] [Text] // Nedelja nauki SPbPU. – 2019. – P. 394–397.

2 **Demir, T.** Geleneksel türk gelininin büyüsel erginlenme yolculuğu [Text] // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2023. – Vol. 16. – № 41. – P. 270–289.

3 **Horobryh, S. V.** K voprosu o semanticheskih otnoshenijah morfem v leksike rituala (na materiale «Jetnolingvisticheskogo slovarja svadebnoj terminologii Severnogo Prikam›ja», «Slovarja svadebnoj leksiki Orlovshhiny») [On the issue of semantic relations of morphemes in the vocabulary of ritual (based on the material of the «Ethnolinguistic Dictionary of Wedding Terminology of the Northern Kama region», «Dictionary of Wedding Vocabulary of the Oryol region»)] [Text] // Russkoe slovo : literaturnyj jazyk i narodnye govory. – 2008. – P. 217–222.

4 **Bankova, T. B., Ugrjumova, M. M., Agapova, N. A.** Konstanty russkoj narodnoj kul'tury: jazykovye voploshhenija [Constants of Russian folk culture : linguistic embodiments] [Text]. – Federal'noe gosudarstvennoe avtonomnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovanija «Nacional′nyj issledovatel′skij Tomskij gosudarstvennyj universitet», 2017. – 277 p.

5 **Alefirenko, N. F.** Pojeticheskaja jenergija slova : Sinergetika jazyka, soznanija i kul′tury [Poetic energy of the word : the synergetics of language, consciousness and culture] [Text] / N. F. Alefirenko. – Moscow : Academia, 2002. – 392 p.

6 **Bykova, O. I.** Jetnokonnotacija kak vid kul'turnoj konnotacii: na materiale nominativnyh edinic nemeckogo jazyka [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation : based on the material of nominative units of the German language] [Text] / O. I. Bykova. – Voronezh : Voronezhskij gosudarstvennyj universitet, 2005. – 277 p.

7 **Horohordina, M. V.** Skriptonimy kak sposob reprezentacii znanij nemeckojazychnogo kul'turnogo prostranstva (na primere nominacij v sfere ritualizovannoj kommunikacii) [Scriptonyms as a way of representing knowledge of the German-speaking cultural space (using the example of nominations in the field of ritualized communication)] [Text] : dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.04 / Marina Vladimirovna Horohordina. – Voronezh : Voronezh. gos. un-t, 2018. – 166 p.

8 **Fursa, A. V.** Leksika svadebnoj obrjadnosti: tematicheskie gruppy [Vocabulary of wedding rituals : thematic groups] [Text] // Molodjozh' XXI veka : shag v budushhee. – 2022. – P. 104–105.

9 **Murad, A.** Kipchaki. Drevnjaja istorija tjurkov i Velikoj stepi [The Kipchaks. The ancient history of the Turks and the Great Steppe] [Text]. Kn.1. – Semej : Mezhdunarodnyj klub Abaja, 2001. – 168 p.

10 **Özbek, R.** Türkiyede evlilik ritüelleri [Text] : Niğde örneği : dis. – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. – 324 p.

11 **Balci, F.** Cezveden kültüre 40 yil: Türk kahvesi ve geleneği [Text] // The Journal of Academic Social Science. – 2019. – Vol. 87. – № 87. – P. 315–328.

12 **Tolstoj, N., etc.** Slavjanskaja jetnolingvistika : voprosy teorii [Slavic ethnolinguistics : questions of theory] [Text]. – Federal'noe gosudarstvennoe bjudzhetnoe uchrezhdenie nauki Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk, 2013. – 240 p.

13 **Seytzhanuly, Z.** Qūiryq-bauyr asatu öleñderı [Ceremonial Songs of Sharing Tail and Liver] [Text] // Vestnik KazNU. Seria filologicheskaia. – 2015. – Vol. 155. – № 3.

14 **Irmak, Y.** Doğumdan ölüme bingöl geçiş dönemleri inanç ve uygulamalari [Text] // Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED). – 2016. – Vol. 6. – № 11. – P. 113–132.

15 **Kikumova, A. Z.** Qyz ūzatu jäne kelin tüsiru dästürine bailanysty simvolikalyq leksika [Symbolic vocabulary related to the tradition of bridesmaids and bridesmaids] [Text] // Fundamentälnaia nauka i universitetskoe obrazovanie v epohu innovasi. – 78 p.

16 **Jüsıpov, B.** Kelınnıñ betıne oramaldy nege jabady? [Why does the bride cover her face with a handkerchief?] [Text] // – https://new.zhalagash-zharshysy.kz/kogam/11630-kelnn-betne-nege-zhauly-zhabady.html

08.01.25 ж. баспаға түсті.
14.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Р. Н. Акегожаева[1], А. С. Мурзинова[2]
[1,2]Казахский национальный
женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 08.01.25.
Поступило с исправлениями 14.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СКРИПТОНИМОВ, КАСАЮЩИХСЯ СВАДЕБНЫХ РИТУАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ

Ранние ритуальные обряды, традиции и верования, дошедшие до наших дней и сохранившиеся, играют важную роль в духовно-культурной жизни народа. Кроме того, большое значение имеет изучение специфики ритуальных обрядов народа и его применение в воспитании и формировании личности. Результаты исследования ритуальных обрядов и верований тюркских народов, связанных со свадьбой, показывают, что они имеют одинаковые корни. Культурное наследие этого рода, наши ценности, общие для наших народов (казахского, турецкого), можно использовать как объединяющую силу тюркских народов, что, в свою очередь, отражает актуальность нашего исследования. В этой связи цель нашего исследования: выявить механизмы возрождения этноязыкового сознания путем изучения языковых единиц (скриптонимов), которые сохранились в казахском и турецком языках в качестве лингвокультурного кода свадебных

ритуальных обрядов. В соответствии с этой целью предусмотрено решение следующих задач: определение, сопоставление свадебных ритуальных обрядов, казахского, турецкого народов; оценка изменений в этноязычном сознании путем раскрытия зашифрованной информации в лингокультурных кодовых единицах (скриптонимах), сложившихся на основе ритуальных обрядов в современных казахском, турецком языках.

Ключевые слова: ритуальные обряды, лингвокультурные коды, этноязычное сознание, скриптонимы, метонимия, тюркские языки.

*R. N. Akegozhayeva[1], A. S. Murzinova[2]
[1,2]Kazakh National Womens
Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 08.01.25.
Received in revised form 14.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURE OF CRYPTONYMS RELATED TO WEDDING RITUALS

Early ritual ceremonials and preserved beliefs that have survived to the present day play a very important role in the spiritual and cultural life of the people. For this reason, it is of great importance to study the specifics of the ritual ceremonials of the people and its application in the upbringing and formation of personality. The results of the study of the ritual ceremonials and beliefs of the Turkic peoples associated with the wedding show that their origin has the same roots. Cultural heritage of this kind, our values common to our peoples (Kazakh, Turkish), can be used as a unifying force of the Turkic peoples, which, in turn, reflects the relevance of our research. In this regard, the purpose of our study is to identify the mechanisms of the revival of ethno-linguistic consciousness by studying linguistic units (scriptonyms) that have been preserved in the language of the Kazakh and Turkish peoples as a linguistic and cultural code regarding wedding rituals. In accordance with this goal, the following tasks are provided: definition, comparison of wedding ritual ceremonials of the Kazakh and Turkish peoples; assessment of changes in the enophone consciousness by disclosing encrypted information in linguistic and cultural code units (scriptonyms) of wedding ritual rituals in modern Kazakh and Turkish languages.

Keywords: ritual ceremonials, linguistic and cultural codes, ethnolinguistic consciousness, scriptonyms, metonymy, Turkic languages.

SRSTI 16.21.27

https://doi.org/ 10.48081/NPCW8313

D. M. Akizhanova[1], U. S. Nurgaliyeva[2], B. D. Nygmetova[3]

[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1300-0339
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5549-0323
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2407-8318
*e-mail: diana.akizhanova@gmail.com

USE OF CULTURAL KEYWORDS IN ARGUMENTATION

This research examines culture-specific linguistic units known as cultural keywords, exploring their role in explaining one culture to another, conveying cultural norms, and shaping a culture's image. These keywords often carry connotative meanings that go beyond dictionary definitions and reflect a nation's history, values, and evolving identity. As expressions of widely accepted beliefs, cultural keywords influence how audiences perceive and accept ideas. In argumentation theory, they serve as key tools for constructing arguments, frequently functioning as the terminus medius – the middle term in a syllogism that conveys an unstated but commonly accepted belief, or endoxon. This study reviews existing scholarship on the argumentative use of cultural keywords, employing the pragma-dialectical approach and the Argumentum Model of Topics. The findings show that such keywords strengthen standpoints and enhance persuasive communication. These insights can inform strategies for using cultural references effectively in argumentation, leading to more culturally resonant and persuasive discourse.

Keywords: cultural linguistics, cultural keyword, intercultural communication, argumentation, argumentative analysis.

Introduction

The modern global landscape is shaped by intense cultural, political, and economic interconnections between nations. As communication and cross-cultural exchanges intensify, individuals and communities increasingly adopt foreign cultural values while simultaneously exporting their own. This dynamic

necessitates not only linguistic proficiency but also deep cultural awareness to facilitate successful intercultural and business communication. In this context, the ability to recognize and deploy culture-specific keywords in persuasive discourse becomes critically important.

This study examines the use of cultural keywords as persuasive tools in argumentation. Cultural keywords are understood as linguistically marked concepts that hold significant cultural and ideological value within a given community. These units go beyond their denotative meanings, often acquiring complex connotative associations that reflect historical memory, worldview, social norms, and value systems. Their strategic use in argumentation can influence perception, establish rapport, and shape audience response by appealing to shared cultural assumptions.

The research aims to analyze how cultural keywords function in argumentative discourse, particularly in business and intercultural communication. It draws on the pragma-dialectical theory of argumentation, the Argumentum Model of Topics (AMT), and congruence theory to examine how such keywords can serve as *terminus medius* – a bridging premise that connects commonly accepted beliefs *(endoxa)* to the conclusion. This makes cultural keywords crucial elements in the construction of persuasive and culturally resonant arguments.

The study builds upon the theoretical foundations laid by scholars such as Ch. Perelman, S. Toulmin, F. van Eemeren, R. Grootendorst, A. F. Snoeck Henkemans, and others, whose contributions have shaped modern argumentation theory. In addition, the paper acknowledges significant work in cultural semantics and intercultural communication by A. Wierzbicka, R. Williams, E. Rigotti, A. Rocci, and Russian and Kazakh scholars including E. A. Zemskaya, T. V. Shmeleva, A. D. Shmelev, G. Klyueva, N. Uali, and A. M. Baigutova.

Recent research in intercultural communication and discourse studies increasingly highlights the relevance of culturally loaded language units in mediating meaning across linguistic and cultural boundaries. This paper contributes to that discourse by exploring how cultural keywords operate in argumentative interactions, particularly in contexts of negotiation, persuasion, and identity positioning.

In sum, the study addresses a key gap in argumentation theory by integrating cultural linguistics and rhetorical pragmatics. It explores how culturally significant terms shape reasoning and persuasion, offering insights into the interplay between language, culture, and logic in argumentative discourse. The findings aim to support the development of intercultural competence and improve the effectiveness of communication in globalized professional settings.

Methods and Materials

This research is grounded in the interdisciplinary study of language, culture, and communication, focusing on how language units perform communicative and

cultural functions. In recent decades, the anthropocentric approach in linguistics has emphasized the close relationship between language, thought, and culture, particularly within the framework of intercultural communication.

As globalization accelerates, understanding cultural context becomes essential for effective intercultural communication. Cultural keywords – terms that reflect culturally specific values and conceptual frameworks – are key to successful cross-cultural dialogue, especially in the domain of business discourse. These keywords encapsulate societal norms and beliefs and often serve as tools of persuasion, influencing how arguments are constructed and interpreted.

The study analyzes both universal and culture-specific keywords in business communication. Keywords are examined as linguistic markers that convey cultural identity and as functional elements of argumentation. For the first time, these units are investigated through the combined lens of communicative, intercultural, and argumentative dimensions.

A qualitative research methodology is employed to explore the persuasive potential of cultural keywords in cross-cultural contexts. The theoretical framework integrates three main approaches: the Pragma-Dialectical model, the Argumentum Model of Topics (AMT), and Congruity Theory. The Pragma-Dialectical method (van Eemeren & Grootendorst) treats argumentation as a critical discussion and helps identify strategic speech acts. The AMT (Rigotti & Greco Morasso) enables detailed analysis of argumentative structure by identifying key components such as topics, loci, and culturally shared premises *(endoxa)*. Congruity Theory is used to evaluate the coherence and persuasive alignment between the speaker's intention and the audience's cultural expectations.

The research procedure involves identifying cultural keywords within selected business texts and analyzing their argumentative roles – specifically, how they activate *endoxa*, structure reasoning, and enhance persuasive effect. By combining tools from argumentation theory, cultural linguistics, and discourse analysis, the study contributes to a deeper understanding of how language functions as a mediator between culture and persuasion.

Results and Discussion

Keywords are terms that convey essential ideas in a text. In cultural contexts, they carry deeper meanings tied to collective values, beliefs, and worldviews. Cultural keywords shape audience perception and function as rhetorical tools in argumentation by invoking commonly accepted premises *(endoxa)*.

In argumentation theory, such keywords often serve as the *terminus medius* in syllogisms, linking premises and reinforcing persuasive strategies. Their role goes beyond semantics – they structure discourse, trigger associations, and reflect cultural narratives. For example, in literary texts, keywords unify themes, contribute to symbolic layers, and relate to social or ethical issues. In

digital environments, they guide search engine optimization and user navigation, demonstrating their broad applicability.

Cultural keywords have also been explored in linguistic and anthropological studies. Raymond Williams first introduced the idea of culturally significant words that reflect societal transformations (e.g., *class, culture, art*). Anna Wierzbicka further expanded this by identifying untranslatable terms deeply rooted in cultural consciousness, such as Russian *dusha* (soul) or *toska* (melancholy). These words encapsulate emotional and philosophical concepts specific to cultural experiences.

Nevertheless, the true importance of cultural keywords extends beyond their basic dictionary meanings. Their value emerges from their intricate connections with other equally nuanced terms within the ever-evolving cultural framework, where they play a central role in shaping discourse [1, p. 4]. Cultural keywords are words around which whole discourses are organised. They are culturally revealing, difficult to translate and semantically diverse. They capture how speakers have paid attention to the worlds they live in and embody socially recognised ways of thinking and feeling [2].

Despite increasing scholarly interest, the specific role of cultural keywords in argumentative texts remains underexplored. Most existing research focuses either on general rhetorical strategies or on lexical semantics without addressing the cultural function of key terms within arguments.

This study seeks to fill that gap. By using a multidisciplinary framework – Pragma-Dialectical Theory, the Argumentum Model of Topics (AMT), and Congruity Theory – we examine how cultural keywords influence the construction, coherence, and reception of arguments. The Pragma-Dialectical model structures argumentation into four stages: confrontation, opening, argumentation, and closing. Cultural keywords often emerge during the confrontation and argumentation stages, where they function as culturally loaded premises that strengthen the persuasiveness of the standpoint.

According to Rocci, argumentation strategies and the cultural values embedded in them vary significantly across societies. Cultural keywords, therefore, differ in meaning, use, and rhetorical impact depending on the communicative context. Their persuasive power lies in their ability to resonate with shared cultural experiences and norms [3, p. 409].

The first research papers addressed at the study of keywords of a culture go back to R. Williams. The researcher defined the keywords as follows: «[…] they are significant, binding words in certain activities and their interpretation; they are significant, indicative words in certain forms of thought» [4, p. 13].

Cultural keywords are words or expressions that carry significant meaning within a specific cultural or social context. Unlike general vocabulary, they reflect core values, beliefs, and worldviews, serving as linguistic markers of cultural

identity. Polish linguist Anna Wierzbicka conducted a semantic study of cultural keywords across Polish, English, German, Russian, and Japanese, illustrating how words like *dusha* ('soul'), *sud'ba* ('fate'), and *toska* ('melancholy-cum-yearning') are deeply embedded in Russian culture and «offer invaluable insight into this culture» [5, p. 15]. Such keywords help reveal a culture's distinct features and shared elements with others [6]. Every nation possesses its own set of cultural keywords that encapsulate its identity. However, as Wierzbicka notes, there is neither a finite list nor an objective procedure to determine these terms. Their identification relies on contextual and interpretive analysis, making them essential yet elusive tools for understanding cultural and communicative practices.

Controversy is a powerful tool in various fields, including science and philosophy, where it is used to present facts, research, evidence, and logic to others. It appears to denote the act of providing the interlocutor with the required justification in order to 'help' them recognize something. This brings us back to the word argumentum, which possesses the essential meaning of «*reason, evidence, and proof»* [7, p. 10]. They do not, however, disprove the alternative meanings or qualities that the word 'argumentation' *(argumentum)* may possess.

Liebert describes keywords as «linguistic points of reference», serving to orient participants in a discourse and facilitate understanding. In argumentation, they act as anchors around which ideas are structured. This aligns with the goal of the pragma-dialectical model: to reach rational consensus through coherent, socially situated dialogue [8, p. 129].

The results of the study highlight three major functions of cultural keywords in argumentation:

1 Anchoring Endoxa: Cultural keywords embody widely accepted cultural beliefs, allowing arguments to rest on seemingly self-evident truths.

2 Framing Values: These terms signal core values, such as *freedom, respect,* or *honor,* shaping the moral framework of the argument.

3 Enhancing Identification: Keywords foster identification with the audience by drawing upon shared experiences, thus increasing persuasive effect.

The pragma-dialectical approach to argumentation, developed by Frans van Eemeren and Rob Grootendorst [9], is a structured method for analyzing argumentative discourse. It remains rooted in its normative foundations and seeks to establish dialectics as a theoretical framework for structured debate. This approach examines the full spectrum of speech acts involved in resolving disagreements in dialogue, assessing them through the lens of the critical discussion model.

From a pragma-dialectical perspective, argumentative discourse is fundamentally a means of resolving differences of opinion [9, p. 6]. In political debate, its effectiveness lies in its ability to contribute to conflict resolution. The

ideal model of critical discussion, as formulated in pragma-dialectics, consists of four key stages designed to navigate disagreement (*see Fig.* 1):

- Confrontation stage – One participant presents a standpoint, while the other either questions its validity or offers a counter-position.

- Opening stage – Often implicit, this phase establishes the roles of protagonist (defending the standpoint) and antagonist (challenging it), setting the groundwork for the discussion.

- Argumentation stage – The protagonist supports their position with arguments, refining or expanding them as needed in response to the antagonist's objections.

- Closing stage – A resolution is reached when the antagonist accepts the protagonist's argument or when the protagonist concedes to the antagonist's criticism.

The confrontation stage reveals the disagreement, as one party presents a standpoint and the other challenges or opposes it. This phase is crucial – it justifies the need for argumentation. In political and legal discourse, it appears as debates, disputes, or policy clashes.

The opening stage sets roles and ground rules. Participants become the protagonist and antagonist, outlining how the argument will proceed. Though often implicit, this stage may include defining terms or agreeing on assumptions to ensure fairness and clarity.

The argumentation stage is the core of the discussion. The protagonist supports their position with arguments, while the antagonist critiques them through counterarguments and reasoning. This interactive phase may involve revising arguments and using evidence, rhetoric, or logic to persuade.

The closing stage resolves the dispute. Resolution occurs when one side accepts the other's argument. Ideally, this happens through rational consensus, ensuring a justified conclusion. In real-life settings, this might result in official decisions, rulings, or policy outcomes.

Diagram 1. The ideal model of critical discussion

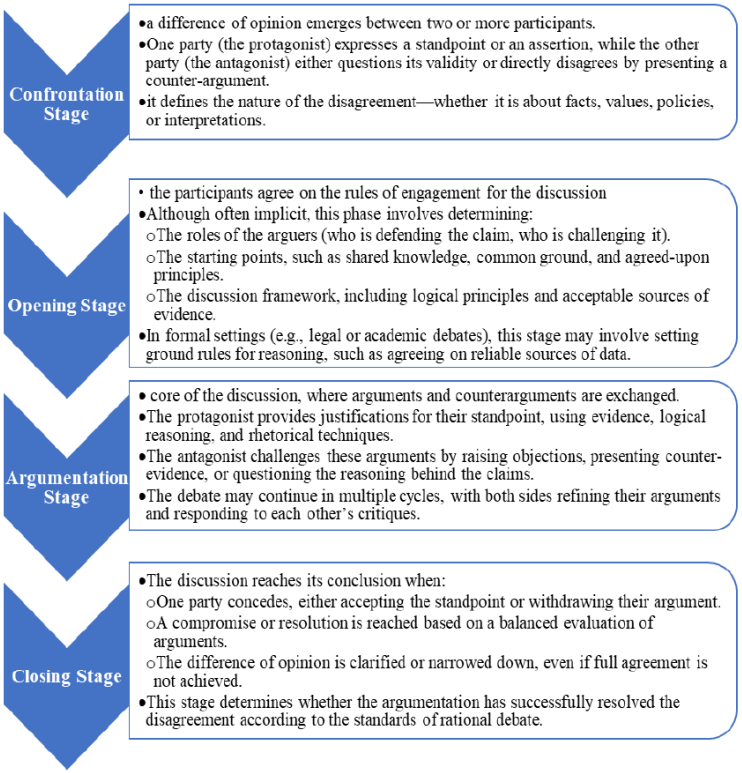

The pragma-dialectical approach combines pragmatics (language in context) with dialectics (rational debate) to analyze argumentation. It aims to resolve disagreements through reasoned dialogue governed by specific norms. *Key features:*

- It is both descriptive and normative, showing how arguments function and prescribing how they should be structured.

- Based on the model of critical discussion, it includes four stages: confrontation, opening, argumentation, and closing.

- Ten rules guide argumentation, such as the freedom rule (participants may express arguments freely) and the relevance rule (arguments must relate to the issue).

- Fallacies are seen as rule violations rather than mere logical errors, as they hinder rational discourse.

- Widely applied in law, politics, media, and education, it helps assess arguments in various cultural and linguistic settings.

As a result, we can observe that the pragma-dialectical approach has significantly influenced research in discourse analysis, rhetoric, and communication studies. It provides a systematic way to analyze argumentation across cultures and languages, offering insights into how people reason and persuade in different contexts. Moreover, it has practical applications in education, debate training, and conflict resolution, helping individuals engage in more structured and rational discussions.

The pragma-dialectical model offers a structured framework for analyzing political argumentation by specifying which speech acts – based on J. Searle's classification – are appropriate at different stages of conflict resolution: assertives are used to express standpoints and arguments, directives to prompt justifications, and commissives to accept or reject arguments and set discussion rules [10, p. 12–16]. Argumentation, from this perspective, requires a clear standpoint followed by a supporting argument [11, p. 454]. This study builds on the theoretical foundation of Rigotti and Greco Morasso [7], later developed by Rocci [12] and Rigotti [13], to examine how cultural keywords function in argumentative discourse. A strong argument is evidence-based, relevant, and persuasive, ensuring rational justification and impact.

Argumentation can take two primary forms:

● Evidential argumentation, which focuses on justifying or proving a claim through logical reasoning and evidence.

● Counter argumentation, which aims to refute an opposing thesis by challenging its validity and presenting alternative perspectives.

AMT (Argumentum Model of Topics) is a model developed in the field of argumentation and cognitive science to analyze and structure discussions, debates and other forms of reasoning. The model is designed to identify and describe the main topics and arguments discussed in argumentation.

According to Rigotti, «The Argumentum Model of Topics (AMT) is designed to offer a coherent and well-founded approach to the study of argument schemes» [13, p. 493]. The Argumentum Model of Topics (AMT) analyzes the internal structure of arguments by distinguishing between their contextual and inferential components, emphasizing that inferential reasoning alone is insufficient without understanding when and how it should be applied. Key components of AMT include topics (general or specific themes), arguments (based on facts, logic, or values), and the relationships between them, often illustrated through argumentation schemes. This model allows for a clearer understanding of how arguments evolve and how effectively they support a standpoint in discourse. AMT also introduces concepts such as topos, locus, maxim, endoxon, and datum,

with endoxa referring to widely accepted community beliefs, as described by Aristotle [14, p. 100]. The framework has proven valuable in analyzing argument structures in academic, legal, and political contexts.

Toulmin's concept of a «field of arguments» is ambiguous and has been interpreted as rhetorical or discourse communities, disciplines, or collective mentalities [10, p. 204]. Zarefsky views «field» metaphorically, akin to Aristotle's topoi–repositories of arguments used to construct enthymemes [15, p. 49]. Aristotle distinguished general topoi (applicable across contexts) from specific ones tied to particular subjects, viewing them as community-derived patterns of reasoning rooted in endoxa – commonly accepted beliefs [16, p. 440]. Though topoi are widely used, they remain among the most debated concepts in argumentation. Aristotle described them as methods for forming arguments from accepted propositions (ex endoxon) [13, p. 43], introducing the notions of standpoint and locus. A standpoint is a claim aimed at persuasion, while a locus is an argumentative device that links the claim to shared community beliefs through a maxim [17, p. 81].

Argument construction often involves two components: *endoxon* and *maxim.* In Aristotle's view, *endoxa* are statements grounded in beliefs widely accepted by a society – by everyone, the majority, or the wise [12, p. 78]. They form the basis of *enthymemes,* which differ from analytical syllogisms by relying on shared assumptions rather than formal premises. This explains why one premise in enthymemes often remains implicit, as in Aristotle's example of Dorieus, where the audience fills in the missing assumption based on common knowledge. *Topos (*or *locus)* functions to connect argument to conclusion, but it requires more than a definition; it must be anchored in argumentative analysis [18]. Rigotti defines locus as a semantic and analytical relation generating *maxims,* which in turn support arguments by establishing meaningful links between argument and standpoint [17, p. 564]. Thus, *endoxa* and loci jointly shape the persuasive force of enthymematic reasoning.

Endoxa refers to widely accepted beliefs, opinions, or premises that serve as the foundation for reasoning and persuasion. The term originates from Aristotle, who used it in his Topics to describe ideas that are commonly held by the majority or by respected authorities.

According to scholars of a Swiss University of Lugano E. Rigotti and S. Greco Morasso *maxims* are «implications that establish a connection in the form p→q, which initiate inferential processes. Each inferential process defines, within the locus, the structure of a subclass of arguments that are formed in relation to appropriate *endoxa.* All maxims within the same locus represent implications of the ontological relationship that constitutes the locus» [7, p. 44].

Rigotti and Rocci define *cultural keywords* as terms functioning as *terminus medius* in enthymematic arguments – that is, the middle term linking the major

and minor premises without appearing in the conclusion. These keywords often embody an *endoxon* or a set of *endoxa,* providing implicit cultural assumptions shared by the communicative community [13, p. 905].

Within pragma-dialectical theory, strategic maneuvering describes how speakers aim to resolve differences of opinion while still advancing their own position. Rational discourse norms do not eliminate attempts at persuasion; instead, argumentation balances dialectical reasonableness with rhetorical effectiveness [19, p. 87–92]. Thus, cultural keywords serve both a logical and rhetorical function, grounding arguments in culturally shared meanings while enhancing persuasive appeal.

Scholars use varying terminology to describe these culturally embedded word-concepts. Wierzbicka calls them «cultural keywords, «while others refer to them as «cultural concepts» (Stepanov, Arutyunova, Likhachev, Maslova), «culture-specific vocabulary» (Vereshchagin, Kostomarov), or «realia» (Mullagaliyeva). Further variations include «words with connotative cultural components» (Belchikov) and «cultural and connotative vocabulary» (Vorobiev, Sayakhova). In some cases, these classifications are used interchangeably or organized systematically (V. V. Vorobiev, V. G. Sayakhova, G. M. Badagulova, etc.)

V. V. Kolesov writes that the concept of culture «within the boundaries of a verbal sign and language as a whole appears in its meaningful forms as an image, as a concept and as a symbol. A symbol is a cultural construct based on the combination of an image and a concept; a symbol is the relation of a sign to a subject, i.e. the moment of symbolization of an object by means of substitution for another is the level of knowledge represented by a complete meaning [20].

Keywords, having the ability to encode the original information, convey it in a generalized form, can serve as a support for further oral or written communication. This argumentative perspective is evident in the works of various Western scholars, including Rigotti and Rocci, Bigi, and Filimon, who have contributed significantly to this field of study.

So, what is a keyword? In a broad sense, Bigi suggests defining cultural keywords as «words that are necessary for the text to achieve its intended communicative goal» [8, p. 131]. This intended communicative purpose can be elucidated through Congruity Theory, as it relates to the objectives outlined by the connective predicate.

Conclusion

This study examined the role of cultural keywords in argumentation, emphasizing their function as linguistic and cultural tools that enhance persuasion and coherence. Drawing on pragma-dialectics, the Argumentum Model of Topics (AMT), and Congruity Theory, it demonstrated how cultural keywords operate as key components within argument structures, linking premises to conclusions.

The paper first explored definitions and theoretical perspectives on keywords, particularly cultural keywords, presenting them as argumentative tools grounded in semantics and social cognition. In the second section, foundational concepts of argumentation were introduced, including a glossary of argument schemes to support the analytical framework.

A practical analysis of a bank's proposal letter showed that the persuasive power of a keyword depends on its association with endoxa – shared beliefs – and the strength of that connection in supporting a given position. Cultural keywords, therefore, function not just as lexical units but as carriers of collective meaning and rhetorical force.

This research contributes to the understanding of how cultural knowledge shapes argumentation. Future work might examine the use of cultural keywords in various professional domains, highlighting their potential in enhancing intercultural communication and persuasive discourse.

References

1 **Durant, A.** Raymond Williams's Keywords : investigating meanings 'offered, felt for, tested, confirmed, asserted, qualified, changed' // Critical Quarterly. – 2006. – № 48. – P. 1–26. – https://doi.org/10.1111/j.1467-8705.2006.00743.x

2 **Levisen, C., Waters, S.** Cultural Keywords in Discourse. – John Benjamins Publishing Company, 2017. – 247 p. – https://doi.org/10.1075/pbns.277

3 **Rocci, A.** Pragmatic inference and argumentation in intercultural communication // Intercultural Pragmatics. – 2006. – № 3(4). – P. 409–442. – https://doi.org/10.1515/IP.2006.026

4 **Williams, R.** Keywords. A Vocabulary of Culture and Society. – London : Fontana, 1976. – 349 p.

5 **Wierzbicka, A.** Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 317 p.

6 **Akizhanova, D. M., Zharkynbekova, Sh. K., Satenova, S. K.** The Zipf's Law and Other Ways of Identifying Culture-Specific Linguistics Units // Space and Culture, India. – 2018. – № 6(2). – P. 78–93. – https://doi.org/10.20896/saci.v6i2.363

7 **Rigotti, E., Greco Morasso S.** Argumentation as an Object of Interest and as a Social and Cultural Resource / N. Muller-Mirza & A. N. Perret-Clermont (eds.), Argumentation and Education: Theoretical Foundations and Practices. – New York: Springer Science+Business Media, 2009. – P. 9–66. – https://doi.org/10.1007/978-0-387-98125-3_2.

8 **Bigi, S.** Keywords in argumentative texts and their persuasive power / Frans H. van Eemeren, J. Anthony Blair, Charles A. Willard, and Bart Garssen (eds.) // Proceedings of the sixth conference of the international society for the study of argumentation. – Amsterdam : Sic Sat, 2007. – 1534 p.

9 **Eemeren, F. H. van.** Reasonableness and Effectiveness in Argumentative Discourse : Fifty Contributions to the Development of Pragma-Dialectics. – Switzerland : Springer International Publishing, 2015. – 199 p. – https://doi.org/10.1007/978-3-319-95381-6

10 **Eemeren, F. H. van, Houtlosser, P., Snoeck Henkemans, A. F.** Argumentative Indicators in Discourse. A Pragma-Dialectical Study. – The Netherlands : Springer Science & Business Media, 2007. – 234 p.

11 **Akizhanova D., Kamzabekuly D., Satenova S., Kyzyrova A.** Argumentative analysis of cultural keywords: an exercise // Life Science Journal. – 2014. – № 11(5). – P. 452–458.

12 **Rocci, A., Monteiro, M. W.** Cultural Keywords in Arguments. The case of interactivity // Cogency. – 2009. – Vol. 1(2). – P.65–100.

13 **Rigotti, E., Greco Morasso, S.** Comparing the Argumentum Model of Topics to Other Contemporary Approaches to Argument Schemes : The Procedural and Material Components // Argumentation. – 2010. – № 24(4). – P. 489–513. – https://doi.org/10.1007/s10503-010-9190-7

14 **Aristotle.** Topics [Electronic Resource]. – 2009. – https://classics.mit.edu/Aristotle/topics.html (Accessed 10.12.2024).

15 **Zarefsky, D.** Rhetorical Perspectives on Argumentation. – Heidelberg : Springer, 2014. – https://doi.org/10.1007/978-3-319-05485-8

16 **Tardini, S.** Endoxa and communities : grounding enthymematic arguments. In Studies in Communication Sciences. – 2005. – Special Issue «Argumentation in Dialogic Interaction». – P. 279–294.

17 **Rigotti, E.** Locus ad causa finali / G. Gobber, S. Cantarini, S. Cigada, M. C. Gatti, and S.Gilardoni (eds.) L'Analisis Linguistica E Letteraria XVI. Special Issue «Word Meaning in Argumentative Dialogue». – 2008. – Vol. 2. – P. 559–576. – Milan : Universita Catotolica Del Sacro Cuore.

18 **Akizhanova, D., Satenova, S.** Fundamentals of argumentation theory: new views, new trends // Science and Society. – 2012. – № 2. – P. 291–295. – [Electronic resource]. – URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21278733 (Accessed 10.12.2024).

19 **Eemeren, F. H. van.** Strategic maneuvering in argumentative discourse : extending the pragma-dialectical theory of argumentation // Discourse Studies. – 2010. – № 1(4). – P. 479–497.

20 **Yanlei, G.** The cultural concept GOLD/GOLDEN in the poetic works of A. S. Pushkin // Eurasian Journal of Philology : Science and Education. – 2023. –

№ 189(1). – P. 124–133. – [Electronic resource]. – URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4114.

Received 18.09.24.
Received in revised form 15.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

*Д. М. Акижанова[1], У. С. Нургалиева[2], Б. Д. Ныгметова[3]
[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[3]Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
18.09.24 ж. баспаға түсті.
15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘДЕНИ ТҮЙІН СӨЗДЕРДІҢ ДӘЙЕКТЕМЕДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Зерттеу мәдениет түйін сөздері деп аталатын мәдени нышанды тілдік бірліктерді зерттеуге бағытталған. Зерттеуде түйін сөздерді бір мәдениетті өзге мәдениет өкілдеріне түсіндірудің құралы, мәдениетті сипаттаудың құралы, мәдениет «бейнесін» қалыптастырушы тілдік құралы ретінде қарастырылады. Мәдениет түйін сөздері – белгілі бір топта жалпы қабылданған және түсінікті идеяларды, көзқарастарды немесе сенімдерді білдіретін терминдер. Бұл терминдер жай ғана белгілі ұғымдар емес; олар аудиторияның дәлелдерді немесе идеяларды қабылдауына әсер ететін тереңірек мәдени коннотацияға ие. Аргументация (дәйектеме) теориясының бөлігі ретінде түйін сөздер дәйектерді құруда шешуші рөл атқара алады. Олар көбінесе terminus medius ретінде әрекет етеді, яғни постулаттарды байланыстыратын силлогизмдегі орташа термин рөлін атқарады. Бұл орташа термин эндоксон деп аталатын мақұлданбаған негізгі алғышартты немесе жалпы қабылданған сенімді жеткізуге көмектеседі. Мақалада түйін сөздерді анықтау үшін аргументативті талдауды қолдану мен дәйектеме теориясына қатысты зерттеулерге шолу жасалады. Прагма-диалектикалық тәсіл, аргументативті топиктер моделі және сәйкестік теориясы арқылы зерттеу аргументативті дискурстағы мәдениет түйін сөздерінің қызметін зерттейді. Зерттеу жұмысының нәтижелері сендіру, иландыру қарым-қатынасы барысында мәдени эталондарды стратегиялық тұрғыдан қолдануды дамытуда пайдалы бола алады.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, мәдени нышанды түйін сөз, мәдениетаралық коммуникация, дәйектеме, аргументация теориясы, дәйектемелік талдау.

*Д. М. Акижанова[1], У. С. Нургалиева[2], Б. Д. Ныгметова[3]
[1,2]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Павлодарский педагогический
университет имени Ә. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 18.09.24.
Поступило с исправлениями 15.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ПРИМЕНЕНИЕ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ КУЛЬТУРЫ В АРГУМЕНТАЦИИ

Исследование нацелено на изучение культурно-специфических языковых единиц, которые называются ключевыми словами культуры. В исследовании ключевые слова рассматриваются как средство интерпретации одной культуры представителям другой культуры, как средство описания культуры, как языковое средство, формирующее «образ» культуры. Анализируя культурные концепты, мы можем определить ключевые слова культуры, которые, в свою очередь, позволяют определить историю развития культуры нации, ее современный характер, характерные для нее исторические изменения. Следовательно, ключевые слова культуры – это термины, которые выражают общепринятые и понятные идеи, точки зрения или убеждения в определенной группе. Эти термины – не просто общеизвестные понятия; они имеют более глубокий культурный подтекст, который влияет на то, как аудитория воспринимает и принимает аргументы или идеи. В аргументации культурные ключевые слова играют важную роль: они часто выступают как terminus medius – средний термин силлогизма, выражающий общее или неявное убеждение, известное как endoxon. Это позволяет

аргументу восприниматься как естественный и убедительный. В статье рассматриваются теоретические подходы к исследованию аргументации, в частности pragma-dialectical подход и Argumentum Model of Topics, разработанные европейскими учёными. Результаты анализа показывают, что культурные ключевые слова усиливают убедительность аргументов и способствуют более эффективному воздействию на аудиторию. Такие данные могут быть полезны для разработки стратегий, направленных на культурно адаптированное аргументирование в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: лингвокультурология, ключевое слово культуры, межкультурная коммуникация, аргументация, аргументативный анализ.

ҒТАМР 16.01.09

https://doi.org/10.48081/EZKT7264

А. Амирова[1], А. Бейсенбай[2], Г. Сағидолда[3], А. Жумаханова[4]

[1,2,3]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана;
[4]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2092-5135
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7785-650X
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4811-9743
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1414-1889
*e-mail: aika210683@mail.ru

«МЕМЛЕКЕТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ БОЙЫНША)

Мақалада қазақ мақал-мәтелдеріндегі «мемлекет» ұғымының лингвокогнитивті сипаты қарастырылады. Зерттеу қазақ тіліндегі «мемлекет» концептісін құрайтын ассоциациялық жүйені және танымдық қабатты анықтауға бағытталған. Фразеологиялық қордың маңызды бөлігі ретінде мақал-мәтелдер мәдени құндылықтар мен нормаларды жеткізе отырып, халықтың ұжымдық тәжірибесі мен ділдік ерекшелігін көрсетеді. Қазақ мақал-мәтелдерін талдау мемлекеттің әртүрлі аспектілері – билік, сот төрелігі, әлеуметтік институттар, мемлекет пен азаматтар арасындағы өзара іс-қимылдың тілде қалай көрініс табатынын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу сонымен қатар мәдени және тарихи факторлардың қазақ қоғамындағы мемлекет туралы түсініктердің қалыптасуына әсерін көрсетеді. Сондай-ақ зерттеу мақаламызда мемлекеттілікті айқындайтын белгілер арқылы қазақ танымындағы «мемлекет» концептісінің толық бейнесі анықталады. Мемлекет болудың басты белгілеріне негізделген қазақ тілінде кездесетін паремиялар негізінде «мемлекет» концептісінің лексика-семантикалық аясы айқындалып, тілдік бірліктер сипаты талданады.

Мақаланы жазу барысында концептілік талдау, компонеттік талдау, лексика-семантикалық талдау, өрістік талдау, ассоциациялық талдау секілді лингвистикалық әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі «мемлекет» ұғымын түсіндіретін когнитивтік тетіктерді тереңдей тануға ықпал етеді. Жұмысымызда келтірілген тұжырымдар тілтанушы, этнограф, мәдениеттанушы т.б. әлеуметтік ғылымдар мамандары үшін көмекші құрал бола алады.

Кілтті сөздер: «мемлекет» концептісі, концептілік кеңістік, когнитивті лингвистика, паремиология, мақал-мәтел.

Кіріспе

«Мемлекет» концептісі – қоғамдық сана мен әлеуметтік ортаның өзара әрекеттесу құрылымын анықтайтын ірі санаттардың бірі. Ол саяси құрылым, егемендік, заң және құқық, басқару, әлеуметтік қорғау, экономика сияқты көптеген аспектілерді қамтиды. Әр мемлекеттің тілі мен мәдениетінде көзге түсетін ерекше сипаттамалары болады. Бұл тұрғыда қазақ мақал-мәтелдері «мемлекет» ұғымының лингвокогнитивті сипатын айқындауға мүмкіндік беретін негізгі қорды құрайды. Мақал-мәтелдер қоршаған әлемді қабылдауды қалыптастыратын маңызды мәдени құндылықтарды, нормалар мен түсініктерді сақтайды. Мақал-мәтелдер ата-бабалар даналығын жеткізу құралы ғана емес, «мемлекет» секілді абстрактілі ұғымдарды когнитивті модельдеу құралы ретінде қызмет етеді. «Мемлекет» концептісіне байланысты қазақ мақал-мәтелдерін зерделеу осы тұжырымдаманы түсіну үшін қолданылатын негізгі ассоциациялық жүйелерді және метафораларды анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ мақал-мәтелдерінің лингвокогнитивтік ерекшеліктерін талдау қазақ қоғамындағы мемлекет туралы түсініктердің қалыптасуына қандай мәдени және тарихи факторлар әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Адамзат өзінің дамуы барысында бірнеше қоғамдық құрылысты бастан өткерді. Алғашында адамдар туыстық байланыстарға негізделген шағын топтарда өмір сүрді. Ортақ мүдделер мен өмір сүру қажеттілігіне байланысты еңбек бөліністері бойынша өмір сүрді. Отырықшы өмір салтына көшу және егіншіліктің пайда болуымен әлеуметтік құрылымдар күрделене түсті. Халықтың өсуі және сауданың дамуы алғашқы қала-мемлекеттер мен патшалықтардың пайда болуына әкелді. Алғашқы қауымдық құрылыстан кейін адамзат азаматтық қоғам, құқықтық қоғам, әлеуметтік қоғам құруға ұмтылыстар жасады. Алғашқы мемлекеттік құрылымдардың пайда болуын ғалымдар біздің заманымызға дейінгі 4–5 мың жылдыққа жатқызады [1, 20-б.]. Демек «мемлекет» ұғымы адам санасындағы ескі және өзектілігі жойылмайтын ұғымдардың бірі болып саналады. Бұл

ұғымның кез келген халықтың тарихи-мәдени жүйесінде өзіндік әлеуметтік, философиялық, саяси түсініктері мен формалары қалыптасқан. Ғылымда мемлекеттің пайда болуының бірнеше теориясы бар: *теологиялық, патриархалды, келісім-шарттық, күштеу* [1, 29-б.]. Бұл теориялардың барлығы да «мемлекет» ұғымының болмысын ашуға мүмкіндік береді. Әділетті қоғам, азаматтық-құқықтық қоғам құру мәселелері Платон, Аристотель, Әл Фараби т.б. сынды ежелгі ойшылдардың зерттеулерінде де кездеседі. Мұндай зерттеулер мен философиялық ойлардың барлығы адамзат өмір сүретін қоғамды реттеуге, қоғамдық құрылысты, басқаруды жүйелеуге бағытталған. Билік жүйесі, салық жүйесі, қоғамдық өмір құрылымы ойшылдар мен ғалымдарды толғандырып, «мемлекет» ұғымның адам санасында жеке бір санатқа, концептіге айналуына ықпал етті.

Концептілік дәрежедегі сөз не ұғым белгілі бір әлеуметтік топ үшін, халық үшін, сол тілді тұтынушы ұлт үшін маңызы бар білімдер мен тәжірибелер жиынынан тұрады. Белгілі лингвист В. Маслова концептіні қандай да бір этномәдениет өкілдерін сипаттайтын, лингвомәдени ерекшеліктерімен айшықталатын семантикалық жасалым ретінде түсіндіреді [2, 8-б.]. Ал Л. Попова концептіні жеке адам мен ұлттың этникалық тәжірибелерінің жиынтығы ретінде қарастыруды ұсынады [3, 310-б.]. Ж. Исаева концептінің ерекшелігі ретінде оның ұрпақтан-ұрпаққа берілуін, құндылық ретінде сақталуын айтады [4, 99-б.]. Мұндай құндылықтардың келесі ұрпаққа табиғи жол арқылы, концепт негізінде жетіп отыратынын Е. Кубрякова да растайды [5, 36–37-бб.]. Демек концепт өз бойына сан ғасырлық халықтық тәжірибені, құндылықтар өлшемін, менталды ақпараттарды, өмір, қоршаған орта туралы таптаурын ойларды, ұлттық бағалауды жинақтай отырып, келесі ұрпаққа беріліп отырады. Бір концептінің бойында бірнеше ғасырлық ой-пікірлер, таңдаулар, тәжірибелер жинақталады. Халық үшін маңызды ұғымдар мен түсініктер ғана, халықтық тәжірибеде елеулі орын алған сөздер ғана концепт деңгейіне жетеді. Сонда концепт сананың тілдегі көрінісін анықтайды [6, 114-б.]. Біз қарастырып отырған «мемлекет» ұғымы да түрлі трансформациялық дамулардан өткен концепт болып саналады. Айта кетерлігі, бұл концепт тек қазақ тіліне ғана тән емес, барлық халықта өзіндік ерекшелігі бар әмбебап, адамзатқа ортақ концептіге жатады. «Мемлекет» ұғымының концептіге айналуы бірден бола қойған құбылыс емес, сан ғасырлық пікірлер мен тәжірибелердің нәтижесінде концепт деңгейіне көтеріліп, өзіндік ерекшелігі бар концептілік аяны түзеді.

Материалдар мен әдістері

Мақалада «мемлекет» концептісінің лингвокогнитивті сипатын айқындау үшін қазақ мақал-мәтелдері лексика-семантикалық, этномәдени тұрғыдан талданды. Зерттеу мақсатымызға сай қазақ мақал-мәтелдерінің

корпусы мақаламыздың негізгі зерттеу материалы ретінде алынды. Атап айтқанда, «Бабалар сөзі» жинағының 65, 66, 67-томдарында кездесетін мақал-мәтелдер талданды. «Мемлекет» концептісіне тікелей немесе жанама қатысты мақал-мәтелдерге ерекше назар аударылды. Зерттеу жұмысы *лексика-семантикалық талдау, когнитивті талдау, концептілік талдау, компоненттік талдау, ассоциациялық талдау, өрістік талдау тәсілдері* негізінде жүргізілді. Бұл лингвистикалық зерттеу тәсілдері қазақ тіліндегі «мемлекет» концептісін құрайтын лексемаларды айқындап, мақал-мәтелдер негізінде халық танымындағы «мемлекет» концептісінің лингвомәдени сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ халқы үшін «мемлекет» концептісінің маңызы мен мазмұнын, халықтық тәжірибедегі «мемлекет» концептісінің орнын айшықтап, «мемлекеттікті» сипаттайтын белгілер негізінде тұтас концептіні тануға, сол арқылы қазақ танымындағы әлемнің тілдік бейнесін түсінуге мүмкіндік туады.

Нәтижелер және талқылау

«Мемлекет» концептісінің лингвомәдени сипаты мен функционалды-семантикалық өрісін айқындау үшін, алдымен, «мемлекет» ұғымының термин, жеке сөз ретінде түсіндірмелеріне зер салайық. «Мемлекет» сөзі – қазақ тіліне араб тілінен енген, түркі халықтарының біразында түрлі фонетикалық ерекшеліктермен қолданылатын лексема. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «мемлекет» сөзінің екі мағынасы айқындалады: «Мемлекет. 1. Белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін, қоғам табиғатынан туындайтын ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан жүйесі, саяси билік ұйымы. 2. Ел» [7, 179-б.]. Ал «Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігінде» «мемлекет» сөзіне: «Мемлекет – саяси жүйенің басты элементі, оның негізгі ұйымы. Мемлекет деген ұғым екі мағынада қолданылады: 1) кең мағынасында үлкен әлеуметтік топтың ұйымын білдіреді де «халық», «қоғам», «ел» деген ұғымдарға сәйкес келеді; 2) тар мағынасында басқару құрылымының, мемлекеттік аппараттың жиынтығын білдіріп, «үкімет», «әкімшілік» деген ұғымдарға сай келеді», - деген түсіндірме берілген [8, 89-б.] «Мемлекет» лексемасының сөздіктердегі мағыналарынан, бұл концептіні «ел», «саяси ұйым», «билік», «қоғам», «халық», «басқару», «үкімет», «әкімшілік» т.б. сынды сөздер құрайтынын көруге болады. Бұл ұғымдардың барлығы «мемлекет» концептісінің семантикалық өрісін құрайды. З. Попова мен И. Стернин семантикалық өріс ретінде мағынасы ортақ, бір мәнге негізделген, ұғымдық жақындығы бар тілдік бірліктерді айтады. Семантикалық өрістің ядролық және перифериялық аймақтарының болатындығына тоқтала отырып, ядролық қабатты айқындаудың жолы есебіне кілт сөздің синонимдік қатарына назар салуды; аталған концептіде атауыштық мәнге ие болған мәнмәтіндерге талдау

жүргізуді айтажы. Зерттеушілер бұл қатарға окказионал қолданыстарды жатқызбайды [9, 179-б.].

Қазақ тілінің синонимдер сөздігі мен фразеологиялық сөздігіне, саясаттану және әлеуметтану бағытындағы зерттеулерге талдау жүргізе отырып, «мемлекеттілік» белгісін айқындай келе, «мемлекет» концептісінің семантикалық өрісіне *«туған жер», «ел», «Отан», «халық», «заң», «құқық», «билік», «басқару», «үкімет», «әкімшілік», «парламент», «қоғам», «тәуелсіздік»* т.б. лексемаларын жатқызамыз. Концептілерді талдаудың ассоциациялық әдісі арқылы «мемлекет» концептісінің ядролық, перифериялық аймақтарын сызба түрінде көрсетуге болады.

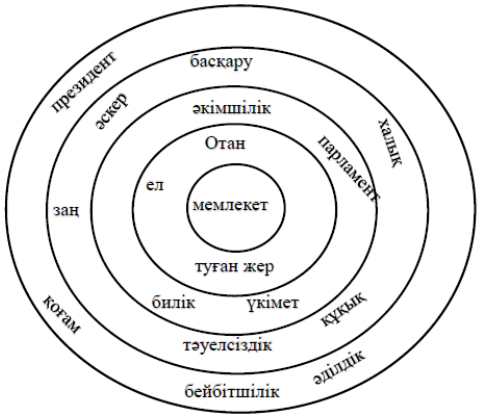

1-сызба. «Мемлекет» концептісінің семантикалық өрісі

Жоғарыдағы сызбадан байқағанымыздай, «мемлекет» концептісінің ядросына *«ел», «туған жер», «Отан»* лексемаларын жатқызамыз. Ал перифериялық аймақтағы тілдік бірліктерді ядроға жақындығына қарай үш дәрежеге бөлеміз: ядроға жақын аймаққа *«билік», «үкімет», «әкімшілік»* сөздері, перифериялық аймақтың ортаңғы бөлігіне *«тәуелсіздік», «басқару», «заң», «құқық», «халық»* лексемаларын жатқызамыз. Перифериялық аймақтың шеткергі бөлігіне *«әділдік», «бейбітшілік», «қорғаныс», «басқару», «қоғам», «парламент», «президент»* т.б. сөздері кіреді. «Мемлекет» концептісін зерттеу аспектісіне байланысты өзге де лексемалардың тізбесін құрай беруге болады. Мұндай жағдайда «мемлекет» концептісіне қандай ракурста қарағанымыз маңызды рөл атқарады. 1-кестедегі «мемлекет» концептісінің ассоциациялық тәсіл арқылы келтірілген семантикалық

өрісіндегі тілдік бірліктердің мазмұндық сипатын талдайық. «Мемлекет» концептісінің ядролық аймағына енетін сөздердің кеңістік мағынасы басым. Яғни «ел», «туған жер», «Отан» ұғымдары белгілі бір мекен мағынасын білдіреді. Сонда «мемлекет» концептісінің басты айқындауышысы – орны, мекені. Ядродағы тілдік бірліктердің ішіндегі де «мемлекет» концептісіне мағынасы ең жақыны – «ел» сөзі. «Ел» жалпыхалықтық мағынадағы сөз болса, осы мәнді білдіретін терминдік реңкі басым сөз – *мемлекет.* Ал ядроға жақын аймақтағы тілдік бірліктер «басқару жүйесіне» тікелей байланысты. Өйткені қандай да бір елдің, мемлекеттің жеке дара өмір сүруі үшін басқару жүйесі болуы және оның реттелген, айқын болуы шарт. Одан кейінгі перифериялық аймақтардағы лексемалар мемлекетті құрайтын жеке бөліктер мен мемлекеттілікті айқындайдын белгілерді құрайды. Ғасырлар бойы халық танымында қалыптасқан, өзіндік реңк алған «мемлекет» концептісінің семантикалық өрісі тым кең, тым тереңде жатыр.

Қазақ қоғамында қазіргі түсініктегі «мемлекет» ұғымы бірден қалыптаса қоймады. Оның қалыптасуының өзіндік тарихы, өткені бар. Сол себепті халықтық ойлаудың ошағы сақталған мақал-мәтелдердегі «мемлекет» концептісінің болмысын ашу арқылы қазақ тіліндегі «мемлекет» концептісінің толыққанды сипатын анықтауымыз керек. Қазақ тілінің паремиологиялық кеңістігіндегі «мемлекет» концептісінің бейнесін толықтай беру үшін «мемлекет» болудың белгілеріне тоқталып өтейік. Терминдік атау бойынша кез келген елді мемлекет мәртебесінде атай алмаймыз. Өйткені «мемлекет» ретінде танудың өзіндің белгілері бар. «Мемлекет» ұғымының әлеуметтану ғылымында үш негізгі белгісі көрсетіледі: *халық; билік; шекаралық аймақ* [10, 6-б.]. Ал Ғ. Сапарғалиев, А. Ибраева мемлекеттің негізгі белгілері ретінде *егемендікті, билік жүйесін, басқару аппаратын, салықтар мен нарықтық экономиканы, қоғамдық тәртіпті бақылау органдарын, құқықтық жүйені, аумақтық бөліністі, әскерді, полицияны* жатқызады [1, 39-б.]. Яғни «мемлекет» ретінде дербес өмір сүру үшін жоғарыдағылардың барлығы сол қоғамдық ортада болуы керек. Осындай белгілерге сай елді ғана мемлекет деп танимыз. Біз қарастыратын мақал-мәтелдер мазмұнында қазіргі «мемлекет» терминінің мәнімен қатар халықтық танымдағы «мемлекет» бейнесі сақталған. Сонымен, біз жоғарыдағы ғалымдардың пікірінен мемлекет болудың белгілі ретінде мыналарды атаймыз: әскер, қорғаныс саласы; заң және құқық жүйесі; билік жүйесі және басқару құрылымы; шекаралық аумағы; егемендігінің болуы; халқының болуы; экономикалық тұрақтылығы. Бұлар мемлекет болудың басты белгілері және айқындаушы сипаты саналады. Енді «мемлекеттілік» мазмұнын құрайтын белгілерге байланысты қазақ тілінде сақталған мақал-мәтелдерді топтастырып, саралап көрейік.

Мемлекеттік қорғаныс саласына (әскер) қатысты мақал-мәтелдердің лингвокогнитивті сипаты. Қазақ халқы үшін жетік, қарулы, айлалы әскерінің болуы, қалың қолдың батырлығы, жекелей ер азаматтардың ел үшін күресі маңызды саналады. Сыртқы жаудан қорғану үшін де, дербес мемлекет ретінде ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздік үшін де қорғаныс саласы мықты болуы керек. Сондықтан мемлекеттілікті айқындаушы саяси-әлеуметтік негізгі күш – әскер. Қазақ паремиологиялық кеңістігінде жауынгер, сарбаз мағынасын беретін, елді қорғау ісін көрсететін мақал-мәтелдер жетіп артылады. Қазақ жырларының көпшілігі де батырлық сарында шығарылып, ондағы ел қорғаушы ерлердің батыл бейнелері ашылады. Демек қазақ үшін *батыр, ер, ел қорғаушы* ұғымдары сакралды сипат алады. Тіпті, ел билеуші дәрежесінен де жоғары деуге келеді. Өйткені халықты сыртқы жаудан қорғап, егемен, тату елде өмір сүруіне жағдай жасайтын да батырлар болған. Қазақ паремиологиялық кеңістігінде әскер, қорғаныс мағыналары «ер», «батыр», «батыл», «ер жігіт» лексемалары арқылы беріледі.

Қазақ танымында «әскер» лексемасы паремиялық кеңістікте өнімді жұмсалмайды. Десе де «әскер», «қол» формасы бар паремиялар да кездеседі: *Әділ патшаның **әскері** халықтан құралады; **Әскер** — бектің қанаты, Құс қанатсыз ұша алмайды; Батыр **қол** бастайды.* Бұл мақал-мәтелдерде мемлекетті қорғайтын қорғаныс саласының нығаюы, әскерлің мемлекеттің, қоғамның маңызды бөлігін құрайтыны айтылған. Мұндай мазмұндық тұжырым: мемлекеттің, елдің қорғаныс саласы қарапайым халықтан құралады. Өзге елдің азаматы біздің мемлекетімізді қорғамайды, елді басқару үшін әскер қажет, онсыз ел өзінің тәуелсіздігін сақтап қала алмайды. Ал «әскер» мағынасын беретін «қол» лексемасы әскерді басқаратын нағыз батыр адам болуы керек дегенге саяды. «Әскер», «қорғаныс» саласына қатысты мақал-мәтелдерде «батыр», «ер» лексемалары жиі қолданылып, ердің қоғам өміріндегі рөлі мен орны көрсетіледі. **Батыр елді сыртқы жаудан қорғаушы бейнесінде:** *Батыр – жай күні бір адам, жау көрінсе мың адам; Батырға оқ дарымайды, Батырға жау жоламайды;* Батырды жауда сына; *Батыр майданда шыныгады, Болат қойнауда шыныгады.* **Батыр елдікті, тәуелсіздікті сақтаушы ретінде:** *Ер жігіт елі үшін туады, Елі үшін өледі; Ел ауырын ер көтереді; Ел басына күн туса, ер етікпен су кешер.* **Батыр мен ел егіз ұғым ретінде:** *Батыр даңқы – ел даңқы; Ер айтса – ел айтқаны; Ер – елдің айнасы.*

Заң және құқық саласына қатысты мақал-мәтелдердің линвокогнитивті сипаты. Азаматтық мемлекетте адам бостандығы, еркі, құқы заң арқылы қорғалады. Заң шығару органы мемлекеттің басты, жоғарғы мекемесі болып саналады. Сонымен қатар заң – қоғамдық қатынастарды реттеуші. Қазақ қоғамында да заңның рөлі, маңызы басым болды. Біз

Шыңғыс хан кезеңінен белгілі «Жасақ» заңдар жинағының, хандық дәуірдегі «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» заңдар жинағының қазақ тарихында заңның мемлекет ішіндегі қатынастарды реттеуші қызметін атқарғанын көреміз. Яғни қазақ қоғамында заң мемлекеттілікті айқындайтын, тұрақтылықты қамтамасыз ететін жоғарғы билік болды деуге келеді. Қазақ паремияларындағы заңға қатысты ұғымдарды «әділдік», «ақы», «хақы» лексемалары құрайды. Заң қазақ халқы үшін жоғары тұрады және заң аспаннан, Тәңіріден келеді деп сенеді. Мысалы, *Әділ бектің заңы жоғары; Әділ заң – аспан тірегі; Әділ туған заң жақсы.* Қазақ халқы үшін заң әділдікке құрылуы керек және заң ақылдың өлшемін білдіреді. Мәселен, *Ақымаққа арнап заң жазылмас; Атаңның құлы айтса да. Әділдікке басыңды и.* Құқық, заң ұғымдарына байланысты қазақ мақал-мәтелдерінде «ақы», «қақы», «хақы» тілдік бірліктері жиі кездеседі. Мұндағы «ақы», «қақы», «хақы» лексемалары адам еркі, құқығы дегенді білдіреді. Мысалы, *Әкімнің ақысы болса, Қараның қақысы бар; Халықтың хақы әкімде; Мүсәпірдің ақысын жесең, Күйдіріп жібереді.* Бұл паремияларда қоғамды құрайтын қара халықтың өз басының еркі өзінде екендігі туралы айталады. Адамның өмір сүру құқы және еткен еңбегіне қарай алатын ақысы құқық мәнімен астасып келеді. Бұл мақал-мәтелдердің пайда болуы хандық дәуірге сәйкес келетіндіктен, заң, құқық мәндері сол тұстағы лексикалық қорды қамтиды. Халық бостандығы, еркіндігі, өзіндік таңдау жасай алуы, өмір сүру, оқу, білім алу, еңбек ету құқықтары қазақ қоғамындағы мемлекеттіліктің жоғарғы бейнесін көреміз.

Мемлекеттік билікке қатысты мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипаты. Билік жүйесіне қатысты мақал-мәтелдердің дені хандық дәуір тұсында пайда болған. Сондықтан бұл мазмұндық топтағы паремияларда «халық», «патша», «хан», «қараша» т.б. сөздері кездеседі. Билік кез келген мемлекеттің ең негізгі құрылымы саналады. Қоғамды жекелеген адамдар құрайды. Ал мұндай адамдар тобының арасындағы қарым-қатынастар заң арқылы реттеліп, жоғарғы билік тарапынан басқарылады. Сол себепті басқару жүйесі, билік ету мемлекет болудың алғышарты саналады. Тәуелсіз мемлекеттің билік жүйесі де сол мемлекетке тиесілі. Билік қоғам ішіндегі барлық қатынастарға жауапты. Қазіргі тәуелсіз ел тұрғысынан «билік» мәні «президент», «парламент» лексемаларымен байланысады. Ал мақал-мәтелдерде мұндай мағынаны «хан», «патша» тілдік бірліктері береді. Өйткені, өкінішке қарай, қазіргі заманда туындап жатқан жаңа паремиялар жоқтың қасы, бар болса да паремиологиялық қорға енбей жатыр. Қазақ дәстүрлі-әлеуметтік, құқықтық жүйесінде «билік» ұғымы «үкім», «мансап», «басқару», «үстемдік ету», «реттеуші», «үкімет», «мемлекеттік басқару», «ұйымдастырушы» мағыналарын білдіреді. Бұл дегеніміз, «билік» қоғамдық

құрылыстағы басқару жүйесін түзуші, үстем тап, төрелік, үкім шығару құқығы бар, мемлекеттік жүйедегі жоғарғы саты дегенді білдіреді. Сонымен қатар билік сөзі мансап, лауазым, басқарушылық мағынасын да танытады. Яғни билік тек мемлекеттік басқару жүйесіне ғана емес, кез келген мансапқа байланысты басқару элементтері бар иерархияға да қатысты деп айта аламыз. Қазақ танымында билік әділ болуы керек. Сол себепті қазақ *«**Биліктің** не керегі, әділдігі болмаса», – дейді.* Қазақ мақал-мәтелдерінде ел басқарушыға қойылатын талап жоғары және елбасы қара халықтан биік саналады. Сондықтан мақал-мәтелдерде: «*Мың қосшыдан – бір **басшы; Патша** залым болса, жұрт озады, **Патша** ғалым болса, жұрт озады; **Ханда** қырық кісінің ақылы бар, Үлгісізден би қойсаң, өсиеті болмайды, Қайырсыздан **хан** қойсаң, қасиеті болмайды; Ақылды **басшың** болса, елдің алды боларсың, Ақылсыз **басшың** болса, елдің азы боларсың»*, – деген таптаурын ойлар тізбегі түзілген.

Ел егемендігіне қатысты мақал-мәтелдердің лингвокогнитивті сипаты. «Мемлекет» ұғымы тәуелсіз, жеке дербес ел мағынасына сәйкес келетіндіктен, мемлекеттіліктің басты белгілерінің бірі де – егемендік. Қазақ дәстүрлі ойлау жүйесінде ел егемендігіне қатысты тілдік бірліктер мен паремиялар жеткілікті. Өйткені қазақ халқы үшін елдің дербестігі, жау қолына қарамауы, [12, 13-б.] басының бостандығы, ұлтының азаттығы маңызды болды. Бұл тұжырым ұрпақтан-ұрпаққа фразалық бірліктер арқылы, мақал-мәтелдер негізінде жетіп отырды. Мақал-мәтелдерден бөлек фольклорлық шығармалардың басқа жанрларында да батырлық, елді сыртқы жаудан қорғау, ұлттың дербестігін сақтау, ұлтарақтай жерді аялау идеялары кездеседі. «Егемендік», «тәуелсіздік» идеялары отарлау дәуірінде «азаттық» идеясына ұласқаны белгілі, бұл идеялардың түпқазығы – қазақ елінің жеке дара, ешкімге бағынбай өмір сүруі. Сонда «тәуелсіздік» ұғымы қазақ когнитивті жүйесіндегі архаикалық және өміршең ұғымдардың бірі саналады. Қазақ паремиологиялық жүйесінде: *«Өзегінен айырылған ел өледі; Егеменді ел көрікті, Бетегелі бел көрікті; Бірлік бар жерде күш бар, Еркіндік бар жерде білім бар»* деген мақал-мәтелдер кездеседі. Бұл паремиялардың мазмұнына зер салғанда, «егемендіктің» елдің өзегі екенін, мұндай елдің жеке дара көркейе алатындығын және тәуелсіз мемлекеттің білімі мен ғылымы дамып, адамзаттың өсуі жолында қызмет ететіндігі бейнеленген.

Мемлекеттілікті айқындаушы – шекаралық аумақ. Жеке дербес елдің шекарасының бекітілуі – оның тәуелсіздігінің белгісі. Яғни ел болу үшін өмір сүретін кеңістігінің, шекарасының болуы шарт. Шекаралық бөлініс тәуелсіз елдің әлем картасындағы орнын белгілейді. Қазақ паремиологиялық кеңістігінде жерге қатысты мақал-мәтелдер саны көп болғанымен, нақты шекара лексемасымен келетін паремиялар саны аз. Егемендікті, елдікті айқындайтын *«Шекара берік болмай, басында ерік болмайды»* мақалынан

қазақ халқы үшін шекаралық аумақтың маңызын аңғаруға болады. Демек шекара, жер мемлекеттіліктің айқындаушысы және бұл танымдық ақпарат қазақ халқының когнитивті жүйесінде сақталған.

Халыққа қатысты мақал-мәтелдердің лингвокогнитивті сипаты. «Ел-халық-жер» триадасы әлемнің тілдік картасында біртұтас жүйені құрайды. Мемлекет әр түрлі қоғамдық қатынастардан, әлеуметтік топтардан, халықтан тұрады. Сол себепті елдің билік жүйесімен қатар халқы да жоғары маңызға ие. Халықсыз, ұлтсыз мемлекет болмайды. Елдің басты байлығы – халық. Қазақтың когнитивті ойлау жүйесіндегі халық бейнесі *«**Хан** қарашасыз болмас, дау арашасыз болмас; **Хан** – шаңырақ, Халық – уық, «**Ханды** Құдай ұрайын десе, қарашысымен қас болар; Халық ұйғарса, **Хан** түйесін сояр, Әкім тура болмаса, **жұрт** бұзылар»* мақал-мәтелдері арқылы беріледі. Бұл паремиялар мазмұнынан халық – билік жүйесін таңдай алатын, басқару құрылымымен қатар дамитын, билікке сын айта алатын жұрт. Қазақ паремиялық кеңістігінде «халық» мәні «ел», «жұрт» лексемалары арқылы да көрініс табады. Қазақ халқының танымдық жүйесіндегі «халық» бейнесінің рөлі жоғары, тұтас елді құраушы болып саналады. Сол себепті халықтың, көпшіліктің қазақ тіліндегі паремияларда лингвокогнитивті мәні жоғары [13, 78-б.].

Мемлекет экономикасына қатысты мақал-мәтелдердің лингвокогнитивті сипаты. Мемлекеттілікті айқындайтын негізгі белгілердің бірі – ел экономикасы, нарық, салық жүйесі. Нарықтық экономикасы қалыптанған, салық жүйесі жолға қойылған елдің тұрақтылығы, егемендігі де берік болады. Экономикалық өсімсіз мемлекет өзінің тәуелсіздігін жойып, құлдырып кетуі мүмкін. Сол себепті қоғамның бұл саласы да қазақ мақал-мәтелдерінде ақпараттық-танымдық сипатта сақталып қалған. Мысалы, *Саудагер жаман болса, нарық бұзылар; Базарда пұлы бардың көңілі тоқ; Ісмер қайда жүрсе де ақша табады.* Бұл паремиялардан қазақ танымындағы мемлекеттің экономикалық жүйесін «саудагер», «нарық», «базар», «ақша» тілдік бірліктері құрайтынын көруге болады. Сонымен қатар ел экономикасы қазақ паремиологиялық жүйесінде «мемлекет» концептісін құрайтын мазмұнды ұғым екенін аңғарамыз [14, 56-б.].

Қорытынды

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «мемлекет» концептісін лингвокогнитивті талдау арқылы халық санасындағы тарихи-мәдени қабаттарды анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ мақал-мәтелдері халықтың ұжымдық тәжірибесі мен даналығының көрінісі ретінде «мемлекет» ұғымына ерекше мән беріп, оның тәртіпті, әділдік пен тұрақтылықты сақтаудағы рөлін ерекше бағалайды. Қазақ мәдениетіндегі мемлекет билікпен, қорғаныс саласымен, экономикамен, құқық саласымен тығыз байланысты. Бұл когнитивті

компоненттер мемлекеттің қоғамның әл-ауқатын қамтамасыз ететін институт ретіндегі тарихи маңыздылығын көрсетеді. Мақал-мәтелдерді талдау арқылы қазақ халқының мемлекетті саяси-құқықтық құрылым ретінде ғана емес, әлеуметтік бірегейлік пен мәдени мұраның маңызды элементі ретінде қабылдайтынын көрсетеді.

Қазақ паремиологиялық жүйесіндегі «мемлекет» концептісінің семантикалық өрісіне *«туған жер», «ел», «Отан», «халық», «заң», «құқық», «билік», «басқару», «үкімет», «әкімшілік», «парламент», «қоғам», «тәуелсіздік»* т.б. лексемаларын жатқызамыз. «Мемлекет» концептісінің саяси, әлеуметтік белгілерін ескере отырып, қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақпараттарға сәйкес: Әскер, қорғаныс саласы; Заң және құқық жүйесі; Билік жүйесі және басқару құрылымы; Шекаралық аумағы; Егемендігінің болуы; Халқының болуы; Экономикалық тұрақтылығы секілді құрамдас бөліктері тұтас «мемлекет» концептісінің бейнесін құрайды. Осылайша, мақал-мәтелдерді зерттеуге лингвокогнитивтік көзқарас тілде сақталған мәдени түсініктер мен құндылықтарды тереңірек түсінуге, сондай-ақ «Мемлекет» концептісін қабылдаудағы қазақ дүниетанымының бірегейлігін атап өтуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Нурпеисов, Е. К.** Мемлекет және құқық теориясының проблемалары. – Алматы, 2022. – 220-б.

2 **Маслова, В. А.** Современная лингвистика – наука о человеке, его сознании, языке и культуре // Гум. вектор. – 2018. – № 1. – Т. 13. – Б. 6–11.

3 **Попова, Л.** Подходы к определению концепта // Филология и искусствоведение. – 2016. – Б. 309–316.

4 **Исаева, Ж.** Ұлттық паремиологиядағы «тағдыр» концептісі // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2014 – № 3(149). – Б. 97–102.

5 **Кубрякова, Е. С.** В поисках сущности языка. Когнитивные исследования/ Ин-т. языкознания РАН. [Мәтін]. – М. : Знак, 2012. – 208-б.

6 **Галымова, А., Рахимова, А.** Қазақтың тілдік санасындағы «қонақжайлық» концептісі // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2019. – № 3(79). – Б. 114–118.

7 **Манкеева, Ж., Бизақов, С., Жүнісбек, Ә. және т. б.** Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, – 2011. – Т. 11. – 752 б.

8 **Дәкенов, М.** Әлеуметтану : сөздік анықтамалық. – Алматы, 2020. – 106-б.

9 **Скребцова, Т. Г.** Когнитивная лингвистика – М. : Издательский дом Яск, 2018. – 392-б.

10 **Бекишева, А.** Основы государства и права : учебное пособие. – Астана : Фолиант, 2009. – 264-б.

11 **Вудак, Р., Мейер, М.** Дискурс талдауының әлістемесі (2 басылым). – Лондон : Саге, 2009. – 208-б.

12 **Нацисконе, А.** Дискурстағы фразеологизмдер : Қолданбалы Стилистика. Латвияның мәдениет академиясы. – Рига, 2001. – 168-б.

13 **Ray, John** A complete collection of English proverbs. – London, 2009. – 493-б.

14 **Amerian, M., Tajabadi, A.** The role of culture in foreign language teaching textbooks : an evaluation of New Headway series from an intercultural perspective // Intercultural Education. – 2020. – № 31(6). – P. 623–644.

References

1 **Nurpeisov, E. K.** Memleket zhane Kukuk teoriyasynyn problemalary. [The problems of state and law theory]. – Almaty, 2022. – 220 p.

2 **Maslova, V. A.** Sovremennaya lingvistika – nauka o cheloveke, ego soznanii, yazyke i kul'ture [The Modern Linguistics – the science of man, his consciousness, language and culture] // Gum. vektor. – 2018. – № 1 – Vol. 13. – P. 6–11.

3 **Popova, L.** Podhody k opredeleniyu koncepta [The approaches of concept definition] // Filologiya i iskusstvovedenie. – 2016. – P. 309–316.

4 **Isaeva, Zh.** Ulttyk paremiologiyadagy «tagdyr» konceptisi [The concept of «Destiny» in national paremiology] // KazUU Habarshysy. – 2014 – № 3(149). – P. 97–102.

5 **Kubryakova, E. S.** V poiskah sushchnosti yazyka. Kognitivnye issledovaniya / [The research of matter of language. Cognitive research] In-t. yazykoznaniya RAN. – M. : Znak, 2012. – 208 p.

6 **Galymova, A.** Rahimova, A. Kazaktyn tildik sanasyndagy «konakzhajlyk» konceptisi [The concept of «Hospitality» in Kazakh consciousness] // Kazak ulttyk kyzdar pedagogikalyk universitetinin Habarshysy. – 2019. – № 3 (79). – P. 114–118.

7 **Mankeeva, Zh., Bizaқov, S., Zhunisbek, A.** zhane t. b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk.[The dictionary of Kazakh literary language]. – Almaty, – 2011. – Vol. 11 – 752 p.

8 **Dakenov, M.** Aleumettanu : sozdik anyktamalyk. [Sociology : Dictionary]. – Almaty, 2020, – 106 p.

9 **Skrebcova, T. G.** Kognitivnaya lingvistika [Cognitive Linguistics]. – M. : Izdatel'skij dom yask, 2018. – 392 p.

10 **Bekisheva, A.** Osnovy gosudarstva i prava : uchebnoe posobie. [The basics of State and Law : Manual for students]. – Astana : Foliant, 2009. – 264 p.

11 **Vudak, R., Mejer, M.** Diskurs taldauynyn adistemesi (2 basylym) [The Methodology of Discourse analysis]. – London : Sage, 2009. – 208 p.

12 **Naciskone, A.** Diskurstagy frazeologizmder: Koldanbaly Stilistika . Latviyanyn madeniet akademiyasy. [Phraseologisms in Discourse: Statistics]. – Riga, 2001. – 168 p.

13 **Ray, John.** A complete collection of English proverbs. – London, 2009. – 493 p.

14 **Amerian, M., Tajabadi, A.** The role of culture in foreign language teaching textbooks : an evaluation of New Headway series from an intercultural perspective // Intercultural Education. – 2020. – № 31(6). – P. 623–644.

30.01.24 ж. баспаға түсті.
11.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. Амирова[1], А. Бейсенбай[2], Г. Сагидолда[3], А. Жумаханова[4]*
[1,2,3]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[4]Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актобе.
Поступило в редакцию 30.01.24.
Поступило с исправлениями 11.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЛИНГВОКОГНИТИВНОЕ ОПИСАНИЕ КОНЦЕПТА «ГОСУДАРСТВО» (ПО КАЗАХСКИМ ПОСЛОВИЦАМ)

В статье рассматривается лингвокогнитивное описание концепта «государство» в казахских пословицах и поговорках. Исследование направлено на выявление ассоциативной системы и познавательного слоя, составляющих концепт «государство» на казахском языке. Как важная часть фразеологического фонда, пословицы отражают коллективный опыт и ментальную специфику народа, передавая культурные ценности и нормы. Анализ казахских

пословиц позволяет определить, как на языке проявляются различные аспекты государства – власть, правосудие, социальные институты, взаимодействие государства и граждан. На основе паремий, встречающихся в казахском языке, основанных на основных признаках государства, определяется лексико-семантическая сфера концепта «государство» и анализируется характер языковых единиц.

При написании статьи использовались такие лингвистические методы, как концептуальный анализ, компонентный анализ, лексико-семантический анализ, полевой анализ, ассоциативный анализ. Результаты исследования способствуют углубленному признанию когнитивных механизмов, объясняющих понятие «государство» в казахском языке. Выводы, приведенные в нашей работе, могут стать вспомогательным инструментом для специалистов социальных наук, таких как лингвист, этнограф, культуролог и др.

Ключевые слова: концепт «государство», концептуальное пространство, когнитивная лингвистика, паремиология, пословицы.

**A. Amirova[1], A. Beisenbay[2], G. Sagidolda[3], A. Zhumakhanova[4]*
[1,2,3]Eurasian National University
named after L. N. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[4]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe.
Received 30.01.24.
Received in revised form 11.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE LINGUISTIC AND COGNITIVE NATURE OF THE CONCEPT OF «STATE» (ACCORDING TO KAZAKH PROVERBS)

The article discusses the linguocognitive nature of the concept of «State» in Kazakh proverbs and sayings. The study is aimed at identifying the associative system and cognitive layer that make up the concept of «State» in the Kazakh language. Proverbs reflect the collective experience and mental identity of the people, conveying cultural values and norms. The analysis of Kazakh Proverbs allows us to determine how the interaction between various aspects of the state-power, justice, social institutions, the state and citizens is reflected in the language. Based on the paremies found in the Kazakh language, based on the main features of the state, the lexical and semantic scope of the concept of «State» is determined and the nature of language units is analyzed.

During the writing of the article, such linguistic methods as conceptual analysis, component analysis, lexical and semantic analysis, field analysis, Association analysis were used. The results of the study contribute to a deeper understanding of the cognitive mechanisms that explain the concept of «State» in the Kazakh language. The conclusions presented in our work can be an auxiliary tool for specialists in Social Sciences, linguists, ethnographers, cultural scientists, etc.

Keywords: the concept of «State», conceptual space, cognitive linguistics, paremiology, proverbs.

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.48081/GZRD6202

***Б. З. Ахметова[1], А. Ш.Тлеулесова[2], Ж. М. Жұмаш[3]**

[1,2]Казахский агротехнический исследовательский
университет имени С. Сейфуллина,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Костанайский региональный
университет имени А. Байтурсынова,
Республика Казахстан, г. Костанай
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8018-6532
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3471-6109
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1539-3145
*e-mail: bigajsha@mail.ru

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ И ОТНАРЕЧНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

В статье рассматриваются прилагательные, образованные с использованием различных суффиксов и мотивированные глаголами и наречиями, на основе анализа устной речи жителей северных районов Казахстана. Материалом для исследования послужили данные, собранные авторами в ряде населённых пунктов региона. Особое внимание уделено речевым особенностям старшего поколения, что позволило выявить уникальные черты разговорной речи. В ходе работы были обнаружены различия в словообразовательных связях суффиксов, проявляющиеся в специфике использования производящих основ в некоторых словообразовательных моделях. Эти различия характерны как для литературного языка, так и для региональной устной речи. Коммуникативные особенности разговорной речи формируются в контексте социального взаимодействия, демонстрируя этнокультурные и когнитивные особенности языковой картины мира. Семантика прилагательных, мотивированных наречиями, в разговорно-просторечной и литературной речи остаётся идентичной. Оба варианта языка передают сходные значения, отражающие признак, заданный мотивирующим

словом. Однако в разговорной речи региона встречаются и отклонения от литературной нормы, которые формируют её своеобразие и локальный колорит. Это проявляется в использовании уникальных словообразовательных моделей, отсутствующих в литературном языке.

Ключевые слова: отглагольные прилагательные, устная речь, словообразовательные суффиксы, языковая экология, производные от глаголов и наречий.

Введение

Функциональные прилагательные, образованные от глаголов и наречий, рассматриваются в сопоставлении с нормами литературного языка. Это дает возможность выявить отличия между явлениями разговорной и стандартной речи, а также определить их сходства. Типы словообразования определяются синхронно, а в качестве основы указываются слова, зафиксированные в речи местных жителей.

Проблематика взаимосвязи разговорной речи, просторечий и литературного языка уже давно занимает внимание лингвистов. Интересным аспектом здесь является исследование взаимодействия этих форм с литературной нормой.

Разговорные элементы занимают важное место в структуре литературного языка. «Устная форма литературного языка связана с письменной нормой, особенно в ситуациях массовой коммуникации (например, в языке радио, телевидения, театра, лекций и публичных выступлений). В то же время она находится под постоянным влиянием просторечия ...», – отмечает В. А. Белошапкова [1, с. 116].

Устная речь выделяется не только как противоположность литературной речи в её разговорной форме, но и как отличная от таких языковых разновидностей, как просторечия и жаргоны. При этом критерии её анализа и сопоставления с другими формами языка нередко пересекаются. Однако основное внимание уделяется тому, что в разговорной речи отсутствует жёсткая упорядоченность и системность, которые характерны для жаргонной и просторечной речи. Её ключевые особенности – это естественность, лёгкость выражения и спонтанность.

Иными словами, разговорная речь отличается как от литературного языка в его нормативной форме, так и от прочих языковых вариантов, таких как жаргоны или просторечия. Особенности её строения и функционирования заключаются в отсутствии строгой структуры и в проявлении свободы, непринуждённости и неподготовленности, которые являются её основными характеристиками.

Современная лингвистика активно исследует вопрос отражения коллективного сознания народа в языке, рассматривая его как инструмент концептуализации и систематизации реальности. Одной из ключевых задач является изучение производных слов, которые выступают средством выражения и структурирования знаний об окружающем мире. Такой подход нашел своё отражение в трудах известных учёных, таких как Кубрякова Е. С., Огленева Е. А. и Жаналина Л. К.

Основой этого направления является идея о словообразовательном значении как о многослойной и расчленённой системе, фиксирующей сложные взаимосвязи между субъективным восприятием человека и объективной действительностью. Эта концепция позволяет рассматривать слово как важный элемент, передающий смысловые оттенки и отношения, формирующие препозитивную семантику. Таким образом, производные слова становятся не только средством коммуникации, но и важным инструментом осмысления и структурирования знаний в языке.

Стратегии коммуникации, характерные для устной речи, формируются в процессе социального взаимодействия и отражают уникальные черты этнокультурного восприятия, а также языкового осмысления действительности. Эти явления изучаются на уровне синтаксиса и тесно связаны с социальными характеристиками носителей языка, что позволяет глубже понять их природу и механизмы.

Подобные исследования стали важным направлением современной науки, о чём свидетельствуют работы таких учёных, как З. К. Темиргазина и Н. Г. Шаймерденова. Их труды подчёркивают значимость анализа взаимосвязи между нормами литературного языка и особенностями устной речи. Этот подход даёт возможность раскрыть механизмы взаимодействия когнитивных процессов и языковых средств, а также осветить роль языка в формировании этнокультурной идентичности.

Материалы и методы

Исследование основано на уникальном эмпирическом материале, включающем записи устной речи жителей северного Казахстана, собранные во время рабочих поездок по региону. Этот материал позволяет провести детальный анализ особенностей разговорной речи в естественных условиях.

В рамках работы проведён теоретический обзор научных и специализированных источников, связанных с изучаемой проблематикой. Основой исследования стал дедуктивно-описательный метод, включающий наблюдение за речевой спецификой и её сопоставление с теоретическими концепциями для создания целостного представления о коммуникативных процессах изучаемых языковых единиц. В качестве инструментов анализа применялись методы компонентного разложения высказываний, наблюдение

с фиксацией элементов живой речи, а также опросные техники, такие как беседы и анкетирование [2, с. 36].

Результаты и обсуждение

Прилагательные, образованные от глаголов:

1 В литературном языке от глагольных основ формируются прилагательные с суффиксом -льн-, которые выражают значение «связанный с действием, указанным исходным глаголом». Обычно такие прилагательные образуются от глаголов несовершенного вида. В разговорной речи, напротив, источниками образования могут быть глаголы как совершенного, так и несовершенного вида. Например: *обвенчальный, обручальный.* Пример использования: «На руку надето обвенчально кольцо» (*обвенчаться* – глагол совершенного вида). Ещё пример: *рассержено* – «Лицо выглядит рассержено» (*рассердиться* – глагол совершенного вида).

Несмотря на то, что в разговорной речи также встречаются прилагательные с этим суффиксом, их употребление ограничено. Такие слова встречаются довольно редко и не отличаются разнообразием.

2 Прилагательные с суффиксом -тельн- (-ительн-)

К числу прилагательных, образованных с использованием суффикса -тельн- (-ительн-), относится слово баятельный, происходящее от глагола несовершенного вида баять. Например, в Костанайской области употребляют выражение: «Он много знат, он баятельный и сидит, и стоит баить», где слово описывает человека, склонного к разговорчивости, любящего рассказывать. Такие прилагательные семантически близки к действительным причастиям настоящего времени, так как передают значение «тот, кто выполняет действие или обладает способностью его выполнять».

Подобное значение характерно и для литературного языка, где прилагательные с этим суффиксом также обозначают действие или способность к его выполнению. Например, слово поважительный используется в значении, близком к страдательному причастию. В Акмолинской области его употребляют в выражении: «Поглянь-ка, как поважительна, сладко-то не подали так заорала и ногам топать», где слово описывает поведение избалованного человека.

Следует отметить, что прилагательные с суффиксом -тельн- в разговорной речи встречаются довольно редко и не имеют широкого распространения.

3 В устной речи, так же как и в литературном языке, формируются прилагательные с использованием суффикса -к-, которые подчёркивают связь с действием, выраженным мотивирующим глаголом. Однако в разговорной речи наблюдаются свои особенности: в качестве основы чаще всего используются беспрефиксные глаголы в неопределённой форме несовершенного вида. Такие прилагательные акцентируют внимание на

динамике действия и служат для описания свойств или качеств, связанных с этим действием.

Примером может служить слово *бежкай*, которое в разговорной речи Костанайской области (п.Пресногорьковка) употребляется в значении «шустрый, подвижный, энергичный». В контексте оно звучит так: «Она ведь бешкая целых пять верстков в разы пробежит». Здесь слово не только описывает качество, но и усиливает представление о скорости и активности объекта.

Стоит отметить, что прилагательные с суффиксом -к- в разговорной речи отличаются большей экспрессивностью и часто используются для эмоциональной характеристики, что придаёт им уникальную стилистическую окраску. Этот тип словообразования в устной речи демонстрирует более свободное отношение к нормам и позволяет передавать яркость и образность описания, что делает такие слова характерной чертой разговорного стиля.

4 В регионе Северного Казахстана наблюдаются единичные случаи образования качественных прилагательных от глаголов с использованием суффикса -оват-. Такие примеры встречаются крайне редко, как в разговорной речи, так и в литературной. Эти прилагательные передают характеристики, связанные с определённым действием.

Примером может служить слово *вертиватый,* которое обозначает «быстрый» или «подвижный». Пример из разговорной речи, зафиксированный в Узункольском районе Костанайской области, звучит следующим образом: «Она же такая вертиватая, всё уж вокруг неё вертится... И наш мальчонка то тут, то там – всё такой вертиватый, всегда хочет быть главным и вперёд лезет».

Подобные слова отличаются экспрессивностью и большей эмоциональной насыщенностью, чем их литературные аналоги, что делает их характерной особенностью диалектной речи данного региона. Употребление таких форм подчёркивает живость и динамичность описания, придавая речи индивидуальность и местный колорит.

5 В устной речи данного региона широко представлены прилагательные, образованные от глагольных основ с использованием суффиксов -ав- (-яв-) и -ляв-. Эти слова обычно характеризуют свойства или поведение, связанные с действием, обозначенным исходным глаголом. Чаще всего в качестве основы используются глаголы несовершенного вида без приставок.

Примеры таких прилагательных:

1 С суффиксом -ав- (-яв-): *вертявой* (значение – подвижный, суетливый). В речи жителей встречается выражение: «Ну и вертявой, вечно не сидит на месте, всё куда-то вертится» (Акмолинская область, Костанайская область, с. Узунколь).

2 С суффиксом -ляв-: *веньглявой* (значение – склонный к плачу). Пример употребления: «Дети у них какие-то веньглавые, всё время хнычут, вот я и стараюсь не ходить к ним» (Костанайская область).

Реже наблюдается использование приставочных глаголов в качестве основы для таких прилагательных. Например, с суффиксом -яв-: изгилявой (значение – человек, склонный зло насмехаться). Пример: «Вот поймаю его, такой изгилявый оказался, насмехается надо всеми – всё равно ещё попадётся мне» (Костанайская область, Узункольский район, п. Озёрное).

Такие словообразовательные конструкции в литературной речи практически не используются и считаются малопродуктивными, однако в разговорной речи они ярко отражают региональный колорит и эмоциональность.

6 В северных районах Казахстана встречаются отглагольные прилагательные с суффиксом -чат-, которые обозначают свойства, связанные с действием, выраженным мотивирующим глаголом. Применение этого суффикса в разговорной речи гораздо шире, чем в литературной, где использование ограничивается прилагательными, образованными от таких корней, как *лить, плыть, рыть, сыпать.*

Пример из разговорной речи: *воздымчатой* (означает «легкий, который легко поднять»). В одном из вариантов использования, зафиксированном в Узункольском районе Костанайской области (сговорится: «Бери ведёрко, оно ж тебе воздымчатое, только не поднимай его так высоко».

Такие формы прилагательных в живой речи служат для более точного и экспрессивного описания характеристик предметов или действий, демонстрируя богатство и гибкость регионального языка. В то же время их продуктивность в литературном языке остаётся ограниченной.

7 В речи жителей северных регионов Казахстана встречаются редкие отглагольные образования, образованные с использованием различных суффиксов, каждый из которых добавляет свои уникальные оттенки значений.

a) Суффиксы -ошн-, -ашн-: Слова с этими суффиксами обозначают качества или характеристики, связанные с действиями, выраженными мотивирующими глаголами. Например:

Клевашной – склонный к клевете. Пример: «Клевашной – это тот, кто на любого может наговорить что угодно».

Мутошной – означает «сумасбродный, неуравновешенный». Пример из разговорной речи: «Он какой-то мутошной, то кричит без причины, то на всех кидается, как будто не в себе» (Акмолинская область).

b) Суффикс -ат-: этот суффикс используется для описания состояния или изменений. Пример:

Зачиреватой – означает «увядший, остановившийся в развитии». Употребление: «Эти растения стали совсем зачиреватые из-за холода, не растут, видно, что им солнца не хватало» (Костанайская область, Мендыкаринский район).

c) Суффикс -м-: слова с этим суффиксом описывают качества, связанные с опытом или умениями. Например:

Знамой – «знающий, осведомлённый». Пример: «Этот человек такой знамой, всё может сделать – и работу выполнит, и писать умеет очень хорошо» (Костанайская область, Узункольский район).

d) Суффикс -ущ-: суффикс используется для обозначения лёгкой несерьёзности или недобросовестности. Пример:

Болтущой – «несерьёзный, легкомысленный». Употребление: «Ну он какой-то болтущой, ничего толком не делает, даже работу выбрать не может» (Акмолинская область).

Эти редкие словообразовательные типы отражают богатство диалектного языка и подчёркивают его отличие от литературной нормы, где такие формы практически не встречаются.

В литературной речи прилагательные с суффиксом -шн- обычно обозначают признак через связь с мотивирующим словом, часто акцентируя внимание на временном аспекте [3, с. 228].

В северных регионах Казахстана такие формы имеют широкое распространение и нередко используются для выражения временных характеристик. Например, слово *вбыднешной* описывает действие, совершённое за длительное время: «Километры вбыднешые проходила из одной деревни в другую, долго ходила, но у родных ночевать так и не осталась». Другое слово, *опошлешной* (от «опосле»), используется для описания действий, выполненных позже, чем следовало: «Работа опошлешная, её ведь надо было сделать сразу, а не оставлять на потом». К этой же категории относятся такие прилагательные, как *послезавтрашной*, *раношной*, *теперешной*, которые фиксируют временные признаки и активно употребляются в разговорной речи Акмолинской и Костанайской областей.

Помимо временных характеристик, в разговорной речи региона встречаются прилагательные, мотивированные наречиями с пространственным значением. Например, слово *отовсюдашно* (от «отовсюда») обозначает приход или сбор людей из разных мест: «Сюда народ съехался отовсюдашно, приехали со всех сторон». Также зафиксированы прилагательные, образованные от наречий, передающих способ действия, такие как *нарачишной*. Оно используется для описания действий, совершаемых назло: «Наша соседка делает всё нарачишно, как всегда, такая уж она нарачишной». Такие лексические единицы отражают богатство

языка, демонстрируя его уникальную способность передавать временные, пространственные и поведенческие характеристики [4, с. 46].

В разговорно-просторечной речи региона наблюдается интересная модель образования прилагательных от наречий. Если наречие заканчивается на гласный звук, к нему присоединяется суффикс -шн-, образуя формы типа *нарачишной*, *ранешной*. В случаях, когда в основе наречия присутствует согласный звук, используется морф -ешн-, что приводит к появлению таких слов, как *позеленешной*, *наденешной*. Эти слова формируют яркие примеры региональной разговорной речи и часто выражают временные или пространственные признаки.

Также встречаются прилагательные с суффиксом -н-, которые могут быть образованы от наречий. Данный способ словообразования отражает признак, переданный мотивирующим наречием, но при этом значение слова уже относится к категории признаков, характерных для прилагательных. Эта модель, описываемая как «наречие + суффикс -н-», встречается довольно редко и ограничена определёнными типами наречий, чаще всего с пространственным или временным значением. Например, слово *сийчасный*, обозначающее текущий момент времени, иллюстрирует эту модель. Пример из речи: «У нас в сийчасно время то прибегли бы, покушали» (Костанайская область, Акмолинская область).

В разговорной речи региона также зафиксированы единичные примеры прилагательных с уникальной семантикой, которые не имеют аналогов в литературной норме. Одной из таких форм является использование суффикса -ск-. Например, слово *отседовский*, которое означает «местный». Употребление: «Семья энта отседовская. Отсуль они и выехали не так давно». Эта форма демонстрирует связь с пространственными характеристиками и подчёркивает принадлежность к конкретной местности.

Ещё один интересный пример – прилагательные с суффиксом -льн- (-ельн-), такие как *чутельный*, которое связано с наречием *чуть* и используется в значении «незаметный». Например: «Был такой чутельный, а теперь как вырос, стал большим» (Костанайская область, Узункольский район).

Подобные формы прилагательных, мотивированные наречиями, в литературной речи практически не встречаются. Они являются яркими примерами регионального словотворчества и подчёркивают локальные особенности языка, сохраняя специфику местного колорита. Несмотря на их редкость, эти словообразовательные модели играют важную роль в передаче временных, пространственных и эмоциональных оттенков, характерных для разговорной речи.

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта AP19677795 «Лингвоэкология как отражение этнокультурной ментальности жителей Северного Казахстана (Акмолинская, Костанайская, Павлодарская области)»; источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Выводы

Таким образом, литературном языке прилагательные с суффиксом -шн- указывают на признак через связь с мотивирующим словом, часто акцентируя временной аспект. В разговорной речи исследуемого региона такие прилагательные имеют широкое распространение и активно используются для передачи временных характеристик, что подчёркивает их функциональную значимость. В то же время словообразовательные процессы в разговорной речи при создании прилагательных, мотивированных глаголами и наречиями, во многом сохраняют соответствие нормам литературного языка. Чаще всего в разговорной речи встречаются прилагательные, образованные с помощью суффиксов -к-, -шн-. Реже фиксируются формы с суффиксами -чат-, -ляв-. Крайне редко наблюдаются единичные случаи образования прилагательных с использованием суффиксов -льн-, -ичн, -им-. Важно заметить, что значение прилагательных, образованных от наречных форм, остаётся неизменным как в литературной, так и в разговорно-неофициальной речи. В обоих случаях они передают схожие характеристики, заданные исходным словом. Однако в неформальном общении региона встречаются отклонения от общепринятых языковых норм, придающие ему особенность и местный колорит. Это выражается в применении оригинальных способов словообразования, нехарактерных для литературного языка.

Отглагольные прилагательные с суффиксами -ат-, -овит- представляют собой редкие примеры локальных форм, которые выделяют разговорный язык на фоне общепринятого стандарта. Аналогично, отнаречные прилагательные с суффиксом -ск-, такие как *отседовский* (местный), подчёркивают специфику региональной речи, демонстрируя формы, которые в литературном языке не встречаются. Разговорная речь региона демонстрирует как общие черты с литературной нормой, так и уникальные особенности, выраженные через специфические словообразовательные модели. Эти отклонения не только отражают региональные особенности языка, но и вносят вклад в общее представление о богатстве и разнообразии лексических и грамматических форм.

Список использованных источников

1 **Иванцова, Е. В.** Феномен языковой личности [Текст]. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2002. – 312 с.

2 **Темиргазина, З. К.** Оценочные высказывания в русском языке [Текст] – Павлодар: НПФ «ЭКО», 1999. – 272 с.

3 **Колпакова, Н. Б.** Участие производных имен лица в формировании смысловой структуры текста / Н. Б. Колпакова [Текст] // Проблемы лексикографии, мотивологии, дериватологии. – Томск : Изд-во Томского университета, 2008. – С. 227–234.

4 **Кунанбаева, С. С.** Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности [Текст]. – Алматы, 2017. – 264 с.

5 **Матвеева, Т. В.** К вопросу о ритме как жанрообразующем признаке разговорной речи / Т. В. Матвеева [Текст] // Жанры речи. – Саратов, 1997. – С. 44–51.

6 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 2020. – 343 с.

7 **Сабитова З. К.** Человек в языке, интерпретативная парадигма : учебное пособие / З. К. Сабитова. – 2-е изд., испр. и доп. [Текст]. – Павлодар : Изд-во Типографии Сытина, 2011. – 481 с.

8 **Сулейменова, Э. Д.** «Russian Overseas Flagship» языковая ситуация в Казахстане [Текст] // Russian Language Journal. – 2020. – Vol. 70. Issue 1. – С. 23–57.

9 **Nurtazina, M. B.** Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M. B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii (30 noyabrya–1 dekabrya) [Text]. – Almaty, 2004. – P. 214–219.

10 **Shakirova, G. R., Galiullina, G. R.** Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / G. R. Shakirova, G. R. Galiullina [Text] // Journal of Research in Applied Linguistics. – 2019. – Vol. 10. Issue 1. – P. 861–868.

11 **Farnham, F.** Achilles Shield : Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

References

1 **Ivanczova, E. V.** Fenomen yazykovoj lichnosti [The phenomenon of linguistic personality] [Text]. – Tomsk : Izd-vo Tomskogo un-ta, 2002. – P. 312.

2 **Temirgazina, Z. K.** Ocenochnye vyskazyvaniya v russkom yazyke [Evaluative statements in Russian] [Text]. – Pavlodar : NPF «E`KO», 1999. – 272 p.

3 **Kolpakova, N. B.** Uchastie proizvodnyh imen lica v formirovanii smyslovoj struktury teksta [The participation of derived names of a person in the formation of the semantic structure of the text] / N. B. Kolpakova // Problemy leksikografii, derivatologii. – Tomsk : Izd-voTomskogo universiteta, 2008. – P. 227–234.

4 **Kunanbaeva, S. S.** Konceptologicheskie osnovy` kognitivnoj lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoj lichnosti [Conceptual foundations of cognitive linguistics in the formation of a multilingual personality] [Text]. – Almaty, 2017. – 264 p.

5 **Matveeva, T. V.** K voprosu o ritme kak zhanroobrazuyushhem priznake razgovornoj rechi / T. V. Matveeva [К вопросу о ритме как жанрообразующем признаке разговорной речи] [Text] // Zhanry rechi. – Saratov, 1997. – P. 44–51.

6 **Postovalova, V. I.** Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka [The picture of the world in human life]. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke : YAzyk i kartina mira / otv. red B. A. Serebrennikov. – Moscow : Nauka, 2020. – 30–43 p.

7 **Sabitova Z. K.** Chelovek v jazyke, interppretativnaya paradigma: uchebnoje posobije /Z.K. Sabitova. – 2-je izd., ispr. i dop. [Man in language, an interpretive paradigm: a textbook] [Text]. – Pavlodar : Izd-vo Tipografii Sytina, 2011. – 481 p.

8 **Sulejmenova, E. D.** «Russian Overseas Flagship» i yazykovaya situaciya v Kazaxstane [The «Russian Overseas Flagship» and the language situation in Kazakhstan] [Text]. // Russian Language Journal. – 2020. – Vol. 70. Issue 1. – P. 23–57.

9 **Nurtazina, M. B.** Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M. B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya : Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii [The conceptual space of communicants' speech behavior] [Text]. – Almaty, 2004. – P. 214–219.

10 **Shakirova, G. R., Galiullina, G. R.** Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / G. R. Shakirova, G. R. Galiullina // Journal of Research in Applied Linguistics [Text]. – 2019. – Vol. 10. Issue 1. – P. 861–868.

11 **Farnham, F.** Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

Поступило в редакцию 04.10.24.
Поступило с исправлениями 13.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

**Б. З. Ахметова[1], А. Ш. Тлеулесова[2], Ж. М. Жұмаш[3]*
[1,2]Қазақ агротехникалық зерттеу
С. Сейфуллин атындағы университет,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[3]А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай
өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
04.10.24 ж. баспаға түсті.
13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АУЫЗЕКІ ТІЛДЕГІ АУЫЗША ЖӘНЕ ҮСТЕУ СЫН ЕСІМДЕР

Мақалада Қазақстанның солтүстік аймақтарындағы тұрғындарының ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын түрлі жұрнақтар арқылы жасалған және етістіктер мен үстеулерден туындаған сын есімдер қарастырылады. Зерттеудің негізі ретінде авторлар аймақтың бірнеше елді мекендерінде жинақтаған деректер алынды. Әсіресе, үлкен буын өкілдерінің сөйлеу ерекшеліктеріне ерекше назар аударылып, ауызекі тілдің бірегей ерекшеліктері анықталды. Зерттеу барысында жұрнақтардың сөзжасамдық байланыстарындағы кейбір айырмашылықтар анықталды, олар белгілі бір сөзжасамдық үлгілердегі негіздердің қолдану ерекшеліктерінде көрініс табады. Бұл айырмашылықтар әдеби тілге де, ауызекі сөйлеу тіліне де тән. Ауызекі сөйлеу тілінің коммуникативтік ерекшеліктері әлеуметтік өзара әрекеттестік контекстінде қалыптасып, этномәдени және танымдық тілді дүниетанымның ерекшеліктерін көрсетеді. Ауызекі және әдеби сөйлеудегі үстеулерге негізделген сын есімдердің семантикасы бірдей болып қалады. Тілдің екі нұсқасы да мотивациялық сөз берген белгіні көрсететін ұқсас мағыналарды береді. Алайда, аймақтың ауызекі сөйлеуінде оның өзіндік ерекшелігі мен жергілікті дәмін қалыптастыратын әдеби нормадан ауытқулар бар. Бұл әдеби тілде жоқ бірегей сөзжасамдық модельдерді қолдануда көрінеді

Кілтті сөздер: етістіктен жасалған сын есімдер, ауызекі сөйлеу тілі, сөзжасамдық жұрнақтар, тіл экологиясы, етістіктер мен үстеулерден туындаған сөздер

*B. Z. Akhmetova[1], A. Sh. Tleulesova[2], J. M. Zhumash[3]
[1,2]Kazakh Agrotechnical Research
Institute S. Seifullin University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]A. Baitursynuly Kostanay
Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Received 04.10.24.
Received in revised form 13.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

VERBAL AND ADVERBIAL ADJECTIVES IN COLLOQUIAL SPEECH IN THE TERRITORY OF NORTHERN KAZAKHSTAN

The article examines adjectives formed using various suffixes and motivated by verbs and adverbs, based on an analysis of the spoken language of residents in the northern regions of Kazakhstan. The research material consists of data collected by the authors in several settlements of the region. Special attention is given to the speech characteristics of the older generation, which allowed for the identification of unique features of colloquail speech. During the study, differences in the word-formation connections of suffixes were revealed, manifesting in the specific use of base forms in certain word-formation models. These differences are characteristic of both literary language and regional spoken language. The communicative features of spoken language are formed within the context of social interaction, reflecting the ethnocultural and cognitive characteristics of the linguistic worldview. The semantics of adjectives based on adverbs in colloquial and literary speech remain the same. Both versions of the language have similar meanings that indicate the sign given by the motivational word. However, in the colloquial speech of the region there are deviations from the literary norm, which form its originality and local flavor. This is manifested in the use of unique word-building models that are not in the literary language.

Keywords: verbal adjectives, spoken language, word-formation suffixes, linguistic ecology, derivatives from verbs and adverbs.

ҒТАМР 16.21.27

https://doi.org/10.48081/GKZL3593

М. К. Ахметова[1], П. Ғ. Абенова[2]
[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0542-1755
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5028-0137
*e-mail: akhmetova_mk@enu.kz

КОД АУЫСТЫРУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЛИНГВИСТИКАДА ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада заманауи әлеуметтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны болып саналатын код ауыстыру мәселесі қарастырылды. Отандық және шетелдік әлеуметтік лингвистика ғалымдардың осы тақырыпқа қатысты көзқарастары, терминге берген анықтамалары салыстырмалы түрде талданды.

Қазіргі тіл білімінде әртүрлі критерийлерге негізделген қостілді сөйлеушілердің топтары мен тілдерді кезектесіп қолдану барысында сөйлеушінің миында орын алатын тілдік стратегиялар сипатталып, оларды түсіндіретін ғылыми көзқарастар сараланды. Код ауыстыруға әсер ететін факторлар лингвистикалық және экстралингвистикалық болып екіге бөлініп, олардың әрқайсысына сипаттама жасалды. Сонымен қатар код ауыстыру теориясында қарастырылатын код, субкод, интерференция және билингвизм секілді ұғым-түсініктердің дефинициясы беріліп, тіл теориясындағы түрлі тұжырымдар ұсынылды. Код ауыстыру лингвистикалық жағынан жеткілікті деңгейде қарастырылғанымен, психолингвистикалық тұрғыда ізденістерді қажет ететіні анықталды. Бұл құбылысты тереңдеп тануға бағытталған психолингвистика аспектілері сөйлеушінің психологиялық-биологиялық жағдайы, көңіл күйі, тілдік ортасы секілді факторлармен байланысты қарастырылды. Код ауыстыруға қатысты ғылыми зерттеулерді саралай келе, қазақ лингвистикасында тіларалық қатынастарды ішкі және сыртқы лингвистика тоғысында зерттеудің маңызды әрі өзекті екені анықталды. Бұл өз кезегінде әлеуметтік лингвистикадағы код ауыстырудың теориялық және практикалық тұрғыларын дамытуға үлес қоспақ.

Кілтті сөздер: код ауыстыру, әлеуметтік лингвистика, қостілділік, билингвизм, билингв, интерференция.

Кіріспе

Тіл – адамзаттың ойын жеткізудің, қарым-қатынас орнатудың ең басты құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың сан ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеті мен дүниетанымын танытатын ерекше құбылыс. Қазіргі кезде адамдардың басым бөлігі көптілді қоғамда өмір сүретіндектен, тілдер арасындағы байланыс пен оларды қолдану ерекшеліктерінің маңызы да арта түсуде. Оған қоса көп тілді бір уақытта пайдалану қажеттігінен олар адам миының белсенді қабатында болып, бір әңгіме барысында бірнеше тілдің араласып қолдануы да – ойлаумен, санамен байланысты құбылыс. Көптілділік – елдің алға бастауы мен оның болашақта да дамуының кепілі. Бұл тақырып шетелдік лингвистикада көптен қарастырылып келе жатқанымен, қазақ тіл білімінде әлі де зерттеуді қажет ететін өзекті тақырып. Әлеуметтік лингвистиканың бастауында код ауыстыру, код алмастыру мен интерференция мәселелерін зерттеуші К. Майерс-Скоттон, Ш. Поплак, А. Проценко, П. Ауэр сияқты т.б. ғалымдар тұр. Ал отандық тіл білімінде А. Абасилов, Г. Омарбекова, Ж. Ибраева т.б. атауға болады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің материалдарын таңдау критерийлері бойынша қостілділік және код ауыстыру саласында жарық көрген отандық және шетелдік тіл біліміндегі ғылыми және оқу-әдістемелік зерттеулер іріктеліп алынды. Материалдарды іріктеуде қос тілдің қатар қолданылуы мен олардың арасындағы код араластыру және код ауыстыру құбылыстары кеңінен талданған еңбектер басымдыққа ие болды. Ақпарат көздері ретінде қостілділік, код ауыстыру, тілдік саясат тақырыптарына арналған қазақ, орыс, және ағылшын тілдеріндегі ғылыми мақалалар, сондай-ақ қостілділік және код ауыстыру терминологиясы қамтылған сөздіктер мен онлайн еңбектер қолданылды.

Терминдер мен қостілділіктің тілдік ерекшеліктеріне синтез, салыстырмалы талдау жасалып, тақырыптың теориялық бөліміне қатысты жинақталған мәліметтер жүйеленіп, біріздендірілді.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінің әлеуметтік лингвистика саласы қоғам мен тілдің қарым-қатынасын түрлі қоғамдық факторлардың тілді пайдалануға қалай әсер ететінін зерттеумен айналысады. Осыған байланысты лингвист-ғалымдар тілдік вариация, диалектілер, қостілділік және тілдік саясат тақырыптарына назар аударып келеді. Әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі ретінде қоғамдағы түрлі топтардың коммуникацияға түсу мақсатында

сөйлейтін тілді таңдауы мен соның контекске байланысты қалай жүзеге асыратыны танылады.

Осындай феномендердің бірі – *код ауыстыру:* екі не одан да көп тілдердің бір әңгіме немесе тіпті бір сөйлем арасында қолданылуы болып табылады. Бұл процесс жаһандануға байланысты адамдардың уақыт өткен сайын бірнеше тілді қолдануы аясында ғана емес, тіпті тарихи себептерден қостілділік немесе көптілділік орнаған мемлекеттерде де өзекті. Лингвистер үшін код ауыстыру ол коммуникацияға әсер ететін түрлі күрделі қоғамдық және мәдени үрдістерді көрсететіндіктен, ұзақ уақыт бойына зерттеу нысаны ретінде аланып келеді.

Қазіргі тіл білімінде қостілділердің әртүрлі классификациясы жасалған:

Тілді білу деңгейіне байланысты: екі тілді де шамамен бірдей деңгейде меңгергендер немесе бір тілді екіншісімен салыстырғанда артық білетіндер (balanced and dominant bilinguals) [1];

Екінші тілдің меңгерілген уақыты бойынша: тілді ерте меңгерген және кеш меңгерген билингвтер (early and late bilinguals) [2];

Прагматикалық критерийлер бойынша: екі тілді меңгеруге мәжбүр болған қостілділер немесе өз қалауларымен билингв болғандар (circumstantial and elective bilinguals) [3];

Әлеуметтік критерий бойынша: тілдерді меңгеру себебі күнделікті қарым-қатынас барысында немесе қажеттіліктен туындайтын билингвтер немесе тілдерді білуі элиталық қарым-қатынас жағдайларынан туындайтын қостілділер (мысалы, білімінің бір бөлігін шет тілде алған элиталық мәдениет өкілдері) (folk and elite bilinguals) [4];

Мәдени критерий бойынша: қос мәдениетті ұстанатын билингвтер немесе бір мәдениетті ұстанатын билингвтер (bicultural and monocultural bilinguals) [5].

Тіл білімінде код ауыстыру мәселесі бұған дейін де зерттеушілердің назарын аударып келген. Дүние жүзіндегі көптеген лингвистер өз еңбектерін код ауыстырудың әртүрлі аспектілерін, түрлері мен себептерін, оның қоғамға және тілге деген әсерін талдауға арнаған. Алайда осы саладағы ауқымды зерттеулерге қарамастан, қазақ лингвистикасында код ауыстыру жеткілікті түрде зерттеле қоймаған тақырып болып отыр. Бүгінгі таңда әлеуметтік лингвистиканың дамуымен тілдік код ауыстыруды зерттеудің өзектілігі талас тудырмайды.

Код ауыстыру үрдісі мәдени және әлеуметтік өзгерістерді танытып қана қоймай, жалпы қоғамның динамикасын түсіну үшін де үлкен маңызға ие. Код ауыстырудың уәждемесі көп қырлы. Ол контекст, психологиялық жағдай, аудитория, әлеуметтік динамика сияқты аспектілерді қамтуы мүмкін.

Әлемдегі тілші ғалымдардың арасында код ауыстыру түсінігіне қатысты нақты бір анықтаманың қолданылмайтыны ғылыми еңбектерді саралау

барысында анықталды. Код ауыстыру екі тілді қарым-қатынаста екінші тіл бірліктерін пайдалану жиі кездесетін ерекшелік ретінде қарастырылады. Сонымен бірге код ауыстыру бір сөйлесім кезінде екі тілге белсенді түрде ауысу үрдісі ретінде анықталады. Лингвистикада бұл құбылыс сөйлесушінің екі не одан көп тілдерді бір контексте пайдалануынан туындайды. Бірақ тілдік байланыс жағдайында кең таралған лингвистикалық акт болғанына қарамастан, кейбір ғалымдар (J. Fishman) код ауыстыруды «бейберекет (хаотикалық) қолданыс» ретінде қарастырады. Олар код ауыстыруды адамның тілдік қорының жеткіліксіздігі немесе екі тілде еркін сөйлей алмауының белгісі деп санайды. Ал кей ғалымдар, керісінше, бұл құбылысты адамның екі тілді де жоғары деңгейде меңгергенінің көрсеткіші деп есептейді (У. Вайнрайх). Кейбір зерттеушілер бұл құбылысты тіпті бір немесе екі тілдегі білімнің жеткіліксіздігімен байланыстырады.

Тілдегі код ауыстыру, жалпы сөйлеу үрдісі – сөйлеушінің ми жүйесіндегі күрделі және үздіксіз құбылыс, сондықтан сөйлеу барысындағы тілдік өзгерістерге әсер ететін психологиялық әрекеттер әртүрлі экстралингвистикалық факторларды қамтиды. П. Ауэр (P. Auer) код ауыстыру терминіне былай анықтама берген: «Код ауыстыру дегеніміз – бір әңгімелесу эпизодында екі немесе одан да көп кодтарды кезек-кезек қолдану» [6, 1-б.].

Билингвизмді зерттеуші У. Вайнрайх (U. Weinreich): «ең керемет билингв – бұл керек жағдайларда бір тілден екінші тілге ауыса алатын, бірақ сөйлеу жағдайы өзгеріссіз қалғанда екінші тілге ауыспайтын, егер ауыса қалса, бір сөйлемнен артық қолданбайтын сөйлеуші», – деп тұжырымдайды [7, 73-б.]. Дегенмен код ауыстыруды екі тілді еркін меңгерудің белгісі ретінде тануға да болады. Бұндағы «еркін меңгеру» ұғымының екі мағынасы бар: бұл екі не одан да көп тілде еркін сөйлеу қабілетін және екі немесе одан да көп тілдерді толық түсіну қабілетін білдіреді. «Кодты ауыстыру – бұл белгілі бір тілді жете меңгермегендіктен туындайтын кемшілік емес, көп тілді меңгерудің жоғары деңгейінен туындайтын дағды» [8]. К. Майерс-Скоттонның (C. Myers-Scotton) пікірінше, код ауыстыру «әңгіме барысында екі немесе одан да көп тілді, әдетте бір әңгіме барысында, тіпті сол әңгімелесу барысында бір сөйлем ішінде қолдануды білдіреді» [9, 47-б.]. Қарапайым тілмен айтқанда, код ауыстыру – сөйлеушінің А тілінен В тіліне ауысуы. Код ауыстыру мен тақырыптың байланысына келер болсақ, Ш. Поплак бұл құбылыстың талқыланып жатқан тақырыпқа еш әсер етпейтінін атап өтеді: «Код ауыстыру дегеніміз – сөйлеу әрекеті барысындағы екі немесе одан да көп тілді қолдану және сөйлеушінің тілді өзгертуі тыңдаушы мен әңгіме тақырыбының өзгеруіне байланысты емес» [10, 2062-б.] .

А. П. Проценко қазіргі зерттеулерге сүйене отырып, код ауыстырудың үш негізгі факторын көрсетеді. Соған сәйкес зерттеудің үш бағытын анықтайды:

1) сыртқы, экстралингвистикалық немесе әлеуметтік лингвистикалық;

2) ішкі, психолингвистикалық;

3) лингвистикалық [11, 123-б.].

Лингвистикалық еңбектерде саяси, демографиялық, этникалық және аумақтық факторлардың код ауыстыруға әсері қарастырылады. Әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің нәтижесіне сүйенсек, коммуникативтік актіге қатысушылардың мінез-құлқы мен өзін-өзі ұстауы сөйлеу барысында қай тілдің қолданылатынына тікелей әсер етеді. Ғалым К. Бэкердің (K. Becker) пікірінше, код ауыстырудың орын алуына төмендегі факторлар әсер етеді.

Оған:

1) сөйлеу актісіне қатысушылар,

2) әңгіменің өрбуі барысындағы жалпы және психологиялық жағдай,

3) коммуникацияның жалпы талаптары мен әңгімеге қатысты басқа да үрдістер жатады [12, 21-б.]. Коммуникация талаптарына келер болсақ, бұл құбылыс көбіне ауызекі сөйлеу стиліне тән, әсіресе көшеде, үйде, жақын адамдармен сөйлесу барысында белсенді қолданылады.

Код ауыстырудың әлеуметтік факторларына тұлғаның жан-жақты екендігін көрсетуге ұмтылысы және аккомодация функциясы жатады. Аккомодация функциясы – лингвистикада сөйлеушінің өз акцентін, дикциясын, дауыс тембрі мен басқа да тілдік аспектілерді тыңдаушының стиліне сәйкестендіру, ұқсату үшін мақсатты түрде өзгертуі. Яғни код ауыстырудың осы түрінде сөйлеуші тыңдаушының тілдік дағдыларына бағынып, оларды қайталауға тырысады, өзіне қолайлы «тілдік аймағынан» шығып, тыңдаушыға ойларын түсіндіру үшін мақсатты түрде код ауыстырады. Мұнымен байланысты сөйлеушінің миында үш тілдік стратегия орын алады:

1 Өз тілін тыңдаушылар сол тілде сөйлейтін кезде қолдану.

2 Доминант/Басым тілді қолдануға тырысу.

3 Өзі бөліскісі келген ақпаратты тыңдаушыға түсінікті тілде жеткізуге тырысу.

Код ауыстырудың психолингвистикалық себептеріне келсек, бұл ең аз зерттелген аспект болып саналады. К. Бэкердің (K. Becker) айтуынша, бүгінгі күнде код ауыстырудың психолингвистиклық мотивациясын анықтап және дәл көрсете алатын арнайы дайын әдіснама жоқ [12, 30-б.]. Осы себепті зерттеушілер екі тілді адамның екі түрлі тілдік жүйеден лингвистикалық ақпаратты қалай алатынын, жинақтайтынын, түрлендіретінін сипаттайтын кейбір қайталанатын үлгілер мен мысалдарды анықтауға тырысып жатыр. Код ауыстырудың бейсаналы факторларын тікелей бақылау немесе нақты талдау жасау мүмкін болмағандықтан, бұл құбылысты зерттеу қиындық

туғызуда. Кейде сөйлесуші ойына бірінші келген немесе «тілінің ұшында тұрған» сөздерді екінші тілде айтып қалады. Яғни айтқысы келген сөз немесе сөз тіркесі қоғамда кеңінен қолданыста болса немесе А тілдегі аудармасына қарағанда, В тілдегі нұсқасы экспрессияны дәл бере алатын жағдайда (тіпті сөйлесуші сол тіркестің А тіліндегі аудармасын жақсы білсе де) қостілді адам А тілден В тілге бейсаналы түрде ауыса береді. Екінші тілге ауысу кейде тілдік ерекшеліктерге байланысты жүзеге асады, яғни қолданылатын тілдік бірлікті өз тіліне дәл аудару мүмкін болмаса, қостілді адамның айтқысы келген сөздің В тіліндегі аудармасын пайдалануы ықтимал. Бұл – екінші тілге аударғанда өз мағынасын жоғалтатын сөздер. Осы ерекшелік көбінесе бір-біріне жақын емес тілдік мәдениеттерде орын алады (мысалы: лакуналар).

Ал мақсатты код ауыстыруға келсек, бұл жағдайда код ауыстыру процесі әдейі, саналы түрде бір тілден екінші тілге белгілі бір коммуникативтік мақсатта орын алады. Мысалы: бір ақпаратқа ерекше маңыз бере отырып айту, ерекше көңіл бөлу немесе оны дәлме-дәл, эмоционалды түрде, ұлттық-мәдени бояуын сақтай отырып жеткізу секілді коммуникативтік мақсаттар.

Код ауыстыру барысы сөйлеушіден екі тілді де білуді талап етеді, себебі бұл процесте кідіріске жол беру, сөздерін қайталап айту, өз сөздерін өзі дұрыстау және кібіртіктеу сияқты әрекеттерге жол берілмейді. Олай болмаған жағдайда, сөйлеуші екі тілді жоғары деңгейде меңгерген билингв емес, екінші тілді төмен деңгейде меңгерген немесе мүлде меңгермеген, тек кейбір сөздерді ғана жаттаған монолингв болар еді.

Лингвистикада код ауыстырудың типтері әрі толықтай анықталмаған. Айтылып жүрген типтер әдетте синтаксистік құрылымдарға, саналылық пен бейсаналылыққа және код ауыстыру барысындағы сөйлеушінің ниетіне байланысты ажыратылады. Ғылымда екі құрылымдық тип белгілі:

1) сөйлем ішіндегі код ауыстыру;

2) сөйлемдер арасындағы код ауыстыру.

Бірінші тип бойынша код ауыстыру сөйлем ішінде бір тілден екінші тілге жылдам ауысуды көрсетеді, көбінесе сөйлесуші екі тілді жақсы меңгергенде кездеседі. Ал сөйлемдер арасындағы код ауыстыру сөйлемнің синтаксистік құрылымын сақтайды және екі тілді меңгерудің төменгі деңгейін білдіреді, өйткені сөйлесуші синтаксистік қиындықтарға тап болмас үшін әр ойды басқа тілде толық сөйлеммен жеткізуге мәжбүр болады.

Е. М. Эпплер (E. M. Eppler) бұдан бөлек екі тип туралы жазады: *жұмсақ* (smooth) және *сигналдық* (flagged) [13, 83-б.]. Бірінші тип бойынша сөйлеуші екі тілді қатар, оңай, жеңіл қолданады, яғни бұл әрекет барысында сөйлеушінің арнайы мақсаттары болмайды. Бұны билингвизм процесінің нәтижесі ретінде санауға болады. К. Майерс-Скоттон (C. Myers-Scotton) бойынша бұл *таңбаланбаған типке* («немаркированный») жатады [9].

Сәйкесінше, сигналды код ауыстыру сөйлеушінің белгілі бір элементті ерекше атап көрсету ниетіне сәйкес орын алады және риторикалық мақсатта қолданылады (яғни, функционалды сипатта). Осы «мақсатты» ауыстыруда сөйлеуші тыңдаушының назарын белгілі бір ақпаратқа аударту, оны басқа ақпараттың арасынан бөліп көрсету мақсатында В тілін қолданады (К. Майерс-Скоттон (C. Myers-Scotton) бойынша *таңбаланған* («маркированный») [9]. Аталған тип екі немесе одан да көп тілдерді пайдаланған кезде сол тілдердің арасындағы шекараны айқындап, нақты етіп көрсетеді. Бұл жағдайда сөйлеуші басқа тілге ауысқанда, сол өзгерісті арнайы көрсету арқылы тыңдаушыға білдіреді. Ол әрекеттер төмендегідей болады:

1) Әдетте сөйлеуші келесі кодқа ауысып жатқанын айқын көрсету үшін арнайы сигналдар, интонация немесе кідірісті қолданады. Бұл арқылы ол тыңдаушыға басқа тілге өткенін хабарлайды.

2) Бет әлпетін өзгерту және түрлі қимыл-қозғалыстар арқылы екі тілді ажыратады.

3) Кейде сөйлеуші код ауыстыру арқылы тыңдаушыға белгілі бір хабар беруді, әсер қалдыруды көздейді. Мысалы, достарының ортасында ана тілін қолдана отырып, ресми тілге өткенде бірден басқа тілге ауысуы мүмкін.

4) Ресми кездесулерде, іскерлік ортада немесе формалды жағдайларда орын алады, өйткені сөйлеуші тілдердің арасында нақты шекара орнатуды көздейді.

Қазақ тіл білімінде код ауыстыру тақырыбы соңғы уақыттарда арнайы қарастырылып, зерттеу нысанына алынуда. Бұл терминге А. Абасилов «Әлеуметтік лингвистика сөздігінде» мынадай анықтама берген: «Код ауыстыру – (орыс. переключение кодов/кодовое переключение) – қатынас жасаушылардың (сөйлеушілердің) қарым-қатынас акт кезінде бір тілден (тіл вариантынан) екінші тілге (тіл вариантына) бір рет немесе бірнеше дүркін ауысуы. К. а. жағдаятқа, тақырыпқа, қарым-қатынас иелеріне, әлеуметтік (кәсіби) рөлдеріне (бағынышты – бастық, дәрігер – емделуші, оқытушы – студент, сатушы – сатып алушы т.б.) және т.б. факторларға байланысты болады. К. а. барысында тілдердің араласуы – бір тілде қолдануда екінші тілдің элементтерін (сөз, фраза,одан да ірі бірліктер) пайдалану байқалады» [14, 70-б.].

Қазақ зерттеушілерінің арасынан Қ. Ибраева мен Г. Нәбиеваның «Қостілді іскерлік қарым-қатынастың лингвистикалық талдауы (телефон арқылы әңгімелесулер мысалында)» мақаласын да атап өтуге болады. Авторлар код ауыстырудың теориялық және қолданбалы жақтарын талдай отырып, риелторлық іскерлік қатынастағы код ауыстыруды талдайды. Олар код ауыстыру кезіндегі сөз таптарының қолданылу жиілігін анықтап, кесте түрінде береді. Код ауыстыруды мынадай түрлерге жіктейді:

«*Қосылу* (присоединение) – басқа тілдегі сөздің фраза соңында қосылуы.

Сыртқы код ауыстыру – екі не одан да көп тілде толық фразалар арасындағы код ауыстыру.

Ішкі код ауыстыру – шет тілдік сөзді сөйленіс ортасына қосу» [15, 135-б.].

Г. Омарбекова «Тіл және жаһандану» еңбегінде код және субкод, код ауыстыру, интерференция тақырыптарын талдай отырып, бұл терминге мынадай анықтама береді: «Код ауыстыру не кодтық алмасу – бұл ауызекі сөйлесу процесінде сөйлеушінің қарым-қатынас жағдайларына байланысты бір тілден (диалектіден, стильден) екіншісіне ауысуы». Ғалым код ауыстырудың әлеуметтік және лингвистикалық бірнеше факторға байланысты орын алатынын айтады. «Код ауыстыру» бөлімінде шетелдік ғалымдардың пікірлерін келтіре отырып, қазақ және ағылшын тілдері арасындағы код ауыстыруға мысал келтіреді [16, 21-б.].

Жалпы сөйлеушілердің сөздің қай тілдегі баламасын таңдауы олардың миында бейсаналы түрде сөйлеу барысында жүзеге асады. Сөйлеушілер белгіленген сөздердің тек В тіліндегі вариантын басқалардан естіп жүргендіктен, өздері де соны пайдалануға бейім болады. Сонымен қатар қостілді сөйлеушілердің диалогтерінде *интерференция* де орын алады. «*Интерференция* (лат. inter – аралық, ferio – соғу, тигізу) – қостілділік жағдайында тілдердің бір-біріне тигізетін әсері, ықпалы. Ол тілдердің байланыс жасауынан немесе өзге тілді жекелей меңгеру кезінде пайда болады. *Интерференция* екі тілді білетін адамның басқа тілде акцентпен сөйлеуінде кездеседі. Ол тілдің барлық деңгейінде кездесуі мүмкін, бірақ фонетикада (акцент) ерекше байқалады» [17, 98–99-бб.].

Қорытынды

Код ауыстыруға қатысты шетелдік, отандық зерттеулерді саралай келе, соңғы кездері осы мәселеге қатысты ізденістердің артқаны, көзқарастардың өзгергені байқалды. Бұған дейін бір тілден екінші тілге көшу сөйлеушінің сөз таңдау барысындағы «жалқаулығының» әсерінен немесе лингвистикалық құзыреттіліктің аздығынан болады деп есептеліп, бұл өз кезегінде тілдік тазалыққа кері әсерін тигізеді деп саналса, қазір лингвистердің басым көпшілігі код ауыстырудың күрделі әрі басқаруға болатын, жүзеге асыру үлкен тілдік шеберлікті талап ететін сөйлеу әрекеті екенін мойындап отыр.

Код ауыстыру аңгіме барысында екі немесе одан көп тілдердің бірігуі ретінде қарастырылады және бұл құбылыс жеке тұлғаның тілдік жүйесіне ғана емес, сонымен қатар оның мәдени, әлеуметтік және психологиялық аспектілеріне де әсер етеді. Қостілділік немесе көптілділік жағдайында код ауыстыру қоғамдағы әлеуметтік қарым-қатынастарды және осыған байланысты адамдардың тілді таңдау үдерісін бейнелейді.

Код ауыстыру бір тілден екінші тілге ауысу кезінде сөйлеушінің екі тілді де еркін меңгеруін қажет етеді. Бұл тек тілдік тәжірибе ғана емес, сонымен қатар, сөйлеушінің жағдайға, аудиторияға, әлеуметтік және психологиялық факторларға байланысты тіл таңдауының күрделі әрекетін көрсетеді. Код ауыстырудың әлеуметтік контексі тілдік қатынастар мен мәдени айырмашылықтарды байланыстыратын, қоғамның тілге деген көзқарасын анықтайтын маңызды фактор болып табылады.

Қорыта айтқанда, код ауыстыру – жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Оны этнолингвистикалық (этнографиялық және лингвистикалық зерттеулердің бір арнада тоғысуы), психолингвистикалық (код ауыстыру әрекетін және оның механизмдерін саралау), нейролингвистикалық (қостілді сөйлеушінің екі тілді бір уақытта қолдану барысында мида жүзеге асатын психикалық әрекеттер; бірнеше тілді меңгерудің артықшылықтары мен кемшіліктері) т.б. бағыттарда саралап дамытуға болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Peal, E.** The Relation of Bilingualism to Intelligence // Physiological Monographs. – 1962. – P. 1–23.

2 **Genesee, F.** Individual Differences in Second Language Learning // Canadian Modern Language Review. – 1978. – P. 490–504.

3 **Valdes, G.** Bilingualism and Testing : a Special Case of Bias // National Commission on Testing and Public Policy (U.S.), 1994. – 265 p.

4 **Fishman, J.** English in the Context of International Societal Bilingualism // Spread of English : Newbury House. – 1977. – P. 329–336.

5 **Hamers, J. F.** Bilinguality and Bilingualism. 2nd ed. – Cambridge University Press; 2000. – 468 p.

6 **Auer, P.** Code-Switching in Conversation : Language, Interaction, and Identity – London : Routledge, 1998. – 368 p.

7 **Weinreich, U.** Language in Contact – The Hague: Mouton, 1953. – 160 p.

8 **Poplack, S.** The English History of African American English – Oxford : Blackwell, 2000. – 298 p.

9 **Myers-Scotton, C.** Social Motivations for Codeswitching. Evidence from Africa – Oxford : Clarendon Press, 1993. – 177 p.

10 **Poplack, S.** Code-Switching (linguistic). // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. – Amsterdam : Elsevier, 2001. – P. 2062–2065.

11 **Проценко, Е. А.** Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике (краткий обзор литературы за последние десятилетия) [Текст] // Вестник Воронежского государственного университета. Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – № 1. – С. 123–127.

12 **Becker, K.** Spanish/English Bilingual Codeswitching : A Syncretic Model. – 1999. – P. 3–31.

13 **Eppler, E.** Code-Switching in «Emigranto». // Vienna English Working Papers. – December, 1994. – P. 75–94.

14 **Абасилов, А.** Әлеуметтік лингвистика сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Palitra-Press, 2016. – 168-б.

15 **Ибраева, Ж. Қ.** Қостілді іскерлік қарым-қатынастың лингвистикалық талдауы (Телефон арқылы әңгімелесулер мысалында) [Мәтін] : Тіл білімі / Ж. Қ. Ибраева, Г. С. Нәбиева // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – № 4(162). – Б. 133–138.

16 **Омарбекова, Г. Ә.** Тіл және жаһандану : Оқу құралы [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : «Fastprint» баспасы, 2019. – 160-б. [Электронды ресурс]. – https://research.nu.edu.kz/files/23906889/_.pdf

17 **Салқынбай, А., Абақан, Е.** Лингвистикалық түсіндірме сөздік [Мәтін]. – Алматы : Сөздік-Словарь, 1998. – 304-б.

References

1 **Peal, E.** The Relation of Bilingualism to Intelligence. Physiological Monographs. – 1962. – P. 1–23.

2 **Genesee, F.** Individual Differences in Second Language Learning. // Canadian Modern Language Review. – 1978. – P. 490–504.

3 **Valdes, G.** Bilingualism and Testing : a Special Case of Bias. // National Commission on Testing and Public Policy (U.S.), 1994. – 265 p.

4 **Fishman, J.** English in the Context of International Societal Bilingualism. // Spread of English : Newbury House. – 1977. – P. 329–336.

5 **Hamers, J. F.** Bilinguality and Bilingualism. 2nd ed. // Cambridge University Press; 2000. – 468 p.

6 **Auer, P.** Code-Switching in Conversation : Language, Interaction, and Identity. London : Routledge, 1998. – 368 p.

7 **Weinreich, U.** Language in Contact. – The Hague : Mouton, 1953. – 160 p.

8 **Poplack, S.** The English History of African American English. – Oxford : Blackwell, 2000. – 298 p.

9 **Myers-Scotton, C.** Social Motivations for Codeswitching. // Evidence from Africa. Oxford: Clarendon Press, 1993. – 177 p.

10 **Poplack, S.** Code-Switching (linguistic). // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. – Amsterdam : Elsevier, 2001. – P. 2062–2065.

11 **Protsenko, E. A.** Problema pereklyucheniya kodov v zarubezhnoj lingvistike (kratkij obzor literatury za poslednie desyatiletiya) [The problem of code-switching in foreign linguistics (a brief review of literature over recent

decades)] [Text] // Bulletin of the Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication. – 2004. – № 1. – P. 123–127.

12 **Becker, K.** Spanish/English Bilingual Codeswitching : A Syncretic Model, 1999. – P. 3–31.

13 **Eppler, E.** Code-Switching in «Emigranto». // Vienna English Working Papers, December 1994. P. 75–94.

14 **Abasilov, A.** Äleumettık lingvistika sözdıgı [Social Linguistics Dictionary] [Text]. – Almaty : Palitra-Press, 2016. – 168 p.

15 **İbraeva, J. Q.** Qostıldı ıskerlık qarym-qatynastyñ lingvistikalyq taldauy (Telefon arqyly äñgımelesuler mysalynda) [Linguistic analysis of bilingual business communication (on the example of telephone conversations)] [Text] : Til bilimi / J. Q. İbraeva, G. S. Näbieva // Bulletin of KazNU. Philology Series. – 2016. – № 4(162). – P. 133–138.

16 **Omarbekova, G. Ä.** Tıl jäne jahandanu : Oqu qūraly [Language and Globalization : A textbook] [Text]. – Nūr-Sūltan : «Fastprint» Baspa, 2019. – 160 p. [Electronic resource]. – https://research.nu.edu.kz/files/23906889/_.pdf

17 **Salqynbai, A., Abaqan, E.** Lingvistikalyq tüsındırme sözdık [Linguistic Explanatory Dictionary] [Text]. – Almaty : Sözdık-Slovar, 1998. – 304 p.

13.12.24 ж. баспаға түсті.
21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**М. К. Ахметова[1], П. Г. Абенова[2]*
[1,2]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 13.12.24.
Поступило с исправлениями 21.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОДОВОГО ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматривается проблема кодового переключения, которое считается основным объектом исследования современной социолингвистики. Проведен сравнительный анализ взглядов отечественных и зарубежных социолингвистов на эту тему, а также определений, данных этому термину.

В современной лингвистике описаны группы билингвов, основанные на различных критериях, и языковые стратегии, происходящие в мозге говорящего при чередовании языков. Рассмотрены научные подходы к объяснению этих процессов. Факторы, влияющие на кодовое переключение, разделены на лингвистические и экстралингвистические, для каждого из которых дана характеристика. Кроме того, даны определения понятий, таких как код, субкод, интерференция и билингвизм, рассматриваемых в теории кодового переключения, и предложены различные концепции в теории языка. Хотя кодовое переключение достаточно подробно исследовано с лингвистической точки зрения, выявлена необходимость дальнейших исследований в психолингвистическом аспекте. Психолингвистические аспекты, направленные на глубокое изучение этого явления, рассмотрены в связи с такими факторами, как психолого-биологическое состояние говорящего, его эмоциональное состояние и языковая среда. Анализируя научные исследования, посвященные кодовому переключению, установлено, что изучение межъязыковых отношений в казахской лингвистике на стыке внутренней и внешней лингвистики является важным и актуальным. Это, в свою очередь, будет способствовать развитию теоретических и практических аспектов кодового переключения в социолингвистике.

Ключевые слова: кодовое переключение, социальная лингвистика, двуязычие, билингвизм, билингв, интерференция.

**M. K. Akhmetova[1], P. G. Abenova[2]*
[1,2]L. N. Gumilev Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 13.12.24.
Received in revised form 21.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

RESEARCH ON CODE-SWITCHING IN DOMESTIC AND FOREIGN LINGUISTICS

The article examines the issue of code-switching, which is considered a key research object in modern sociolinguistics. A comparative analysis of the perspectives of domestic and foreign sociolinguists on this topic and their definitions of the term has been conducted. In contemporary linguistics, groups of bilingual speakers based on various criteria and the linguistic strategies occurring in speakers' minds during

language alternation are described. Scientific perspectives explaining these processes are reviewed. Factors influencing code-switching are divided into linguistic and extralinguistic categories, each of which is characterized in detail. Additionally, definitions of concepts such as code, subcode, interference, and bilingualism, as studied in the theory of code-switching, are provided, and various theoretical approaches in linguistics are proposed. While code-switching has been sufficiently studied from a linguistic perspective, it has been identified that further research is required in the psycholinguistic domain. Psycholinguistic aspects aimed at deepening the understanding of this phenomenon are examined in connection with factors such as the speaker's psychological and biological state, mood, and linguistic environment. Based on an analysis of scientific studies on code-switching, it has been determined that exploring interlinguistic relations within Kazakh linguistics at the intersection of internal and external linguistics is both significant and relevant. This, in turn, contributes to the development of the theoretical and practical dimensions of code-switching in sociolinguistics.

Keywords: code-switching, sociolinguistics, bilingualism, bilingual, interference.

МРНТИ 16.21.47

https://doi.org/10.48081/LRYM3669

***С. Д. Бисембаева[1], С. К. Сансызбаева[2], Г. К. Темиркулова[3]**

[1]Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актобе;
[2]Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Международная образовательная корпорация,
Республика Казахстан, г. Алматы
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2898-5832
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3741-2589
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9215-9745
*e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz

ФЕМИНИТИВЫ В КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

В статье рассматривается феномен феминитивов в казахской и русской лингвокультурах. Особое внимание обращено на словообразовательные особенности, эколингвистические аспекты и культурные значения феминитивов. Феминитивы отражают гендерные стереотипы и социальные роли, что подтверждается многочисленными примерами из художественной литературы, фразеологического и паремиологического фонда сопоставляемых языков. Исследование феминитивов, несмотря на их широкое использование в различных стилях и жанрах, показывает, что они остаются на грани официально-делового языка и требуют более глубокого понимания в контексте гендерной лингвистики.

В ходе анализа выявлены различия в развитии феминитивов в контексте культурных и исторических факторов, а также их значение для достижения гендерного равенства в языке. Описывается влияние мужского мировосприятия на языковую асимметрию и формирование языковых норм. Делается вывод о том, что феминитивы и маскулинитивы отражают культурные установки и духовное мировидение народов. Обсуждается важность изучения гендерно маркированной лексики как отражения национального

менталитета и культурных установок с учетом современных изменений в общественном сознании. Методологическая база исследования включает лексикографические, сравнительно-исторические и структурно-семантические методы, а также анализ текстов классической литературы и фразеологических единиц.

Ключевые слова: феминитивы, гендерно маркированная лексика, лингвокультурология, гендерные стереотипы, маскулинивы.

Введение

Феминитивы, обозначающие профессии, за редким исключением, являются парными категориями мужского рода [1, с. 25]. Гендерно маркированные обозначения с женским аффиксальным индексом, характеризующие профессии, социальную принадлежность, даже если соответствуют системе норм грамматики, находятся за пределами официально-делового стиля в современном казахском и русском языках. Однако они широко распространены в других стилях и жанрах современного литературного языка, в таких как медиапространство, художественная литература, разговорная речь.

Феминитивы, не только вызвавшие диссонанс среди лингвистов, но и сложно приспосабливающиеся в языковой среде, вошли в поле современных научных исследований по гендерной лингвистике. В лингвистической науке они рассматриваются с точки зрения словообразования (Г. В. Белинский, И. В. Фуфаева, Н. И. Коновалова.), эколингвистики (Э. Г. Куликова, О. М. Акай), языковой нормы, прагматики. В ходе изучения материалов по исследованиям феминитивов казахского и русского языков не было найдено научных работ с точки зрения лингвокультурологии. Это прежде всего связано с тем, что феминитивы не встречаются в паремиях, фразеологических оборотах языков. Ведь именно фразеологический и паремиологический фонды языка транслирует культурно-национальное мировидение народа. Тем не менее, обратившись к текстам художественной литературы, изучив характеристику пословиц и поговорок языков, в этой статье мы предприняли попытку выявить лингвокультурологические параметры гендерно маркированных слов (феминитивов и маскулитивов) и доказать, что они могут выступать языковыми средствами, отражающие духовную культуру народов. Для полной демонстрации национально-культурных особенностей, которые выявляются при сопоставительном анализе, взяты феминитивы и маскулинитивы казахского и русского языков.

Материалы и методы

При изучении отношений языка и культуры базовым принципом является принцип междисциплинарности, обеспечивающий возможность

использования методов исследования лингвистического, культуроведческого, этнолингвистистического, социологического аспектов. Основная цель применения того или иного метода – выявление культурной семантики в исследовательском материале.

В ходе лингвокультурологического исследования феминитивов и маскулинитивов были использованы лексикографический, сравнительно-исторический, структурно-семантический методы. Для аргументации и обсуждения были использованы тексты казахской и русской классической литературы («Капитанская дочь» А. С. Пушкина, «Қан мен тер» Ә. Нұрпейісова; «Бақытсыз Жамал» М. Дулатова), толковые словари: 15-ти томный словарь казахского литературного языка, 10-ти томный толковый словарь казахского языка, Толковый словарь казахского языка, выпущенный под редакцией Қалиева Б. (2014 г.), толковый словарь русского языка (С. И. Ожегов), этимологический словарь (Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И. А. Ефрона), а также сборники пословиц и поговорок казахского и русского языков: «Дала фольклорының антологиясы» (10-шы том), «Қазақтың мақал-мәтелдері» (А. Т. Смайлов), «Русские пословицы и поговорки» (В. П. Аникин), «Пословицы русского народа» (В.И. Даль).

Результаты и обсуждение

«Человечество создано мужским полом, и это позволяет мужчине определять женщину не как таковую, а по отношению к себе» [2, с. 28]. В истории человечества управленческие и ответственные позиции всегда соотнесены с образом мужчины. А в некоторых религиях и античной философии мужское начало доминировало над всем. Определенно, что такая первооснова мышления, заложенная в мировосприятии человечества, находит место в менталитете любой нации, что отражается в ее языке.

Феминизация языка в казахской и русской лингвокультурах имеет разную природу возникновения и развития. В русском языке издавна существовали профессии, относящиеся только к женской деятельности, образование мужской формы которых не требовалось в языке. Пример: «*Прачка* Палашка, толстая и рябая девка, и кривая коровница Акулька как-то согласились в одно время кинуться матушке в ноги…» («Капитанская дочка» А. С. Пушкин). В конце XIX и начале XX вв. развитие феминитивов усиливается под воздействием феминистских движений в обществе. Во время и после войны зарождается зерно применения мужского рода как универсального [3, с. 1472].

Казахский язык, являясь гендерно-неориентированным языком, в лексическом составе до XX века не имел феминитивов, образованных от мужской формы (за исключением арабизма *мұғалима*). Однако в

литературных текстах можно встретить добавление компонента *әйел* или *қыз* к основному существительному с целью подчеркивания пола субъекта. Например: «…Үш-төрт *сауыншы әйел* сыртта жүр…» («Қан мен тер» Ә. Нұрпейісов). «Сәрсенбайда бек көркем бір *ақын қыз* бар» деген лақап жайыла бастады» («Бақытсыз Жамал» М. Дулатұлы).

При изучении паремиологического материала обоих языков можно проследить полоролевые позиции мужчины и женщины в системе культурных, социальных ценностей народов и сделать предварительные выводы. 1) В казахской и русской лингвокультурах мужчина всегда управлял внешними делами, а женщина бытовыми: «Қатын үйде, еркек түзде», «Қатын бастаған ел қарың қалады» [4, с. 59], «От хозяина чтоб пахло ветром, от хозяйки дымом», «Муж в поле пахать, а жена руками махать» [5, с. 248]. 2) Мужчина – глава. И в обществе, и в доме положение женщины ниже мужчины: «Еркек – бас, әйел – мойын» [6, с. 101], «Не петь куре петухом, не владеть бабе мужиком», «Собака умнее бабы: на хозяина не лает» [7, с. 152] и др.

Вышеуказанные примеры демонстрируют стереотипные маркеры национального сознания народов по отношению к функциям мужчин и женщин. Система ценностей, сложившаяся в определенном этническом сознании, проявляется в формировании лексического состава языка. Таким образом, общеупотребительное применение маскулинитивов к обоим полам исходит из маскулинного мировосприятия и самосознания наций.

Для выявления лингвокультурологических параметров маскулинитивов и феминитивов возьмем слова *председатель-председательница, төраға-төрайым.* Официально-деловой стиль казахского и русского языков предполагает, что слова *председатель, төраға* являются нейтральными и применяются на равных к лицам и мужского, и женского полов, имеющим высокопоставленную должность или статус. Тем не менее, наличие и образование вышеуказанных феминитивов *председательница, төрайым,* определение их значений в толковых, этимологических словарях, применение в речи, массовое употребление в современном публицистическом стиле указывают на попытки достижения гендерного равенства в языке.

Обратимся к образованию данных слов в языке. В своей монографии «История слов» В. В. Виноградов говорит об укреплении слова *председатель* в русском языке в 16–17 вв. под влиянием западноевропейского president, также указывая на то, что к этому моменту в церковнославянской традиции уже были однородные образования: прhдъсhдhти – «занимать высшее, первое место». То есть, коренное значение слова председатель – сидеть впереди, занимать высокопоставленную должность. Толковый словарь В. И. Даля определяет *председать, предсидеть,* (церк. председети, предсесть)

как «сидеть на первом, на старшем, на почетном месте или выше других, занимать старшее место».

Значение слова *төраға* сопоставимо с латинским «praesidens» и русским *председатель*, то есть семантически исходят из одного понятия. Но структура слова полностью характеризует присущие именно казахскому этносу языковые реалии. В толковом словаре казахского языка, выпущенном под редакцией Т. Жанузакова (2008 г.), слово *төраға* обозначается как «официальное лицо, управляющее Мажилисом, заседанием». При этимологическом изучении слова выявляются его культурологические параметры, раскрывающие характерные для казахской нации культурные установки. Слово *төраға* состоит из двух корней *төр* и *аға*, тесно переплетенных с историей языка и этническими ценностями казахского народа, которые могут выступить в качестве лингвокультурем. Коннотативные значения единиц следующие: *төр* у казахского народа–почетное место, обычно расположено напротив входа, предлагается самому уважаемому гостю. Выражения с лингвокультуремой *төр* также отражают духовную самобытность нации в языке. «Төрден орын алады» – заслужил уважение, стал уважаемым, «төрге шықты» – занял почетное место. Вторая лингвокультурема *аға* помимо денотативного обозначения *брат, дядя*, имеет ряд «дальнейших значений» (А. А. Потебня), закрепленных в языке и является показателем национального менталитета. В 10-томном толковом словаре казахского языка третье значение слова *аға* – начальник, советник, наставник. «Ақылы асса, аға тұт» – если умнее тебя, почитай как старшего. Следующее значение приводится как «человек выше чином, званием». Примерами являются слова, обозначающие высокую степень в должностях: *аға қызметкер, аға лейтенант (старший специалист, старший лейтенант).* То есть, лексема аға без любого вспомогательного слова уже имеет значение собирательного образа почитаемого нацией человека.

В 10-томном толковом словаре казахского языка *төр аға* (пишется раздельно) относится к ряду устаревших слов. Оно применялось вместе со словами *ревком, атком* и др., присущими советскому периоду. Сегодня оно переродилось в языке и активно употребляется в речи.

Другая языковая проблема – применение *төраға* относительно к должностным лицам обоих полов. Все слова с компонентом *аға,* придающие слову значение старшего по чину, вызывают гендерную языковую асимметрию *(аға мейірбике (старшая медсестра), аға оқытушы (старший преподаватель).* По мнению академика Р. Сыздыковой, поскольку компонент «төр» и слово *аға* отделились от денотативных значений и давно приобрели коннотативные, то слово аға потеряло гендерное значение и перешло в компонент с переносным значением «главы,

начальника» [8, с. 145]. Поэтому словом төраға называют и мужчину, и женщину. Примерами могут быть устаревшие названия профессии: *қолаға, төр аға, аға сұлтан* и также активные в современном применении аға қызметкер, *аға лейтенант (старший сотрудник, старший лейтенант)* и др.

Остановимся на причинах появления чуждого казахской лингвокультуре феминитива *төрайым*. По мнению И. Фуфаевой, любые обозначения женщин в языке – это феминитивы [9, с. 10].

В последние десятилетия наблюдается активное использование феминитива төрайым в публицистических изданиях. Официально слово закрепилось в казахском языке после того, как было зафиксировано в словаре казахского литературного языка, выпущенного под редакцией А. Ы. Ыскакова, в 2011 году.

Как утверждает профессор Г. Шоқым одно из обстоятельств, устанавливающих гендерную лингвистику – это внешняя система, социальные факторы, влияющие на язык [10, с. 184]. После обретения независимости в конце прошлого столетия корпус казахского языка пополнился новыми словами, связанными с изменениями в общественной, политической, социальной сферах жизни народа. Первые появления феминитива *төрайым* датируются началом 2000 годов в газетах «Егемен Қазақстан». При этом дискуссии по поводу целесообразности применения слова *төраға* среди лингвистов казахского языка происходили еще в начале 1990 годов. В газете «Қазақ әдебиеті» предлагается принять слово *төрбасы* вместо *төраға* или *төрапа* («Қазақ әдебиеті» № 4, 1991). Социальный фактор, способствовавший возникновению такого феминитива в языке – это получение женщинами управленческих должностей и начало активного участия в общественно-политических делах в начале этого столетия. Согласно источникам, история гендерного равенства в казахской культуре имеет истоки около 100 лет. Подтверждением тому служат журналы, поддерживавшие защиту женских прав, обучение грамоте и культуре («Азат әйел», «Әйел теңдігі», «Қазақстан әйелдері»), имена женщин-лидеров, руководивших определенными общественными движениями. Однако по отношению к ним применялось слово *председатель,* так как до распада Советского Союза для казахского и русского народов была относительно одна лингвокультурная общность.

В первой половине XX столетия в Казахстане было немного женщин-руководителей. Среди них, Алма Оразбекова — исполнитель обязанностей **председателя** Президиума Центрального Исполнительного Комитета Казахской АССР (1925 г.), Сара Есова – **председатель** республиканского комитета профсоюза работников народного образования (1929–32 гг.), Нагима Арыкова – **председатель** казахского отделения Верховного Суда

РСФСР (1929-30 гг). Со временем этот список пополнялся новыми именами и после обретения независимости страны и возвращения исконного *төраға*, деятельность женщин-общественниц будто бы потребовало в языке заветного признания. На этой почве появляются первые споры о внедрении в казахский язык альтернативы *төраға* в женском лице.

Казахоязычные лингвисты ставят под сомнение правильность словообразовательного способа феминитива *төрайым,* так как компонент айым стилистически не применителен к официально-деловому стилю. Этимологически корень «айым» восходит к существовавшим в казахской культуре и языке женским титулам *ханшайым, патшайым. Айым, ай и* применяется в казахской лингвокультуре в качестве комплимента к красоте девушки: *айдай (как луна), ай нұрындай (как свет луны), ай жүзіндей (луноликая).* В слове *төрайым* компонент *айым* выступает в качестве гендерно маркированной лексики с выражением феминности субъекта.

Образование данного феминитива в языке и его закрепление в публицистическом, политическом дискурсах свидетельствуют не только о переменах, происходящих в условиях современного состояния языка, но также об отражении общественного и национального сознания, разрушении гендерных стереотипов.

Сопоставим русский феминитив *председательница* с казахским *төрайым,* заглянув в этимологию слова, которая согласно «Энциклопедическому словарю Брокгауза и Ефрона» (1890–1907 гг.), датируется XVIII–XIX вв. Например: «София Сергеевна (1775–1848 гг.) была в 30-х годах *председательницей* дамских попечительских комитетов о тюрьмах в Петербурге» [11, с. 230]. То есть, в документации XIX века *председательница* применялось как полноценное слово со значением женского выборного должностного лица, управляющего общественной организацией. Это были результаты женской эмансипации при правлении Петра I, Элизаветы Петровны, Екатерины II, которые призывали женщин к общественной деятельности. Однако не во всех источниках феминитив *председательница* может иметь положительную окраску. Толковый словарь С. И. Ожегова находит стиль данного слова разговорным, а образованное с помощью суффикса -ш- *председательшу* – просторечием. На страницах современных глянцевых журналов, в текстах интернет-пространства или современной литературы активно используется феминитив *председателька.* Существенная специфика феминитивов в русском языке состоит в том, что суффиксальный фонд языка, образовывая несколько форм одного слова, может порождать разные оценочные значения. Как правило, в русской лингвокультуре с помощью суффикса *-ш-* мотивируются слова со значением «жена лица» *(капитанша, генеральша).* Впервые такие феминитивы были определены

еще в «Российской грамматике» М. В. Ломоносова. К концу XVIII в. появляются феминитивы со значением женской деятельности, образованные от мужских корреляций *(богатырша, музыкантша).* В источниках XX века подобные феминитивы приобретают уничижительную экспрессию в языке. «Русская грамматика» 1980 года, выпущенная под редакцией Н. Ю. Шведовой, уточняет, что в современной разговорной речи феминитивы с суффиксом *-ш-* могут употребляться с неодобрительной или иронической окраской. В русском языке такие единицы сохраняют негативную окраску, они прагмалингвистически направлены на реализацию деструктивных коммуникативных стратегий и тактик [12, с. 305]. Следует отметить, что языковые категории как оценочность, эмотивность, экспрессивность придают некую образность, наслаивающуюся именно русскими феминитивами, и служат культурными маркерами языка.

Выводы

Мужское мировосприятие, которое лежит в основе формирования человеческого языка, влияет на образование феминитивов, его принятия культурой нации или отвержения. Казахский или русский языки репрезентируют мужской взгляд на мир. В историческом развитии наций мужчины получали образование, занимали значимые должности, представляя себя обществу, активно пользуясь языком, создавали его новые формы. В результате женщины пользовались языком, не представляющим их опыт, деятельность, историю. И только с началом получения женщинами образования, активного вовлечения в рынок труда, возникла необходимость образования новых слов, репрезентирующих позиции женщин. Таким образом, возникновение феминитивов является естественным языковым процессом.

Такие социально-исторические явления могут внести свои дополнения в развитие духовной и материальной культуры нации. Следовательно, русский язык, издавна имея в составе феминитивы, обозначающие женские профессии бытового характера, только к XVIII веку образовывает новые феминитивы с целью обозначения позиции женщины в обществе. Казахский язык, по происхождению являясь гендерно-неориентированным языком, приобретает феминитивы-неологизмы к концу XX века.

Каждое новое слово – результат мировидения нации. В данном случае каждый феминитив или маскулинитив на словообразовательном, этимологическом уровнях отражают самобытность его носителя. Только представителям одной лингвокультурной общности знакома культурная коннотация, содержащая характерные установления определенной нации.

В целом, лингвокультурологические исследования гендерно маркированной лексики имеют большую перспективу в качестве

эффективного способа изучения не только гендерной асимметрии в языке, но и культурных показателей, духовно-материального строя этноса и истории его языка.

Список использованных источников

1 **Butler, J.** Gender Trouble : Feminism and the Subversion of Identity [Text] – New York : Routledge, – 1990. – 172 p.

2 **Бовуар, С.** де. Второй пол. Том 1 : Факты и мифы [Текст] / пер. с фр. А. Сабашниковой. – СПб. : Азбука. Азбука-Аттикус, 2022. – 448 с.

3 **Дониёрова, Л. Х.** Феминитивы-неологизмы в современном русском языке [Текст] // Academic research in educational sciences, 2021. – № 11. – P. 1471–1478. – ISSN: 2181-1385. – https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-11-1471-1478

4 Дала фольклорының антологиясы: Он томдық. Т. 10 : Ғибратты фольклор. Шағын жанрлар [Мәтін] / құраст. : Әлбеков Т., Сәрсек Н., Салтақова Ж. – Алматы : Brand Book, 2020. – 471 с.

5 **Аникин, В. П.** Русские пословицы и поговорки [Текст] – М. : Художественная литература, 1988. – 431 с.

6 Қазақтың мақал-мәтелдері [Мәтін] / құраст. Смайлова А. Т. – Алматы : «Көшпенділер» баспасы, 2011. – 280-б.

7 **Даль, В. И.** Пословицы русского народа // Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр. Том I [Текст]. – СПб-М. : тип. т-ва М. О. Вольф, 1904. – 276 с.

8 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) // Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : «Ел-шежіре», – 2014. – 290 б.

9 **Фуфаева, И. В.** Как называются женщины. Феминитивы : история, устройство, конкуренция [Текст]. – М. : АСТ: CORPUS, 2021. – 304 с.

10 **Шоқым, Г. Т.** Гендерлік лингвистика негіздері [Мәтін] – Алматы : Экономика, 2012. – 189 с.

11 Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : Том XIX (37). Мекенен – Мифу-Баня [Текст] / сост. : Андреевский И. Е., Арсеньев К. К., Петрушевский Е. Е. – СПб. : Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1896. – 491 с.

12 **Kulikova, E., Akay, O., Tedeeva, Z., Kodalaeva, K.** Feminitives activation in modern media discourse : linguoecological aspect [Text] // Медиаобразование. – 2021. – № 2. – P. 301–307. – ISSN: 1994-4160. – https://doi.org/10.13187/me2021.2.301

References

1 **Butler, J.** Gender Trouble : Feminism and the Subversion of Identity [Text] – New York : Routledge, – 1990. – 172 p.

2 **Bovuar, S.** de. Vtoroi pol. Tom 1 : Fakty i mify [The second sex. Volume 1 : Facts and Myths] [Text] tr. from Fr. by A. Sabashnikova. – St. Petersburg : Azbuka, Azbuka-Atrikis, 2022. – 448 p.

3 **Doniyorova, L. X.** Feminitivy-neologizmy v sovremennom russkom yazyke [The feminitives-neologisms in the modern Russian language] [Text] // Academic research in educational sciences. – 2021. – № 11. – P. 1471–1478. – ISSN: 2181-1385. – https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-11-1471-1478

4 Dala fol`klorynyn antologiyasy : On tomdy`k. T. 10 : Gibratty fol`klor. Shagyn zhanrlar [An Anthology of Field Folklore : Ten Volumes. V. 10 : Sacred folklore. Small genres] [Text] / compiled by Albekov T., Sarsek N., Saltakova Zh. – Almaty : Brand Book, 2020. – 471 p.

5 **Anikin, V. P.** Russkie poslovicy i pogovorki [Russian proverbs and sayings] [Text]. – M. : Hudozhestvennaya literatura, 1988. – 431 p.

6 Kazaktyn makal-matelderi [Kazakh proverbs] [Text] / compiled by Smajlova A.T. – Almaty : Koshpendiler, 2011. – 280 p.

7 **Dal`, V. I.** Poslovicy russkogo naroda // Sbornik poslovicz, pogovorok, rechenij, prislovij, chistogovorok, pribautok, zagadok, poverij i pr. Tom I [Proverbs of the Russian people // Collection of proverbs, sayings, tongue twisters, jokes, riddles, beliefs, etc. Volume I] [Text]. – St. Petersburg; Moscow : tipography of M. O. Volf, – 1904. – 276 p.

8 **Syzdykova, R.** Tildik norma zhane ony`n kalyptanuy (kodifikaciyasy) // Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Linguistic norm and its formation (codification) // Multi-volume collection of works] [Text]. – Almaty : «El-shezhire», – 2014. – 290 p.

9 **Fufaeva, I. V.** Kak nazyvayutsya zhenshhiny. Feminitivy: istoriya, ustrojstvo, konkurenciya [How are women called? Feminitives : history, device, competition] [Text]. – M. : AST: CORPUS, 2021. – 304 p.

10 **Shokym, G. T.** Genderlik lingvistika negizderi [Basics of gender linguistics] [Text]. – Almaty : Ekonomika, 2012. – 189 p.

11 Enciklopedicheskij slovar F. A. Brokgauza i I. A. Efrona : Tom XIX (37). Mekenen – Mifu-Banya [Encyclopedic Dictionary F. A. Brockhaus and I. A. Ephron : Volume XIX (37). Home – Mifu-Banya] [Text] / compiled by Andreevskij I. E., Arsen`ev K. K., Petrushevskij E. E. – St. Petersburg : Semenovskaya Tipolitografiya (of I.A. Efron), 896. – 491 p.

12 **Kulikova, E., Akay, O., Tedeeva, Z., Kodalaeva, K.** Feminitives activation in modern media discourse : linguoecological aspect [Text] //

Mediaobrazovanie. – 2021. № 2. – P. 301–307. – ISSN: 1994–4160. – https://doi.org/10.13187/me2021.2.301

Поступило в редакцию 01.10.24.
Поступило с исправлениями 08.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

**С. Д. Бисембаева[1], С. К. Сансызбаева[2], Г. К. Темиркулова[3]*
[1]Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.;
[2]аль-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Халықаралық білім беру корпорациясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
01.10.24 ж. баспаға түсті.
08.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ ФЕМИНИТИВТЕР

Мақалада қазақ және орыс лингвомәдениеттеріндегі феминитивтер феномені қарастырылады, олардың сөзжасамы, эколингвистикалық аспектілері және мәдени мағыналарына назар аударылады. Феминитивтер гендерлік стереотиптер мен әлеуметтік рөлдерді көрсетеді, бұл әдебиет, фразеологиялық және паремиологиялық қордан алынған көптеген мысалдармен расталады. Феминитивтерді зерттеу, олардың әртүрлі стильдер мен жанрларда кеңінен қолданылуына қарамастан, ресми-іс жүргізу тілінің шегінде қалып қойғанын көрсетеді және гендерлік лингвистика контексінде тереңірек түсінуді талап етеді.

Талдау барысында феминитивтердің мәдени және тарихи факторлар контекстіндегі дамуындағы айырмашылықтар, сондай-ақ олардың тілдегі гендерлік теңдікке жетудегі маңызы анықталды. Еркектік дүниетанымның тілдік асимметрия мен тілдік нормаларды қалыптастыруға әсері сипатталады. Феминитивтер мен маскулинитивтердің халықтардың мәдени құндылықтары мен рухани дүниетанымын көрсететіні туралы қорытынды жасалады. Мақала гендерлік белгіленген лексиканы зерттеудің ұлттық менталитет пен мәдени құрылымдарды көрсету тұрғысынан маңызды екенін талқылайды. Зерттеудің методологиялық базасы лексикографиялық, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-семантикалық әдістерді, сондай-ақ классикалық әдебиет мәтіндерін және фразеологиялық бірліктерді талдауды қамтиды.

Кілтті сөздер: феминитивтер, гендерлі таңбаланған лексика, лингвомәдениеттану, гендерлік стереотиптер, маскулинитивтер.

**S. Bissembayeva[1], S. Sansyzbayeva[2], G. Temirkulova[3]*
[1]Aktobe regional university named after K. Zhubanova,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;
[2]al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]International Education Corporation,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 01.10.24.
Received in revised form 08.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

FEMINATIVES IN KAZAKH AND RUSSIAN LINGUOCULTURES

The article examines the phenomenon of feminatives in Kazakh and Russian linguistic cultures. Special attention is given to word formation features, ecolinguistic aspects, and cultural meanings of feminatives. Feminatives reflect gender stereotypes and social roles, as confirmed by numerous examples from literary works, as well as the phraseological and paremiological resources of the languages being compared. The study of feminatives, despite their widespread use in various styles and genres, shows that they remain on the edge of official business language and require a deeper understanding in the context of gender linguistics.

The analysis reveals differences in the development of feminatives in the context of cultural and historical factors, as well as their significance for achieving gender equality in language. The influence of male perception on linguistic

asymmetry and the formation of language norms is described. It concludes that feminatives and masculinatives reflect the cultural attitudes and spiritual worldview of the peoples. The importance of studying gender-marked vocabulary as a reflection of national mentality and cultural attitudes, taking into account contemporary changes in public consciousness, is discussed. The methodological basis of the study includes lexicographic, comparative-historical, and structural-semantic methods, as well as the analysis of texts from classical literature and phraseological units.

Keywords: feminatives, gender-marked vocabulary, linguoculturology, gender stereotypes, masculinitives.

SRSTI 16.01.09

https://doi.org/10.48081/KKPQ5976

R. A. Vafeev[1], R. Zh. Saurbayev[2], *F. T. Yerekhanova[3], E. Yu. Pogozheva[4], N. R. Omarov[5]

[1]Tyumen State University,
Russian Federation, Tyumen;
[2,4]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Central Asian Innovation University,
Republic of Kazakhstan, Shymkent;
[5]Pavlodar Margulan Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0994-0504
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1419-7361
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3344-3839
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8100-633X
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9114-3618
*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

THE FUNCTION OF THE VIRTUAL AND THE ACTUAL MEANING OF THE WORD «HUL» («FISH») IN THE LEXICAL SEMANTIC PARADIGM OF THE KHANTY LANGUAGE

The article reveals the contents of a «virtual» and «actual» meaning of the word «hul» («fish») in the lexical-semantic paradigm of the Khanty language, developed by «field» research model fishing vocabulary. With a focus on the Khanty language's lexical-semantic paradigm, this article aims to reveal the role and meaning of hul by looking at its actual (contextual) and virtual (potential) meanings. Also it aims to explore the virtual and real meanings of the word «hul» («fish») in the lexical and semantic field of the Khanty language. To achieve this goal, it is necessary to examine the word «hul» from both its specific and general meanings, from the perspectives of language and communication. In this regard, it is important to note that the lexical composition of a language is not simply a random collection of words, but rather an organized whole with its own unique structure. The study has employed source investigation, ethnolinguistic and etymological

analysis, comparative historical analysis, and diachronic research. The research findings indicate that the functional and semantic analysis of the fishing vocabulary in the Khanty language has established the inventory composition of the field's core and periphery. The authors conclude that, even though the Khanty people's everyday lives and subsistence methods are fundamental to the meaning of «fish», its various meanings capture the variety of cultural and metaphorical environments that are part of the Khanty worldview.

Keywords: virtual meaning, actual meaning, paradigm, artificial situation of communication, dialect, segmentation of the lexical-semantic structure, peripherals.

Introduction

One of the most important tasks of modern linguistics is developing a «semantic field» and its application in studying different languages. The basis for using the «field model» is the existence of many elements, whose relationships are not just a collection of objects, but rather a system of lexical and paradigmatic connections. The background of the research is critically evaluating the research of individual scientists in this matter – determined fishing equipment in Khanty language vocabulary. The language of the Khanty people, who live in Western Siberia, is known for its rich vocabulary and semantic structure, which reflects the complex interrelationship between the Khanty culture and their natural surroundings.

The elements of this structure are interconnected and interdependent, forming a systematic system. This consistency is linked to the distinction between language as a system and language in use, or in other words, the dichotomy between language and speech. Depending on whether we view a linguistic expression abstractly, as a unit of the language system, or specifically, as a unit of spoken language, different types of meaning may be associated with it. To better understand how the different types of meaning differ in terms of generalization, let's analyze the semantics of the word «*hul*» (which means «fish») in more detail. Firstly, what does the word «*hul*» mean when it is considered as a part of the language's lexical system? To do so, let's imagine an artificial communication scenario.

In this scenario, the speaker addresses the listener and says the word «*hul*». There is no context at this point, meaning nothing has been previously mentioned about fish and the situation is arbitrary. The listener receives a message containing the word «*hul*», and learns very little. The information content of the message is minimal. However, the listener now knows something – the meaning of «hul» in the language system. This meaning is called the virtual meaning. From a wide range of words, one word has been selected, and thus, many subjects and actions

are already unthinkable as potential topics of conversation. However, the listener does not yet know which type of fish the speaker is referring to. These may include *velshi kholopn* (fresh fish), nyashiyn (just caught), *punan katlom* (river fish), «*hul*» (sea fish), or even *tuv pa shars* (fish from a river, lake, or sea). They may also be khanty mui (sturgeon), al khul (salmon), or enmom muy (natural or artificially grown). Additionally, they may be al hul (weedy or noble), un hul (large or small), voyang hul (fat or lean), tam *muwang* (local or imported), or *imi* (female) or *iki* (male). Lovang hul *bony fish or lovly «hul» boneless fish* (cartilaginous), etc.; somang hul scaly fish or somly *hul* «fish» without scales, etc.; tata ulty hul real fish or nomasn taity hul imaginary fish. The listener can't even be quite sure if the fish is actually in question. After all, we may be talking about a metaphorical fish (especially in the folklore of Hunts) or a hul «fish» in an exciting game of dominoes. Thus, the virtual meaning of the word is stretched in its scope. Therefore, the volume of the dictionary entry for the word *hul* «fish» in various explanatory dictionaries reflects this stretching of the meaning of the word to varying degrees.

Being stretched, the virtual meaning of a word creates uncertainty, as the listener is unsure which of the possible meanings to choose for the word «fish». At the same time, this virtual meaning is social, known only to native speakers and shared by all members of the linguistic community. Representatives of this community have common expectations regarding future information during communication.

Let us say, in the course of communication, we, as neutral observers, concluded from some signs that the speaker using the word «*hul*» was describing a fishing experience they had witnessed. This event, with its unique features, could be described as an unusual experience in general terms. From all these signs, the listener, given only the word «*hul*» and its implied meaning, received very little information, which could be roughly described by the signs *halty tuv* (burning lake) and *Hulang drags* (herd of fish). He did not recognize any other features of the specific «*hul*», but the virtual meaning of «*hul fish*» only included those features that were considered relevant. The process of selecting relevant features is an act of abstraction. In this regard, we can say that the meaning of a word is abstract. The virtual value, on the other hand, is one plus on the generalization axis. It is the most generalized type of value, which is both poor and rich at the same time.

According to scientist Weinrich [1], the lack of information in a word like *flower* is compared to the richness of each flower's features. However, the opposite is also true – the limitations of an individual thing compared to the power of a word. When we consider a linguistic expression, its meaning is specific. Each speaker or listener puts their unique content into what they say or perceive, making it more specific. So, we can move from an artificial situation, created to reveal the concept of the virtual meaning of a word, such as «hul» (which means «fish»), to a more

natural one, where the word is used as part of an integral communicative unit – a sentence. For example, in the Tuvan phrase *Tuva manloma hul velloma!*, the word «*hul*» has a specific meaning about the context, being part of a sentence that expresses a certain situation. In this case, the information about fish is much more specific than in an abstract definition. Here, the meaning of the linguistic expression for the word «*hul*» is more clearly defined and specific, so it is customary to refer to this as the actual meaning [2, p. 53–54].

Thus, the actual meaning of a linguistic expression is associated with the minimum degree of generalization of its information. The virtual meaning, on the other hand, is associated with the maximum degree of generalization. The two meanings are dialectically interrelated, with the virtual meaning serving as a basis for the actual meaning.

Materials and Methods

The virtual meaning of the word «hul» («fish») is an abstraction from its actual meaning and is formed based on it. However, the virtual meaning also serves as a semantic basis for the word's various meanings. A. M. Peshkovsky noted the correlation between the two meanings, stating that there are two images: one arising from pronouncing a single word and the other from pronouncing a phrase with that word. While the former may be a distraction from the latter, statically, it does not change the overall meaning. Nevertheless, this image does exist, and this *distraction* is not the result of our scientific reflection, but a living psychological reality. It can even be presented, contrary to reality, as a primordial essence, with specific images of words and phrases as modifications of this primordial essence [3, p. 93].

In addition, a great deal of scholarly research has been done on the Khanty language's lexical-semantic paradigm, covering a variety of components of speech.

For example, Ju. Normanskaja states that «As far as we know, the Khanty materials collected by G. F. Miller have not been described in detail by linguists before, despite them being among the first dictionaries of Khanty dialects» [4].

According to the semantics of verbs, V. N. Solovar assumes that «The Khanty language distinguishes between a movement along a trajectory close to an ideal circle (people, birds, objects) and chaotic movement, i.e. rotation of a substance or many small homogeneous objects (snow, whirlwind)» [5, p. 274].

The article of Vaneyan et al. solve a similar problem for falling verbs in Kazym Khanty [6].

A. A. Shiyanova considers that «Linguists have recently shown a particular interest in studying different categories of adjective names because, in modern languages, adjectives are crucial for characterizing the phenomena of the surrounding reality and actively contribute to the creation of a world model» [7, p. 169].

Further in-depth study of the history of interjections using the material of dialects of the Khanty language is required, since there are a large number of genetically related interjections in the language in question [8, p. 52].

If we consider the dialects in the Khanty language, F. M. Lelkhova gives a clear picture «Two traditional classifications exist, a binary and a trinary one, but they are the same. According to one, the two main dialect groups are Eastern and Western. Eastern ones are spoken east of the confluence of the rivers Irtysh and Ob, all others are western, belonging to two subgroups: northern dialects down the River Ob and southern dialects up the River Irtysh» [9, p. 120].

Consequently, I. Fedotova found that Khanty dialects today consist of three, rather than two, groups since the eastern dialectal group falls into two distinct variants: Surgut Khanty and Vakh Khanty. For language variants to be defined as a single language or at least as dialects of the same language, their basic vocabulary must coincide by more than 90%. In this case, coincidences were much lower: 79 %. The researcher therefore argues that these variants can be recognized as separate languages [10].

According to the degree of generality and concreteness of word meanings, i.e., virtuality and relevance, dictionaries establish *rules* for applying word concepts to reality [11, p. 281]. At the same time, information about the world is stored in our memory in a systematic rather than chaotic manner, i.e., in the form of various types of related associations and constructions, which are referred to in research as a *semantic field.*

According to E. M. Mednikova, the systemic nature of vocabulary is found primarily in the distribution of words into semantically related lexical groups, or lexico-semantic paradigms. Each word in a language is included in at least one lexico-semantic paradigm, although often more than one due to its polysemy. The individual meaning of any word can be understood through its relationship to all other words in the paradigm to which it belongs, based on specific characteristics [12].

E. L. Krivchenko adds that at higher levels of language structure, certain meaning units act as units for processing and storing information. At this level, a word can be seen as a combination of these units. The semantic connections between words are explained by the presence of shared units of meaning in their structure or by the similarity of how they are combined. This is not always obvious from direct observation or intuition. Krivchenko [13] argues that: «The semantic (verbal) field is a lexical paradigm formed when the lexico-semantic continuum is divided into segments corresponding to individual words in the language». These word segments directly oppose each other based on simple semantic features, as noted by Koseriu [14].

The system connections established by E. M. Mednikova and E. L. Krivchenko are based on certain semantic features. Signs of the lowest level of abstraction combine words into lexico-semantic groups, while other signs with more generalized meanings signal intergroup or inter-field connections.

The presentation of the vocabulary of any language requires a precise systematic semantic analysis, which is why it is necessary to first reveal the concept of a «semantic field. The semantic field is one of the many manifestations of the paradigmatic relationships between words, along with various types of synonymy, antonymy, hyponymy, and thematic groups. This fact often leads to confusion between the terms *field, paradigm,* and *semantic group* in research.

While conducting our research, we utilized a range of methods, such as examining primary sources, sampling, etymological and ethnolinguistic analysis, comparative history, and diachronic research procedures.

As the methodological basis for the study, renowned Turkologists, dialectologists, and others – among them R. M. Meyer, E. M. Mednikova, E. L. Krivchenko, V. Porzig, N. V. Krushevsky, A. M. Peshkovsky, H. Weinrich, V. N. Solovar, E. V. Paducheva, and others–established scientific and theoretical frameworks.

Results and discussion

Having analyzed the aforementioned data, the results delve into some issues that for a successful functional and semantic analysis of the fishing vocabulary in the Khanty language, it is necessary to:

1 Identify the *inventory* of fishing words in the Khanty language and determine if there are any common invariant properties between this vocabulary and the Russian language;

2 If the names of all (or most) of the fishing words are used for comparison, then we can see if there are differences in terms of expression, and similarities in terms of meaning, between the two languages.

In the functional and semantic analysis of the fishing vocabulary of the Khanty language, we have established the inventory composition of the core of the field and its peripheral layers:

a) in relation to the Khanty fishing vocabulary, the names of fish are the basis of the core of the semantic field (revealed – 35):

saalak 'small fry' (also called Sosva herring: saalak hul)
usch hul 'young fish coming during the plunge', (lit. plunging fish)
hanti hul 'all kinds of whitefish fish species' (lit. Khanty fish, namely: nelma, muksun, shchekur, cheese, pyjian)
al hul 'all kinds of simple fish of the Sorov species' (lit. simple fish)
suh 'sturgeon'
aj suh 'lobar' (small sturgeon, sturgeon)

kari 'sterlet' (and also karysh, borrowed from Russian from the hunt.)
aj kari 'sterlet or karyshok' (literally little sterlet)
wunsh 'nelma'
aj wunsh 'non-standard nelma' (literally little nelma)
Mohsang 'muksun'
kulnshi 'in Russian kolezen or non-standard muksun' (literally little muksun)
schohar 'shchekur'
aj schoχar 'non-standard shchekur' (literally little shchekur)
sarah 'cheese'
ush saraχ 'the stinging young cheese'
pischjan 'pyrjan'
ush pischjan 'the stabbing youth of pyrjan'
un sort 'large pike' (lit. big pike)
tunal sort 'last year's pike or pike born last year'
aj sort 'shchurogai' (lit. little pike)
un mewti 'big ide-male' (lit. big ide)
un mewti imi (awarne) 'large ide-female' (lit. big ide-female)
aj mewti 'podyazok' (lit. small ide)
kelshi 'soroga'
aj kelshi 'sorozhka' (literally little soroga)
schapar 'chebak'
aj schapar 'chebachok' (literally little chebak)
hanshang hul 'perch' (literally patterned fish)
lar 'ruff'
aj lar 'ruff' (small ruff)
tuwhul 'golden lake carp' (English lake fish)
as tuwhul 'silver river crucian carp' (lit. river lake fish)
un panne 'large burbot' (lit. big burbot)
aj panne 'small burbot' (lit. small burbot).

In relation to the Khanty fishing vocabulary, there are on the periphery of the semantic field:

b) the names of the parts of the fish (identified – 20), for example: hul Oh 'fish head', hul em 'fish eye', hul ungal wus 'fish mouth', etc.

c) the names of the viscera of fish (identified – 18), for example: hul sam 'fish heart', hul sitop 'fish bile', hul mohal 'fish liver', etc.

d) the names of the traditional fish dishes (identified – 26), for example: sort hul hoschjingk 'pike ear', johal 'boneless dried fish meat', etc.

e) names of household items, clothes and shoes, manufactured from fish (found – 11), for example: suh ajm 'sturgeon glue', hanschang hul am 'perches glue', etc.

f) name of fishing gear (revealed – 15), for example: pun 'snout for fishing', holop 'net', etc.

g) names of fishing gear parts (revealed – 46), for example: schol juh 'long rods of larch or pine used to make a fishing muzzle', etc.

h) names of types of transport related to fishing in autumn, spring and summer (revealed – 13), for example: metal lolpi 'two–oared wooden boat used for fishing with fixed or smooth net traps', etc.

i) names of types of transport related to fishing in winter (revealed - 18), for example: aj langkar uhal 'small shoulder sleds used for short-range fishing in the winter season', etc.

It may be stated with some degree of certainty that the cultural identity of the Khanty people is intrinsically linked to their fishing practices. Fishing and hunting constitute the foundation of their way of life, while Russian culture is more closely tied to agricultural pursuits. Consequently, the term «fish» is less frequently employed in the vocabulary and semantic realm of the Russian language when compared to the lexicon of the Khanty language.

Secondly, there is a lack of commercially important fish species in central Russia. In contrast, Western Siberia boasts a diverse array of fish species within the Ob River basin, contributing to the rich commercial vocabulary of the Khanty language.

The study of the vocabulary of a language through the division into semantic fields is a common method in structural semantics. However, some researchers take a broad approach to this concept, while others take a narrower approach. Due to its widespread use, the *field* method is often perceived as the only approach to structural and semantic analysis of vocabulary. In cases where scientists rely only on linguistic data and linguistic facts, it can be difficult to clearly define all the boundaries of a field due to the lack of clarity in the semantic space of a language. Peripheral elements fall into a vague semantic zone, and they can either cross the boundaries of different semantic fields or not fall into any field at all.

Therefore, one of the main challenges remains the development of reliable methods for defining the composition of a semantic field. Some semantic units in the center of a field form microsemantic fields, while others as peripheral elements remain outside the core of a field.

To correlate the *center* and *periphery* of a field, we have used not only active lexical material but also folklore. On the other hand, a comparison of the fishing-related vocabulary in the Khanty and Russian languages allows us to determine how and to what extent native speakers of these two different languages perceive the *fishing worldview*, what is similar, and universal, and what is unique and specific.

It should be noted that there are different approaches to the study of the semantic field. The German scientist J. Trier identifies two types of parallel fields:

conceptual, which are implied as units – concepts, and verbal, which consist of words. According to J. Trier, there is a complete parallelism between these two types of fields. However, Trier's recognition of this parallelism led to a major mistake in his approach. He allowed an absolute parallelism between verbal (symbolic) and conceptual fields, which were mutually exclusive. This approach did not take into account the actual meaning of lexical units, and it has been criticized for this reason. He also considered the *field* a closed group of words, studying only nouns, adjectives, and not verbs, among other things. Despite these critical remarks, J. Trier's work is an important step in the development of structural semantics within the field of theory. His work is relevant not only for descriptive linguistics, but also for the modern comparative study of multilingual systems [15].

The scientist V. Porzig studied syntagmatic relations, also known as syntagmatic fields. In recent years, there has been a growing emphasis on the comprehensive study of various linguistic means, such as lexico-semantic and lexico-grammatical fields, which are referred to as functional semantic fields in linguistics. V. Porzig was one of the first scholars to investigate these fields. He highlighted semantically related words, such as *neigh* and *horse*, *bark* and *dog, serve* and *food, ride* and *wagon*, *look* and *eyes*, and *blond* and *hair.* All of these words form combinations of a verb and noun with the meaning of an object of action or a bearer of an attribute [16].

In this regard, N. V. Krushevsky [17] wrote in 1883 about the ability of words to excite each other: dog and bark, horse and neigh, etc. He believed that this ability was based on the psychic law of association through contiguity. However, when studying syntagmatic fields, we can see the valence properties (lexical and grammatical compatibility) of linguistic units within a semantic field. The core of these valence properties consists of adjectives, as shown in the example of the Khanty language. In this language, the verbs «*shushty*» (to go), «*nyarematy*» (to grab) and «*aryty*» (to sing) have direct combinations with nouns such as «*kurngan*» (legs) and «*eshngan*» (hands). Similarly, adjectives like «*novi*» (white) and «*pitas*» (black) combine with nouns like «*ohsoh*» (hair) and «*samngan*» (eyes).

Some researchers in scientific works do not always focus on the analysis of the actual meaning but rather identify the connections between words and their semantic groups in a text and then interpret these relationships based on relevant realities.

Any approach to analyzing a semantic field must consider the process of actualizing it, or putting it into practice, in speech. This means showing how the elements of the field are represented in utterances, how they interact with each other, and how they function within sentences.

When studying the relationships between field elements, the main focus has always been on oppositional relationships. For example, in the case of

fishing vocabulary, names of fish form the core of a semantic field. In contrast, everything related to fishing makes up the periphery of the field and forms the oppositional components.

We also need to highlight the partial and complete coincidence in terms of the content of linguistic means forms of the lexical field of interest that represents a common part of the language for us. Any FSP is implemented by each language's center-periphery relationship. These relations manifest themselves specifically in the form of the dominant role of one part of the combined units (core) in relation to the other. Under certain conditions, the core of the field often becomes the center of attraction for peripheral elements. As strong as the center of gravity becomes, the ability to grow quantitatively and constantly expand the contours of the core of the field at the expense of the periphery is revealed. It is noted that the elements of the peripheral zone of the field, on the contrary, are characterized by low stability. All this can lead to their absorption and complete displacement by elements belonging to the core, or their modifications, which also limit their progress towards the center.

For example, in connection with the revival and development of fishing based on highly modern technologies in the Khanty – Mansiysk Autonomous Okrug and the Yamalo-Nenets Autonomous District, the core of the fishing vocabulary may well become a center of attraction and be replenished by new peripheral layers of the field. On the other hand, by introducing neologisms into scientific circulation, as well as a good potential source of expanding the field of all this vocabulary and enriching its core is folklore material, which has not yet been systematically studied.

Conclusion

The field theory is based on the idea of the existence of patterns of semantic connections between linguistic units, which began to be considered in the late XIX – early XX centuries by A. A. Potebnya, R. M. Meyer, and other famous scientists. The thoughts expressed in R. M. Meyer's scientific article «Semantic Systems» were especially important.

Thus, R. M. Meyer identifies only three types of semantic fields:

1) natural (names of trees, animals, body parts);

2) artificial (names of military ranks, components of mechanisms);

3) semi-artificial (terminology of hunters or fishermen, ethical concepts, etc.).

According to R. M. Meyer, words or whole expressions of words are ordered into semantic classes based on a single semantic feature, a differentiating factor. The meaning of verbs of movement, for example, usually includes many such semantic components. Thus, the German verb strieken (to descend) includes the following semantic components: from top to bottom, slowly, evenly; the verb fallen (to fall) – from top to bottom, quickly, evenly, etc. The task of semasiology,

according to R. M. Meyer's goal is, firstly, to establish the affiliation of each word to the system and, secondly, to identify the system-forming, differentiating factor of this system [18, p. 359].

Overall, the dynamic interplay between actual and virtual meanings within a lexical-semantic paradigm is best illustrated by the Khanty word «hul». Its basic meaning of «fish» is firmly anchored in the daily existence and subsistence of the Khanty people, yet its alternative interpretations capture the diverse cultural and metaphorical landscapes of the Khanty world. In addition to improving our understanding of the Khanty language, comprehending these levels of meaning gives us a better understanding of the cultural and environmental conditions that influence it. The way that «hul» moves between these domains with such fluidity – the embodiment of the complex relationships among language, culture, and the natural world – may be witnessed through transformational analysis.

References

1 **Weinrich, H.** Linguistics of lies. Language and modeling of social interaction: a collection of articles. – Moscow : Progress, 1987. – 44–87p.

2 **Paducheva, E. V.** On the semantics of syntax: materials for transformations grammar of Russian language. Russian Academy of Sciences, All-Russian. in-t scientific. and tech. information. Ed. 2nd, ispr. and add. – Moscow : URSS KomKniga, 2007. – 293 p.

3 **Peshkovsky, A. M.** Selected works. – Moscow : Uchpedgiz, 1959. – 252 p.

4 **Normanskaja, Ju.** Khanty dialects in unpublished materials by G. F. Miller. // International Journal of Arts Humanities and Social Sciences Studies. 8(6). – 2023. – P. 45.

5 **Соловар, В. Н.** Семантика глаголов вращения в хантыйском языке. Полилингвиальность и транскультурные практики. – 20(2). – 2023. – С. 271–282. – https://doi.org/10.22363/2312-8127-2023-20-2-271-282.

6 **Ванеян, С. и др.** Глаголы падения в хантыйском языке. Acta Linguistica Petropolitana. Труды ИЛИ РАН. – 16(1). – 2020. – С. 435–461.

7 **Шиянова, А. А.** Семантика прилагательных хантыйского языка, характеризующих погодные явления. // Теоретическая и прикладная лингвистика. – 7(2). – 2021. – С. 169–178. – https://doi.org/10.22250/24107190_2021_7_2_169_178.

8 **Fejes, L.** The place of «Southwestern» Khanty among the Khanty Dialects : Testimony of Metadata and Lexicon // ESUKA–JEFUL. – 13(2). – 2022 – P. 119–149.

9 **Lelkhova, F. M.** Imperative Interjometies in the Vakhov Dialect of the Khanty Language. // Nizhnevartovsk Philological Bulletin. – 9(1). – 2024. – P. 46–54.

10 **Fedotova, I, et al.** Диалектное членение хантыйского языка по данным базисной лексики. // Ural-Altaic Studies, 2023. – https://doi.org/10.37892/2500-2902-2022-47-4-117-166.

11 **Shcherba, L. V.** The language system and speech activity. 2nd ed., ster. – Moscow : URSS. 2004. – 427 p.

12 **Mednikova, E. M.** The meaning of the word and methods of its description : [Based on the material of modern English]. – Moscow : Higher School, 1974. – 202 p.

13 **Krivchenko, E. L.** On the concept of «semantic field» and methods of its study E. L. Krivchenko. // Philological sciences, 1973. – P. 99–103.

14 **Koseriu, E.** Lexical solidarity. Questions of educational lexicography : [Collection of articles]. – Moscow : Publishing House of Moscow. University, 1969. – P. 93–104.

15 **Trier, J.** Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. – Heidelberg : Winter, Bd. 1. 1931. – 347 p.

16 **Porzig, W.** Das Wunder des sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisseder modernen Sprachnissenschaft. – Bern – München : Francke, 1967. – 424 p.

17 **Крушевский, Н. В.** Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – С. 65.

18 **Meyer, R. M.** Bedeutungssysteme. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. – Göttingen, Bd. 43. – H. 4. – 1910. – P. 352–368.

References

1 **Weinrich, H.** Linguistics of lies. Language and modeling of social interaction: a collection of articles. – Moscow : Progress, 1987. – 44–87 p.

2 **Paducheva, E. V.** On the semantics of syntax : materials for transformations grammar of Russian language. // Russian Academy of Sciences, All-Russian. in-t scientific. and tech. information. Ed. 2nd, ispr. and add. – Moscow : URSS KomKniga, 2007. – 293 p.

3 **Peshkovsky, A. M.** Selected works. – Moscow : Uchpedgiz, 1959. – 252 p.

4 **Normanskaja, Ju.** Khanty dialects in unpublished materials by G. F. Miller. // International Journal of Arts Humanities and Social Sciences Studies. – 8(6). – 2023. – P. 45.

5 **Solovar, V. N.** Semantika glagolov vrashheniya v xanty`jskom yazy`ke. [Semantics of rotation verbs in the Khanty language // Polilingvial`nost` i transkul`turny`e praktiki [Polylingualism and transcultural practices]. – 20(2). – 2023. – P. 271–282. – https://doi.org/10.22363/2312-8127-2023-20-2-271-282 [In Russian].

6 **Vaneyan, C. i dr.** Glagoly` padeniya v xanty`jskom yazy`ke [Verbs of falling in the Khanty language] // Acta Linguistica Petropolitana. Trudy` ILI RAN. – 16(1). – 2020. – P. 435–461.

7 **Shiyanova, A. A.** Semantika prilagatel`ny`x xanty`jskogo yazy`ka, xarakterizuyushhix pogodny`e yavleniya [Semantics of adjectives of the Khanty language characterizing weather phenomena] // Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika. – 7(2). – 2021. – P. 169–178. – https://doi.org/10.22250/2410-7190_2021_7_2_169_178.

8 **Fejes, L.** The place of «Southwestern» Khanty among the Khanty Dialects : Testimony of Metadata and Lexicon // ESUKA– JEFUL. – 13(2). – 2022 – P. 119–149.

9 **Lelkhova, F. M.** Imperative Interjometies in the Vakhov Dialect of the Khanty Language. Nizhnevartovsk Philological Bulletin. – 9(1). – 2024. – P. 46–54.

10 **Fedotova I, et al.** Dialektnoye chleneniye khantyiskogo yazyka po dannym bazisnoi leksiki [The dialect division of the Khanty language according to the data of the basic vocabulary]. Ural-Altaic Studies, 2023. – https://doi.org/10.37892/2500-2902-2022-47-4-117-166.

11 **Shcherba, L. V.** The language system and speech activity. 2nd ed., ster. – Moscow : URSS, 2004. – 427 p.

12 **Mednikova, E. M.** The meaning of the word and methods of its description : based on the material of modern English. – Moscow : Higher School, 1974. – 202 p.

13 **Krivchenko, E. L.** On the concept of «semantic field» and methods of its study E. L. Krivchenko // Philological sciences, 1973. – P. 99–103.

14 **Koseriu, E.** Lexical solidarity. Questions of educational lexicography : collection of articles. – Moscow : Publishing House of Moscow. University, 1969. – P. 93–104.

15 **Trier, J.** Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg: Winter, Bd. 1, 1931. – 347 p.

16 **Porzig, W.** Das Wunder des sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisseder modernen Sprachnissenschaft. – Bern – München : Francke, 1967. – 424 p.

17 **Krushevskij, N. V.** Ocherk nauki o yazy`ke [An essay on the science of language]. – Kazan`, 1883. – P. 65.

18 **Meyer, R. M.** Bedeutungssysteme. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. – Göttingen, Bd. 43. – H. 4. – 1910. – P. 352–368.

Received 31.01.25.
Received in revised form 04.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

*Р. А. Вафеев[1], Р. Ж. Саурбаев[2], *Ф. Т. Ереханова[3],*
Л. Ю. Погожева[4], Н. Р. Омаров[5]
[1]Түймен мемлекеттік университеті,
Ресей Федерациясы, Түймен қ.;
[2,4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Орталық Азия инновациялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;
[5]Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
31.01.25 ж. баспаға түсті.
04.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ХАНТЫ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ «HUL» («БАЛЫҚ») СӨЗІНІҢ ВИРТУАЛДЫ ЖӘНЕ АКТУАЛДЫ МАҒЫНАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада ханты тілінің лексика-семантикалық парадигмасындағы «hul» («балық») сөзінің «далалық» зерттеу моделі балық аулау лексикасы әзірлеген «виртуалды» және «актуалды» мағыналарының мазмұны ашылады. Бұл мақала ханты тілінің лексика-семантикалық парадигмасына назар аудара отырып, оның өзекті (контекстік) және виртуалды (потенциалды) мағыналарын қарастыру арқылы хулдың рөлі мен мағынасын ашуды мақсат етеді. Сондай-ақ ханты тілінің лексикалық-семантикалық өрісіндегі «хул» («балық») сөзінің виртуалды және нақты мағыналарын зерттеуге бағытталған. Бұл мақсатқа жету үшін «хул» сөзін оның ерекше және жалпы мағынасынан, тіл және қарым-қатынас тұрғысынан қарастыру қажет. Осы орайда тілдің лексикалық құрамы жай сөздердің кездейсоқ жинағы емес, оның өзіне ғана тән құрылымы бар ұйымдасқан тұтастық екенін атап өткен жөн. Зерттеуде деректану, этнолингвистикалық және этимологиялық талдау, салыстырмалы тарихи талдау және диахрондық зерттеулер қолданылды. Зерттеу нәтижелері ханты тіліндегі балық аулау

лексикасының функционалдық-семантикалық талдауы кең орнының өзегі мен шеткі бөлігінің түгендеу құрамын анықтағанын көрсетеді. Авторлар хантылықтардың күнделікті өмірі мен күнкөріс әдістері «балық» мағынасында іргелі болғанымен, оның әртүрлі мағыналары хантылық дүниетанымның бір бөлігі болып табылатын мәдени және метафоралық орталардың алуан түрлілігін қамтиды деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: виртуалды мағына, актуалды мағына, парадигма, коммуникацияның жасанды жағдайы, диалект, лексика-семантикалық құрылымның сегменттелуі, перифериялық құрылғылар.

*Р. А. Вафеев[1], Р. Ж. Саурбаев[2], *Ф. Т. Ереханова[3],*
Л. Ю. Погожева[4], Н. Р. Омаров[5]
[1]Тюменский государственный университет,
Российская Федерация, г. Тюмень;
[2,4]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Центрально-Азиатский
инновационный университет,
Республика Казахстан, г. Шымкент;
[5]Павлодарский педагогический
университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 31.01.25.
Поступило с исправлениями 04.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

ФУНКЦИЯ ВИРТУАЛЬНОГО И АКТУАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА «HUL» («РЫБА») В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ ХАНТИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье раскрывается содержание «виртуального» и «актуального» значения слова «hul» («рыба») в лексико-семантической парадигме хантыйского языка, разработанной с помощью «полевой» исследовательской модели рыболовной лексики. Сосредоточившись на лексико-семантической парадигме хантыйского языка, данная статья ставит своей целью раскрыть роль и значение слова «hul», рассматривая его актуальные (контекстуальные) и виртуальные (потенциальные) значения. Также ставится задача исследовать виртуальные и реальные значения слова «hul» («рыба») в лексико-

семантическом поле хантыйского языка. Для достижения этой цели необходимо рассмотреть слово «hul» как с его конкретных, так и с общих значений, с точки зрения языка и коммуникации. В этой связи важно отметить, что лексический состав языка представляет собой не просто случайный набор слов, а организованное целое со своей собственной уникальной структурой. Исследование использовало исследование источников, этнолингвистический и этимологический анализ, сравнительно-исторический анализ и диахроническое исследование. Результаты исследования показывают, что функциональный и семантический анализ рыболовной лексики в хантыйском языке установил состав инвентаря ядра и периферии поля. Авторы приходят к выводу, что, хотя повседневная жизнь и способы ведения хозяйства хантов являются основополагающими для значения слова «рыба», его различные значения отражают разнообразие культурных и метафорических сред, которые являются частью мировоззрения хантов.

Ключевые слова: виртуальное значение, актуальное значение, парадигма, искусственная ситуация общения, диалект, сегментация лексико-семантической структуры, периферия.

МРНТИ 17.82.10

https://doi.org/10.48081/KGWY1083

***Е. П. Гаранина**
Павлодарский педагогический
университет имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4134-0445
*e-mail: kate1917@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ В СТРУКТУРЕ ЛИРИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В данной статье рассматривается роль вещной художественной детали в стихотворениях двух современных поэтесс: О. Н. Григорьевой и И. А. Кабыш. Для изучения взяты два стихотворения с одинаковой художественной деталью – варенье. В работе рассмотрены общие характеристики и классификация художественной детали; рассмотрено структурное, художественное и эмоциональное значение данной конкретной детали, её связь с образом лирической героини и лирическим пространством и временем. Таким образом, вещная деталь проанализирована как значимая часть образной системы текстов и вписана в систему важных для данных стихотворений антитез: «зима – лето», «дом – внешнее пространство», «тепло – холод», «жизнь – смерть». Также в статье проведено сравнение художественного значения детали «варенье» в традициях русской поэзии и в двух рассмотренных стихотворениях. В результате в статье делается вывод о том, что варенье как деталь в изученных стихотворениях имеет не только вещественное, но и универсальное символическое значение, а также отражает авторскую индивидуальность. В статье использован метод структурно-семантического анализа, а также элементы сравнительного метода (при сопоставлении изучаемых стихотворений).

Ключевые слова: современная поэзия, художественная деталь, структура произведения, антитеза, символическое значение.

Введение

Деталь является важной частью художественного мира произведения. С одной стороны, чем более детализирован художественный мир, тем

более «реальным» он выглядит, тем сильнее художественная реальность приближается к физической реальности по производимому впечатлению. С другой стороны, в тех произведениях, где деталей немного (или даже минимальное количество), на каждую из деталей ложится особая смысловая и структурная нагрузка. Те или иные детали могут соотносится с определённым литературным направлением или течением, творчеством конкретного автора, выражать те или иные идеи, производить эмоциональное воздействие на читателя. Таким образом «выразительная подробность» (как определяется деталь в словарях литературоведческих терминов) [1, с. 66]; [2, с. 54] имеет большое значение в построении художественного мира произведения и в восприятии его читателем, в связи с чем анализ художественных деталей представляет исследовательский интерес.

Художественные детали многочисленны, соответственно, разнообразны и их классификации. Например, Л. М. Крупчанов выделяет «словесные, портретные, предметные, психологические, пейзажные детали» [3, с. 227].

Похожая классификация разработана и А. Б. Есиным, по мнению которого «детали делятся на внешние и психологические, а внешние, в свою очередь, на пейзажные, портретные и вещные», при этом он отмечает, что это деление носит несколько условный характер, так как «внешняя деталь легко может перейти в разряд психологической, выполняя роль психологической или эмоциональной характеристики персонажа» [4, с. 98]. Вероятно, в таких случаях можно говорить о функциях художественной детали: внешние детали могут выполнять не только изобразительную функцию, но и функцию психологическую.

Ситуация, когда детали внешнего мира выполняют в произведении и психологические функции, встречается очень часто. Более того, для некоторых поэтов и писателей это может быть яркой приметой индивидуального стиля. Характерным примером может служить начало романа И. А. Гончарова «Обломов», не просто наполненное, а почти перегруженное большим количеством вещных деталей, которые характеризуют и социальное, и финансовое, и психологическое состояние героя. С особым способом использования внешних деталей часто связывают новаторство ранней лирики Анны Ахматовой, в стихах которой обыденные, бытовые детали фиксируют переживание и сиюминутное настроение лирической героини.

Детали внешнего мира также могут выполнять и символическую роль. Среди них выделяются детали, чья символическая роль носит общекультурный характер; символическое значение этих деталей закреплено и общеизвестно. К таким деталям можно отнести, например, полумесяц для восточной культуры или крест (в том числе – нательный крест или крест как архитектурную деталь) для культуры европейской. Изучению таких

общекультурных деталей-символов посвящены многочисленные работы: статьи, монографии, словари и энциклопедии (см., например, [5; 6; 7; 8]).

Однако не меньший интерес представляет собой изучение индивидуальных авторских символических деталей. В качестве индивидуального авторского символа может использоваться самая неожиданная деталь, в том числе – предельно бытовая, обыденная, часто не имеющая общего закреплённого культурного значения. Такая деталь является приметой индивидуального авторского стиля, выражая меру авторской оригинальности. В данной статье такой деталью выступает варенье в стихотворениях русских поэтов.

На эту идею нас натолкнула интересная подробность, связанная с адаптацией очень известной детской книги – «Карлсон, который живёт на крыше» шведской писательницы Астрид Линдгрен. Дело в том, что в книге любимое блюдо Карлсона – мясные тефтельки (что сохранено и в русском переводе книги). Однако в очень известном советском мультфильме 1968 года никаких тефтелек нет. Они заменены на варенье, так как шведское национальное блюдо – мясные тефтельки – ничего не говорило русским зрителям, тогда как у варенья был совершенно понятный и близкий зрителям образ.

И действительно, если посмотреть на русскую литературу, то можно обнаружить, что варенье нередко упоминается в ней как вещная (если пользоваться определением А. Б. Есина) деталь. Можно вспомнить, например, варенье в «Евгении Онегине» А. С. Пушкина («Простая, русская семья, // К гостям усердие большое, // Варенье, вечный разговор // Про дождь, про лён, про скотный двор…» [9, с. 53]) или в «Отцах и детях» И. С. Тургенева («…на окнах банки с прошлогодним вареньем, тщательно завязанные, сквозили зелёным светом; на бумажных их крышках сама Фенечка написала крупными буквами «кружовник»; Николай Петрович любил особенно это варенье» [10, с. 25]); вишнёвое варенье подают в доме Фёдора Павловича Карамазова в романе «Братья Карамазовы» Ф. М. Достоевского, «особым способом, без добавления воды» варят варенье в семье Щербацких в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина» (и этот способ Кити пытается внедрить в доме Левина, утверждая тем самым права жены) и т.д. Интересно заметить, кстати, что в первой из приведённых цитат варенье стоит в ряду деталей, которые описывают национальный, «русский», колорит семьи Лариных: гостеприимство, разговоры о сельском хозяйстве и угощение гостей вареньем стоят в одном ряду.

Материалы и методы

Материалом для данной статьи послужили два стихотворения двух современных поэтесс, пишущих на русском языке: российской поэтессы Инны Александровны Кабыш и казахстанской Ольги Николаевны

Григорьевой. Стихотворение И. А. Кабыш «Кто варит варенье в июле…» входит в лирическую книгу с одноимённым названием (издана в 2018 году). Стихотворенье О. Н. Григорьевой «Снимаю нарядные туфли…» входит в лирический сборник «Никогданеповторенье» (издан в 2017 году). В работе использован метод структурно-семантического анализа (для рассмотрения образной структуры произведений) и сравнительный метод при сопоставлении произведений.

Результаты и обсуждение

На сопоставление этих двух стихотворений наталкивает несколько обстоятельств. Во-первых, они оба написаны женщинами-поэтессами. Во-вторых, они вышли в свет почти одновременно: стихотворение И. А. Кабыш в 2018 году, а О. Н. Григорьевой в 2017 году. В-третьих, в обоих стихотворениях центральная вещная деталь – это варенье. Однако художественный и символический смысл, заложенный в эту деталь в двух произведениях, схож только отчасти. Несмотря на некоторую художественную близость текстов И. А. Кабыш и О. Н. Григорьевой в целом в смысловом отношении они значительно отличаются.

Стихотворение И. А. Кабыш «Кто варит варенье в июле…» состоит из трёх строк по восемь стихов каждая. Первая строка стихотворения (по которой оно и называется, отдельного заглавия текст не имеет) дословно повторяется ещё дважды – в начале второй и третьей строф, и с небольшими изменениями («Кто варит варенье в России…» [11, с. 33]) – как предпоследний стих третьей строфы. Этот рефрен задаёт художественный строй стихотворения – на бытовой, обыденной детали «варит варенье» базируется и образная система текста, и его смысл. Варенье как деталь задаёт и хронотопические характеристики текста (ибо данное стихотворение обладает определённым лирическим хронотопом), и особенности лирического героя, и – что самое интересное – социальный и гражданский контекст стихотворения.

Время и пространство в этом стихотворении – это время, когда традиционно варят варенье: лето, июль. Устойчивая ассоциация «варенье – лето» часто присутствует в детских стихах или в стихах о детях, где варенье изображается как традиционная и любимая летняя сладость. Можно вспомнить, например, стихотворение М. И. Цветаевой «Ах, золотые деньки…», в котором варенье, с одной стороны, часть летнего деревенского пейзажа, а другой – часть «детского мира»:

Ах, золотые деньки!
Где уголки потайные,
Где вы, луга заливные
Синей Оки?

Старые липы в цвету,
К взрослому миру презренье
И на жаровне варенье
В старом саду…

Детство верни нам, верни
Все разноцветные бусы, –
Маленькой мирной Тарусы
Летние дни [12, с. 52–53].

Или стихотворение В. Полозковой «У бабушки растёт на даче виноград…», в котором можно отметить те же мотивы: детство, летний – на этот раз дачный – пейзаж и варенье как деталь этого пейзажа:

у бабушки растёт на даче виноград.
вокруг беседки сплошь, сиреневый и кислый,
и в нём сверчки поют и птицы говорят,
и я играю в нём или лежу без мыслей.

у бабушки стоит в гостиной патефон:
в нем марк бернес поет и леонид утёсов.
под голоса былых таинственных времён
варенье варим мы из спелых абрикосов [13, с. 13].

Можно отметить, что в процитированных стихотворениях варенье – это часть не просто летнего, но идиллического пейзажа, наполненного, как это характерно для идиллии, спокойствием и гармонией.

В стихотворении И. А. Кабыш варенье связано не просто с летом, но со знойным, жарким летом. В стихотворении его варят «в чаду, на расплавленной кухне» [11, с. 33]. Лирическое пространство этого стихотворения не имеет ничего общего с идиллией. Это пространство замкнутое, ограниченное и очень узнаваемое. В отличие от процитированных выше стихотворений М. И. Цветаевой и В. Полозковой, в стихотворение И. А. Кабыш заложен не детский, но женский взгляд: ощущения от жаркого «чада» прекрасно знакомы любой женщине, которая в июльскую жару варит варенье на маленькой «расплавленной» кухне. «Женским» взглядом лирической героини объясняется и «любовник» в первой строфе:

Кто варит варенье в июле,
тот жить собирается с мужем,
уж тот не намерен, конечно,
с любовником тайно бежать [11, с. 33].

Образ лирической героини стихотворения построен на антитезе: героиня, которая варит варенье, противопоставляется женщине, которая

может сбежать с любовником, и человеку, который способен уехать на Запад и купить билет в Штаты:

Кто варит варенье в июле
в чаду на расплавленной кухне,
уж тот не уедет на Запад
и в Штаты не купит билет… [11, с. 33]

Варенье становится в стихотворении символом постоянства и укоренённости в своей семье («Кто варит варенье в июле, // тот жить собирается с мужем…»), в своей стране и – в самом универсальном смысле – укоренённости в жизни:

Кто варит варенье в июле,
тот жить собирается долго,
во всяком уж случае зиму
намерен перезимовать… [11, с. 33]

Как центральная материальная деталь варенье тянет за собой цепочку ассоциаций: сладость, дом, тепло. Варенье как центральная композиционная деталь становится центром устойчивого мира, дома и семьи.

В последней строфе стихотворения варенье приобретает и символическое значение, связанное с Россией, родиной лирической героини. В этой последней строфе варенье как деталь становится организующим центром, при том, что вся композиция строфы построена на антитезах «Россия – Запад, Штаты», «лето – зима», «сугробы – смородинный запах» и в конечном итоге «жизнь – смерть»:

Кто варит варенье в июле
в чаду на расплавленной кухне,
уж тот не уедет на Запад
и в Штаты не купит билет,
тот будет по мёртвым сугробам
ползти на смородинный запах…
Кто варит варенье в России,
тот знает, что выхода нет [11, с. 33].

Последняя строфа стихотворения обладает определённой амбивалентностью. С одной стороны, Россия изображается в ней как страшное, холодное, зимнее пространство с «мёртвыми сугробами». Остаться в этом пространстве – попасть в ситуацию, из которой «выхода нет». С другой стороны, этому пространству противостоит дом, в котором пахнет смородиновым вареньем. Этот запах даёт лирической героине надежду и способность противостоять холоду, зиме и смерти. Таким образом, в стихотворении И. А. Кабыш такая вполне бытовая деталь как варенье раскрывается через сложную систему гораздо более универсальных, в

какой-то мере даже философских ассоциаций, в эмоциональном плане амбивалентно окрашенных.

Лирический хронотоп стихотворения О. Н. Григорьевой отчасти схож с лирическим хронотопом И. А. Кабыш. В нём точно так же можно выделить антитезу «зима – лето» и образ горячей летней кухни:

Июльские душные кухни
Подобны кошмару и аду [14, с. 39].

Эпитет «душные» явно соотносится с эпитетом «расплавленная» в стихотворении И. А. Кабыш и тоже передаёт атмосферу горячей кухни, на которой в жару на раскалённой плите варится варенье. В стихотворении О. Н. Григорьевой этот эпитет усиливается ещё и сравнением «подобны кошмару и аду».

Как и у И. Кабыш в стихотворение О. Григорьевой заложен женский взгляд на пространство и ситуацию:

Снимаю нарядные туфли,
Стираю губную помаду… [14, с. 39]

Лирическая героиня, заходя домой, избавляется от того, что украшало её во внешнем мире: нарядные туфли, губная помада – и становится хозяйкой. Вторая строфа стихотворения – это продолжение ситуации, заложенной в первой строфе:

Здесь будущих пиршеств изнанка,
Здесь жарится-парится время,
И годы сливаются в банки
Под видом желе и варенье [14, с. 39].

«Здесь» – это на кухне, но в этой строфе бытовые детали: на кухне варятся желе и варенье, – как и в стихотворении И. А. Кабыш, приобретают более широкое, философское, значение. Варенье и желе становятся метафорой времени, которое консервируется в банках.

Ещё одно сходство между двумя стихотворениями – это антитеза «зима – лето». В стихотворении О. Н. Григорьевой эта антитеза появляется в последней третьей строфе:

…Но как это все ни печально,
А сладостно будет при этом
Добавить к январскому чаю
Пахучего знойного лета! [14, с. 39]

Варенье в этой строфе становится символом и воплощением лета, которое можно добавить в чай – и тем самым воскресить ощущение жарких летних дней. Интересно, что у О. Н. Григорьевой варенье так же, как и у И. А. Кабыш, ассоциируется с запахом – «пахучего» лета.

Таким образом, можно видеть, что оба стихотворения обладают определённым образным и структурным сходством: в них заложен женский взгляд, пространство дома в них противопоставляется внешнему пространству, варенье является не просто бытовой вещной деталью, но в контексте стихотворения приобретает символический смысл.

Однако эмоциональная окраска стихотворений не схожа. Стихотворению И. А. Кабыш присуще отчётливое трагическое звучание, соединённое с иронией и чувством надежды. Стихотворение О. Н. Григорьевой в эмоциональном отношении гораздо более светлое, в нём нет ни трагичности, ни горькой иронии, максимум – некоторая меланхолия от ощущения пролетающего лета («…Но как это всё ни печально…» [14, с. 39]). Но даже эта меланхолия смягчается мыслью о том, что прошедшее лето сохраняется в банке варенья.

Выводы

Таким образом, на примере стихотворений И. А. Кабыш и О. Н. Григорьевой можно видеть, как бытовая вещественная деталь может стать смысловым и структурным центром лирического произведения. Варенье, как уже говорилось выше, – это традиционная бытовая деталь в произведениях русской литературы. В качестве традиционной детали оно имеет закреплённое значение, ассоциируясь с летом и детством (или воспоминанием о детстве), домашним уютом и теплом. Однако это традиционное закреплённое значение в лирике каждого поэта может трансформироваться в ту или иную образную, смысловую или эмоциональную сторону.

Если говорить о рассмотренных стихотворениях, то можно отметить, что О. Н. Григорьева ближе к традиционному толкованию детали «варенье» – с ней в стихотворении ассоциируются домашний уют и тепло. Тогда как у И. А. Кабыш смысловое и эмоциональное значение этой детали, скорее, выбивается из традиционного ряда, приобретая амбивалентный характер.

Список использованных источников

1 **Белокурова, С. П.** Словарь литературоведческих терминов [Текст]. – СПб. : Паритет, 2006. – 314 с.

2 **Русова, Н. Ю.** Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению [Текст]. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 301 с.

3 **Крупчанов, Л. М.** Введение в литературоведение : учебник для вузов [Текст]. – М. : Юрайт, 2013. – 479 с.

4 **Есин, А. Б.** Принципы и приёмы анализа литературного произведения : учебное пособие [Текст]. – М. : Наука : Флинта, 2010. – 248 с.

5 **Grana, C.** Fact and Symbol. Essays in the Sociology of Art and Literature Edited [Text]. – New York : Routledge, 2020. – 212 p.

6 **Cirlot, J. E.** Dictionary of Symbols [Text]. – Moscow : REFL-book Publ., 1994. – 601 p.

7 **Langacker, R. W.** Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. [Electrons resource]. – Available at: http://www.degruyter.com/view/product/12191 (Accessed 12 Nov 2020).

8 **Godfrey, L. Ch.** The Devotional Significance of the Cross in Medieval Literature [Text], 2014. Electronic Theses and Dissertations [Electronic resource]. – https://egrove.olemiss.edu/etd/1195.

9 **Пушкин, А. С.** Евгений Онегин [Текст]. – М. : ДА!Медиа, 2014. – 211 с.

10 **Тургенев, И. С.** Отцы и дети [Текст]. – М. : ДА!Медиа, 2014. – 133 с.

11 **Кабыш, И. А.** Кто варит варенье в июле [Текст]. – М. : Эксмо, 2018. – 80 с.

12 **Цветаева, М. И.** Стихотворения и поэмы [Текст]. – Л. : Советский писатель, Ленингр. отд-е, 1990. – 822 с.

13 **Полозкова, В.** Стихи из онлайн [Текст]. – М. : Электронный сборник, 2018. – 13 с.

14 **Григорьева, О. Н.** Никогданеповторенье [Текст]. – Павлодар : Дом печати, 2017. – 588 с.

References

1 **Belokurova, S. P.** Slovar` literaturovedcheskih terminov [Dictionary of literary terms] [Text]. – St. Petersburg : Paritet, 2006. – 314 p.

2 **Rusova, N. Yu.** Terminologicheskij slovar`-tezaurus po literaturovedeniyu [Terminological dictionary-thesaurus on literary criticism] [Text]. – Moscow : Flinta : Nauka, 2004. – 301 p.

3 **Krupchanov, L. M.** Vvedenie v literaturovedenie : uchebnik dlya vuzov [Introduction to literary criticism : a textbook for universities] [Text]. – Moscow : Yurajt, 2013. – 479 p.

4 **Esin, A. B.** Principy i priyomy analiza literaturnogo proizvedeniya : uchebnoe posobie [Principles and techniques of analyzing a literary work : a textbook] [Text]. – Moscow : Nauka : Flinta, 2010. – 248 p.

5 **Grana, C.** Fact and Symbol. Essays in the Sociology of Art and Literature Edited [Text]. – New York : Routledge, 2020. – 212 p.

6 **Cirlot, J. E.** Dictionary of Symbols [Text]. – Moscow : REFL-book Publ., 1994. – 601 p.

7 **Langacker, R. W.** Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. [Electrons resource]. – Available at: http://www.degruyter.com/view/product/12191 (Accessed 12 Nov 2020).

8 **Godfrey, L. Ch.** The Devotional Significance of the Cross in Medieval Literature [Text], 2014. [Electronic Theses and Dissertations] [Electrons resource]. – https://egrove.olemiss.edu/etd/1195.

9 **Pushkin, A. S.** Evgenij Onegin [Evgenij Onegin] [Text]. – Moscow : DA!Media, 2014. – 211 p.

10 **Turgenev, I. S.** Otcy i deti [Fathers and sons] [Text]. – Moscow : DA!Media, 2014. – 133 p.

11 **Kabysh, I. A.** Kto varit varenje v iyule [Who makes jam in July] [Text]. – Moscow : Eksmo, 2018. – 80 p.

12 **Czvetaeva, M. I.** Stihotvoreniya i poemy [Poems and poems] [Text]. – Leningrad : Sovetskij pisatel`, Leningr. otd-e, 1990. – 822 p.

13 **Polozkova, V.** Stihi iz onlajn [Poems from online] [Text]. – Moscow : Elektronnyj sbornik, 2018. – 13 p.

14 **Grigorjeva, O. N.** Nikogdanepovtorenje [Nikogdanepovtorenje] [Text]. Pavlodar : Dom pechati, 2017. – 588 p.

Поступило в редакцию 28.11.24.
Поступило с исправлениями 17.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

**Е. П. Гаранина*
Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
28.11.24 ж. баспаға түсті.
17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬ

Бұл мақалада екі заманауи ақынның өлеңдеріндегі заттық көркемдік бөлшектердің рөлі қарастырылады: О. Н. Григорьева және И. А. Кабыш. Зерттеу үшін бірдей көркем бөлшектері бар екі өлең – джем алынды. Жұмыста көркем бөлшектің жалпы сипаттамалары мен жіктелуі қарастырылады. Сондай-ақ, осы нақты бөлшектің құрылымдық, көркемдік және эмоционалдық

маңызы, оның лирикалық кейіпкер бейнесімен және лирикалық кеңістік пен уақытпен байланысы қарастырылады. Осылайша, нақты деталь бейнелі мәтін жүйесінің маңызды бөлігі ретінде талданады. Ол осы өлеңдер үшін маңызды антитезалар жүйесіне жазылған: «қыс – жаз», «үй – сыртқы кеңістік», «жылу – суық», «өмір – өлім». Сондай-ақ, мақалада орыс поэзиясының дәстүрлеріндегі және қарастырылған екі өлеңдегі «джем» бөлшектерінің көркемдік мәні салыстырылды. Нәтижесінде, мақалада джем зерттелген өлеңдердегі деталь ретінде тек нақты ғана емес, сонымен қатар Әмбебап символдық мағынаға ие және автордың даралығын көрсетеді деген қорытынды жасалады. Мақалада құрылымдық-семантикалық талдау әдісі, сондай-ақ салыстырмалы әдіс элементтері (зерттелген өлеңдерді салыстыру кезінде) қолданылады.

Кілтті сөздер: қазіргі поэзия, көркем деталь, шығарманың құрылымы, антитеза, символдық мағына

**Ye. P. Garanina*
Pavlodar Pedagogical University
named after A. Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 28.11.24.
Received in revised form 17.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

ARTISTIC DETAIL IN THE STRUCTURE OF A LYRIC WORK

This article examines the role of material artistic detail in the poems of two modern poetesses: O. N. Grigorieva and I. A. Kabysh. Two poems with the same artistic detail – jam – were taken for study. The paper examines the general characteristics and classification of an artistic detail; examines the structural, artistic and emotional significance of this particular detail, its connection with the image of a lyrical heroine and lyrical space and time. The material detail is analyzed as a significant part of the figurative system of texts and is inscribed in the system of antitheses important for these poems: «winter – summer», «house – outer space», «heat – cold», «life – death». The article also compares the artistic significance of the detail «jam» in the traditions of Russian poetry and in the two poems considered. As a result, the article concludes that

jam as a detail in the studied poems has not only a material, but also a universal symbolic meaning, and also reflects the author's personality. The article uses the method of structural and semantic analysis, as well as elements of the comparative method (when comparing the studied poems).

Keywords: modern poetry, artistic detail, structure of the work, antithesis, symbolic meaning.

ҒТАМР 17.82.10

https://doi.org/10.48081/XMGN4487

М. Т. Джакыпбекова[1], *Ш. А. Кыяхметова[2]
[1,2]І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6375-5257
[2]ORCID: http://orcid.org/0000-0001-9886-471X
*e-mail: aset_shara@mail.ru

І. ЖАНСҮГІРОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҰРМЫСТЫҚ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада Ілияс Жансүгіровтің өлеңдеріндегі этнографизмдердің қолданылу ерекшелігі қарастырылып, олардың көркем мәтіндегі қызметіне және этномәдени мазмұнына талдау жасалды. Ақынның көркем мәтіндерін талдау қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігін, материалдық мәдениетін, этникалық дәстүрін бейнелейтін лексикалық бірліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Ақынның өлеңдерінен дәстүрлі қазақ тұрмысын сипаттайтын, этномәдени мәні бар лексикалық бірліктер анықталып, жинақталған материалдар мал шаруашылығына қатысты атаулар, ат әбзелдері, тағам және еңбек құралдарының атаулары деген тақырыптық топтарға жіктелді, бұлай жіктеу олардың лингвомәдени мәнін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл бірліктердің семантикалық мағынасы лексикографиялық және этнолингвистикалық дереккөздер негізінде нақтыланды. Этнографизмдердің көркем мәтіндегі қолданысы көркемдік-стильдік талдау арқылы қарастырылып, олардың ұлттық дүниетанымды танытудағы, көркем бейне мен ұлттық нақышты айқындаудағы қызметі айқындалды. Зерттеу нәтижесінде І. Жансүгіров өлеңдеріндегі этномәдени лексика тек номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, сонымен қатар этномәдени ақпарат тасымалдаушы және экспрессивтік құрал ретінде көркем мәтіннің мазмұндық-стильдік құрылымына ықпал ететіні дәлелденді. Зерттеу нәтижелері ұлттық поэзиядағы тіл мен мәдениет тұтастығын ашуға бағытталған маңызды қадам болып табылады, әрі этнолингвистикалық құндылықтарды тануға жол ашады.

Кілтті сөздер: этнографизм, этномәдени лексика, ұлттық дүниетаным, қазақ тұрмысы, материалдық мәдениет, этнолингвистика.

Кіріспе

Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығы мен байланысы көркем мәтін құрылымында сақталған этномәдени бірліктер арқылы айқын көрініс табады. «Тіл – тек мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын, ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш сақталады; ұлттық мәдениеттің тірегі – тілде. Қазақ халқының этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен тілде көрініс тапқан» [1, 8-б.].

Этномәдени лексика қай ғылыми бағытта зерттелсе де, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты танытатын мазмұндық-құрылымдық бірлік ретінде маңызды рөл атқарады. Мәселен, тұрмыстық лексиканы осы тұрғыдан ғалым Ж. Манкеева былай етіп сипаттайды: «Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар – қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші» [2, 148-б.].

Этномәдени лексика – өткен тұрмысымызда болған көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың белгілі сенімге, баспанаға, киім-кешекке, тағам атауына, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік ерекшеліктерін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері.

І. Жансүгіров өлеңдеріндегі этномәдени лексиканы зерттеу – ақын шығармаларында көрініс тапқан ұлттық дүниетанымды, тарихи-мәдени құндылықтарды тілдік бірліктер арқылы тануға мүмкіндік береді. Бұл лексикалық қабатты талдау қазақ халқының рухани болмысын бейнелейтін мәдени кодтарды ашуға, сондай-ақ І. Жансүгіров тілінің көркемдік және этнолингвистикалық ерекшеліктерін жүйелеуге негіз болады.

Материалдар мен әдістері

І. Жансүгіровтің өлеңдеріндегі тұрмыстық зат атауларына қатысты лексемалар жүйелі түрде іріктеліп, оларды тақырыптық топтарға бөлу арқылы сипаттамалы әдіс жүзеге асырылды. Бұл тілдік бірліктердің семантикалық мазмұны салалық сөздіктерге сүйене отырып анықталды. Лингвомәдени және компоненттік талдау тәсілдері арқылы зерттелген лексемалардың

ұлттық-мәдени коды мен ішкі құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Салыстырмалы әдіс негізінде лексемалардың дәстүрлі қолданысы мен авторлық интерпретациясындағы ерекшеліктер салыстырылып, олардың мәдени-танымдық мәні ашылды. Осы әдістердің кешенді қолданылуы этнографиялық лексиканың поэтикалық мәтіндегі қызметін тереңнен тануға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Тілдің шежірелік қыры мен танымдық қызметі туралы академик Ә. Қайдар былай дейді: «Кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тек тілінде ғана сақталады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буынға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы келіп жетуі мүмкін» [3, 21-б.]. «Адамзаттың тіршілік еткен кезеңінен бері қай ұлттың болмасын өзінің күнделікті тұрмыстағы тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, тіршілігіне тірек еткен кәсібін ұлттық танымына сай суреттейтін тек сол ұлтқа ғана тән материалдық дүниесінің болатыны заңды құбылыс» [4, 119-б.].

Тұрақты сөз орамдарының мәдени-ұлттық мазмұнын халық тілінің байырғы лексикасының сан алуан сырына байланысты ғалым Н. Уәлиұлы: «Халық өзінің өткен дәуірлердегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Түп төркіні беймәлім сөздердің сәті түсіп, кілті табылғандай болса, көп нәрсені баян етіп, халықтың өткендегі ой-қиялы, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы туралы сыр шертіп тұрады» [5, 12-б.], – дейді. Осы турасында этнограф-ғалым А. Сейдімбек: «Адам баласы болашақ туралы болжауды әуезе көрсе, өткеніне ынтыға назар салады. Себебі, өткен өмір тәжірибесі – адамзат тіршілігінің негізі. Арттағының бәрі де – өмір сабағы. Адамзат әулеті бүгінгі жеткен дәреже деңгейі үшін өткен өмір тәжірибесіне қарыздар», – дейді [6, 12-б.].

Халқымыз тіршілігін ерте заманнан-ақ жылдың төрт маусымында сол маусымдық ерекшеліктеріне қарай қыс – қыстауда, көктемде – көктеуде, жазда – жайлауда, күзде – күзеуде көшпелі кәсіппен өткізген. Ақынның «Жайлау» өлеңінде «Жайлаудың жаз мезгілін елестетіп, Мақтаншақ мінезім бар жұртқа айқайлау» [7, 97-б.] деп ақынның өзі айтқанындай, ақын жадыраған жайма шуақ жаз мезгіліндегі «көк кілем қатипадай жасыл жайлаудың» сипатын, қазақы тұрмысты, жайлаудағы қарапайым елдің тыныс-тіршілігін өлеңіне арқау еткен. Жайлау тірлігі ақын суреттеуінде

«Қаз-қатар ауыл арты **желі байлау» деп басталады.** «Желі – екі қазыққа керілген арқан. Желі түйе, жылқы, сиыр төлдерін қатарластырып байлауға арналады. Желі екі қазықты екі жаққа қиғаштап жерге қағып, арқанды керу арқылы жасалады. Желінің ұзындығы байланатын төлдің санына байланысты болады» [7, 298-б.]. Осы этнографиялық энциклопедияда желіге байланысты түрлі ырымдар келтірілген «Қазақ түсінігінде желі қазыққа керілген арқан ғана емес, ол дәстүрлі ырым-тыйымдар жүйесінде өзіндік мәнге ие этномәдени сегмент ретінде қарастырылады. Қазақтар желі арқанды қастерлеп, оны аттап өтуге, басуға тыйым салған, оны ешкімге бермеген. Ырыс-береке қашады деп сенген. Халық тілінде бұл арқан түрі «желібау» деп те колданыла береді. Дәстүрлі ортада алғаш бие байлағанда желінің казығына май жағылады. Күйеу алғаш ұрын барғанда немесе құдалар келгенде алдарынан желі тарту жоралғысы жасалған. Келген жақ желіден аттап кете алмай, кәде беру арқылы құтылған. Тағы бір айта кететін жайт, әдет-ғұрып заңында жоқ, бірақ ел ішінде тараған жазаның бір түрі – осы желіге байлап таңу» [7, 299-б.]. «Желі» атауы ақын өлеңдерінде төрт рет ұшырасады, «желі арқан» («Қазақ үйдің тұрмысы»), «желі тартып» («Ескі күн»), «желі байладым» («Қорқамын»), «екі желі» («Домбыра») деген тіркестермен беріледі. Желі арқан, желі тартып, желі байладым дегенде «желі» атауы өзінің тура мағынасында, төл байлау үшін тартылатын арқанның қызметі мағынасында қолданылса, «Домбыра» өлеңінде «Екі желі, үш қазық» деп ауыспалы мағынасында береді. Мұндағы «екі желі» деп метафоралық тіркеспен беріп отырғаны – домбыраның қос ішегі, ал қазық дегеннің өзі қандай да болмасын бір нәрсені байлау үшін қолданылатын ағаш немесе темір құрал екенін ескерсек, «үш қазық» ол домбыраның екі құлағы және ішектер бекітілетін түйме (түйін), себебі домбыра ішектері осы құлақ пен түймеге тартылып байланады.

Ақынның «Жайлау» өлеңінде «**Қысырақ үйірленген бөрте бурыл**, Саяқсып шет жайылып емес жуыр» деп суреттеледі». Қысырақ үйірге қосылмаған, құлындамаған бие, сондықтан да ақын оны «саяқсып» (жеке, жалғыз) жуымай, шет жайылып жүр деп суреттейді. Бөрте бурыл – жылқының түсі. «Ахмет Тоқтабайдың «Қазақ жылқысының тарихы» кітабындағы ақпаратқа сүйенсек, көшпенді қазақтар жылқының түсін 300-ге жуық атаумен атаған» [8]. Ә. Қайдардың «Сырға толы түр мен түс» еңбегінде: «Қазақ тілінде жылқының түр-түсіне байланысты арнайы атаулар мен оған қатысты сөздер, сөз тіркестері көп-ақ. Сонымен қатар жылқының түр-түсін, небір көркем бейнесін суреттеу қажет болған жағдайда жаңа атаулар жасап алуға тіліміз өте бейімді», – делінген [9,71-б.] Жылқы түсіне байланысты зерттеу еңбектерде «бөрте, бурыл» деп жылқы түстері жеке қарастырылған, ал ақынның өлеңінде «бөрте бурыл» деген тіркеспен берліген. Негізінде «бурыл – ақ пен көк және аздап қара араласқан жылқы түсі» болса,

«бөрте – көкшіл түс». Ілияс ақынның «бөрте бурыл» дегені – «қара көк» жылқының түсі.

Әсет ақынды алғаш көргенде ақын өз сезімін «Тұңғыш тоғысу» өлеңінде сипаттап жазады. Сол өлеңде «Қақшиып **кежімді кер** кермеде тұр Қатырған, үкілеген, дүлдүл дөнен» деп ақынның астындағы мініп келген атын сипаттаудан бастайды. «Кежім» деген әдемі оюлап жасалған ат жабу болса, «кер» құла мен торы аралығындағы жылқы түсі, ал «керме» – жүріп келген аттарды суыту үшін киіз үй арасына керіп байланатын арқан.

Ертедегі қазақ шеберлерінің өнеріндегі маңызды салалардың бірі – ат әбзелдерін көркемдеп безендіру дәстүрі. Бұл үрдістің тамыры тереңде жатыр және ол көшпелі қоғамның дүниетанымы мен өмір салтындағы жылқының айрықша маңызымен тығыз байланысты. Жылқы – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ғасырлар бойы негізгі көлік құралы ретінде пайдаланылған, кең байтақ даланы еркін шарлап, қашықтықтарды еңсеруге мүмкіндік берген сенімді серігі болды. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бала жастан ерге отырған, шабандоздыққа баулынған жас ұрпақ жылқымен етене байланыста өсіп-жетілді. Жылқыға деген құрмет оның күтіміне, сонымен қатар ат әбзелдерін әсемдеп, эстетикалық талғаммен көркемдеуге деген ұмтылысты қалыптастырды. Осылайша, ат әбзелдерін әшекейлеу шебердің өнері мен қоғамның эстетикалық құндылықтарын тоғыстырған ерекше мәдени феноменге айналды. Бай адамның ат әбзелдері де оның әлеуметтік мәртебесі мен материалдық жағдайының көрінісі ретінде қабылданған. «Жазға салым» өлеңінде:

Жарысып тайлы ұландар ашамайлы,
Тайы ұшып, тепкішегі жалп-жалп етер [10,80-б.], –

деген тұста «ашамай, тепкішек» – деген бір-бірімен байланысты ұғымдар, себебі «ашамай» алғаш атқа отырған балаға арналып жасалған ер болса, «тепкішек» – сол жаңа атқа мініп үйреніп жүрген баланың аяғы үзеңгіге жетпеген жағдайда сол үзеңгінің орнына аяғын салатын дорба, қаптың түрі. Ол дорба баланың аяғына ыңғайланып жасалады. «Ашамай» сөзі ақынның үш өлеңінде кездеседі және барлық жерде «тай» сөзімен тіркесіп келеді. Мысалы: «Ерттетіп бала тайын, ашамайын» («Ескі күн»), «Ашамайлап тай байлап, Тай терлетсем «бай-байлап» («Оқимын»). «Жас бала есі кіріп 4–5 жасқа келгенде оған бәсіре тай тарту етіледі. Егер балаға арналған бәсіре аты үйретіліп, мінуге жарап тұрса, онда баланы соған мінгізеді. Салтанатты түрде үйретілген бәсіре тайға ашамай ерттелінеді» [11, 292-б.]. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында жоғарыдағы жолдар мысалға келтіріліп, «І.Жансүгіровтің өлең жолдары ашамай ерттеген тайға

мініп жарысып жүрген балалардың этнографиялық образын мейлінше қанық суреттеген» деген баға беріледі [11].

«Ұмытсын, көңілім ұмытсын!» өлеңінде «Мінген жастай ершіктеп, Күнді көңілім ұмытсын!» дегенде «ершік» – арбаға немесе шанаға жегілетін аттың арқасына салынатын ер тәрізді жегу әбзелі, ал «ершіктеп» деген сол ершік салу. Бірақ өлең мазмұнында бұл сөз тура мағынасында қолданылып тұрған жоқ, мұнда ақын өткен өмірін санасынан өшіре алмай, қайта-қайта сол күндердің қылаң беріп, санасында жаңғыра беретінін, жадынан өшпейтінін, «миымды ершіктеп алды» деп қапаланып, жан жүйесіндегі күйзелісін суреттеп, «ұмытсыншы сол күнді» деп жанын жұбата өлеңін аяқтайды.

Кез келген халықтың материалдық мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі – оның өмір сүру салты. «Тіл – мәдени болмыстың негізі болып табылады, ол қауымдастықтың әлеуметтік және тарихи контекстерімен тығыз байланысты» [12]. Кең мағынада күнделікті өмірдің мәні деп тамаққа, киім-кешекке, баспанаға, т.б түрлі қажеттіліктерді қамтитын күнделікті тұрмыс-тіршілікті түсінеміз. Тұрмыстық заттарға халықтың негізгі кәсібіне байланысты еңбек құралдары, үй ішіндегі тұтыну бұйымдары, ыдыс-аяқ түрлері мен тағам атаулары жатады.

«Орақ науқаны» өлеңінде «Ине іліп, күміс тізген жиде шамкес, Үскі алып аулақ жүрлеп боп тұр әуре» деген жолдардағы «үскі» – үлкен біздің атауы, бірақ бұл өлеңде үскі тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада суреттелген. Егіншілік науқанындағы қым-қиғаш тіршілікті, пісіп тұрған өнімдерді ақын қазақы тұрмыстағы заттармен астастыра суреттеген. Өлеңде егін пісіп, сары тары басын иіп (басы дәнге толған соң), сұлу сұлы судырлап, шамкес жиде (қыңыр мінезді) үскіні алып ешкімді жолатар емес дейді. Піскен бидай өткір мұртын тікірейтсе, күнбағыс бойжеткендей **кәмшетін шекесіне шекірейтіп** алыпты дейді. «Қозыдай қауын, қарбыз **көгендегі**» дегенде тағы да ұлттық танымымызға жақын малдың төлін байлайтын көген (арқан) атауын пайдаланып, жерде қаз-қатар пісіп теңкиіп жатқан қауын-қарбызды ұзын арқанға байланған қозыға теңеп суреттейді.

Ақынның «Ойлану» өлеңінде адамның терең тебіреніс үстіндегі ішкі күйзелісі мен жан дүниесінің толқуы ұлттық ұғымдармен астасқан поэтикалық бейнелер арқылы суреттеледі. Шығармада сан түрлі ой толқыны мен сезім сергелдеңі көркем тілмен өрнектелген:

Ойлану – кейде **наркескен,**
Жүректі сара тіледі.
Ойланбасаң жаның жай,
Қысыла **қында** жүреді.
Ойлану – кейде **айбалта,**
Айыра айдай шабады.

Ойланбаса тотығад,
Топырақта қалады.
Ойлану – **өткір ұстара,**
Кейде **кеуіл кертеді.**
Кертілсе тамад тамшы бал,
Тамса шекті шертеді [10,148-б.].

Өлең мәтініне зер салсақ, құрал атаулары өздерінің тікелей қолданылатын орнында емес, астарлы мағынада метафоралық тәсілмен, «ой – наркескен», «ой – айбалта», «ой – өткір ұстара» деп қолданылған. Мысалы, кейдегі бір ойың – наркескен (алмас қылыш), бұл қылыштай осып өтетін өткір ой, жаныңды жеп, маза бермейтін, небір күйге салатын «жүректі тілетін» ой, ал ойланбасаң «қысыла қында» (қылыштың қыны) жатады. Келесі ой – айбалта (ай пішініндегі соғыс қаруы), балта болғандықтан ол қылыштай кеспейді, ол шабады, аяқ астынан ойға орала қалатын, сол сәтте беймаза күй кештіретін ойдың түрі, ойланбасаң «тотығады», соғыс қаруы қолданылмаса, тот басатын сипатын ақын дөп басып, дәл суреттеген. Тағы бір ой – өткір ұстара (сақал – мұрт, шаш алатын өткір пышақ), ол «кеуіл кертеді» яғни көңіліңді тіліп түседі, адамның көңіл-күйін ойда-жоқта түсіретін ойды ақын осылай сипаттайды. Назар салсақ, күнделікті тұрмыста адам өзі тұтынатын заттардың атауын пайдалана отырып, олардың негізгі қасиеттерін «ойдың» әр кездегі сипатымен ұштастырып берген.

Мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының дәстүрлі тамақтану жүйесі өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Ол өмір салты, тағамның шикізаттық негізі мен калориялық құрамы арасындағы үйлесімді тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, табиғи жағдайлар мен шаруашылық түріне бейімделген. Бұл дәстүрлі тағамның өзіндік этникалық маркер бола алатындығын және халқымыздың этнографиясы мен этникалық тарихын зерттеуде дереккөздердің бірі ретінде қызмет ететінін көрсетеді. Ақынның «Егінші» өлеңінде егін еккен қарапайым еңбек адамының бейнесін көз алдымызға алып келеді:

Адырайып тамырың,
Балшықты балтыр, балағың,
Күн жеген қара жауырын,
Қарында айран, шалабың [10, 80-б.].

Өлеңде **айран, шалап** ұлттық тағам атаулары кездеседі. Ақынның өлеңдерінде айран атауы он рет кездеседі («Қазақ үйдің тұрмысы», «Ғазизаның аузынан», «Егінші», «Көктемде», «Тұңғыш тоғысу», «Беташар», «Көші-қон», «Қорқамын», «Жеңілген жалқау», «Түйекеш»). Өлеңдерде «айран» тек сусын атауы ретінде аталады, тек екі өлеңінде, «Ғазизаның аузынан» және «Қорқамын» өлеңінде «айрандық қой» деген тіркес

кездеседі, бұл тіркестің мағынасы аузын аққа жеткізетін азын-аулақ малы бар қарапайым шаруа адамының сипатын беру үшін қолданылған. Шалап – айранның су қосылып сұйытылған түрі, бұл атау ақынның екі-ақ өлеңінде («Егінші», «Отарба») ұшырасады.

Ақынның «Жайлау» өлеңінде қазақтың ұлттық сүт тағамдарының, **қатық, іркіт, сары қымыз, қайнатылған құрт** атаулары кездеседі. Қатық ұйытылған айраннан әзірленеді, оны кенеп дорбаға салып, сары суынан ажыратып та алады. «Қатық» атауы ақынның төрт өлеңінде кездеседі. Осы өлеңде «Мастанған **қатық** ішіп қойшы құрғыр» деп қой бағып жүрген қойшының аққа аузы жетіп, масайраған қалпы суреттелген. «Саптыаяқ» этнографиялық өлеңінде «Бауырдай қатық балбырап» деп ыдысқа құйылған сары суы алынбаған қою айран іспеттес қатықтың бауыр сияқты балбырап тұратын сипатын көсемше тұлғадағы эпитетпен суреттеп береді. «Тау суреті» өлеңінде тау суретін «Қатықтың жаланбаған тегешіндей» деп сипаттайды, мұнда таудың қар басқан сипатын жаланбай қалған тегештегі қатыққа теңейді.

Өз өмірін суреттеп жазған ақынның «Ұмытсын, көңілім ұмытсын!» өлеңінде «Қатықсыз қара көжемен, Жабуда жаурап жатқаным» деп «қатықсыз қара көже» тіркесі құнары аз, нәрсіз тағам мағынасында қолданылған. Жайлаудағы қазақ әйелінің барлық тірлігі сүт өнімдерінен жасалатын түрлі ұлттық тағам түрлерін дайындаумен байланысты. «Іркіт – құрт қайнату үшін үлкен ыдысқа құйып жинаған сүтті пісіп, майын алғаннан кейінгі қалған ақ сусын [13, 136-б.].«Қатындар күрпілдетіп піскен **іркіт**» дегенде күбіге құйылған сүтті пісіп жатқан әйелдің әрекеті суреттелген. Бұл атау тек осы өлеңде ғана ұшырасады.

Тілімізде **қымыздың** 25-ке жуық түрі сөздік қор [14]) сайтында келтірілген. «Қазақтың ұлттық тағамдары» (құр. Х. Тілемісов) деген еңбекте қымыздың қырық шақты түрі бар екендігі айтылады [15, 23-б.]. Ілияс ақынның қолданысында әсіресе «сары қымыз» атауы осы «Жайлау» өлеңінде екі рет, «Сапырып бәйбіше отыр **сары қымыз**» және «Сәскеде сары қымыз түсер бәске» деген жолдарда, «Кедей тойы» өлеңінде «Сапырып отыр сары қымыз» деп кездеседі. Сары қымызға сөздікте «Шөп пісіп, биенің сүті қоюланған кездегі бетінде майы қалқыған, ашуы бабына жеткен қуатты қымыз» деп анықтама берілген. Қымыздың бұл түрімен қатар «Жер түгі» өлеңінде «**Қымызын сарықүйіктің** ішеміз деп, Албандар қоныстайды құстай биік» дегенде «сарықүйіктің қымызы» деп қолданылады. Бұл өлең – «Жетісу суреттері» топтамасындағы «Жер түгі» деп берілетін бөліктегі Жетісу жерінде өсетін ағаш пен өсімдіктің 81 түрі қамтылатын өлеңі. Сарықүйік – тауда өсетін мал азық ететін өсімдік түрі болса, «сарықүйіктің қымызы» – сарықүйікке жайылған биенің құнарлы қымызы. Жалпы

«қымыз» атауы ақын өлеңдерінде 16 рет ұшырасады және бұл атау таза ұлттық тағам атауы ретінде тура мағынасында қолданыс тапқан, қымыздың дайындалуындағы негізгі әрекет оның сапырылуы болса, көп өлеңде қымыз «сапырып» деген етістікпен тіркесіп келеді. Сондай-ақ «қымыз» атауымен байланысты қымызшы (қымыз ашытатын кісі) және қымызшыл (қымызға үйір адам) деген атаулар да кездеседі.

Сүт өнімдерінен жасалатын ұлттық тағамның бірі – құрт. «Құрт» атауы ақын өлеңдерінде төрт жерде кездеседі, «Жайлау» өлеңінде «Үй басы **құрт қайнатқан**, өре жайып» деп, «Жазғы шілде» өлеңінде «**Құрт,** ірімшік қайналды» деп екі өлеңде де құрт атауы қайнату етістігімен тіркесіп келеді, мұнда сабада іркіттің майын алғаннан кейін оны қайнатып, суынан ажыратып, құрттың қайнатылып жасайтыны айтылған. Өлең жолында «өре жайып» деген тіркес кездеседі. Өре – құрт, ірімшікті жаю үшін ағаштан жасалған сөре, оның үстіне ши төсеген, себебі шидің арасы ашық ауа жақсы өтетін болғандықтан, құрт жел қағып, жақсы кепкен. «Қазақтың қолданбалы өнеріне дала қамысынан жасалған төсеніштер тоқу сияқты күрделі қолөнер түрі де тән. Мұны істеу үшін алдымен әр қамыс берілген үлгіге сәйкес иірілген жүннің түрлі-түсті талшықтарымен жеке оралады. Содан кейін оларды бірге тоқу керемет кілем үлгісін алады» [16, 122-б.]. Өрені жердің шаң-тозаңы түспес үшін, ит, мал таптап кетпес үшін барынша жерден биік етіп жасаған, тіліміздегі пайым-парасаты жоғары адамды «өресі биік» деген тұрақты тіркеспен береді. «Тау суреті» өлеңінде Қарқара тауын «Үшкүлше құрттың жайған өресіндей» деп суреттейді.

«Май тойында» өлеңінде «**Томыртқа** қылып торсыққа, Шөлдермін, сусын су байла» деген өлең жолындағы «томыртқа» туралы С.Мұқановтың «Қазақ қауымы» еңбегінде былай делінген: «Қысты күні жылқы сорпасын тезірек суытқысы келген қазақ оның ішіне мұз салып ішеді. Мұны «томыртқа» деп атайды» [17, 125-б.].

Ақынның өмірбаяндық деректеріне сүйенсек, 1917–1920 жылдар аралығында (Азамат соғысы кезеңінде) тарихи жағдайларға байланысты оның білімін жалғастыру мүмкіндігі шектеліп, ол туған ауылында диханшылықпен және мал шаруашылығымен айналысқан. Бұл жайт оның шығармаларында ауыл тіршілігінің шынайы әрі нақты суреттелуіне ықпал етті. І. Жансүгіров поэзиясының мазмұндық өзегі туған өлкесінің ұлттық-мәдени болмысымен тығыз сабақтас. Осы тұрғыда оның өлеңдерінде этномәдени реңк айқын сезіліп, шығармалары терең танымдық мәнімен ерекшеленеді. Ақын туындылары ретроспективті сипатқа ие болып, қарапайым ауыл адамының болмысын көркем әрі нанымды бейнелеуге бағытталған.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған AP19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: XXI ғасыр контексінде» тақырыбындағы ҚРҒЖБ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулер Ілияс Жансүгіровтің өлеңдеріндегі дәстүрлі қазақ тұрмысының элементтерін көрсететін этнографиялық лексиканың қызметін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Анықталған лексемалар негізгі тақырыптық салалары бойынша жүйеленді, бұл материалды құрылымдауға және оны лексика-семантикалық және көркемдік-контекстік аспектіде талдауға негіз болды. Контекстік-стилистикалық талдау І. Жансүгіров өлеңдеріндегі этнографизмдердің номинативті ғана емес, поэтикалық-экспрессивтік қызмет атқарып, ұлттық колорит жасауға және әлемнің этномәдени бейнесін терең ашуға ықпал ететінін көрсетті. Зерттеліп отырған этномәдени лексика І. Жансүгіровтің ақындық мұрасының жоғары мәдени-тілдік маңызын дәлелдей отырып, қазақ этносының мәдени кодтары мен құндылықтарын көркем бейнелеудің маңызды құралы қызметін атқарады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Сейілхан, А. Қ.** Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні («Қыз Жібек» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырлары бойынша) : ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат [Мәтін]. – Алматы, 2001. – 26-б.

2 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 356-б.

3 **Қайдаров, Ә.** Этнолингвистика // Қазақ тілі. Энциклопедия [Мәтін]. – Алматы : ІДК-ТІРО редакциялық баспа орталығы, 1998. – 476-б.

4 **Jakypbekova, M. et al.** Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov) [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – No. 11(2)№ – 2025№ – 109–121 p. [Electronic resource]. – https://www.scopus.com/pages/publications/105009228636

5 **Уәлиұлы, Н.** Фразеология және тілдік норма [Мәтін]. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128-б.

6 **Сейдімбек, А.** Қазақтың ауызша тарихы : Зерттеу [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2008. – 728-б.

7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Е-И [Мәтін]. – Алматы : РПК «Слон», 2012. – 736-б.

8 **Тоқтабай, А.** Қазақ жылқысының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Алматы кітап, 2010. – 496-б.

9 **Қайдаров, Ә. Т.** ж. б. Сырға толы түр мен түс [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1986. – 95-б.

10 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалара жинағы. Өлеңдер. Т. 1. / Құрастырған Кыяхметова Ш. [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 528-б.

11 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. А-Д. [Мәтін]. – Алматы : DPS, 2011. – 736-б.

12 **Qani, M. I.** Ineffectiveness of Alien Terms Interference in a Culture of Multilingual Counties [Text] // arXiv:2501.18605v1 (2025, January 19). – https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.18605

13 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі [Мәтін]. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 1997. – 368-б.

14 Sozdikqor.kz – [Electronic Kazakh Language Dictionary]. – [Electronic resource]. – URL: https://sozdikqor.kz/

15 Қазақтың ұлттық тағамдары / Құраст. Х.Тілемісов [Мәтін]. – Алматы : Қайнар, 1995. – 176-б.

16 **Джанибеков, У. Д.** Эхо... По следам легенды о золотой домбре Монография [Текст]. – Алма-Ата : Онер, 1990. – 304 с.

17 **Мұқанов, С.** Қазақ қауымы : Тарихтық және этнографиялық шолу [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1995. – 304-б.

References

1 **Seiilhan, A. Q.** Qazaq tilindegi etnografizmderdiñ lingvomädenıettanymdyq mäni («Qyz Zhibek» jäne «Qozy Kórpesh-Bajan sūlu» zhyrlary boiynsha) : f.ğ.k. ğylymi därezhesin alu úshin daiyndalğan dissertatsiyanyñ avtoreferaty [The Linguocultural Significance of Ethnographisms in the Kazakh Language (Based on the Poems «Qyz Zhibek» and «Qozy Korpesh – Bayan Sulu»)] [Text]. – Almaty, 2001. – p. 26.

2 **Mankeeva, J. A.** Qazaq tilindegi etnomädenı ataulardyñ tanymdyq negizderi [Cognitive Foundations of Ethnocultural Terms in the Kazakh Language] [Text]. – Almaty : Zhibek zholy, 2008. – 356 p.

3 **Qaıdarov, Ä.** Etnolıngvıstıka [Ethnolinguistics] // Qazaq tili. Ensıkılopedia [Kazakh Language. Encyclopedia] [Text]. – Almaty : IDK-TIRO redaktcialyq baspa ortalyğy, 1998. – 476 p.

4 **Jakypbekova, M. et al.** Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas

Zhansugurov) // Eurasian Journal of Applied Linguistics . – No. 11(2). – 2025. – 109–121 p. [Electronic resource]. – https://www.scopus.com/pages/publications/105009228636

5 **Uäliūly, N.** Frazeologia zhäne tildik norma [Phraseology and Language Norms] [Text]. – Almaty : Respýblıkalyq baspa kabineti, 1998. – 128 p.

6 **Seidimbek, A.** Qazaqtyñ auyzsha tarihy : Zertteu [The Oral History of the Kazakhs : A Study] [Text]. – Astana : Foliant, 2008. – 728 p.

7 Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ūğymdar men ataularynyñ dästúrli zhúiesi. Ensıklopedia. 2-tom. E-I [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms. Encyclopedia. Vol. 2. E–I] [Text]. – Almaty : RPK «Slon», 2012. – 736 p.

8 **Toqtabai, A.** Qazaq zhylqysynyñ tarihy [The History of the Kazakh Horse] [Text]. – Almaty : Almatykitap, 2010. – 496 p.

9 **Qaidarov, Ä.T. zh. b.** Syrğa toly túr men tús [The Symbolic Meaning of Forms and Colors] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1986. – 95 p.

10 **Zhansúgirov, I.** Köptomdyq shyğarmalar zhiynağy. Óleñder. T. 1 / Qūrastyrğan Kiyakhmetova, Sh. [Collected Works. Poems. Vol. 1 / Compiled by Sh. Kiyakhmetova] [Text]. – Almaty : «Bayanzhúrek» baspasy, 2019. – 528 p.

11 Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ūğymdar men ataularynyñ dästúrli zhúiesi. Ensıklopedia. 1-tom. A-D [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms. Encyclopedia. Vol. 1. A–D]. – Almaty : DPS, 2011. – 736 p.

12 **Qani, M. I.** Ineffectiveness of Alien Terms Interference in a Culture of Multilingual Counties // arXiv. (2025, January 19). – https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.18605

13 Qazaq dästúrli mädenietiniñ ensıkılopedialyq sózdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh Traditional Culture] . – Almaty : «Sózdik-Slovar», 1997. – 368 p.

14 Sozdikqor.kz – [Electronic Kazakh Language Dictionary]. [Electronic resource]. – URL: https://sozdikqor.kz/

15 Qazaqtyñ ūlttyq tağamdary / Qūrast. N.Tilemisov [Kazakh National Dishes/Compiled by H. Tilemisov] [Text]. – Almaty : Qainar, 1995. – 176 p.

16 **Zhanibekov, U. D.** Eho… Po sledam legendy o zolotoi dombre. Monografia [Echo… In the Footsteps of the Legend of the Golden Dombra. A Monograph] [Text]. – Alma-Ata : Óner, 1990. – 304 p.

17 **Mūqanov, S.** Qazaq qauymy : Tarihtyq zhäne etnografialyq sholu [The Kazakh Community : A Historical and Ethnographic Overview]. – Almaty : Ana tili, 1995. – 304 p.

11.12.24 ж. баспаға түсті.
10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

М. Т. Джакыпбекова[1], **Ш. А. Кыяхметова*[2]
[1,2]Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган.
Поступило в редакцию 11.12.24.
Поступило с исправлениями 10.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БЫТОВЫХ ЭТНОГРАФИЗМОВ В СТИХОТВОРЕНИЯХ И. ЖАНСҮГУРОВА

В статье рассматриваются особенности употребления этнографизмов в поэзии Ильяса Жансугурова, проводится анализ их функций в художественном тексте и этнокультурного содержания. Анализ поэтических произведений поэта позволил выявить лексические единицы, отражающие повседневную жизнь, материальную культуру и этнические традиции казахского народа. В стихах автора определены лексемы, описывающие традиционный казахский быт и обладающие этнокультурной значимостью. Собранный языковой материал был классифицирован по тематическим группам: названия, связанные с животноводством, конской упряжью, продуктами питания и орудиями труда. Такая классификация позволила всесторонне рассмотреть их лингвокультурное значение. Семантическое наполнение этих единиц было уточнено на основе лексикографических и этнолингвистических источников. Употребление этнографизмов в художественном тексте рассмотрено через призму художественно-стилистического анализа, в ходе которого выявлены их функции в передаче национального миропонимания, создании художественного образа и выражении этнического колорита. В результате исследования было установлено, что этнокультурная лексика в поэзии И. Жансугурова выполняет не только номинативную функцию, но и выступает носителем этнокультурной информации и экспрессивным средством, оказывающим влияние на содержательно-стилистическую структуру художественного текста. Полученные результаты представляют собой важный шаг на пути к осмыслению единства языка и культуры в национальной поэзии и открывают

возможности для дальнейшего изучения этнолингвистических ценностей.

Ключевые слова: этнографизм, этнокультурная лексика, национальное миропонимание, казахский быт, материальная культура, этнолингвистика.

M. Jakypbekova[1], **Sh. Kiyakhmetova*[2]
[1,2]Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Republic of Kazakhstan, Taldykorgan.
Received 11.12.24.
Received in revised form 10.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

ETHNOCULTURAL CHARACTERIZATION OF DOMESTIC ETHNOGRAPHISMS IN THE VERSES OF I. ZHANSUGUROV

The article examines the peculiarities of the use of ethnographisms in the poetry of Ilyas Zhansugurov, analyzing their function within literary texts and their ethnocultural content. The analysis of the poet's works enabled the identification of lexical units that reflect the everyday life, material culture, and ethnic traditions of the Kazakh people. Lexical items characterizing traditional Kazakh life and bearing ethnocultural significance were identified in the poet's verses. The collected material was classified into thematic groups: terms related to animal husbandry, horse harnesses, food products, and tools of labor. This classification allowed for a comprehensive exploration of their linguocultural meaning. The semantic content of these units was clarified based on lexicographic and ethnolinguistic sources. The use of ethnographisms in the literary text was considered through stylistic and artistic analysis, which revealed their role in conveying national worldview, constructing artistic imagery, and expressing ethnic coloring. The study demonstrated that ethnocultural vocabulary in Zhansugurov's poetry serves not only a nominative function but also acts as a carrier of ethnocultural information and an expressive means that influences the semantic and stylistic structure of the literary text. The results of the research represent a significant step toward understanding the unity of language and culture in national poetry and open up new perspectives for the study of ethnolinguistic values.

Keywords: ethnographism, ethnocultural vocabulary, national worldview, Kazakh traditional lifestyle, material culture, ethnolinguistics.

ҒТАМР 16.31.02

https://doi.org/10.48081/HJWM8152

Қ. С. Ерғалиев
Ә. Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0479-6088
*e-mail: ergaliev1976@mail.ru

ИНТЕРНЕТ-МЕМДЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақалада интернет-мемдердегі ұлттық құндылықтардың бейнелену жолдары қарастырылады. Интернет-мем – ақпаратты қысқа, нұсқа әрі бейнелі түрде жеткізетін, желі кеңістігінде жылдам таралатын заманауи коммуникация құралы. Осындай сипаттары оның жастар арасында кең танылуына жол ашып қана қоймай, ұлттық бірегейлікті нығайтуға, тарихи жадыны жаңғыртуға, мәдени мұраны бағалауға және патриоттық сезімді қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Интернет-мемдер – визуалды және вербалды кодтар арқылы мазмұнды терең жеткізуге мүмкіндік беретін әмбебап платформа. Осы тұрғыдан алғанда олар тек күлкілі немесе ойын-сауықтық сипатта ғана емес, маңызды әлеуметтік-мәдени мағынаға ие дискурстық кеңістік ретінде де қарастырылады.

Зерттеу жұмысының жаңашылдығы интернет-мемдердегі ұлттық құндылықтар алғаш рет кешенді тілдік және мәдени тұрғыдан зерделенуінен байқалады. Жұмыс барысында тілдік деректерді жинақтау, жүйелеу және өңдеу үдерістерінде контекстуалды талдау мен сипаттамалы әдістер қолданылды. Бұлар мемдердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін ашуға, ондағы ұлттық мазмұнды айқындауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар жұмыста интернет-мемдердің қазіргі заманғы мәдени трансляция құралы ретіндегі әлеуеті зерделеніп, олардың жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы рөлі ғылыми негізде дәлелденеді. Бұл зерттеу дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында тұрған интернет кеңістігінің ұлттық танымды дәріптеудегі маңызын айқындайтын тың қадам болып табылады.

Кілтті сөздер: интернет-мем, ұлттық құндылық, аксиологиялық лингвистика, мәдени код, цифрлық коммуникация.

Кіріспе

Әрбір адам – рухани әрі мәдени тұрғыдан баға жетпес байлықтың иесі. Ол шексіз де өлшеусіз құндылықтар әлемінде өмір сүреді. Сондықтан да оның болмысы мен мүмкіндіктерін ешбір дәуір де, мәдениет те толықтай аша алмайды. Адамның ішкі жан дүниесін, рухани әлемі мен құндылықтық бағдарларын тануға ұмтылу ғылым үшін өзектілігін жоймайтын маңызды зерттеу бағыттардың бірі болып табылады.

XX ғасырдың соңына қарай «құндылық» ұғымы тілтанымдық зерттеулер аясында кеңінен қарастырыла бастады. Бұл құбылыс тіл мен қоғам, тіл мен мәдениет, тіл мен адам арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге деген ұмтылыстың нәтижесі ретінде зерделенеді. Осыған орай тіл білімінде жаңа бағыт – аксиологиялық лингвистика пайда болды. Оның негізгі мақсаты – тілдік деректер негізінде адам мен қоғамның құндылықтар жүйесін, олардың рухани бағдарларын, дүниетанымы мен мәдени ерекшеліктерін зерттеу.

Дегенмен аксиологияда «құндылық» ұғымына қатысты ортақ, бірізді анықтама күні бүгінге дейін қалыптаса қойған жоқ. Бұл ұғым әртүрлі ғылыми мектептерде әрқалай түсіндіріліп келеді. Соған қарамастан көптеген зерттеушілер құндылықтың негізінде адамның қызығушылығы, қажеттілігі мен ұмтылысы жатқанын атап өтеді. Мысалы, О. Г. Дробницкийдің пікірінше: «Құндылық немесе игілік дегеніміз – тілек, қажеттілік, ұмтылыс, қызығушылық және т.б. нысаны болып табылатынның барлығы» [1, 25-б.]. Бұл көзқарас В. В. Ильиннің анықтамасымен үндес: «Құндылық – адамның белгілі бір қызығушылығы мен мұратына сай келетін, әрі оның мақсатына жетуіне ықпал ететін маңызды объект немесе құбылыс» [2, 202-б.].

Осы тұжырымдардан байқайтынымыз – құндылық ұғымы адамның болмысқа деген қатынасымен, өмірлік тәжірибесімен және субъективті бағалау жүйесімен тығыз байланысты. Ол – адамның күнделікті өмірінде бағдар болатын, әрекеттеріне, таңдауларына және дүниетанымына әсер ететін күрделі әрі көпқырлы философиялық-мәдени категория. Құндылықтар жүйесі арқылы біз белгілі бір қоғамның рухани болмысын, тарихи тәжірибесін және мәдени ерекшеліктерін тани аламыз.

Н. Ф. Алефиренконың пайымдауынша, құндылық – материалдық не рухани объектілердің өзінен гөрі, адамның қоршаған ортаға деген мәдени-мағыналық қатынасын білдіретін күрделі ұғым. Ол құндылықтарды адамның әлемді қабылдауы мен оның бағалауының, сол арқылы өзін-өзі тануы мен болмысын қалыптастыруының рухани-мәдени бағдарлары

ретінде қарастырады [3]. Яғни құндылық адамның өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымына негізделген мағыналық категория ретінде әрекет етеді.

Е. В. Бабаева құндылықтарды адамның әрекетіне бағыт-бағдар беретін, оның мінез-құлқының әлеуметтік нормаларын айқындайтын мақсатты бағдар ретінде сипаттайды [4, 60-б.]. Бұл көзқарас құндылықтардың практикалық қызметін – адамның күнделікті өмірдегі жүріс-тұрысы мен шешім қабылдау үдерісіндегі рөлін айқын көрсетеді.

А. Н. Усачева құндылықтарды тарихи тұрғыда қалыптасқан, адамның әлеммен өзара әрекеттесу үдерісінде жинақталған мінез-құлық үлгілері мен соларға қатысты әлеуметтік түсініктер жүйесі ретінде саралайды [5, 26-б.]. Бұл тұрғыда құндылықтар тек жеке субъектіге тән емес, ұжымдық сананың, тарихи-мәдени тәжірибенің көрінісі ретінде ұсынылады.

Осы бағытты жалғастыра отырып, В. Е. Чернявская құндылықтарды субъект үшін белгілі бір объектінің маңыздылығын білдіретін, оған қатысты қалыптасқан түсініктер жүйесі деп есептейді [6, 109-б.]. Оның көзқарасы құндылықтардың әлеуметтік-мәдени сипатынан туындайтын ұжымдық тәжірибе мен символикалық жүйелерге негізделетінін көрсетеді. Демек, құндылықтар тек субъективті бағалауға емес, қоғамдық нормалар мен ортақ мағыналық кеңістікке де сүйенеді.

С. Н. Виноградовтың тұжырымдауынша, құндылық – «қоғам мен жеке тұлға үшін нақты болмыстағы заттар мен құбылыстардың маңыздылығын білдіретін, адам әрекеті арқылы жүзеге асатын идеалдық құрылым» [7, 93-б.]. Бұл анықтама құндылықтардың идеалдық (рухани-символикалық) және практикалық (іс-әрекетпен байланысқан) екі қыры бар екенін байқатады.

Г. Г. Слышкин философиялық және лингвистикалық тұрғыдағы құндылық категорияларының арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін атап көрсетеді. Оның айтуынша, философиялық зерттеулерде басымдық көбіне жағымды құндылықтарға аударылса, ал лингвистикалық зерттеулерде құндылықтармен қатар антиқұндылықтарға, яғни қоғамда жағымсыз қабылданатын құбылыстарға да ерекше көңіл бөледі [8]. Бұл тілдің тек жағымды әлеуметтік құбылыстардың көрінісі ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы жағымсыз, қарама-қайшы құбылыстарды да бейнелейтін күрделі әрі әмбебап құрал екенін дәлелдейді. Осылайша, тіл – адам мен қоғам санасындағы құндылықтар мен антиқұндылықтардың толық спектрін көркем де нақты түрде жеткізетін ерекше әлеуметтік-мәдени феномен.

Құндылықтарды құрылымдаудың өзіндік үлгісін ұсынған ғалымдардың бірі – А. И. Субетто. Ол құндылықтарды «пирамида» түрінде жүйелеуді ұсына отырып, оның негізіне халықтың тарихи жады мен менталитетін айқындайтын архетиптік құндылықтықтарды орналастырады [9, 65–67-бб.].

Бұл құндылықтар адамға бала кезінен бастап мәдени-әлеуметтік орта арқылы сіңіріліп, санасында өмір бойы терең әрі тұрақты түрде сақталады. Мұндай құндылықтар тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруда, оның моральдық, рухани және мәдени бағдарларын айқындауда шешуші рөл атқарады. Олар адам әрекетінің негізін құрай отырып, ұжымдық мәдениет пен қоғамның даму бағытына да әсер етеді.

Ал А. В. Голованова құндылық ұғымын субъект пен объект арасындағы ерекше қарым-қатынас ретінде қарастырады. Оның пікірінше, қандай да бір объектіні құндылық ретінде танып, бағалау үшін, ең алдымен, осы қатынастың табиғатын, яғни субъектінің белгілі бір объектіге қатысты бағалау ұстанымын нақтылау қажет [10, 56-б.]. Бұл қатынас адамның өмірлік тәжірибесімен, дүниетанымымен және рухани-адамгершілік бағдарларымен тікелей байланысты болып келеді. Сондықтан құндылықтар жүйесі әрдайым екіжақты сипатқа ие болады: ол, бір жағынан, субъективті (жеке қабылдау мен бағалау арқылы), екінші жағынан, объективті (әлеуметтік-мәдени норма мен тәжірибе арқылы) қалыптасады.

Осылайша, А. В. Голованова ұсынған тұжырымдама құндылықтарды тек жеке адамның ішкі әлеміне ғана қатысты құбылыс ретінде емес, сонымен бірге оларды қоғаммен, мәдениетпен, уақытпен байланыста қарастыру қажеттігін алға тартады. Бұл құндылықтар табиғатын кешенді тұрғыдан түсінуге жол ашады және олардың тұлға мен қоғам өміріндегі рөлін тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Жұмыста алға қойылған мақсат пен міндеттерге сәйкес бірқатар зерттеу әдістері қолданылды. Нақтырақ айтқанда, тілдік деректерді жинақтау, жүйелеу және өңдеу барысында контекстуалды талдау мен сипаттамалы әдістер пайдаланылды. Бұлар зерттеліп отырған құбылыстардың тілдік көріністерін жан-жақты саралап, олардың мағыналық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ескере отырып, зерттеуде лингвомәдени және лингвоаксиологиялық талдау әдістері де қолданылды. Лингвомәдени талдау – тілдік бірліктердің артында жатқан ұлттық-мәдени коннотацияларды айқындауға бағытталса, лингвоаксиологиялық әдіс – тіл арқылы көрініс табатын құндылықтарды, олардың бағалауыштық реңктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

XXI ғасыр – цифрлық коммуникация мен ақпараттық тасқын дәуірі. Бұл кезеңде қоғамның мәдени кеңістігі, негізінен, онлайн платформалар мен әлеуметтік желілер арқылы қалыптасып, үздіксіз жаңарып отырады. Осындай жаңа медиамәдениет жағдайында интернет-мемдер тек әзіл немесе ойын-сауық мақсатындағы визуалды не мәтіндік элементтер ғана емес, сондай-ақ

қазіргі адамның дүниетанымы мен ойлау үлгісін, мәдениетке, қоғамға және өзін-өзі тануға қатысты ұстанымдарын білдіретін ерекше семиотикалық құрал ретінде танылады.

«Мем» (ағылш. *meme*) термині грек тіліндегі *mimesis* – «еліктеу», «ұқсау» деген мағынаны білдіретін сөзден бастау алады. Бұл ұғымды ғылыми айналымға алғаш рет ағылшын биологі Р. Докинз 1967 жылы жарық көрген «Эгоистік ген» атты еңбегінде енгізген [11]. Ол мемді мәдени ақпараттың шағын бірлігі ретінде сипаттап, оны геннің мәдени баламасы деп түсіндіреді. Яғни мемдер биологиялық гендер секілді қоғам ішінде ақпаратты тасымалдап, таратып, мутацияға ұшырап, жаңа формаларда өмір сүре алады.

Зерттеушінің пайымдауынша, биологиялық гендер ақпаратты ағзадан ағзаға тасымалдау қызметін атқарса, мемдер мәдени ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа немесе бір адамнан екінші адамға еліктеу, қайталау және көшіру жолымен жеткізетін бірліктер болып табылады. Яғни мемдер – адамның ойлау жүйесіне, мінез-құлқына, сенімдеріне, тіпті тілдік қолданысына ықпал ететін мәдени репликаторлар. Р. Докинз бұл құбылысты мәдени эволюцияның негізгі механизмі ретінде сипаттайды және оны Ч. Дарвиннің табиғи сұрыпталу теориясымен ұқсастырады.

Мем ұғымын түсіндіру барысында Р. Докинз оның мысалдарына түрлі мәдени формаларды жатқызады: ұлттық салт-дәстүрлер, музыкалық шығармалар, ойлау стереотиптері, қанатты сөздер, ұлттық киім үлгілері, архитектуралық стильдер, халық әндері мен фольклорлық элементтер, діни рәміздер. Ғалымның пікірінше, мұндай элементтер мәдени ортада қалыптасып, еліктеу арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп, қоғам мүшелері арасында тұрақты қайталанатын және танылатын мәдени мінез-құлық үлгілері мен идеяларға айналады [12, 122-б.].

Уақыт өте келе бұл ұғым кеңейіп, цифрлық коммуникация құралдарының дамуы нәтижесінде жаңа мазмұнға ие болды. Қазіргі заманғы түсінікте «мем» ұғымы тек дәстүрлі мәдени формалармен шектелмей, интернет кеңістігінде таралатын ақпараттық өнімдерге де қолданылады. Мысалы, Оксфорд сөздігі «мем» сөзіне екі негізгі анықтама береді. Біріншісі – «бір қоғам мүшесінен екіншісіне генетикалық емес, еліктеу арқылы берілетін идея немесе мәдени элемент». Екіншісі – қазіргі ақпараттық қоғамға тән сипаттама: «интернет қолданушылары арасында жылдам таралатын, көбіне әзілдік мазмұндағы, мәтін, сурет немесе бейне түрінде ұсынылатын, жиі өзгеріске ұшырайтын ақпараттық бірлік» [13].

Осы анықтамалар негізінде интернет-мемдерді қысқа формада үлкен мағыналық жүктемені жеткізе алатын, жоғары таралым әлеуетіне ие әрі кең аудиторияға түсінікті мәдени кодтар ретінде қарастыруға болады. Олар белгілі бір әлеуметтік құбылысқа, оқиғаға немесе жағдайға берілетін

қоғамдық реакцияны, интерпретацияны және бағалауды білдіреді. Сонымен қатар интернет-мемдер – заманауи қоғамда өзекті болып отырған әлеуметтік, саяси, тұрмыстық немесе мәдени мәселелерге қатысты ұлттық дүниетаным мен сананың көрінісін бейнелейтін ерекше ақпараттық-мәдени форма.

Интернет-мемдерде ұлттық құндылықтардың бейнеленуі – қазақ мәдениетінің цифрлық кеңістікке табысты түрде бейімделіп, заманауи медиамәдениетпен үндесе бастағанының нақты көрінісі. Бүгінгі қазақ мемдерінде ұлттық тіл мен дүниетанымның маңызды элементтері – фольклорлық сюжеттер, тарихи оқиғалар мен тұлғалар, салт-дәстүрлер, тұрмыстық шындықтар және ұлттық болмыс заманауи әрі креативті формада көрініс табады. Мұндай мазмұндар кең аудиторияны, әсіресе жастарды қызықтырып, ұлттық мәдениетті жаңа форматта қабылдауға ықпал етеді. Бұл интернет-мемдердің жай ғана күлкілі контенттен өсіп, әлеуметтік-мәдени мағынасы бар коммуникациялық арнаға айналғанын дәлелдейді.

Интернет-мемдер – ақпаратты қысқа, нұсқа әрі бейнелі түрде жеткізетін, желіде тез таралатын ықпалды құрал. Осындай сипаттары оларды жастар арасында танымал етіп қана қоймай, ұлттық бірегейлікті күшейтуге, тарихи жадыны жаңғыртуға, мәдени мұраны бағалауға және отансүйгіштік сезімді қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар мемдер ұлттық дәстүр мен ұғымдарға заманауи көзқараспен қарауға мүмкіндік беріп, оларды жаңаша интерпретациялау арқылы ұлттық құндылықтарды жаңа мазмұнда қайта тірілтеді.

Жалпы алғанда, интернет-мемдер – дәстүр мен заманауилықтың тоғысында пайда болған қазіргі заманның мәдени феномені. Олар қазақ халқының бай мәдени мұрасын жаһандану жағдайында сақтап қана қоймай, оны әлемдік аудиторияға тартымды әрі креативті формада танытуға жол ашады. Бұл үрдіс ұлттық танымның цифрлық кеңістікте жаңаша бейнеленуі мен мәдени трансформацияның жаңа деңгейге көтерілуінің айғағы болып саналады.

Мысалы, қазіргі қазақтілді интернет кеңістігінде кең таралған «*Ет етке, сорпа бетке, қалғаны Aygen деген пакетке*» (Сурет 1) атты мем – халқымыздың бай ауызекі мәдени мұрасынан туындаған «*Ет етке, сорпа бетке*» деген дәстүрлі мақалдың заманауи әрі ирониялық реңкте жаңғыртылған, модернизацияланған үлгісі. Бұл мысал паремиологиялық қордың жаңа формада өмір сүріп, қазіргі қоғам талаптарына сай өзекті мағынаға ие бола алатынын көрсетеді.

Аталған мем дәстүрлі ұлттық құндылықтарды – қонақжайлықты, дастарқан мәдениетін, ет тағамының мәртебесін – қазіргі заманғы тұтынушылық сана мен қалалық өмір салтының ерекшеліктері тұрғысынан әзіл-сықақ арқылы жаңаша пайымдауға шақырады. Мұндағы ирониялық

тәсіл дәстүр мен қазіргі тұрмыстық реалий арасындағы шекараны жойып, жаңа мәдени кодтың қалыптасуына ықпал етеді.

Мемнің соңғы бөлігіндегі «*Aygen деген пакетке*» тіркесі заманауи тұрмыстың символына айналған, қажетті заттарды салып алып жүруге арналған пакетті меңзеп, дәстүр мен қазіргі өмір шындығының тоғысуын айқын бейнелейді. Осылайша, интернет-мемдер ұлттық паремиологиялық қорды жаңа контексте қолдана отырып, құндылықтардың мағынасын қайта құруға әрі жаңғыртуға қабілетті екенін айғақтайды.

1-сурет – Интернет-мем мысалы
[Instagram, Электронды ресурс]

«*Балықты жеу миға пайдалы екені – миф, ал бешбармақ одан да керемет екені – ақиқат*» атты интернет-мемде (Сурет 2) қазақ халқының ұлттық тағамдарына, соның ішінде ет асу дәстүріне деген ерекше құрмет пен мақтаныш сезімі көрініс табады. Бұл мемде батыстық танымдағы «денсаулыққа пайдалы тағам» түсінігі мен қазақтың дәстүрлі тағам мәдениеті салыстырыла отырып, белгілі бір аксиологиялық көзқарас бейнеленеді.

Бешбармақ тек тағам ғана емес, ол қазақ халқының қонақжайлық дәстүрінің, бірлік пен берекенің, ұлттық бірегейліктің символы ретінде танылады. Мем авторы әзіл арқылы ұлттық тағамға деген шынайы сүйіспеншілік пен құрметті білдіреді. Сондай-ақ бұл визуалды-коммуникативтік құрал ұлттық құндылықты дәріптеу, заманауи ақпараттық кеңістікте дәстүрлі мәдениетті насихаттау және ұлттық тағам имиджін қалыптастыру қызметтерін атқарады.

Мем мәтініндегі «миф» және «ақиқат» ұғымдарының қарама-қарсылығы арқылы аксиологиялық бағалау жүзеге асырылады: балықтың пайдалы екендігі күмән туғызса, бешбармақтың маңыздылығы еш шүбә келтірмейтін шындық ретінде ұсынылады. Бұл салыстыру ұлттық тағамның рухани және мәдени құндылығын арттырып, оқырман санасында оң бағалау тудырады.

2-сурет – Интернет-мем мысалы
[KZMemes – ВКонтакте, Электронды ресурс]

«*Квас? Жоқ! Тек қана қымыз!*» атты интернет-мемде (Сурет 3) қазақ халқының дәстүрлі тағамдық мәдениетінде ерекше орын алатын ұлттық сусын – қымыздың құндылығы бейнеленеді. Мем мазмұны арқылы қазақтың дәстүрлі сусыны мен басқа халыққа тән балама сусын (бұл жағдайда квас) қарама-қарсы қойылып, қымыздың ұлттық, тарихи әрі мәдени маңызы ерекше атап көрсетіледі.

Бұл мем аксиологиялық оппозиция қағидатына негізделіп құрылған: бір жағынан, бөгде мәдениет өнімі (квас), екінші жағынан, төл ұлттық мұра (қымыз). Мұндай қарама-қарсылық арқылы ұлттық сусынға деген жоғары бағалау мен мақтаныш сезімі айқын көрінеді. Қымыз – жай ғана сусын емес, ол – денсаулықтың, тазалықтың, табиғилықтың және көшпелі өмір салтының көрінісі. Осы себепті мемде ұсынылған идея – ұлттық құндылықтарды дәріптеу, оларды өзгелермен салыстыру арқылы қазақ болмысының даралығын көрсету.

Сонымен қатар бұл мемді қазіргі ақпараттық қоғамда ұлттық мәдениеттің визуалды әрі қысқа формада насихатталуының бір мысалы ретінде де қарастыруға болады. Осындай контент арқылы жастар арасында ұлттық сана мен мәдени идентификацияны күшейту үрдісі жүзеге асады. Яғни қымызды таңдауға үндейтін бұл жолдау – ұлттық құндылықтарды күнделікті коммуникацияда заманауи тәсілдермен насихаттаудың жолы.

3-сурет – Интернет-мем мысалы
[KZMemes – ВКонтакте, Электронды ресурс]

Келесі интернет-мемде (Сурет 4) әлемге әйгілі футбол жұлдыздары – Л. Месси мен К. Роналду бейнесі қолданылып, олардың арасындағы диалог арқылы қазақ халқының дәстүрлі биі – «Қара жорға» көркемдік мағынаға ие мәдени символ ретінде ұсынылады. Бұл мемде интермәтіндік пен интермәдениеттік кодтардың тоғысуы жүзеге асып, жаһандық танымал тұлғалар мен ұлттық мәдени мұраның үйлесімі арқылы қазақ этномәдени құндылықтары халықаралық мәдени кеңістікте жаңаша сипатқа ие болады.

Мемнің құрылымында шетелдік мәдени контекст пен қазақ дәстүрлі өнерінің бірігуі «Қара жорға» биін тек этникалық нышан ретінде емес, әлемдік қызығушылық тудыратын ұлттық бренд ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Осылайша, «Қара жорға» биі заманауи медиамәдениет аясында эстетикалық және аксиологиялық тұрғыдан жаңаша интерпретацияланады.

Диалогтік құрылым, ирония және бейнелі-көркемдік тәсілдер арқылы ұсынылған бұл би – қазақ халқының пластикалық және музыкалық мәдениетінің көркем шоғырлануы. Мемде «Қара жорға» арқылы бейнеленетін еркіндік, сұлулық, үйлесім, ішкі қуат сынды құндылықтар ұлттық болмыстың эстетикалық, эмоциялық, әлеуметтік қырларын біріктіретін ерекше мәдени феномен ретінде көрінеді.

Мұндай тәсіл, бір жағынан, ұлттық мұраның жастар арасындағы танымалдығын арттырып, дәстүрлі мәдениетті заманауи құралмен дәріптесе, екінші жағынан, қазақ мәдениетінің цифрлық және визуалды коммуникация кеңістігіндегі бейнесін кеңейтеді. Бұл мем – мәдени мұраны креативті түрде репрезентациялаудың әрі оны жаһандық аудиторияға заманауи құралдар арқылы танытудың жарқын үлгісі.

4-сурет – Интернет-мем мысалы
[Instagram, Электронды ресурс]

Келесі интернет-мемде (Сурет 5) қазақтың ұлы ақыны әрі кемеңгер ойшылы А. Құнанбайұлының кеңінен танымал «Қыс» өлеңінің заманауи үлгіде қайта жаңғыртылуы болып табылады. Бұл мемде классикалық әдеби шығарманың құрылымы мен көркемдік бейнелеу тәсілдері әзіл, ирония және сарказм элементтерімен үйлесім тауып, жаңа мәдени-танымдық контексте ұсынылады. Мұндай креативті тәсіл дәстүрлі әдеби мұраға жаңаша көзқарас қалыптастырып, Абай туындыларының қазіргі жастар санасындағы қабылдану ерекшелігін көрсетеді.

А. Құнанбайұлының шығармалары тек қана қазақ әдебиеті мен мәдениетінің емес, жалпы адамзат руханиятының да ажырамас бөлігі саналады. Оның терең философиялық пайымдары, адамгершілік ұстанымдары мен моральдық қағидаттары кеңістік пен уақыт шеңберінен тыс жатқан әмбебап мәнге ие. Сондықтан да Абай поэзиясы мәдени код ретінде айрықша маңызға ие болып, интернет-мемдер арқылы ұлттық рухани құндылықтардың символына айналады.

5-сурет – Интернет-мем мысалы
[Instagram, Электронды ресурс]

Аталған мем үлгісінде дәстүрлі поэзия мен заманауи коммуникация тәсілдерінің үйлесуі арқылы мәдени сабақтастық жүзеге асып отыр. Сонымен бірге осындай цифрлық формадағы интерпретациялар Абай мұрасын бүгінгі аудиторияға, әсіресе жастарға, жақын етіп, оны жаңаша қырынан тануға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жалпылай алғанда, интернет-мемдерді қолдану жас ұрпақтың санасына ұлттық құндылықтарды сіңірудің жаңа, тиімді әрі заманауи тәсілдерінің бірі ретінде танылуда. Мемдік контенттің көрнекі, ықшам әрі эмоционалды тұрғыдан әсерлі форматы – қазіргі жастардың ақпаратты қабылдау, есте сақтау және танымдық тұрғыдан өңдеу ерекшеліктерімен толық үндес. Бұл визуалды құрал жастардың қызығушылығын оятып, ұлттық мұраға деген оң көзқарас қалыптастыруға сеп болады.

Сол себепті интернет-мемдер ұлттық құндылықтарды кеңінен танытуда ғана емес, оларды саналы түрде қабылдатуда да пәрменді құрал ретінде қызмет ете алады. Сонымен қатар мемдер арқылы берілетін мәдени-танымдық мазмұн дәстүрлі және цифрлық коммуникация арасындағы көпір рөлін атқара отырып, жас буынның тарихи танымын тереңдетуге, рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, интернет-мемдер тек қысқаша ақпарат таратудың құралы ғана емес, ұлттық бірегейлікті сақтау мен ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз ететін заманауи медиакоммуникациялық тетікке айналып отыр.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дробницкий, О. Г.** Некоторые аспекты проблемы ценностей [Текст] // Проблема ценности в философии / Под ред. А. Г. Харчева. – Ленинград : Наука, 1966. – С. 25–40.

2 **Ильин, В. В.** Аксиология [Текст]. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.

3 **Алефиренко, Н. Ф.** Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие [Электронный ресурс]. – URL : https://www.studfiles. ru/preview/4272589/

4 **Бабаева, Е. В.** Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира : дис. ... д-ра филол. наук [Текст]. – Волгоград, 2004. – 438 с.

5 **Усачева, А. К.** Лингвистические параметры концепта «состояние здоровья» в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Волгоград, 2002. – 167 с.

6 **Чернявская, В. Е.** Интертекст и интердискурс как реализация текстовой открытости [Текст] // Вопросы когнитивной лингвистики. – М. : Тамбов, 2004. – № 1. – С. 106–112.

7 **Виноградов, С. Н.** К лингвистическому пониманию ценности [Текст] // Русская словесность в контексте мировой культуры : Материалы международной научной конференции РОПРЯЛ. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского ун-та, 2007. – С. 93–97.

8 **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты : дис. ... д-ра филол. наук [Текст]. – Волгоград, 2004. – 323 с.

9 **Субетто, А. И.** Ценности в системе общественного интеллекта. «Ценностная война» и защита ценностной самоидентификации российской цивилизации [Электронный ресурс]. – URL : https://trinitas.ru/rus/doc/0012/001a/00120111.htm

10 **Голованова, А. В.** Ценности и оценки в языковом отражении (на материале русского и польского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Пермь, 2002. – 16 с.

11 **Докинз, Р.** Эгоистичный ген / пер. с англ. [Текст]. – М. : АСТ : CORPUS, 2013. – 501 с.

12 **McGrath, A. E.** Dawkins' God: genes, memes, and the meaning of life [Text]. – London : Blackwell, 2005. – 202 p.

13 Oxford Learner's Dictionaries [Электронный ресурс]. – URL : https://www.oxfordlearnersdictionaries.com

References

1 **Drobnitsky, O. G.** Nekotorye aspekty problemy cennostej [Some aspects of the problem of values] [Text] // The problem of value in philosophy / ed. A. G. Kharchev. – Leningrad : Nauka, 1966. – P. 25–40.

2 **Ilyin, V. V.** Aksiologija [Axiology] [Text]. – Moscow : Moscow State University Publishing House, 2005. – 216 p.

3 **Alefirenko, N. F.** Lingvokul'turologija. Cennostno-smyslovoe prostranstvo jazyka : uchebnoe posobie [Linguoculturology. The value-semantic space of language : a textbook] [Electronic resource]. – URL : http://www.studfiles. ru/preview/4272589/

4 **Babaeva, E. V.** Lingvokul'turologicheskie harakteristiki russkoj i nemeckoj aksiologicheskih kartin mira : dis. ... doctora filol. nauk [Lingvocultural characteristics of Russian and German axiological pictures of the world : diss. ... doctor of philological sciences] [Text]. – Volgograd, 2004. – 438 p.

5 **Usacheva, A. K.** Lingvisticheskie parametry koncepta «sostojanie zdorov'ja» v sovremennom anglijskom jazyke : dis. ... kand. filol. nauk [Linguistic parameters of the concept «health status» in modern English : diss. ... cand. philological sciences] [Text]. – Volgograd, 2002. – 167 p.

6 **Chernyavskaya, V. E.** Intertekst i interdiskurs kak realizacija tekstovoj otkrytosti [Intertext and interdiscourse as a realization of textual openness] [Text] // Questions of cognitive linguistics. – M. : Tambov, 2004. – No. 1. – P. 106–112.

7 **Vinogradov, S. N.** K lingvisticheskomu ponimaniju cennosti [Towards a linguistic understanding of value] [Text] // Russian literature in the context of world culture: Proceedings of the international scientific conference ROPRYAL. – Nizhny Novgorod : Publishing house of Nizhny Novgorod University, 2007. – P. 93–97.

8 **Slyshkin, G. G.** Lingvokul'turnye koncepty i metakoncepty : dis. ... doctora filol. nauk [Linguacultural concepts and metaconcepts : dis. ... doctor of philological sciences] [Text]. – Volgograd, 2004. – 323 p.

9 **Subetto, A. I.** Cennosti v sisteme obshhestvennogo intellekta. «Cennostnaja vojna» i zashhita cennostnoj samoidentifikacii rossijskoj civilizacii [Values in the system of public intelligence. «Value war» and the protection of the value self-identification of the Russian civilization] [Electronic resource]. – URL: https://trinitas.ru/rus/doc/0012/001a/00120111.htm

10 **Golovanova, A. V.** Cennosti i ocenki v jazykovom otrazhenii (na materiale russkogo i pol'skogo jazykov) : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Values and evaluations in linguistic reflection (based on the Russian and Polish languages) : author's abstract. dis. ... candidate of philological sciences] [Text]. – Perm, 2002. – 16 p.

11 **Dawkins, R.** Jegoistichnyj gen [The Selfish Gene] [Text] / trans. from English – Moscow : AST : CORPUS, 2013. – 501 p.

12 **McGrath, A. E.** Dawkins' God : genes, memes, and the meaning of life [Text]. – London : Blackwell, 2005. – 202 p.

13 Oxford Learner's Dictionaries [Electronic resource]. – URL : https://www.oxfordlearnersdictionaries.com

14.04.24 ж. баспаға түсті.
20.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. С. Ергалиев
Павлодарский педагогический
университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 14.04.24.
Поступило с исправлениями 20.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИНТЕРНЕТ-МЕМАХ

В статье рассматриваются способы репрезентации национальных ценностей в интернет-мемах. Интернет-мем представляет собой современное средство коммуникации, позволяющее передавать информацию кратко, лаконично и образно, быстро распространяясь в цифровом пространстве. Благодаря таким характеристикам мемы становятся популярными среди молодежи, способствуют укреплению национальной идентичности, актуализации исторической памяти, ценностному восприятию культурного наследия и формированию патриотических чувств.

Интернет-мемы – это универсальная платформа, позволяющая глубоко раскрыть содержание через визуальные и вербальные коды. В этом контексте они выступают не только как развлекательный и юмористический контент, но и как значимое социально-культурное пространство с дискурсивной нагрузкой.

Новизна исследования заключается в том, что национальные ценности в интернет-мемах впервые рассматриваются с комплексной лингвистической и культурологической позиции. В ходе работы были использованы методы контекстуального анализа и описательного

подхода при сборе, систематизации и обработке языкового материала. Эти методы позволили выявить структурные и семантические особенности мемов, а также раскрыть их национальное содержание.

В статье также исследуется потенциал интернет-мемов как инструмента современной культурной трансляции, и научно обосновывается их роль в формировании национального самосознания подрастающего поколения. Данное исследование представляет собой важный шаг в осмыслении значимости цифрового пространства, находящегося на пересечении традиций и инноваций, в деле популяризации национальных ценностей.

Ключевые слова: интернет-мем, национальная ценность, аксиологическая лингвистика, культурный код, цифровая коммуникация.

*K. S. Yergaliyev
Pavlodar Pedagogical
University named after A. Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 14.04.24.
Received in revised form 20.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES IN INTERNET MEMES

The article explores the ways in which national values are represented in internet memes. An internet meme is a modern means of communication that conveys information in a concise, clear, and visual form, spreading rapidly through digital space. Due to these characteristics, memes have gained popularity among young people and contribute to strengthening national identity, reviving historical memory, fostering appreciation of cultural heritage, and developing patriotic feelings.

Internet memes serve as a universal platform that allows for deep content delivery through visual and verbal codes. In this context, they function not only as entertainment or humorous content but also as a meaningful socio-cultural space with discursive significance.

The novelty of this study lies in the fact that national values in internet memes are examined for the first time from a comprehensive linguistic and cultural perspective. During the research, methods of contextual

analysis and descriptive approach were used in collecting, systematizing, and processing linguistic data. These methods made it possible to identify the structural and semantic features of memes and to reveal their national content.

The article also investigates the potential of internet memes as a tool for contemporary cultural transmission and scientifically substantiates their role in shaping the national consciousness of the younger generation. This research represents an important step toward understanding the significance of the digital space is situated at the intersection of tradition and innovation in promoting national values.

Keywords: internet meme, national value, axiological linguistics, cultural code, digital communication.

ҒТАМР 17.82.20

https://doi.org/10.48081/NRQL3381

Н. Р. Ескендиров[1], Қ. К. Молғаждаров[2], А. А. Шапауова[3], Ж. Т. Қадыров[4], Р. Ж. Әлімбеков[5]

[1,5]К. Байсейітова атындағы
Қазақ ұлттық өнер университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.;
[3]Жеке кәсіп шығармашылығы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[4]М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4303-8685
[2]ORCID:https://orcid.org/0000-0002-9883-8228
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-2595-0278
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5494-9105
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0276-3581
*e–mail: mr.nartay.1986@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДРАМАТУРГИЯСЫ МЕН ТЕАТР ОЙЫНДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР (ҚАРАШАЙ-БАЛҚАР ЖҰРТЫНЫҢ ПЬЕСАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада зерттелгелі отырған өзекті тақырып – қазақ халқымен туыс Солтүстік Кавказ өңіріндегі түркі тектес қарашай және балқарлардың фольклорлық драматургиялық театрландырылған ойындарындағы салт-дәстүр көріністері, сахна өнерінің бастауы және даму ерекшеліктері қарастырылады. Ауыз әдебиеті мұраларындағы алғашқы драмалық элементтер, қолжазба және қазіргі пьесаларының көркемдік шеберлігі мен идеясы және қазақ халқымен мәдени-рухани байланысы, интеграциясы, ұлттық-этникалық идеялар парадигмасы зерделенеді.

Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтарының драматургиясы мен театр өнерін зерттеу бірінші рет тарихи-мәдени,

хронологиялық, аумақтық, халықаралық ынтымақтастық, пәнаралық негізде жүйелі жұмыстың нәтижесінде жүзеге асады. Қарашай, балқарлардың драмалық шығармаларына, сахналық қойылымдарына, рольдерде ойнаған алғашқы дала актерларының шеберлігі де арнайы сөз болады. Қолжазба пьеса мәтіндері драматургия заңдылығымен талданады. Драмалық туындылардың таралу ауқымын, сонымен қатар қолжазба пьесаны алғаш көшірушілер мен оны оқушылар, сахналану ортасы да анықталады. Алғашқы пьесаларының қай тілде жазылып немесе түпнұсқадан көшірілген қолжазбасын тауып, кейінгі нұсқаларымен және туыстас қарашай, ноғайлардың драмалық шығармаларымен салыстыру арқылы зерделенеді, көркемдік тұрғыдан шеберлігі танылады. Қарашай-балқарлардың қолжазба сахналық қойылымдары мен қазіргі кәсіби театр өнері жаңа ғылыми парадигма негізінде салыстырмалы түрде зерттеледі.

Кілтті сөздер: қарашай, балқар, театртану, түркі халықтарының драматургиясы, түркі фольклоры, кавказдағы түркілер, өнертану.

Кіріспе

Солтүстік Кавказ аймағындағы қарашай мен балқар халықтарының драматургиясы мен театр ойындарының бастауы фольклорлық мұраларында жатқаны жан-жақты талданады. Негізгі дереккөздер ретінде аталған халықтардың мәдени мұрасы мен өнертануы бойынша пікір білдірген қаламгерлер мен зерттеушілерінің сын кітаптары, монографиялары мен жалпы пікірлері және осы бағытта зерттеп жүрген шетелдік ғалымдардың да еңбектері пайдаланылады.

Сондай-ақ, кавказ аймағындағы түркі халықтарының (ноғай, балқар, қарашай, құмық, қарайым, гагауыз) драма өнері зерттеушілер назарынан тыс қалған деп айтуға толық келмейді. Алайда, бұл тақырып бойынша ізденулер шамалы ғылыми еңбектермен, баспасөз бетіндегі мақалаларымен ғана шектеледі. Негізінен осы тақырып аясында М. И. Зүлфукарованың [1], М. А. Гусеинова [2], Г. А. Сұлтанова [3], А. И. Манов [4], G. Doerfer [5], Ф. Узденова [6], Ф. Урусбиева, [7], А. Сарбашева [8], A. Shapauov [9] т.б. зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады. Олардың көпшілігі белгілі бір кезеңдегі драматургияның жеке бағыттары, жазушы-драматургтердің шығармашылығы жайындағы еңбектер.

Күнтізбелік және отбасылық ғұрыптар мен соларға байланысты поэтикалық мәтіндерде драма мен театрдың негізгі құрамдас бөліктері орын алған: диалог, монолог, кейіпкерлер, актерлік ойын элементтері, көрермен, реквизит, сахналық алаң, декорация, костюмдер, бетперделер.

Рәсімдердің құрылымында көңіл көтеруге арналған элементтердің (айналма ән-билер, ритуалдық билер, түрлі ойын-сауық түрлері) болуы көрермендік әсерді күшейтеді.

Түркі халықтарының басым көпшілігі көшпелі және отырықшы мәдени-тұрмыста болғандықтан да фольклорлық мұрасы салыстырмалы түрде әлем мәдениеті тұрғысынан алғанда жоғары деңгейде дамыған.

«Түркі мәдениетін өз кезегінде солтүстік және оңтүстік деп екі қанатқа бөлуге болады. Түркі өркениетінің Оңтүстік қанатында әзірбайжан, өзбек, ұйғыр, анадолы - балқан мәдениеті кірсе, солтүстік қанатына башқұрт, қырым татарлары, татар, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, Сібірдегі туыстас түркілер, солтүстік кавказ елдерін жатқызуға болады. Солтүстік қанат түркі мәдениетінің саф, таза, негізгі қалпын сақтап қалса, оңтүстік осы саф мәдениетті жетілдіріп, өңдеп, нәзік және биязы қалыпқа келтірген. Солтүстіктің тілі қаншалықты көне және жуан болса, оңтүстіктің тілі соншалықты жаңа және нәзік. Солтүстіктің музыка аспаптары қаншалықты қоңыр дауысты және табиғи болса, оңтүстіктің аспаптары соншалықты жіңішке дауысты. Мысалға домбыра екі ішектен тұрса, Анадолыдағы бағлама жеті ішектен тұрады. Оңтүстікте араб-парсы және жалпы қала мәдениетінің, көшпелі дүниетанымы үстем» [10, 20-б.], – деген пікірден түркі мәдениетінің ортақ болмысы танылады.

Бұл мақалада қарашай мен балқар түркілерінің алғашқы драмалық және театр ойындарының бастауы фольклорлық мұралардан бастау алатыны және қазіргі кезеңдегі дамуы, зерттелуі, сахналануы мәдениет пен өнертану заңдылығымен зерделенеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи талдау, мәтіндік және бақылау әдістері мен тәсілдері негізгі басшылыққа алынды. Сонымен қатар түркі халықтарының драматургиясын, қойылымдарының сахналануын тарихи-мәдени, рухани, әдеби аспектіде қарастыру, салыстырмалы түрде зерттеу, материалдарды жүйелеу, топтау, өңдеу, пьеса мәтіндерін саралау тәсіл-амалдары да жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау

Өнер мен әдебиет – өмірді танудың бастауы. Қарашай-балқар халқының драматургиясы мен театр өнері – фольклорлық элементтер арқылы ұлттық рухты сақтап, сахналық өнермен ұштастыра дамыған айрықша құбылыс. Бұл құбылыс тек осы жұртқа ғана тән емес, бүкіл түркі халықтары драматургиясының ортақ

«Драма – әдебиеттің дербес әрі маңызды жанрларының бірі. Ол жазылу формасы мен қоғамдағы рөлі тұрғысынан эпостық және лирикалық шығармалардан айрықшаланады. Драмалық шығармалар бір мезгілде

әрі әдеби туынды, әрі театр өнерінің негізін құрайтын материал болып табылады» [11, 203-б.], – дейді Б. Жұмақаева.

«Қазақ халқымен туыстас солтүстік кавказ өңіріндегі түркі тектес ұлттар ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық сияқты байырғы аз халықтардың тарихы мен салт дәстүрі, фольклордағы драма жанрының элементтері, ойын-сауық кештердегі шағын сахналық қойылымдары да ерте ғасырлардан бастау алатыны ақиқат. Олардың әдебиеті мен мәдениеті – түркі халықтарының тарихынан ерекше орыны бар» [12, 136-б.], – деп пікір ұсынады ғалым Ә. Шапауов өз зерттеуінде.

Түркі тілдес халықтардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі бір-біріне ұқсас, көшпелі ел болғандықтан олар да атқа мініп, көшіп қонып көк аспанның астында ғұмыр кешкен. Адам шыр етіп дүние есігін ашып, о дүниеге аттанғанға дейін барлық жөн-жоралғылары салт-дәстүрге сай жасалған. Мысалы: шілдехана, сүндет той, үйлену той, құдалық, әртүрлі мерей тойлар мен қаралы жиындарда аталған халықтарда барлығына тән ортақ. Ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық халықтарда да қазақтар сияқты би-шешендердің өнері кеңінен тараған. Түркі тілдес елдердің халқы бақсы - балгерлердің ем-домына емделіп, тылсым дүниенің бар екеніне сенген. Академик С. Қасқабасов: «Қазақ еліндегі неше түрлі сөз майталмандары (осы күнгі жыршылар, жыраулар, өлеңшілер, ертекшілер, әңгіме – шежірешілер) – ең алдымен ежелгі мұраны сақтаушылар. Олардың шеберлік творчествосының басты ерекшеліктері елдің ежелгі мұрасы мен мәдениетін біліп, түсінумен бірге сақтап, нақышына келтіре орындап, басқа адамдарға, көпшілікке таратуында, келесі ұрпаққа жеткізуінде, жеткізе білуінде. Бұл ерекшелік тек психологиялық қасиеттерге, жаттау қабілетіне, музыкалық талантқа, әсем дауысқа ғана байланысты емес, сонымен қатар сөз шеберінің ішкі өнерпаздық дарынына, халық поэзиясының нәрін түсіне білуіне, оның сыр – сипатын, қасиетін жақсы танып, толық меңгеруіне байланысты [13, 42-б.]» – деп жазған.

Қарашай-балқарлардың фольклорлық, драматургиялық, театрландырылған ойындарындағы элементтер көріністері ежелгі уақыттардан бастап пайда болған. Еңбек және мейрам кезіндегі дәстүрлер, ертегілер мен оқиғалар, ән-бимен айналысқан хандық жүйені құлатқаннан кейін өздерінің мәдениетін, тілін дамытқан. Ол туралы: «В аналогичном положении находились многие народности, проживающие на территории Севергого Кавказа. До революци они даже не знали, что озночает слово «театр», «актер», «режиссер», «пьеса», «спектакль». Функции театра (если можно так выразится) выполняли здесь «таурухчу» (сказочники), «джырчи» (песенники), всевозможные обряды и народные зрелища, которыми сопровождались религиозные или трудовые

празднества» [14, 4-б.], – деп жазады зерттеуші. Қарашай-балқарлардың егін ору жұмыстарының өзі бір үлкен науқан болып соңында мейрамға алмасады. Егін орушыларға көп көңіл бөлініп олардың жағдайын жасап, мерекелерінде арнайы «асаба» тағайындалады. Ол барлық ұйымдастырушылық жұмыстармен айналысады. Тыныштықпен шалғыншылардың дұрыс тамақтануына, барлық жұмыс дұрыс бөлінгеніне т.б. көңіл бөледі. Оның да яғни асабаның да «Ақсақал» деген көмекшісі бар. Ол өзінің сөзтапқыштығымен әзіл-қалжыңдарымен, клоунадалық өнерімен барлығының көңілін табады. Оның аты «Теке» деп аталады. Көпшілік алдына шығатын кезінде текенің маскасын киеді, сөйтіп ол қара жүннен жасалған «ешкібас» адамға айналады. Маскада көзімен аузы, мұрны тұратын жерлері қызыл матамен тігілген, және мүйізі мен сақалы ақ жүннен жасалып бір-біріне байланып тұрады. Оның мүйіздеріне тиындармен темір бұйымдар байлап қойғандықтан олар ойын кезінде сыңғырлап өзіне көңілдерін бөліп тұрады. «Теке» ойнаған кезде әзіл-қалжыңы таусылмауы керек, көрермендерді күлкіге батыру оның басты мәселесі болып табылған.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа толы әдебиет, театрға арналған шығармалары көптеп қолданды. Әсіресе, XX ғасырдан бастап драматургия жанры қалыптаса бастады. Драмаларында салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тұрмыс-тіршілігін, әр түрлі мәселелерін сахна арқылы көрсетуге күш жұмсады. Этникалық мәдениет аясында сахналық өнер белгілеріне ие ғұрыптық емес халықтық ойын-сауық көріністері де орын алған. Бұған, ең алдымен, суырыпсалма-жыршылардың, жыраулардың өнері жатады. Бұл өнер түрі шынайы синкреттік сипатқа ие болып, әртүрлі жанрларды (поэзия, проза, драма, вокалдық өнер, аспаптық музыка, би) бір арнаға тоғыстырды.

Қазақ даласында «Қызыл керуен», «Ес аймақ» сияқты театрландырылған труппалар жұмыс жасағаны белгілі. Олар ел аралап спектакльдер, концерт, ойын-сауықтар қойып көрермендердің көңілін көтеретін. 1915 жылы қазақ жерінде ең алғаш толыққанды жазылған драматургиясы бар қойылым қойылды. Семей елінде оқытушылар семинариясында «Біржан Сара» спектаклімен шымылдығын ашқан болатын. Ал қазақтың кәсіби театрының ашылуы Кеңес үкіметі уақытында сол кездегі ел астанасы Қызылорда 1926 жылы 13 қаңтарда Қошке Кемеңгеровтың «Алтын сақина» трагедиясымен ашылғаны тарихтың ақтаңдақ беттерінен белгілі.

Солтүстік кавказда алғашқы драматургия жанрының пайда болуы 1920 жылдарымен сәйкес келеді. Елдің қоғамдық-саяси өміріндегі революциялық өзгерістер жағдайында жүзеге асты. Драматургтер уақыттың ерекшелігін, тарихи жағдайлардың драматизмін, пьеса арқылы бейнеледі, кейіпкерлерді көркем түрде сұлбасын ашты. Сол уақыттарды Солтүстік Кавказдағы драматургия мен театрдың дамуына орыс және өзге ұлттар

классикасының оң әсері тиді. Әлемдік мәдениеттің идеялық-көркемдік мұрасын аударма арқылы меңгеру драманың жанрлық түрлерінің кеңеюіне және авторлардың шығармашылық әлеуетінің артуына ықпал етті.

«Kazakhs with the peoples of the Near East, Middle East and Far East go back into the depths of centuries, distant antiquity. Therefore, it is quite natural that Kazakh folklore contains a large number of plots and motifs common to many peoples of the East.» [15, 2-б.], – деп жазған.

Жалпы Түркі тілдес елдерге жақын мейрам ол Наурыз мерекесі. Әр елде Наурыз мерекесін әртүрлі атағанымен бірдей тойланады. Бүтін бір ұлттың таным-болмысын, өзіне тән жаратылысын зерттеген кейбір ғылыми еңбектерде қоршаған орта мен табиғат, аспан мен жер арасындағы магиялық көзқарастар негізінде туындаған салт-жораларды діни әдет-ғұрыптар, маусымдық халықтық мерекелер және отбасылық той-томалақтар деп үшке бөледі. Онда: «Діни әдет- ғұрыптарға өте ертеден қалыптасқан түрлі ырым-сырым, наным-сенімдермен бірге зорастр, будда, шаман, ислам діндерінен енген рәсімдер жатады. Ал маусымдық мерекелерге жалпыхалықтық тойлар-жыл басы тойы – Наурыз, жаз тойы – Қымызмұрындық, күз мейрамы – Мизам (шопандар тойы мен сабантой), қыс тойы – соғым енеді.. ал семьялық той- томалақтарға келсек, үйлену тойы, құрсақ шашу, қырқынан шығару, ат қойып, айдар тағу, тұсау кесер, тілашар, сүндет тойы, мүшел тойы, сапар тойы, жерлеу салттары осы топқа кіреді» делінген.

Аталмыш мерекелердің ішінде Наурыз мерекесі де түркі халықтарының маңызды мерекесі болып табылады. Наурызда күнмен түн теңесіп құрт-құмырскалар тірілетін кез, жан-жануарлар төлдеп жаңа уақыт басталады деп сенген. Бұл мерекені армяндарда «навасарди», тәжіктерде «бәйшешек», «гүлнаурыз», гректерде «Патрих», хорезмдіктерде «наусарджи», буряттарда «сагаан сара», татарларда «Нардуган», түріктер «Невруз», чуваштарда «норис ояха», қазақтарда «Наурыз» деп атайды. Бұл мереке ғасырлар бойы түркі тілдес елдерде тойланып келеді. «Қазақ халқының өмірінде болып жатқан сан қилы оқиғаларды бастан – аяқ баяндап беретін ғасырлар бойы бірге жасасып келген әдет – ғұрып ойындар бар. ..Бұған жататын ойындардың негізгілері – «Наурыз» мерекесінде ойналатын ойындар. Осы мереке күні ойнайтын негізгі ойындар – «қалтырауық қамыр кемпір» және «ақ боран». Жалпы, қазақтың әдет-ғұрып ойындарының көпшілігі осы ойынмен басталады. Наурызда бұл ойындар екі жақтың тартысы арқылы ойналып, қыстың қысылшаң қаттылығын бейнелейтін болған [16, 3–5-б.]».

Қазіргі кезеңде балқар әдебиеті өз үнін тауып, ұлттық ерекшелігі айқындалып, Солтүстік Кавказдың полимәдени кеңістігінде лайықты орынға ие болды. Эпикалық және поэзиялық жанрлардағы жетістіктер К. Кулиев, К. Отаров, Т. Зумакулова, М. Мокаев, З. Толгуров, А. Теппеев және басқа

да авторлардың есімімен тығыз байланысты болса, драматургия саласын эстетикалық тұрғыдан дамытуда Р. Геляев, И. Боташев, И. Маммиев, О. Этезов, А. Теппеев, М. Ольмезов сынды шығармашыл тұлғалардың рөлі зор болды.

Депортациядан кейінгі кезеңдегі ұлттық драматургия идеялық-тақырыптық және жанрлық әртүрлілігімен ерекшеленді: заманауи тұрмысты бейнелейтін комедиялар («Солтанның тағдыры» – И. Боташев, «Үйлену тойынан кейін» – И. Маммиев, «Ар» – А. Теппеев, «Көлеңкелер», «Жалған бедел» – Ж. Токумаев және т.б.) және адамның адамгершілік дамуының тарихи өзгерістер аясындағы кезеңдерін көрсететін пьесалар (тарихи-құжаттық және әлеуметтік-тұрмыстық драмалар: «Аруақтану кезінде», «Абрек» – И. Боташев, «Жаралы бұғы» – И. Маммиев, «Коммунист» – А. Теппеев). 1960–1970-жылдары авторлар шынайылықты боямалаудан, қақтығыссыздықтан, схемаға салынудан арылуға, драманың мазмұндық тереңдігін арттыруға ұмтылды. Бұл шығармашылық ізденістер бұрынғы онжылдықтарда драматургияны тежеген үрдістерден арылуға бағытталды.

Балқар әдебиеті күрделі даму жолынан өтті. Оның негізін туған халықтың фольклоры құрайды. Бірінші буын жазушылар үшін ауызекі халық шығармашылығы тек қана көркем шындықты бейнелеу формасы емес, сондайақ «халық даналығы мен естелігі, тарихи тәжірибе» болды

Драматургияны арнайы зерттеудің қажеті сахналық әдебиеттің жанрлық алуантүрлілігімен, стильдік ізденістерімен, образ типизациясы мен көркем шындықты бейнелеу тәсілдері мен құралдарының әртараптануымен де анықталады. Балқар драматургиясы эволюция барысында пайда болу, қалыптасу және даму сатысынан өтті. Өміршеңдігі бойынша ол көпұлтты отандық мәдениет қазынасына елеулі үлес қосқан бірқатар маңызды пьесалармен байыды. Балқар драматургтерінің шығармашылық тәжірибесін зерттеп, оны жүйелеу қажеттігі туындап отыр. Олардың үздік туындылары тек Солтүстік Кавказдың ұлттық оқырмандары мен көрермендерінің ғана емес, сондай-ақ еліміздің басқа халықтарының және шетелдердің де мәдени мұрасына айналды. Көптеген пьесалар басқа тілдерге аударылып, кең таралды.

Қазіргі уақытта балқар драматургиясын әдебиеттанулық тұрғыдан зерттеу шектеулі көлемде ғана жүргізілген. Ғылыми мақалалармен қатар, бұл салаға арналған газетжурнал басылымдары да бар, бірақ олардың көбісі шолулық сипатта болып келеді – тек белгілі бір кезеңдегі драматургияның жағдайын сипаттаумен шектеледі. Алайда З. Толгуров, А. Теппеев, Д. Маммиев, Ф. Урусбиева сынды авторлардың еңбектері ғылыми қызығушылық тудырады.

Ұлттық әдебиетке арналған монографиялық еңбектер ішінде қарашай әдебиеттанушысы Б. Борлаковтың «Соғысқа дейінгі қарашай-балқар драматургиясы» [14, 215-б.], – атты еңбегін атап өтуге болады. Бұл зерттеуде автор қарашай және балқар драматургиясының даму кезеңдерін көрсетуге, оның қалыптасу заңдылықтарын талдауға талпыныс жасайды. Кең көлемдегі тарихихронологиялық материалға сүйене отырып, ұлттық драматургияның 1920–1930 жылдардағы даму көрінісін сипаттап, драмалық жанр мен халық ауыз әдебиеті арасындағы байланысты көрсетеді, соғысқа дейінгі драматургияны жанрлық ерекшеліктер тұрғысынан қарастырады. Дегенмен, Б. Борлаков өз зерттеуінде қарашай авторларының пьесаларын идеялықтақырыптық талдаумен ғана шектеледі.

1930–1970-жылдар аралығындағы балқар драматургиясының дамуын зерттеуге Ф. Урусбиева да өз үлесін қосты. Ол Р. Геляевтің «Қанды қалыңмал», И. Боташевтің «Таудағы таң», «Абрек», «Қырандар биікті ұнатады», И. Маммиевтің «Жаралы бұғы», «Үйлену тойынан кейін», А. Теппеевтің «Ар», «Сенің нұрың», «Коммунист» атты пьесалары шығармашылық тәжірибесіне сүйене отырып, ұлттық драматургияның өсіп-өркендеу үрдісін анықтайды.

Қазіргі таңда қарашай-балқар драматургиясы жаңа бағыттарда дамып келеді. Жас авторлары заманауи тақырыптарға, жаһандану, тіл мен мәдениетті сақтау, ұлттық сәйкестік мәселелеріне назар аударуда. Жаңа пьесалар кәсіби және әуесқой театр сахналарында қойылып жүргені осының дәлелі.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ 2025–2027 жылдарға гранттық қаржыландыру негізінде «Әлеуметтік, гуманитарлық ғылым және өнер» Елдің зияткерлік әлеуеті бағыты бойынша AP26194993 «Драматургия мен театр өнерінің мәдени интеграция контексіндегі ғылыми парадигмасы (Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары ноғай, құмық, гагауыз, қарайым, балқар, қарашайлардың қолжазба және қазіргі пьесалары негізінде)» атты жобасы қаржысының негізінде орындалды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, солтүстік кавказдағы түркілер қарашай мен балқар драматургиясы – бұл ұлттық мәдениеттің маңызды саласы. Ол арқылы халықтың тарихи жолы, рухани болмысы мен дүниетанымы аталған пьесалардан көрініс табады. Бүгінгі күнде бұл драматургия заманауи үрдістермен үндесіп, өзекті мәселелерді көтере отырып дамып келеді. Сонымен бірге ұлттық әдебиеттануда поэзия мен прозаның жанрлықстильдік мәселелеріне арналған жаңа зерттеулер қанат жая түсті. Дегенмен, ғылыми әлеует белсенді болуына қарамастан, әдебиеттің драма саласы жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Сондықтан бұл ұсынылып отырған

зерттеу осы тақырыпқа алғашқы шолу мақсатындағы ғылыми жұмыс. Драматургиялық өнердегі кейбір жетістіктерге қарамастан, бұл мәселе кешенді зерделеуді және жалғасын күтетін өзекті зерттеу тақырыбы.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Зульфукарова, М.** Дагестанская советская драматургия. [Текст]. – Махачкала : Дагкнигоиздат, 1965. – 240 с.

2 **Гусейнова, М.** Национальная литература кумыков (поэзия, драматургия, критика) [Текст]. – Махачкала : ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2009. – 318 с.

3 **Султанова, Г.** Дагестанская драматургия XX столетия [Текст]. – Махачкала : ИЯЛИ ДФИЦ РАН; Алеф, 2020. – 452 с.

4 **Манов, А.** Потеклото на гагаузите и тъхните обичаи и нрави [Текст] // Варна, 1938.

5 **Doerfer, G.** Die gagausische literature [Text] // Philologiae Tucicae fundama. T. 1.Wiesbaden, 1959. – P. 260–272.

6 **Узденова, Ф.** Карачаева-балкарская поэзия XX века : этнокультурная специфика, эволюция, жанры [Текст] // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, 2020.

7 **Урусбиева, Ф.** Карачаево-балкарский фольклор (К вопр. о типологии развития жанров) [Текст] // Урусбиева Ф. А. – Черкесск : Ставроп. кн. изд-во, Карачаево-Черкес. отд-ние, 1979. – 95 с. : 16 см.

8 **Сарбашева, А.** Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция, жанровая специфика [Текст] // диссертация ... доктора филологических наук : 10.01.02 // Сарбашева Алена Мустафаевна; [Место защиты: ФГБУН Институт гуманитарных исследований кабардино-балкарского научного центра РАН]. – Нальчик, 2014. – 345 с.

9 **Shapauov, A.** Research in Dramaturgy [Text]. – Monograph. Print Publishing House. – Jerusalem. Israel, 2024. – P. 130.

10 Наурыз – Ел ұлықтаған Ұлы күн. Республикалық ғылыми конференция материалдары [Мәтін]. – Астана, 2018. – 296 б.

11 **Жұмақаева, Б.** Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі [Мәтін]: Оқулық. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 б.

12 **Shapauov, A.** Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region (based on materials of Kazakh and Azerbaijani an plays) [Text] // Life Science Journal, 2013; 10(11s). Impact-factor : 0.165. SJR:0,14. h-index:6 China-USA. [Electronic resource]. – https://www.lifesciencesite.com. 39 Scopus

13 **Қасқабасов, С.** Елзерде. Әр жылғы зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 504-б.

14 **Борлаков, Б.** Карачаево-балкарская довоенная драматургия [Текст]. – Карачаево-Черкесское отделение Стравпольского книжного издательства, 1975.

15 **Aman Gumarov, Anar Yerkebay, Mukan Amankeldi, Nartay Yeskendirov, Bissenbayeva Zhanat.** Modern Interpretation of Turkic Epics on The Kazakh Stage. – Kurdish Studies Apr 2023 Volume: 11, No: 2. – P. 5994-6004. – ISSN: 2051-4883 (Print) | ISSN 2051-4891 Scopus (Online) [Electronic resource]. – www.KurdishStudies.net. file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20(1).pdf

16 **Төтенаев, Б.** Қазақтың ұлттық ойындары [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1991. – 256-б.

References

1 **Zul`fukarova, M.** Dagestanskaya sovetskaya dramaturgiya. [Dagestan Soviet drama] [Text]. – Maxachkala : Dagknigoizdat, 1965. – 240 p.

2 **Gusejnova, M.** Nacional`naya literatura kumy`kov (poe`ziya, dramaturgiya, kritika). [National literature of the Kumyks (poetry, drama, criticism)] [Text]. – Maxachkala : IYaLI DNCz RAN, 2009. – 318 p.

3 **Sultanova, G.** Dagestanskaya dramaturgiya XX stoletiya. [Dagestan drama of the twentieth century] [Text]. – Maxachkala : IYaLI DFICz RAN; Alef, 2020. – 452 p.

4 **Manov, A.** Potekloto na gagauzite i t``xnite obichai i nravi [It flowed in Gagauz and their customs and customs] [Text]. – Varna, 1938.

5 **Doerfer, G.** Die gagausische literature [Text] // Philologiae Tucicae fundama. T. 1.Wiesbaden, 1959. – P. 260–272.

6 **Uzdenova, F.** Karachaeva-balkarskaya poe`ziya XX veka : e`tnokul`turnaya specifika, e`volyuciya, zhanry`. [Karachayeva-Balkarian poetry of the twentieth century: ethnocultural specifics, evolution, genres.] [Text] // Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk, 2020.

7 **Urusbieva, F.** Karachaevo-balkarskij fol`klor (K vopr. o tipologii razvitiya zhanrov) [Karachay-Balkarian folklore (On the question of the typology of genre development)] [Text] // Urusbieva F. A. – Cherkessk : Stavrop. kn. izd-vo, Karachaevo-Cherkes. otd-nie, 1979. – 95 p. : 16 sm.

8 **Sarbasheva, A.** Balkarskaya dramaturgiya: e`tnofol`klornaya tradiciya, e`volyuciya, zhanrovaya specifika [Balkarian drama: ethno-folklore tradition, evolution, genre specifics] [Text] // dissertaciya ... doktora filologicheskix nauk : 10.01.02 // Sarbasheva Alena Mustafaevna; [Mesto zashhity` : FGBUN Institut gumanitarny`x issledovanij kabardino-balkarskogo nauchnogo centra RAN]. – Nal`chik, 2014. – 345 p.

9 **Shapauov, A.** Research in Dramaturgy [Text]. – Monograph. Print Publishing House. – Jerusalem. Israel, 2024. – P. 130.

10 Naury`z – El uly`ktagan Uly` kun. Respublikaly`k gy`ly`mi konferenciya materialdary`. [Text]. – Astana, 2018. – 296 p.

11 **Zhumakaeva, B.** Kazak adebietin oky`tu adistemesi. [Methods of teaching Kazakh literature.] [Text]: Okuly`k. – Almaty`: «Ky`zdar universiteti» baspasy`, 2015. – 242 p.

12 **Shapauov, A.** Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region (based on materials of Kazakh and Azerbaijani an plays) [Text] // Life Science Journal, 2013; 10(11s). Impact-factor : 0.165. SJR:0,14. h-index:6 China-USA. [Electronic resource]. – https://www.lifesciencesite.com. 39 Scopus

13 **Kaskabasov, S.** Elzerde. Ar zhy`lgy` zertteuler. [In Elzer. Research from each year.] [Text]. – Almaty` : Zhibek zholy`, 2008. – 504 p.

14 **Borlakov, B.** Karachaevo – balkarskaya dovoennaya dramaturgiya. [Karachay-Balkarian pre-war drama.] [Text]. – Karachaevo-Cherkesskoe otdelenie Stravpol`skogo knizhnogo izdatel`stva, 1975.

15 **Aman Gumarov, Anar Yerkebay, Mukan Amankeldi, Nartay Yeskendirov, Bissenbayeva Zhanat.** Modern Interpretation of Turkic Epics on The Kazakh Stage. – Kurdish Studies Apr 2023 Volume : 11, No : 2, pp. 5994-6004 ISSN: 2051-4883 (Print) | ISSN 2051-4891 Scopus (Online) [Electronic resource]. - www.KurdishStudies.net.file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B9/Desktop/%D0%92%D0%90%D0%9A,%20%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%A3%D0%A1%20%D0%BC%D0%B0%D2%9B%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%8B%D2%A3%20%D0%A1%D0%A1%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%8B/2-Aman+research+88%20(1).pdf

16 **Totenaev, B.** Kazakty`n ultty`k ojy`ndary`. [Kazakh National Games.] [Text]. – Almaty`: Kazakstan, 1991. – 256 p.

17.07.25 ж. баспаға түсті.
31.07.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. Р. Ескендиров[1], К. К. Молгаждаров[2], А. А. Шапауова[3], Ж. Т. Кадыров[4], Р. Ж. Алимбеков[5]*
[1,5]Казахский национальный университет
искусств имени К. Байсейитовой,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Университет имени Ш. Уалиханова,
Республика Казахстан, г. Кокшетау;
[3]Индивидуальная творческая деятельность,
Республика Казахстан, г. Астана;
[4]Северо-Казахстанский университет
имени М. Козыбаева,
Республика Казахстан, г. Петропавловск.
Поступило в редакцию 17.07.25.
Поступило с исправлениями 31.07.25.
Принято в печать 25.08.25.

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ДРАМАТУРГИИ И ТЕАТРАЛЬНЫХ ПОСТАНОВКАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ ПЬЕС КАРАЧАЙ-БАЛКАР СЕВЕРНОГО КАВКАЗА)

В статье впервые рассматривается проблема фольклорно-драматургического наследия карачай и балкар – тюркоязычных народов Северного Кавказа, родственных казахскому этносу. Анализируется влияние устной народной традиции на становление и развитие театрального искусства. Особое внимание уделяется выявлению и интерпретации обрядово-традиционных элементов в структуре фольклорных драматических форм. Рассматриваются ранние проявления драматургии в устно-поэтическом фольклоре, художественные особенности рукописных и современных пьес, а также их идейно-смысловое наполнение. Отдельно анализируются культурно-духовные взаимосвязи с казахским народом, а также парадигма национально-этнической идентичности в контексте общетюркского культурного пространства.

Исследование проводится в рамках историко-культурного, хронологического, регионального и междисциплинарного подходов, впервые обеспечивающих системное осмысление драматургических процессов у тюркских народов Северного Кавказа. Подчеркивается, что общая культурная матрица тюркоязычных этносов формировалась с глубокой древности в

условиях интенсивных этнокультурных контактов и трансляции традиций.

Ключевые слова: карачаевцы, балкарцы, театроведение, драматургия тюркских народов, устная традиция, фольклорные формы, искусствознание, культурная интеграция, тюркская идентичность.

**N. R. Eskendirov[1], K. K. Molghajdarov[2], A. A. Shapauova[3], Z. T. Kadyrov[4], R. Zh. Alimbekov[5]*
[1,5]Kazakh National University
of Arts named after K. Bayseitova,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Sh. Ualikhanov Kokshetau University,
Republic of Kazakhstan, Kokshetau;
[3]Individual Creative Activity,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[4]M. Kozybayev North Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.
Received 17.07.25.
Received in revised form 31.07.25.
Accepted for publication 25.08.25.

FOLKLORIC ELEMENTS IN THE DRAMATURGY AND THEATRICAL PERFORMANCES OF TURKIC PEOPLES (A CASE STUDY OF KARACHAY-BALKAR PLAYS FROM THE NORTH CAUCASUS)

This article for the first time addresses the issue of the folkloric and dramaturgical heritage of the Karachai and Balkar peoples – Turkic-speaking ethnic groups of the North Caucasus, who share ethnocultural ties with the Kazakh people. The study explores the influence of oral folk traditions on the emergence and development of theatrical art among these communities. Particular attention is paid to the identification and analysis of ritual and traditional elements embedded in the structure of folk dramatic forms. The paper examines early manifestations of dramaturgy in oral poetic folklore, the artistic features of both manuscript and contemporary plays, and their ideological and aesthetic content. Cultural and spiritual connections with the Kazakh people are also examined, along with the paradigm of

national and ethnic identity within the broader context of the common Turkic cultural space.

The research is conducted within a historical-cultural, chronological, regional, and interdisciplinary framework, providing a systematic interpretation of dramaturgical processes among Turkic peoples of the North Caucasus. It is emphasized that the shared cultural matrix of Turkic-speaking peoples has developed since ancient times through intensive ethnocultural contact and the transmission of traditional values.

Keywords: Karachai, Balkar, Turkic dramaturgy, oral tradition, folk forms, art studies, cultural integration, Turkic identity, theatre studies.

ҒТАМР 16.01.45

https://doi.org/10.48081/PQBZ6220

К. Б. Жаксыликова[1], С. А. Оданова[2], А. Ж. Үдербаев[3], *Р. М. Ускенбаева[4], Г. К. Шахажанова[5]

[1,2,3,4,5]Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ
ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1349-4981
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2939-7198
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1787-8624
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0401-611X
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8750-0769
*e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university

ТРАНСЛИНГВИЗМ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ: ЖАҺАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ МЕН ҰЛТТЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

Мақалада тілдерді екінші немесе шет тілі ретінде оқытудың жаңа бағытының бірі – транслингвизм, яғни тілді транслингвалды оқыту мәселесінің зерттелуін зерделеу негізінде қазақ тілін түркітілдес білімгерлерге транслингалды тәсіл арқылы оқытудың ғылыми-теориялық негіздерін айқындау мәселесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты – қазақ тілін түркітілдес білімгерлерге транслингалды тәсіл арқылы оқытудың ғылыми-теориялық негіздерін айқындап, басты қағидаларын анықтау болып табылады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін аталған мәселе бойынша әр жылдары алыс-жақын шетелдік, отандық лингвистика және әдістеме ілімінде шыққан ғылыми-теориялық, ғылыми-әдістемелік еңбектер мен ғалымдардың озық тәжірибелерімен танысып, талдай келе, жалпы тілдерді шет тілі және екінші тіл ретінде транслингвалды аспектіде оқыту мәселесінің зерттелуіне шолу жасалынды. Отандық тіл білімінде, әлеуметтік лингвистикада кейінгі кезде транслингвизм ұғымы пайда болғанымен, әдістеме саласына бұл ұғым әлі ене қойған жоқ. Сондықтан отандық және шетелдік зерттеушілер еңбектеріндегі транслингвалдық тәсілдің басты ұғымы, мәні мен типологиясын зерделеу; жаһандық тәжірибе мен ұлттық сабақтастық негізінде оқытудың транслингвалды тәсілін

қазіргі отандық лингводидактиканың теориялық және әдіснамалық аппаратына енгізудің маңыздылығын айқындау бағытында оиандық, алыс және жақын шет елдік галымдардың іргелі ғылыми жұмыстарына еңбектеріне теориялық әдіснамалық қырынан шолу жасалынды. Соның нәтижесінде тілдерді транслингалды аспектіде оқытудың дәстүрлі оқыту жүйесінен ерекшелігі анықталып, ғылыми-теориялық негіздері айқындалды.

Кілтті сөздер: транслингалды аспект, транслингвизм, көптілділік, кодаралық, қазақ тілі, екінші тіл, парадигма.

Кіріспе

Қазақстанның білім беру жүйесінің контекстінде қос тілді және көптілді білім беру ісі маңызды аспектілер болып табылады. Елімізде ресми тіл – қазақ тілі, бірақ орыс, ағылшын тілдері білім беру мен қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында да кеңінен қолданылады. Соңғы жылдары қазақ тілін шет тілі және екінші тіл ретінде оқыту мәселесіне басты назар аударылуда.

Қазақ тілін шет тілі және екінші тіл ретінде оқытуды жетілдіру – кешенді тәсілді және сан алуан әдіс-тәсілдерді қолдануды талап ететін маңызды міндет. Бұл өз кезегінде оқыту әдістерін үнемі дамытып, жетілдіруді, білімгерлердің нақты қажеттіліктеріне бейімделуді және заманауи білім беру технологияларын ұтымды қолдануды талап етеді. Елімізде қазақ тілін түркітілдес студенттерге шет тілі және екінші тіл ретінде деңгейлеп оқытуға белсенді түрде күш салынып жатқанымен, қоғамдық-әлеуметтік, оқу және тұрмыстық қатынаста қазақ тілі білімгерлердің күнделікті қарым-қатынас тіліне толық айнала алмай отырғаны белгілі. Бұл жағдай қазақ тілін оқытудың жаңа жолдарын, әдіс-тәсілдерін іздестіру талабын қажет етті. Осындай жаңа бағыттағы оқу жолының бірі – қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқыту.

Қазіргі таңда студенттердің оқу әрекетінің белсенділігін арттыру және танымдық әрекетті жандандыратын тәсілдерге ерекше көңіл бөлу – ең негізгі мәселе болып отыр. Сондықтан да «транслингвалды аспектіде оқыту» осы мәселелерді шешудегі басты ұғым болып табылады. Берілген ұғымды зерттеу бір жағынан, жалпы тілді екінші тіл ретінде оқытып үйретуді жандандыру, екінші жағынан, қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін айқындауға байланысты негізгі мәселелерді шешудің көзі болып табылады.

Әлемдік лингвистика және лингводидактика ілімінде, алыс-жақын шет елдердің педагогикалық тәжірибесінде аталған мәселе жан-жақты зерттеліп, біраз жетістіктерге жеткенін және соның нәтижесінде ғылыми еңбектер

жарық көргенін атап айту қажет. Отандық лингвистика ілімінде де соңғы кезде осы мәселе төңірегінде бірлі-жарым мақалалар жарық көрді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін айқындау. Қойылып отырған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер жүзеге асырылады:

– алыс-жақын шетелдік ғалымдардың ғылыми-теориялық, ғылыми-әдістемелік еңбектерімен және озық тәжірибелерімен танысып, талдай келе, жалпы тілдерді шет тілі және екінші тіл ретінде транслингвалды аспектіде оқыту мәселесінің зерттелуіне ретроспективті шолу жасау;

– алыс-жақын шетелдік зерттеушілер еңбектеріндегі транслингвалдық тәсілдің басты ұғымын зерделеп, анықтамасын нақтылау;

– жаһандық тәжірибе мен ұлттық сабақтастық негізінде оқытудың транслингвалды тәсілін қазіргі лингводидактиканың теориялық және әдіснамалық аппаратына енгізудің маңыздылығын айқындау.

Отандық тіл білімінде, әлеуметтік лингвистикада кейінгі кезде транслингвизм ұғымы пайда болғанымен, қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымына да, оның теориясы мен әдіснамасына да бұл ұғым әлі ене қойған жоқ. Бұл жағдай жаһандық тәжірибені зерделей келе, ұлттық сабақтастық негізінде қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін зерттеуге түрткі болды.

Материалдар мен әдістері

Мақала мақсатына сай берілген зерттеу барысында жинақтау, зерделеу, салыстырмалы әдіс, статистикалық, талдау әдістері қолданылды. Бұл мақалада транслингвизм, транслингвалдық аспектіде оқыту тақырыбы бойынша әр түрлі басылымдарда әр жылдары жарық көрген алыс, жақын шетелдік, отандық ғылыми теориялық, әдістемелік зерттеулер, мақалалар зерделеніп, оларға жасалынған жалпы шолуымыздың нәтижесі ұсынылды. Зерделенген жарияланымдар негізгі мазмұны бойынша жинақталып, талданды және салыстырылды. Бұл жұмыс зерттеуімізге қажетті бірқатар негізгі идеялар мен тұжырымдамаларды айқындауға, соның нәтижесінде қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілін екінші немесе шет тілі ретінде оқытып үйретудің, оның ішінде қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалдық аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін, басты қағидаттарын айқындауда алдымен транслингвизм мәселесін зерттеген алыс-жақын шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі «транслингвалдық», «транслингвалды аспектіде оқыту» деген ұғымға түсінік беріп алу қажет деп ойлаймыз. Сол

арқылы қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін, басты қағидаттарын айқындауға мүмкіндік аламыз.

Транслингвалдық – бұл сөз транс- «арасы» және «тілдерге қатысты» деген мағынаны білдіретін «лингвалды» сөзінен шыққандықтан «тілдердің арасы» дегенді білдіреді. Бұл термин тілдер мен кодтарды араластыру және өзгерту процесі нәтижесінде пайда болғандықтан барлық тілдік қолданыстарды сипаттайтын ғылыми ізденіс салалары мен екінші тілді меңгеруді зерттеу теориясына қатысты. Ал транслингвалдылық аспектіде оқыту – тілді қатынас құралы ретінде ғана емес, мәдениеттер диалогына, тілдік мәдениетті қалыптастыруға бағыттап оқыту. Транслингвалдық тұжырымы аясында тіл үйрету мақсаты – тұлғаны барлық мәдени және тілдік әртүрлілікпен таныстыру ғана емес, сонымен қатар студентті осы әртүрлілікке қосу, оны мәдениетаралық диалогқа және өз ана тілін ұтымды қолдана отырып, тілдік ортасына түсінікті қатынасты жүзеге асыру болып табылады.

Қазақ тілін түркітілдес студенттерге транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін айқындау үшін, алдымен осы мәселенің алыс-жақын шетелде елдерде, отандық ғылымда зерттелу және тәжірибеде қолданылу тарихына шолу жасамақпыз. Сөйтіп, алдымен әлемдік және отандық ғылым саласында транслингвалды аспектіде оқыту идеясының жүзеге асуы, оның өзіндік белгілері мен ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Әлемдік лингвистика және лингводидактика ілімінде, алыс-жақын шет елдердің педагогикалық тәжірибесінде аталған мәселе жан-жақты зерттеліп, біраз жетістіктерге жеткенін және соның нәтижесінде ғылыми еңбектер жарық көргенін атап айту қажет. Отандық лингвистикада аталмыш мәселе төңірегінде жарық көрген бірлі-жарым еңбектер бар.

Отандық тілші ғалымдар А. К. Абилкасымова, А. Ш. Акжигитова «Транслингвизм мәселелерін зерттеудің теориялық методологиялық негіздері» тақырыбына арналған мақаласында транслингвизм мәселесін әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырады. Олар осы мәселеге байланысты ғылыми жұмыстарға және олардың теориялық методологиялық негіздеріне аналитикалық шолу жасай келе, отандық және шетелдік ғалымдардың отбасылық тіл саясаты, транслингвизм, код ауыстыру, транслингвизмдік кеңістік ұғымдары жайындағы ғылыми зерттеулерін талдап, айырмашылықтары мен ерекшеліктерін атап көрсетеді. Ғалымдар әлеуметтік лингвистика тұрғысынан тіл саясатын зерттеудің маңыздылығын ескере отырып, отбасындағы тілдік саясат және оның әсер ететін факторлары, отбасындағы тілдік саясатта қолданысқа ие негізгі стратегияларды жан-жақты талдайды. Сондай-ақ, транслингвизмнің

жастар дискурсында, транслингвизмдік кеңістіктеге орны мен рөлі, себептері айқындалады [1, 200–210-б.].

Тілші ғалымдар А. К. Абилкасымова, А. Ш. Акжигитова, С. С. Әубәкір келесі бір мақаласында транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибедегі жастардың күнделікті қарым-қатынастағы таңдау тілін анықтап, тәжірибеде жастардың тілдік репертуарды қолдануын зерделеген. Авторлардың пайымдауынша, жастардың тілдесімде транслингвизмге жүгінуі екі жақты қарым-қатынасты сақтаудың ерекше құралы болып табылады. Ғалымдар өздерінің тәжірибелік жұмысында жүргізген сауалнама нәтижелері негізінде, «жастар дискурсындағы күнделікті қарым-қатынастағы тәжірибелік тіл – транслингвизм және ол мультилингвалды жастар арасында басымдылыққа ие» деген тұжырым жасайды [2, 6–17-б.].

Шетелдік ғылым саласында алғаш рет 1980 жылы қолданысқа енген транслингвизм ұғымы оқытудың стратегиялық тәсілі ретінде қос тілділердің еркін тілдік тәжірибесіне негізделеді және олардың оқу процесін барынша арттыру үшін балалардың бүкіл лингвистикалық репертуарын пайдалануға ынталандырады. Ли Вэй транслингвизмді тәжірибеге негізделген тіл теориясы ретінде анықтайды және оны сөйлеушінің барлық тілдік әлеуетін оның көптілді әлемін түсіндіру үшін пайдалану, оның бір тілден өзгеше тағы бір тілді ойланбай-ақ пайдалануы деп қарастырады [3, 19-б.]. Транслингвизм концепциясын шетелдік лингвистика мен лингводидактикада 1990 жылдардың аяғында алғашқы тәжірибеге енгізгендердің бірі профессор Вивиан Замель болды [4, 341–352-б.].

Транслингвизм ұғымын кейін қостілділік мәселесімен айналысып жүрген көптеген зерттеушілер жан-жақты зерделеп, бұл ұғымның мағынасын кеңейтуге зор үлес қосты. Транслингвизм – студенттердің өздері білетін әртүрлі тілдерді жаңа тілді меңгеруіне ықпал ету үшін көптілді оқыту орталарында белсенді қолданылатын педагогикалық стратегия. Бұл әдіс сөз мағынасын, сөзді, айтылған ойды түсінуді кеңейту және тереңдету, идеялар алмасу және қарым-қатынас жасау үшін студенттер сөйлейтін немесе жазатын барлық тілдерді ұтымды қолдануға ынталандырады. 1994 жылы оқытушы К. Уильямс «транслитерация» ұғымын, уэльс тіліндегі «trawsieithu» шет тілін оқыту тәжірибесіне арнайы термин ретінде енгізген. Бұл идеяны билингвалдық білім беру саласындағы ең ықпалды зерттеушілердің бірі Колин Бейкер және оның әріптестері Г. Льюис, Б. Джонс ғылыми қолданысқа енгізіп, транслингвизм әдісінің төрт артықшылығын анықтайды:

1 Әлсіз тілді дамыту

2 Оқытылатын тақырыпты тереңірек және толық түсіну

3 Оқытылатын тілді меңгеру деңгейі әртүрлі студенттерді интеграциялау/біріктіру

4 Студенттің отбасы мен оқу орны арасындағы байланысты дамытуға және оның оқу үдерісіне интеграциялануына ықпал ету [5]. Олардың пікірінше, транслингвизм – бұл сөйлеушіні түсінуді жеделдету және оқушының екі тілді белсенді қолдану арқылы оларды қостілділік біліктілігін жетілдіру үшін пайдалану [5, 641–654-б.].

Екінші тілді оқыту мен зерттеуге қатысты аудармашы ғалым Суреш Канагаража тілді үйретуде ана тілінің мүмкіндігін молынан қолдану тәсілін жақтайды. Оның пайымдауынша, сөйлеу мен сөздің астарында жатқан ишара, тұспал көбінесе сөздің өзінен маңыздырақ, ал транслингвизмнің тілдердің арасындағы ықпалдасу кеңістігін зерттеуі тараптардың бір-бірін жақсы түсініп, өзара еркін қарым-қатынасқа түсуіне ықпал етеді.[6, 767–785-б.]. Атап айтқанда, екінші тілді үйренуге арналған транслингвалды тәсіл бір тілдің негізінде оқытуды емес, тілдердің табиғатының өзара байланысын мойындай отырып, әр түрлі тілдің контекстінде ойды жеткізуге көмек береді.

Көптеген ғалымдар қос тілді билингвтердің тілдік тәжірибесі бір-біріне тәуелді екенін және үйренушінің ана тілі тәжірибесін дамыту жаңа тілдегі академиялық құзыреттіліктің артуына әкелетінін бірауыздан құптайды. Мысалы, ғалымдар К. Селик пен К. Сетцердің анықтамасы бойынша, транслингвизм – қостілді студенттерге оқу мазмұнын тыңғылықты оқыту және тілді академиялық тұрғыдан қолдануы үшін олардың барлық тілдік әлеуетін икемді түрде пайдаланатын педагогикалық стратегия [7, 184-б.]. Ал бір тілдік бағытты жақтаушы ғалымдардың бірі Б. Сутрисно өз зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып, «...сабақта біртілділік саясатын қолдану ғана оқушылардың тілді меңгерудегі және оқу процесіне қатысудағы мүмкіндіктерін аша алады» [8, 547–554-б.] деген қорытындыға келеді.

Жоғарыда жасалған талдаулардан байқағанымыз шетелдік ғалымдардың еңбектерінде транслингвалдылық және тілдерді транслингвалды аспектіде оқыту мәселесі жан-жақты қарастырылғанымен олардың бұл мәселеге көзқарастары әртүрлі. Ғалымдардың бір тобы транслингвалдылық тәсілді тіл үйретуде қолдану білімгерлердің өз тілдерін тілдік қатынаста ұтымды қолдануы олардың ұлттық бірегейлігін сақтауға мүмкіндік береді десе, екінші бір тобы тіл үйретуде басқа тілді араластырғаннан гөрі жасанды тілдік орта жасау анағұрлым тиімді деген пікір айтады.

Қазіргі ТМД елдері ғалымдары да транслингвалдылық және тілдерді транслингвалды аспектіде оқыту мәселесін жан-жақты зерттеп, осы мәселе төңірегінде біраз еңбектер жарық көрген.

Атап айтқанда, ғалым З. Г. Прошина транслингвизмнің жаңа парадигмасына қатысты мәселелер мен концепцияларға жан-жақты

талдау жасай келе, лингводидактикадағы транслингвизм – сөйлеушінің коммуникативті репертуарын пайдалану нәтижесінде тілдер мен мәдениеттердің бір-біріне кедергісіз тоғысуын жүзеге асыру деген тұжырым жасайды [9, 6–9-б.]. Ғалым Н.В.Головка шетелдік ғалымдардың еңбектерін жан-жақты саралап, талдай келе, олар «транслингвалдылықты педагогикалық әдіс немесе университет сабақтарында тілдерді немесе шет тілінде мамандандырылған пәндер мен тілді кіріктірі оқыту (CLIL) кезіндегі құрал ретінде қолдануды ұсынады» деп пайымдайды. Зерттеудің өзектілігі қазіргі уақытта шетелдік ғалымдар мен педагог-практиктер белсенді түрде дамытып жатқан транслингвизмнің теориялық тұжырымдамасының жаңашылдығын айқындауымен сипатталады [10, 137–154-б.]. Әдіскер ғалымдар Куриленко В. Б., Бирюкова Ю. Н болгар студенттеріне орыс тілін транслингвалды қырынан оқытуға қатысты мәселелерді жан-жақты талдай келе, оны тәжірибеде қолданудың нақты бағыттарын көрсетеді. Олардың ұсынымдары осы саладағы теориялық және практикалық әзірлемелерді біріктіруге, біртұтас тұтастыққа жинақтауға, әдістемелік назарды тілдердің өзара әрекеттесуі мен өзара ықпалына аударуға мүмкіндік береді [11, 174–178-б.]. Ал ғалымдар Унарокова Р. Б., Минакова В. Ю. мақаласында «транслингвизмнің» теориялық қағидаларын аз ұлттардың тілдерін оқытуда қолдану мүмкіндігі талданады. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы англо-американдық академиялық әлемде үстемдік ететін ұғымдар мен тәжірибелерді жергілікті халықтардың тілдерін, адыгей тілін сақтаудың өзекті мәселелерімен салыстыру талпыныстарында, сондай-ақ талқыланған қағидалардың зерттеуге қолдану мүмкіндігін сыни тұрғыдан бағалауларында жатыр [12, 74-б.]. Санкт-Петербург политехникалық университетінің ғалымдары Л. П. Халяпина, Е. В. Шостактар еңбегінде плюрилингвалдық және транслингвалдық тәсілдердің ерекшеліктері мен мүмкіндіктері қарастырылып, оларға ғылыми-теориялық тұрғыда салыстырмалы талдау жасай келе, эксперименталды оқытудың алғашқы нәтижелерін практикалық жағынан қолданудың ұтымды жолдарын ұсынады [13, 119–130-б.].

Жоғарыда аталған еңбектерді талдап, саралау барысында байқағанымыз, ТМД елдері авторларының еңбектерінде аталмыш мәселені шешуде көптілді және транслингвалдық тәсілдердің ерекшеліктері мен дидактикалық мүмкіндіктері кеңінен қарастырылып, олардың қызмет ету принциптері мен мазмұндық құрамдас бөлігі, ғылыми-теориялық негіздері қарастырылған. Ұсынылған еңбектерде транслингвалдық тәсілге салыстырмалы талдау жасалып, оны практикалық тұрғыда қолданудың жолдары нақты ұсынылған. Авторлар транслингвизмді тілдерді меңгертудің жаңа парадигмасы ретінде талдап, оның тілдік және мәдени ресурстарды біріктірудегі артықшылықтарын көрсетеді. Сондай-ақ, студенттердің когнитивтік икемділігін арттыруға

және мәдениетаралық түсіністікті дамытуға ықпал ететін транслингвалды оқытудың маңыздылығы атап өтіледі. Сонымен қатар аз ұлттардың тілін оқытуда транслингвалдық тәсілдің оң және кері ықпалына да баса назар аударылған. Ғалымдардың тұжырымдауынша, бұл тәсіл сонымен қатар қостілділік және көптілділік санасындағы гетерогенді жүйелерді, бірліктерді үйлестіру, қарым-қатынас процесінде олардың байланысы мен кодаралық ауысу дағдыларын дамыту саласындағы жаңа бағыттағы ғылыми-теориялық және әдістемелік зерттеулерге жол ашады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің AP23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту» 2024–2026 жж. гранттық жобасы аясында дайындалды.

Қорытынды

Жоғарыда айтылған тұжырымдарды қорытындылай келе, түйгеніміз тілдерді екінші тіл немесе шет тілі ретінде оқытуда оқытушы мен білімгер әрекетінің белсенділігін арттыруға бағытталған транслингвалды аспектіде оқыту, олардың бірлескен күшінің ең аз мөлшері емес, ең көп мөлшерімен байланысты болуы тиіс. Тілді транслингвалды аспектіде оқытуда оқу процесіне қатысушылардың белсенділігі – оқытушы жағынан ұстаздық және оқушы жағынан танымдық-әрекеттік белсенділік жоғары болуы керек. Яғни, оқу үрдісінде әрекет жасаушы екі жақтың (оқытушы мен оқушы) танымдық және тұлғалық деңгейінің жетілуіне, жандануына мүмкіндік жасайтын оқытуды транслингвалды аспектіде оқыту жүйесі деп атауға толық болады. Ал оқытушы мен білімгер тұлғасы ішкі мүмкіндіктерінің белсенділігін арттыру арқылы ұжымның жеке мүмкіндігінің белсенділігін арттыру біз үшін тілдерді екінші тіл немесе шет тілі ретінде транслингвалды аспектіде оқыту түсінігінде басты мәселе болып саналады.

Зерттеу еңбектерде алыс-жақын шетел мамандарының мектеп және университет сабақтарында транслингвалдық тәсілді қолданудағы негізгі көзқарастары, мектеп оқушыларымен және студенттермен транслингвалды жұмыс формалары айқындалып, осы тәсілдер мен формалардың тиімділігін айғақтайтын оңтайлы педагогикалық жағдайлар атап өтілген. Сондықтан зерттеу жұмыстарында келтірілген тәжірибелік материалдарды, әдістемелік ұсынымдарды тілдерді транслингвалдық аспектіде оқытудың жүйесі ретінде отандық білім беру саласында, транслингвалдық тәсіл бойынша ұсынылған тұжырымдарды тілдерді екінші тіл және шет тілі ретінде оқытудың ғылыми-теориялық негізі ретінде басшылыққа алуға болады.

Ойымызды тұжырымдай келе, жаһандық тәжірибе мен ұлттық сабақтастық негізінде транслингвизмді лингводидактикалық тұрғыдан

зерттеудің өнімділігін, тілдерді оқыту теориясы мен әдістемесі саласының теориялық және әдіснамалық аппаратына транслингвалдық тәсілді енгізудің келешегі зор деп санаймыз. Бұл транслингвизмді тілдерді оқытудың жаңа бағыттағы жолы ретінде тануға, транслингвалдылық ұғымының анықтамасын нақтылауға, қазақ тілін шет тілі ретінде транслингвалды аспектіде оқытудың ғылыми-теориялық негізін айқындауға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Абилкасымова, А. К., Акжигитова, А. Ш.** Транслингизм мәселелерін зерттеудің теориялық методологиялық негіздері [Мәтін] // Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. – № 4,2023. – 200–210-б.

2 **Абилкасымова, А. К., Акжигитова, А. Ш., Әубәкір, С. С.** Транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибе : жастардың күнделікті қарым-қатынастағы таңдау тілі [Мәтін]. // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – № 1. – ISSN 2710-3528. – 6–17-б.

3 **Li, W.** Research perspectives on bilingualism and multilingualism. In W. Li & M. Moyer (Eds.), The Blackwell handbook of research methods on bilingualism and multilingualism. – Oxford, UK : Blackwell, 2008. – P. 4/172.

4 **Замель, В. К.** Модели транскультурации [Текст]. – Т. 31. – № 2. – 1997. – С. 341–352.

5 **Lewis, G., Jones, B., Baker, C.** Translanguaging: origins and development from school to street and beyond. [Text] // Educational Research and Evaluation, 2012. – 18(7). – P. 641–654. – https://doi.org/10.1080/13803611.2012.718488

6 **Canagarajah, A.** Suresh. In search of a new paradigm for teaching English as an International Language [Text] // TESOL Journal. – 2014. – Vol. 5. – № 4. – P. 767–785.

7 **Celic, Ch., Seltzer, K.** Translanguaging : A CUNY-NYSIEB Guide for Educators [Text]. – New York : The City University of New York, 2011. – P. 184.

8 **Sutrisno, D. B.** Translanguaging Practices within Indonesian EFL Classrooms: A Review of the Literature [Text]. // Journal of Languages and Language Teaching, 2023. – 11(3). – P. 547–554. – https://doi.org/10.33394/jollt.v11i3.8265

9 **Прошина, З. Г.** Проблемы и перспективы транслингвальных и транскультурных контактов [Текст] // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – Хабаровск, 2016. – № 2(50). – С. 6–9.

10 **Головко, Н. В.** Трансъязычие как метод обучения в зарубежной лингводидактике [Текст] // Вестник МГПУ. Серия «Филология. Теория языка. Языковое образование». 2022. – 4(48). – 137–154. – https://doi.org/10.25688/2076-913X.2022.48.4.11

11 **Куриленко, В. Б., Бирюкова, Ю. Н.** и др. Транслингвальный подход в обучении русскому языку болгарских учащихся [Текст] // Журнал «Современное пед.образование». 2020. – 3. – С. 174–178.

12 **Унарокова, Р. Б., Минакова, В. Ю.** Принципы «трансъязычия» и преподавание миноритарных языков на примере адыгейского языка: к постановке проблемы [Текст] // Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». – Выпуск 4 (267). – 2020. – 74–80-б.

13 **Халяпина, Л. П., Шостак, Е. В.** Плюрилингвальный и транслингвальный подходы как новые тенденции в теории интегрированного обучения иностранным языкам и профессиональным дисциплинам студентов технических вузов [Текст] // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики № 2. – 2019. – С. 119–130. – https://doi.org/10.15593/2224-9389/2019.2.11

References

1 **Abilkasy`mova, A. K., Akzhigitova, A. Sh.** Translingizm mäselelerın zertteudıŋ teoriyalyq metodologiyalyq negızderı. [Theoretical methodological foundations of the study of the problems of translingism] [Text] // Bulletin of the ualikhanov KU. Philology series. – No. 4. – 2023. – P. 200–210

2 **Abilkasymova, A. K., Akjigitova, A. Ş., Äubäkır, S. S.** Translingvizmdegı diskursivtı täjıribe: jastardyŋ kündelıktı qarym-qatynastağy taŋdau tılı. [Discursive experience in translingualism: the language of choice of young people in everyday communication] [Text] // Bulletin of toraigyrov University. Philology series. – 2024. – No. 1. – ISSN 2710-3528. – 6–17 P.

3 **Li, W.** Research perspectives on bilingualism and multilingualism. In W. Li & M. Moyer (Eds.), The Blackwell handbook of research methods on bilingualism and multilingualism. – Oxford, UK : Blackwell, 2008. – P. 4/172.

4 **Zamel, V. K.** Modeli transkulturatsii. [Transculturation models] [Text] // Vol. 31. – No. 2. – 1997. – pp. 341–352.

5 **Lewis, G., Jones, B., Baker, C.** Translanguaging: origins and development from school to street and beyond. Educational Research and Evaluation [Text], 2012. – 18(7). – P. 641–654. – https://doi.org/10.1080/13803611.2012.718488

6 **Canagarajah, A.** Suresh. In search of a new paradigm for teaching English as an International Language [Text] // TESOL Journal. – 2014. – Vol. 5. – № 4. – P. 767–785.

7 **Celic, Ch., Seltzer, K.** Translanguaging : A CUNY-NYSIEB Guide for Educators [Text]. – New York : The City University of New York, 2011. – p. 184.

8 **Sutrisno, D. B.** Translanguaging Practices within Indonesian EFL Classrooms : A Review of the Literature[Text]. Journal of Languages and Language Teaching. 2023. – 11(3). – P. 547–554. – https://doi.org/10.33394/jollt.v11i3.8265

9 **Proşina, Z. G.** Problemy i perspektivy translingvalnyh i transkulturnyh kontaktov.[Problems and prospects of translingual and transcultural contacts]. [Text] // Social sciences and Humanities in the Far East. – Khabarovsk, 2016. – № 2(50). – P. 6–9.

10 **Golovko, N. V.** Transъyazychie kak metod obucheniya v zarubejnoi lingvodidaktike. [Translingualism as a teaching method in foreign linguodidactics] [Text] // Bulletin of the Moscow State Pedagogical University. The series «Philology. Theory of language. Language education». 2022. – 4(48). – 137–154. – https://doi.org/10.25688/2076-913X.2022.48.4.11

11 **Kurilenko, V. B., Biryukova, YU. N.** i dr. Translingvalnyi podhod v obuchenii russkomu yazyku bolgarskih uchaщihsya. [A translingual approach to teaching Russian to Bulgarian students] [Text] // The journal «Modern pedagogical education». – 2020. – 3. – P. 174–178.

12 **Unarokova, R. B., Minakova, V. Yu.** Printsipy «transъyazychiya» i prepodavanie minoritarnyh yazykov na primere adygeiskogo yazyka: k postanovke problemy. [The principles of «translingualism» and the teaching of minority languages on the example of the Adyghe language: towards a problem statement] [Text] // Quarterly peer-reviewed, refereed scientific journal «Bulletin of ASU». Issue 4 (267). – 2020. – 74–80 p.

13 **Halyapina, L. P., Şostak, E. V.** Plyurilingvalnyi i translingvalnyi podhody kak novye tendentsii v teorii integrirovannogo obucheniya inostrannym yazykam i professionalnym distsiplinam studentov tehnicheskih vuzov. [Plurilingual and translingual approaches as new trends in the theory of integrated teaching of foreign languages and professional disciplines to students of technical universities] [Text] // Bulletin of PNRPU. Problems of Linguistics and Pedagogy No. 2. – 2019. – pp.119–130. – https://doi.org/10.15593/2224-9389/2019.2.11

16.01.25 ж. баспаға түсті.
24.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

К. Б. Жаксыликова[1], С. А. Оданова[2], А. Ж. Удербаев[3],
**Р. М. Ускенбаева[4], Г. К. Шахажанова[5]*
[1,2,3,4,5]Казахский национальный
исследовательский технический
университет имени К. И. Сатпаева,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 16.01.25.
Поступило с исправлениями 24.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ТРАНСЛИНГВИЗМ И КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

В статье рассматриваются проблемы изучения транслингвистического аспекта обучения языкам, как одного из новых направлений в преподавании языков как второго или иностранного, на основе которого будут определены научно-теоретические основы обучения казахскому языку тюркоязычных студентов посредством транслингвального подхода. Целью статьи является определение научно-теоретических основ и выявление основных принципов обучения казахскому языку тюркоязычных студентов посредством транслингвального подхода. Для достижения поставленной цели нами были рассмотрены и проанализированы научно-теоретические, научно-методические труды и наработки ученых, опубликованных в разные годы в зарубежной и отечественной лингвистике и методике по данной проблеме, проведен обзор и анализ исследований по проблеме преподавания языков как иностранный и второй язык в транслингвальном аспекте. Проблема транслингвизма начала рассматривается в отечественной лингвистике и социолингвистике сравнительно недавно, в методической науке данная проблема еще не изучена. В связи с этим назрела необходимость изучения основных понятий, значения и типологии транслингвального подхода в трудах отечественных и зарубежных исследователей; проведения теоретико-методологического обзора фундаментальных научных трудов отечественных и зарубежных ученых, направленного на определение значимости внедрения транслингвального подхода в обучение, в теоретико-методический аппарат современной лингводидактики. В результате были выявлены основные принципы обучения языков в транслингвальном аспекте, а также определены его научно-теоретические основы.

Ключевые слова: транслингвистический аспект, транслингвизм, многоязычие, смешение кодов, казахский язык, второй язык, парадигма.

K. B. Zhaxylikova[1], S. A. Odanova[2], A. Uderbayev[3],
**R. Uskenbayeva[4], G. K. Shakhazhanova[5]*
[1,2,3,4,5]K. I. Satpayev Kazakh National
Research Technical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 16.01.25.
Received in revised form 24.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

TRANSLINGUALISM AND THE KAZAKH LANGUAGE: GLOBAL PRACTICE AND NATIONAL CONTINUITY

The article deals with the problems of studying the translinguistic aspect of language teaching as one of the new directions in teaching languages as a second or foreign language, on the basis of which the scientific and theoretical foundations of teaching the Kazakh language to Turkic-speaking students through the translingual approach will be determined. The purpose of the article is to determine the scientific and theoretical foundations and identify the main principles of teaching the Kazakh language to Turkic-speaking students through the translingual approach. To achieve this goal, we reviewed and analyzed the scientific and theoretical, scientific and methodological works and developments of scientists published in different years in foreign and domestic linguistics and methodology on this problem, a review and analysis of studies on the problem of teaching languages as a foreign and second language in the translingual aspect. The problem of translingualism began to be considered in domestic linguistics and sociolinguistics relatively recently, in methodological science this problem has not yet been studied. In this regard, there is a need to study the basic concepts, meaning and typology of the translingual approach in the works of domestic and foreign researchers; conducting a theoretical and methodological review of fundamental scientific works of domestic and foreign scientists aimed at determining the significance of introducing the translingual approach to teaching, in the theoretical and methodological apparatus of modern linguodidactics. As a result, the basic principles of teaching languages in the translingual aspect were identified, and its scientific and theoretical foundations were determined.

Keywords: translinguistic aspect, translingualism, multilingualism, codemixing, Kazakh language, second language, paradigm.

МРНТИ 16.31.41

https://doi.org/10.48081/QIJG2501

***А. К. Жумабекова**
Казахский Национальный педагогический
университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы.
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4457-2687
*e-mail: aigzhum@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА ЗА РУБЕЖОМ И В КАЗАХСТАНЕ

В статье в сравнительном аспекте описывается состояние проблемы оценки качества перевода за рубежом и в Казахстане на современном этапе. Цель исследования – выявление новых тенденций и наиболее эффективных аспектов в решении данной проблемы в отечественном и зарубежном переводоведении. Научная новизна исследования состоит в том, что впервые в отечественном переводоведении ставится задача поиска методологии оценки качества перевода (ОКП), основанной на системном подходе, с учетом достижений в этой области ведущих исследовательских центров. Гипотеза исследования: для выработки системного подхода к оценке качества перевода необходимо провести мониторинг современного состояния данной проблемы за рубежом и в Казахстане. Общие и различительные черты национальных систем ОКП не были ранее предметом специальных исследований. Для проведения обзора использованы как общенаучные (анализ, синтез, обобщение), так и частные методы лингвистических и переводческих исследований: описательно-аналитический; методы сопоставления, апперципирования; дескриптивный, диахронический методы. В результате установлено, что исследования в области ОКП в Казахстане выполняются бессистемно, в зависимости от аспекта изучаемых проблем в области сопоставительного языкознания и перевода. Обзор научных исследований, проведенных в мире, показывает, что проблема ОКП и ее критериев дискуссионна. Перспективы исследований состоят в формировании, распространении и подготовке к внедрению конкретных рекомендаций по совершенствованию оценки качества перевода (на материале английского, казахского и русского языков).

Ключевые слова: оценка качества перевода, переводоведение, казахский язык, английский язык, русский язык.

Введение

В последние годы теория и практика перевода вышла на новый этап развития. С одной стороны, неизмеримо вырос объем переведенной литературы (в основном, с казахского языка и на казахский с иностранных языков) различного жанра, преимущественно художественного, научного и учебного. С другой стороны, в связи с введением научной степени PhD (доктор философии по специальности «Переводческое дело») появились исследования, обязательной частью которых стало использование современных зарубежных концепций и теорий. Таким образом, переводоведение Казахстана обогащается как новым корпусом переведенных текстов, так и новыми теоретическими принципами их анализа. Между тем теория отстает от практики во многих аспектах, в частности, в области оценки качества перевода (далее: ОКП).

Цель нашего исследования – выявление новых тенденций и наиболее эффективных аспектов в решении проблемы оценки качества перевода в Казахстане и за рубежом.

Нами проведен лингвопереводческий анализ ошибок на материале новых переводов (как прямых, так и опосредованных) текстов различных жанров, который нашел отражение в ряде научных статей и учебных пособий для студентов-переводчиков. Под нашим научным руководством в КазНПУ им. Абая в 2020–2022 г. защищены 4 магистерские диссертации, в которых произведена первоначальная типологизация переводческих ошибок, а также описано влияние произведенных переводчиками трансформаций на изменение смысла оригинала [1]. Полученные результаты наглядно показали необходимость процедуры ОКП по единым критериям и на единой методологической основе.

В отечественных докторских диссертациях по проблемам перевода не исследуются прямые переводы с английского на казахский; фиксируются переводческие ошибки, но отсутствует их систематизация по типам, причинам.

В последние десятилетия проблема оценки качества перевода становится одной их наиболее важных задач переводоведения как в теоретическом, так и в практическом аспектах.

Гипотеза исследования: для выработки системного подхода к оценке качества перевода необходимо вначале провести мониторинг современного состояния данной проблемы за рубежом и в Казахстане.

Таким образом, научная новизна исследования состоит в том, что впервые в отечественном переводоведении ставится задача поиска методологии ОКП, основанной на системном подходе, с учетом достижений в этой области ведущих исследовательских и прикладных центров. Кроме того, будет начата разработка переводческой эрратологии (теории переводческих несоответствий) как нового научного направления в транслятологии Казахстана. Теоретическая значимость исследования состоит в том, что его результаты внесут вклад в решение вопросов критериев ОКП в аспекте конкретных пар языков. Практическая значимость данного исследования состоит в том, что полученные результаты могут быть применены в учебном процессе казахстанских вузов, а также в переводческих бюро и компаниях.

Материалы и методы

Материалами исследования стали работы зарубежных и отечественных ученых-переводоведов в области определения нормы перевода, ОКП текстов различных жанров: Дж. Хаус, С. Лаушер, К. Норд, Т. А. Волковой, Н. М. Шутовой, Л. В. Кушниной, К. Хана, А. Ю. Ивлевой, В. В. Сдобникова, К. Уоддингтона, Д. Муркенс, Дж. Мандей , Н. В. Тишаевой и Т. А. Малютиной, И. Г. Овчинниковой, М. Бузаджи, А. Б. Шевнина, И. Ю. Дулалаевой, Т. А. Казаковой, М. Поповича, М. Куниловской, Е.А. Княжевой, К. В. Акулиной, Л. Хана, М. Амини, Н. Жумай, З. Сагадиевой, А. Дильдабековой, С. Кулманова и мн. др.

Для проведения обзора нами использованы общенаучные (анализ, синтез, обобщение) и частные методы лингвистических и переводческих исследований. Так, для изучения и сопоставления результатов работ вышеназванных авторов применялись описательно-аналитический метод и метод сопоставления. Использовались также: метод апперципирования, предполагающий дополнение хода исследования новыми сведениями из разных источников, а также связывание мыслей автора статьи с трудами отечественных и зарубежных ученых; дескриптивный метод – для поиска работ с опорой на выделенные ключевые слова, диахронический метод – для изучения вопроса ОКП текстов различных жанров с ранних истоков до настоящего времени.

Результаты и обсуждение

Долгое время ОКП не рассматривалась переводоведами разных стран как самостоятельная тема для исследования и не являлась центральным объектом изучения. До становления теории перевода как самостоятельной научной и учебной дисциплины ОКП представляла собой субъективное

деление качества перевода на хорошее и плохое, при этом использовались критерии эквивалентности и адекватности по отношению к разным жанрам и видам текстов. Это традиционные методы ОКП, они во многом субъективны и неточны. Тем не менее, именно они чаще всего используются учеными в научной сфере и области художественного перевода, а также преподавателями – в учебной сфере.

В нашей стране ОКП в большинстве исследований, а также в практике учебного перевода (особенно письменного) до сих пор проводится в этом направлении. Казахстанскими учеными в последние годы изданы публикации (в основном, на английском языке), где качество перевода связывается, в основном, с негативными результатами, а именно выявляются переводческие ошибки в текстах разного жанра на материале прямых и опосредованных переводов. Сферы такого анализа достаточно сужены, он проводится в аспекте решаемых исследователями конкретных научных задач на материале художественного, политического перевода.

Так, Н. Жумай и др. [2] выявляют ошибки в подборе эквивалентов в косвенном художественном переводе казахских романов «Одинокая юрта» С. Елюбая и «Человек-олень» О. Бокеева. Используются методы анализа, проводимые в рамках традиционной нормативной оценки переводов. Целью исследования З. Сагадиевой и др. на материале сопоставления текстов выступлений К.-Ж. Токаева и их переводов на казахский, русский и английский языки явилось «выявление особенностей, закономерностей и трудностей для переводчиков, комплексная оценка адекватности (качества) перевода и рекомендации для облегчения процесса перевода» [3, с. 1615] (перевод с английского здесь и далее наш – А. Ж.). Выявляя отклонения в текстах оригиналов и переводов, авторы приходят к заключению, что «неточный перевод политических текстов может привести к таким серьезным последствиям, как нанесение вреда имиджу политика, негативное влияние на исход переговоров и даже политические конфликты» [3, с. 1625]. С. Кулманов [4] рассматривает ошибки русско-казахского и казахско-русского перевода в процессе подбора видов переводческих соответствий на материале официально-делового стиля.

Нам встретилась только одна статья, в которой проблема переводческих ошибок рассматривается специально: авторами проведен обзор классификаций ошибок (на материале российских и западных исследователей). Однако методологически неверным, на наш взгляд, стало то обстоятельство, что для анализа была использована классификация ошибок Д. М. Бузаджи и др., разработанная ими для научно-технических текстов, а материалами стали переводы романа А. Нурпеисова «Кровь и пот» на русский и английский языки. А. Дильдабекова и др. приходят к выводу, что «в английской версии

романа были обнаружены практически все группы и типы ошибок, указанные в разных классификациях. На примерах установлено, что серьезными ошибками являются искажения семантики оригинала (содержания текста), нарушения норм и использования языка перевода, нарушения в передаче функционально-стилистических или жанровых особенностей оригинального текста» [5, с. 14]. вторы справедливо отмечают необходимость выяснения причин этих ошибок и рассмотрения феномена ошибок перевода в рамках глубокого многоаспектного анализа.

Новым направлением можно считать исследования в области оценки качества машинного перевода с участием государственного языка, проводимых пока только специалистами в области информационных технологий. Так, А. Карибаева и др. отмечают, что в машинном переводе текстов с казахского и на казахский язык следует различать ошибки и неточности. Неточности авторы связывают со стилистической некорректностью переведенного предложения, а ошибки – с неправильным определением грамматических форм, что в случае казахского языка является частым явлением в связи с его сложной морфологией и синтаксисом. Авторы анализируют системы машинного обучения Tridentsoftware, Яндекс и Google, отмечая, что их работа является пионерской в Казахстане [6].

В трудах западных переводоведов вопросы оценивания качества исследуются с середины прошлого века (Э. Пим, Б. Хатим, Э. Вагнер, Д. Гуадек, Д. Жиль, Р. Лароз, М. Уилльямс и другие). Сейчас можно говорить о разных подходах к проблеме ОКП в разных странах как в теоретическом, так и в практическом аспектах. Предлагаются различные модели и критерии определения качества перевода, в частности, текстоцентрические (лингвистические), коммуникативно-функциональные, измерительные и др.

Наиболее полный обзор направлений в области ОКП в западном переводоведении произведен Дж. Хаус, которая, указывая на необходимость междисциплинарного подхода, отметила особое место лингвистической модели оценки качества перевода как единственной теоретически обоснованной [7]. Качество перевода традиционно оценивается здесь с позиций соответствия нормам перевода.

Введенный К. Норд [8] этический принцип лояльности предполагает сохранение авторских интенций в интересах целевой аудитории. Тезис ученого о том, что выбор нерелевантной стратегии наносит ущерб восприятию текста перевода в принимающей культуре, поддерживается рядом исследователей. Теория К. Норд представляет собой некий компромисс между скопус-теорией и теорией эквивалентности.

К. Хан [9] обосновывает положение о том, что несмотря на имеющиеся различные модели ОКП и множество разнообразных методов оценки,

опробованных и используемых в различных условиях, методологические аспекты практики ОКП остаются малоизученными.

Общими для разных подходов является положение о том, что качество перевода тем выше, чем меньше в нем допущено ошибок. С этим тезисом связано появление нового направления в переводоведении – эрратологии, задачами которого, как отмечает в своем обзоре А. А. Щелокова, являются «общее определение ошибки, анализ ошибок, их классификация, исследование механизма предотвращения и коррекции ошибок» [10, с. 171]. На наш взгляд, ОКП должна включать не только классификацию ошибок, но и удачные переводческие решения, стратегии (возможно даже перемещение акцента в сторону позитивных результатов), чтобы на примерах более качественных переводов предложить алгоритм процесса ОКП.

В последнее время в мировом переводоведении на первый план выходят измерительные методы ОКП, так называемые стандарты ОКП. В США и Европе приняты стандарты качества перевода текстов научно-технического характера (SAE; European Quality Standard; ASTM; TMS). Наиболее часто упоминается исследователями система LISA, в которой переводческие ошибки располагаются по шкале (недочеты, негрубые и грубые ошибки). В ее основе лежит количественный индекс качества перевода. Что же касается текстов других жанров, задача оценивания их переводов гораздо сложнее и должна строиться на иных основаниях. В этом аспекте выделяется коммуникативно-функциональный подход как соответствующий современной парадигме переводоведения, в рамках которого В. В. Сдобниковым произведена типология ошибок с выделением коэффициентов релевантности [11].

В сфере учебного перевода больших добиваются переводческие школы, разные методы ОКП которых описывают западные ученые Дж. Муркенс и др. [12]. В практику внедряются авторские системы ОКП, разработанные по разным критериям: применяются либо ручные методы оценки, либо автоматические. Внимания заслуживают, на наш взгляд, те, которые комбинируют эти методы. Российскими учеными – преподавателями вузов, готовящих будущих переводчиков, накоплен большой опыт в этом аспекте. Например, Е. А. Княжева [13] излагает свою систему ОКП студентов с использованием методов экспертного оценивания, включающих метод простого ранжирования и метод анализа иерархий. Такую же позицию видим в работе К. В. Акулиной, Е. В. Тихоновой, предложивших свой комбинированный подход к стандартам ОКП, где 70 % оценки – результат проверки по автоматизированным критериям, 30 % – баллы преподавателей [14]. Авторы одной из последних работ в этой

области [15] правомерно указывают, что оптимально сочетать ручные и автоматические методы ОКП.

В переводоведении, помимо научной и учебной сферы, выделяют и производственную (индустриальную). Это работа многочисленных переводческих бюро и компаний, в которых ОКП строится на пожеланиях заказчика перевода и его ожиданий, т.е. акцент ставится на целевого потребителя, который практически не принимается во внимание отечественными исследователями перевода. Следовательно, казахстанское переводоведение нуждается в ликвидации отставания в этой очень важной сфере теории и практики перевода.

Итоги сравнительно-аналитического обзора аспектов в решении проблемы оценки качества перевода в Казахстане и за рубежом позволяют перейти к постановке задачи разработки методологии оценки качества перевода. Взяв за основу предложенную Е. А. Княжевой [13] коммуникативно-функциональную модель ОКП, мы приступаем к формулированию принципов системного подхода к ОКП в научной и учебной сфере, который состоит в проведении внутренней и внешней оценки на основе обоснованных критериев. При этом формантами коммуникативной ситуации являются субъект, цель, формат, метод, критерии и параметры оценки. Такой комплексный подход к ОКП позволит выйти за рамки традиционного текстового анализа, охватить все сферы переводоведения и включить параметры, заимствованные из теории коммуникации: источник сообщения, рецептор, обратная связь, процессы кодирования и декодирования.

Для процедуры внешней ОКП следует использовать социолингвистические методы опросов. Целевую аудиторию составят те, кто пользуется переведенными текстами. В сфере учебного перевода – это преподаватели, студенты, магистранты и докторанты, пользующиеся учебниками, учебными пособиями для проведения занятий или для подготовки к ним. В сфере научного перевода – это ученые, изучающие литературу по своей специальности; художественный и научно-популярный перевод интересен для широкой читательской аудитории и т.д. В Казахстане ранее не проводились официально оформленные социологические опросы по степени удовлетворенности переводами потребителями, поэтому введение понятия «внешняя оценка качества» является новым для науки и дидактики перевода в нашей стране.

Таким образом, системный подход к ОКП имеет большие преимущества перед ранее использованными методами и открывает ряд перспектив для специалистов этой области знания.

Информация о финансировании

Статья опубликована в рамках грантового финансирования по научным проектам Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК на 2023–25 гг. по теме «Оценка качества перевода: научная и учебная сферы» (AP19680449).

Выводы

Таким образом, в результате проведенного нами обзора в области оценки качества перевода в Казахстане установлено, что они выполняются бессистемно, проводятся в зависимости от аспекта изучаемых проблем, главным образом, в сфере лингвистического переводоведения. В трудах зарубежных ученых отмечается разный подход к критериям оценивания; в последние годы фокус смещен на совершенствование автоматических методов ОКП.

Новой тенденцией является создание специализированных компьютерных программ, направленных на ОКП текстов научного и учебного стиля с учетом конкретных пар языков, одним из которых является казахский (вовлеченный в сферу машинного перевода только недавно).

Наиболее эффективный аспект решения описываемой проблемы связывается с системным подходом, состоящим в проведении внутренней и внешней ОКП на основе обоснованных критериев, комбинирующих ручной и автоматический анализ.

Сравнительно-аналитический обзор является первым шагом в процессе разработки системного подхода к оценке качества перевода в Казахстане. Перспективы же исследований состоят в формировании, распространении и подготовке к внедрению конкретных предложений, рекомендаций по совершенствованию оценки качества перевода (на материале английского, казахского и русского языков).

Список использованных источников

1 **Жұмабекова, А. Қ., Умиртасова, Н. И.** Лингвистикалық мәтіндерді ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару стратегиясы шеңберіндегі аударма әдістері [Мәтін] // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық сериясы. – 2021. – № 2. – 87–97-б.

2 **Zhumai, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., Nurpeissova, D.** Searching for Equivalence in lndirect Literary Translation: A case Study of Translations of Kazakh novels «Aq Boz Yui» by S.Ye1ubay and «The Man-Deer» by O.Bokeev [Text] // Interdisciplinary Literary Studies. USA, Penn State University Press. – 2021. – Vol. 23. – № 2. – P. 253–266. – https://doi.org/10.5325/intelitestud.23.2.0253.

3 **Sagadiyeva, Z., Satenova, S., Yeskindirov, M., Alshinbayeva, Z., Konyratbayeva, Z.** Political discourse : The translation aspect. [Text] // Journal of Language and Linguistic Studies. – Turkey, Konya, 2021. – Vol. 17(3). – P. 1615–1627.

4 **Құлманов, С. Қ.** Аудармадағы сәйкестіктер мен қателіктер түрлері [Мәтін] [Электронды ресурс]. – URL: https://emirsaba.org/audarmadafi-sejkestikter-men-atelikter-trleri.html.

5 **Dildabekova, A., Amalbekova, M., Turginbayeva, L.** Types of translation errors in a literary text (based on A. Nurpeisov's Blood and Sweat Trilogy) [Text] // SKASE Journal of Translation and Interpretation. – 2019. – Vol. 12. – № 2. – P. 2–16.

6 **Karibaeva, A., Karyukin, V., Turgynbayeva, A., Turarbek, A.** The translation quality problems of machine translation systems for Kazakh language [Text] // Journal of Mathematics, Mechanics and Computer Science. – 2021. – № 3(111). – P. 132–140.

7 **House, J.** Translation Quality Assessment : Past and Present [Text] // Translation : A Multidisciplinary Approach. ed. by J. House. – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 241–264.

8 **Nord, C.** Translating as a purposeful activity : Functionalist approaches explained [Text]. – London : Routledge, 2018. – 153 p.

9 **Han, C.** Translation quality assessment: a critical methodological review [Text] // The Translator. – 2020. – Vol. 26, Issue 3. – P. 257–273.

10 **Щелокова, А. А.** Эрратология как общая теория ошибок [Текст] // Социо- и психолингвистические исследования – 2020. – Вып.8. – С. 168–172.

11 **Сдобников, В. В.** Оценка качества перевода. Коммуникативно-функциональный подход [Текст]. – М. : ФЛИНТА-Наука, 2015. –112 с.

12 **Moorkens, J., Castilho, S., Gaspari, F., Doherty, S.** (Eds.) Translation Quality Assessment. From Principles to Practice [Text]. – Springer International Publishing, 2018. – 287 p.

13 **Княжева, Е. А.** Оценка качества перевода: история, теория, практика: Монография [Текст]. – М. : Флинта, 2018. – 248 с.

14 **Акулина, К. В., Тихонова, Е. В.** Применение системы оценки качества перевода в обучении студентов-лингвистов [Текст] // Язык и культура. – 2021. – № 56. – С. 129–145.

15 **Han, L, Jones, G. J. F., Smeaton, A. F.** Translation Quality Assessment : A Brief Survey on Manual and Automatic Methods [Text] // Computation and Language. 05.05.2021 [Electronic resource]. – https://arxiv.org/pdf/2105.03311.pdf.

References

1 **Zhumabekova, A. K., Umirtasova, N. I.** Lingvistikalyk matinderdi agylshyn tilinen қazaқh tiline tikelej audaru strategijasy shenberindegi audarma adisteri [Translation techniques within the strategy of direct translation of linguistic texts from english into kazakh] [Text] // Bulletin of Toraighyrov University. Philology series. – 2021 – № 2. – P. 87–97.

2 **Zhumai, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., Nurpeissova, D.** Searching for Equivalence in lndirect Literary Translation : A case Study of Translations of Kazakh novels «Aq Boz Yui» by S.Ye1ubay and «The Man-Deer» by O.Bokeev [Text] // Interdisciplinary Literary Studies. USA, Penn State University Press. – 2021. – Vo1. 23. – No. 2. – 2021. – P. 253–266. – https://doi.org/10.5325/intelitestud.23.2.0253

3 **Sagadiyeva, Z., Satenova, S., Yeskindirov, M., Alshinbayeva, Z., Konyratbayeva, Z.** Political discourse: The translation aspect [Text] // Journal of Language and Linguistic Studies. – Turkey, Konya, 2021. – Vol. 17 (3). – P. 1615–1627.

4 **Kulmanov, S. K.** Audarmadagy sajkestikter men katelikter turleri [Types of inconsistencies and errors in translation] [Text]. [Electronic resource]. – URL: https://emirsaba.org/audarmadafi-sejkestikter-men-atelikter-trleri.html.

5 **Dildabekova, A, Amalbekova, M., Turginbayeva, L.** Types of translation errors in a literary text (based on A. Nurpeisov's Blood and Sweat Trilogy) [Text] // SKASE Journal of Translation and Interpretation. 2019. – Vol. 12. – № 2. – P. 2–16.

6 **Karibaeva, A, Karyukin, V., Turgynbayeva, A., Turarbek, A.** The translation quality problems of machine translation systems for Kazakh language [Text] // Journal of Mathematics, Mechanics and Computer Science. – 2021. – № 3(111). – P. 132–140.

7 **House, J.** Translation Quality Assessment : Past and Present [Text] // Translation : A Multidisciplinary Approach. ed. by J. House. – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 241–264

8 **Nord, C.** Translating as a purposeful activity : Functionalist approaches explained [Text]. – London : Routledge, 2018. – 153 p.

9 **Han, C.** Translation quality assessment: a critical methodological review [Text] // The Translator. – 2020. – Vol. 26. – Issue 3. – P. 257–273.

10 **Shhelokova, A. A.** Erratologija kak obshhaja teorija oshibok. [Erratology as a general theory of errors] [Text] // Socio- i psiholingvisticheskie issledovanija. – 2020. – Issue 8. – P. 168–172.

11 **Sdobnikov, V. V.** Ocenka kachestva perevoda. Kommunikativno-funkcional'nyj podhod. [Translation quality assessment. Communicative-functional approach] [Text]. – Moscow : FLINTA-Nauka, 2015. – 112 p.

12 **Moorkens, J., Castilho, S., Gaspari, F., Doherty, S.** (Eds.) Translation Quality Assessment. From Principles to Practice [Text]. – Springer International Publishing, 2018. – 287 p.

13 **Knjazheva, E. A.** Ocenka kachestva perevoda : istorija, teorija, praktika : Monografija. [Translation quality assessment : history, theory, practice : monograph] [Text]. – Moscow : Flinta, 2018. – 248 p.

14 **Akulina, K. V., Tihonova, E. V.** Primenenie sistemy ocenki kachestva perevoda v obuchenii studentov-lingvistov [Application of a translation quality assessment system in teaching linguistic students] [Text] // Jazyk i kul'tura. – 2021. – № 56. – P.129–145.

15 **Han, L, Jones, G. J. F., Smeaton, A. F.** Translation Quality Assessment : A Brief Survey on Manual and Automatic Methods [Text] // Computation and Language. 05.05.2021 [Electronic resource]. – URL: https://arxiv.org/pdf/2105.03311.pdf.

Поступило в редакцию 21.01.24.
Поступило с исправлениями 10.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

*А. Қ. Жұмабекова
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
21.01.24 ж. баспаға түсті.
10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ШЕТЕЛДЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада шетелде және Қазақстанда аударма сапасын бағалау мәселесінің жағдайы қазіргі кезеңдегі салыстырмалы аспектіде сипатталған. Зерттеудің мақсаты – отандық және халықаралық аударматанудағы осы мәселені шешудің жаңа тенденциялары мен ең тиімді аспектілерін анықтау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – аталған саладағы жетекші ғылыми орталықтар жетістіктерін ескере отырып, аударматану ғылымында алғаш рет, жүйелі тәсілге негізделген аударма сапасын бағалау (АСБ) әдістемесін

табу міндеті қойылады. Зерттеудің болжамы: аударма сапасын бағалаудың жүйелі тәсілін жасау үшін шетелде және Қазақстанда осы мәселенің қазіргі жағдайын назарға алған дұрыс. АСБ ұлттық жүйелерінің ортақ және ерекше белгілері бұрын арнайы зерттеулердің нысаны болған емес. Шолуды жүргізу үшін лингвистикалық және аудармашылық зерттеудің жалпы ғылыми (анализ, синтез, жинақтау) сияқты арнайы әдістері де қолданылды: сипаттамалық-аналитикалық; салыстыру, апперцепция әдістері; сипаттамалық, диахрондық әдістер. Нәтижесінде Қазақстандағы АСБ саласындағы зерттеулер салыстырмалы тіл білімі мен аударма саласындағы зерттелетін мәселелердің аспектісіне байланысты жүйесіз жүргізілетіні анықталды. Әлемде жүргізілген ғылыми зерттеулерге шолу барысында АСБ мәселесі және оның критерийлері пікірталас тудыратынын көрсетеді. Зерттеудің болашақтағы мүмкіншілігі аударма сапасын бағалауды жақсарту, жетілдіру бойынша нақты ұсыныстарды (ағылшын, қазақ және орыс тілдерінің материалы бойынша) қалыптастыру, тарату және жүзеге асыруға дайындау болып табылады

Кілтті сөздер: аударма сапасын бағалау, аударматану, ағылшын тілі, қазақ тілі, орыс тілі.

*A. K. Zhumabekova
Abay Kazakh National
Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 21.01.24.
Received in revised form 10.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE CURRENT STATE OF THE PROBLEM OF TRANSLATION QUALITY ASSESSMENT ABROAD AND IN KAZAKHSTAN

In the article, the state of the quality assessing issue of translation abroad and in Kazakhstan, is described in a comparative aspect. The purpose of the study is to identify trends and aspects in solving this problem. The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time in domestic translation studies the task is to find a methodology for translation quality assessment (TQA), based on a systematic approach, taking into account the achievements of leading research centers. Research hypothesis: in order to develop a systematic approach to assessing the

quality of translation, it is necessary to monitor the current state of this problem abroad and in Kazakhstan. The common and distinctive features of the national systems of the TQA have not previously been the subject of special studies. For the review, both general scientific (analysis, synthesis, generalization) and private methods of linguistic and translation research were used: descriptive-analytical; methods of comparison, apperception; descriptive, diachronic methods. As a result, it was found that research of TQA in Kazakhstan is carried out haphazardly. A review of scientific research conducted in the world shows that the problem of TQA and its criteria is debatable. Research prospects are in the formation of specific recommendations for improving the assessment of the quality of translation (on the material of English, Kazakh, Russian languages).

Keywords: translation quality assessment, translation studies, Kazakh language, English language, Russian language.

SRSTI 17.07.29

https://doi.org/10.48081/KOAY1104

Zh. Sh. Zhumageldin[1], Zh. K. Smagulov[2]
[1,2]Karaganda University named after E. A. Buketov,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1848-8281
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8778-1601
*e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru

TECHNIQUES AND MEANS OF ANIMAL REPRESENTATION IN KAZAKH ANIMALISTIC PROSE

The article examines the peculiarities of animal representation in Kazakh animalistic prose, identifying the main artistic techniques and means used by authors to create vivid images of the animal world. The research object is a corpus of works by Kazakh animalist writers of the 20th-21st centuries, while the subject is specific methods and ways of representing animal characters in literary texts. The analysis revealed key trends in the development of the animalistic genre in Kazakh literature, tracing the evolution of animal images from traditional folklore representations to modern interpretations. Special attention is paid to the connection between folk and literary animalism, as well as the role of the ethnocultural component in creating zoomorphic images. The study shows that Kazakh animalistic prose preserves the traditional respectful attitude towards the animal world characteristic of nomadic culture, enriching it with new meanings and interpretations. Characteristic features of national-cultural specificity in depicting various animal species have been identified, determined by the peculiarities of traditional lifestyle and worldview of the Kazakh people.

Keywords: Kazakh literature, animalistic prose, animal images, artistic techniques, ethnocultural characteristics, folklore traditions, national specificity, nomadic culture.

Introduction

The relevance of the research topic is due to the growing interest in studying the peculiarities of artistic reflection of the animal world in literature, which is connected with the importance of understanding human-nature interaction in the cultural-historical context. In the modern world, where ecological problems are

becoming increasingly acute, the study of animal images in art acquires special significance. Animals, as part of nature, have always occupied an important place in human culture and worldview, and their depiction in literature allows for deeper comprehension of not only natural but also social, philosophical, and ethical aspects of society's life.

In Kazakh animalistic prose, animals serve not just as objects of description but also as carriers of deep philosophical, ethical, and aesthetic meanings, making their representation a unique phenomenon within national literature [1; 2].

The particular relevance of this topic is emphasized by the fact that Kazakh culture, being traditionally nomadic, has always maintained a close relationship with nature, with animals playing a key role in the people's survival and development [3]. Therefore, the depiction of animals in Kazakh literature is filled with special symbolism that reflects not only the practical significance of animals but also their spiritual and cultural importance.

However, despite the significant number of works dedicated to the analysis of Kazakh literature, questions related to identifying the specifics of artistic techniques and means of animal representation remain insufficiently studied [4]. This underscores the need for more detailed consideration of this problem, as it allows for a deeper understanding of the peculiarities of the Kazakh people's worldview, their traditional values, and cultural codes.

The theoretical significance of the research lies in the systematization of knowledge about the methods of creating zoomorphic images, as well as in identifying the role of the ethnocultural component in forming these images. The practical value of the work consists in the possibility of using the obtained data for further study of Kazakh literature, developing methodological materials for teaching literature, and popularizing national cultural heritage.

Thus, the study of this topic represents an important step in comprehending the role of the animal world in the culture and literature of the Kazakh people, and also contributes to the development of intercultural dialogue and understanding of the peculiarities of nature perception in different cultures.

Materials and Methods

This research is based on works of Kazakh animalistic prose created during the 20th-21st centuries. The main materials used were texts by such prominent authors as Mukhtar Auezov, Gabit Musrepov, Sabit Mukanov, Olzhas Suleimenov, as well as contemporary writers whose works contain vivid and multifaceted animal images. Particular attention was paid to works where animals not only play a secondary role but also become central characters of the narrative, symbolizing certain philosophical, ethical, or cultural ideas [5; 6; 7].

To gain a fuller understanding of the context of animal representation in literature, folklore texts were also utilized: folk tales, legends, epic works (for

example, «Koblandy-batyr», «Er Targyn»), mythological legends, and ritual texts, which played a key role in forming traditional perceptions of the animal world in Kazakh culture.

The research was conducted using a complex of methods that allowed for comprehensive and in-depth analysis of the set tasks. The first stage involved the descriptive method, aimed at systematizing and classifying materials. This method helped identify key features of animal representation in Kazakh prose, such as their functional role in the narrative, the nature of interaction with human characters, and the ways of their artistic interpretation. At this stage, data about the most frequently encountered animal species in the works were also collected and structured, allowing for the identification of their symbolic meaning and cultural specificity.

At the second stage, the comparative method was applied, which allowed for a comparative analysis of traditional folklore animal images and their interpretations in contemporary literature. This method was particularly important for identifying continuity between oral folk art and written literature, as well as for determining innovative approaches that authors use to reinterpret traditional images. In particular, changes in the perception of animals depending on historical and cultural context were examined, allowing for tracing the evolution of zoomorphic images in Kazakh literature.

For analyzing artistic means and techniques used by authors to create animal images, the linguo-stylistic method was applied. This method made it possible to examine in detail the vocabulary, tropes, metaphors, epithets, comparisons, and other stylistic figures that make animal images more expressive and multivalent. Particular attention was paid to how authors use language to convey characteristic features of animals, their behavior, emotions, and even inner world. Moreover, this method helped reveal how through animal descriptions authors convey their views on nature, society, and humans.

The culturological method also played an important role in the research, allowing for examination of animal images in a broad ethnocultural context. This method helped reveal the connection between the traditional way of life of the Kazakh people and their attitude toward the animal world. Cultural codes, religious beliefs, rituals, and customs related to animals were analyzed, allowing for deeper understanding of their symbolic meaning in literature. For example, the image of a horse in Kazakh culture was considered not only as a symbol of freedom and strength but also as a reflection of the nomadic way of life, which has always been an integral part of Kazakh identity.

At the final stage of the research, the interpretive method was applied, which allowed for revealing hidden meanings and subtexts embedded by authors in animal images. This method was particularly important for understanding how authors

convey their philosophical and social ideas through animal representation. For example, some works show animals as embodiments of moral qualities such as loyalty, courage, or wisdom, prompting readers to reflect on the ethical aspects of human life.

In Kazakh literature, animals are used not only as a means of understanding the world but also as a tool for exploring human nature and helping individuals comprehend their surroundings. Therefore, animal images in Kazakh literature can be divided into four groups:

1 Animals as Elements of Nature

This is a traditional image, including animals associated with hunting and domestic life. These animals are depicted as realistically as possible, without subtext or metaphor. Importantly, animals from this group are not anthropomorphized – they may be helpers or guides but do not take on human traits. An example is Mukhtar Auezov's novella *The Grey Ferocious One* (1929).

2 Anthropomorphized Animals

These are allegorical images where animals are given the ability to think and speak while retaining their natural essence. An example is Rollan Seysembaev's novel *Despair, or The Dead Wander in the Sands* (1991).

3 Symbolic Images

These arise when a realistic image is imbued with broader, universal meaning or philosophical ideas. An example is Taken Alimkulov's *The White Horse* (1962).

4 Mythologized Images

This group includes characters from folk tales, legends, and epics. It served as the starting point for the development of Kazakh animalistic literature—consider the four most revered animals.

A unique phase in Kazakh literature was marked by the realistic works of Maxim Zverev, published between 1929 and 1990. Zverev was not only a writer-naturalist but also a scientist who laid the foundations of agricultural zoology in Western Siberia. His books were published not only across the CIS countries but also in France, England, Spain, Poland, Germany, and many others.

Before Zverev, animals in Kazakh animalistic literature were predominantly depicted as mythical heroes or allegorical representations of human actions and characteristics. However, Zverev successfully integrated scientific knowledge, journalistic observation, and artistic imagery in his narratives, addressing significant issues related to natural history in an accessible manner. His stories and novellas offer concise accounts of animal life, distinct from traditional magical fairy tales and monumental epics.

Zverev's works introduced readers to the fauna of Kazakhstan without framing animals solely in relation to human needs. Furthermore, the author depicted animals with vivid emotional depth, emphasizing their inherent beauty and dignity:

«In the first hours of his life, the little maral spent time next to his mother. He tried to rise from the ground, swaying on his weak legs, but immediately fell back onto the soft, decaying pine needles. The warm tongue of his mother gently licked the maral's fur». – Maxim Zverev, *The White Maral* (1929).

The research methodology employed in this study integrates various approaches, ensuring a comprehensive and multi-faceted analysis of the material. The use of diverse methods has enabled the identification of specific features of animal representation in Kazakh animalistic prose, as well as a deeper understanding of the cultural, historical, and philosophical dimensions underlying these images. The research findings can contribute to further studies of Kazakh literature and serve as a basis for developing methodological materials for literature education and promoting national cultural heritage.

Figure 1 – Books by M. Zverev

Results and Discussion

The research revealed key features of animal representation in Kazakh animalistic prose, allowing for deeper understanding of the specifics of creating zoomorphic images within national literature. The analysis of works showed that animals in Kazakh literature not only serve as secondary characters or elements of nature description but also become important carriers of philosophical, ethical, and cultural meanings. This is confirmed by the fact that many authors use animal images to convey complex ideas related to human values, social relationships, and human interaction with the surrounding world.

One of the most important findings of the research is that animal images in Kazakh literature are closely connected with the traditional way of life of the people. For example, the horse, which historically played a key role in nomadic culture, often symbolizes freedom, strength, and nobility. In the works of Mukhtar

Auezov and Gabit Musrepov, the horse appears not just as an animal but almost as a mythological being embodying the spirit of the Kazakh people. This image becomes a bridge between the past and present, maintaining its relevance even in contemporary literature. However, the analysis shows that modern authors, such as Olzhas Suleimenov, reinterpret traditional images, adding new dimensions to them. For example, the horse may symbolize not only strength but also vulnerability, reflecting changes in the modern person's perception of the world .

Another important characteristic of Kazakh animalistic prose is the use of animals as symbols of moral qualities. The wolf, eagle, camel, and other animals are often endowed with traits that serve as examples for humans: loyalty, courage, wisdom, patience. Such images allow authors not only to create vivid literary pictures but also to convey important moral lessons to readers. For example, in Sabit Mukanov's works, the wolf often serves as a symbol of survival and resilience, connected with the harsh living conditions in the steppes and the necessity of struggle for existence.

A comparative analysis of traditional folklore texts and contemporary literature showed that despite continuity in the use of animal images, modern authors significantly expand their semantic field. While in folklore animals most often appear as symbols of specific qualities or phenomena (for example, the eagle as a symbol of power and height), in contemporary literature their images become more multivalent and complex. This is connected with the fact that modern authors strive to reflect the diversity of human experience and global changes in the world.

Linguo-stylistic analysis revealed that authors actively use tropes and figures of speech to enhance the expressiveness of animal images. Metaphors, epithets, and comparisons help create vivid and memorable pictures. For example, in Olzhas Suleimenov's works, descriptions of nature and animals are often filled with poetic images, emphasizing their symbolic meaning. Moreover, the language used to describe animals often reflects the author's attitude toward nature and culture, making the texts deeper and more multivalent.

Comparison of the obtained results with previous studies shows that although the topic of animal representation in Kazakh literature has already been considered in scientific works, many aspects remain insufficiently studied. In particular, little attention has been paid to the role of the ethnocultural context in forming animal images and their symbolic meaning. The current research partially fills this gap, revealing new facets in animal representation and their connection with cultural codes of the Kazakh people.

Thus, the essence of the research is that animal images in Kazakh animalistic prose are an important means of expressing cultural, philosophical, and moral ideas. They reflect both traditional values of the Kazakh people and contemporary changes in their worldview. The obtained results emphasize the importance of

further study of this topic for deeper understanding of the peculiarities of Kazakh literature and culture as a whole [10].

Conclusion

As a result of the conducted research, it can be concluded that the representation of animals in Kazakh animalistic prose represents a complex and multifaceted phenomenon that reflects both traditional values of the Kazakh people and contemporary changes in their worldview. Animal images in literature are not limited to their external description or functional role in the plot but become important carriers of deep philosophical, ethical, and cultural meanings. This confirms the assertion made at the beginning of the work that animals in Kazakh literature are symbols through which authors convey their views on nature, society, and humans.

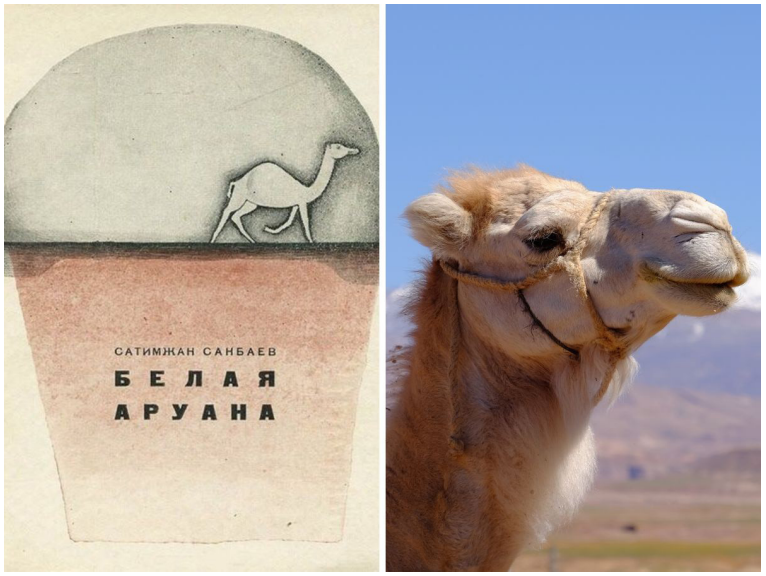

Figure 2 – «White Aruana»
Satimzhan Sanbayev, 1968 [8]

One of the key conclusions is that animal images are closely connected with the ethnocultural context of the Kazakh people. Traditional perceptions of animals, formed under the conditions of nomadic lifestyle, continue to influence contemporary literature. For example, the horse, wolf, eagle, and camel maintain their symbolic meaning, but their interpretation changes depending on historical and cultural context. Modern authors reinterpret traditional images, adding new

dimensions to them and making them more relevant for today. This underscores the dynamism of Kazakh literature and its ability to adapt to changes in society.

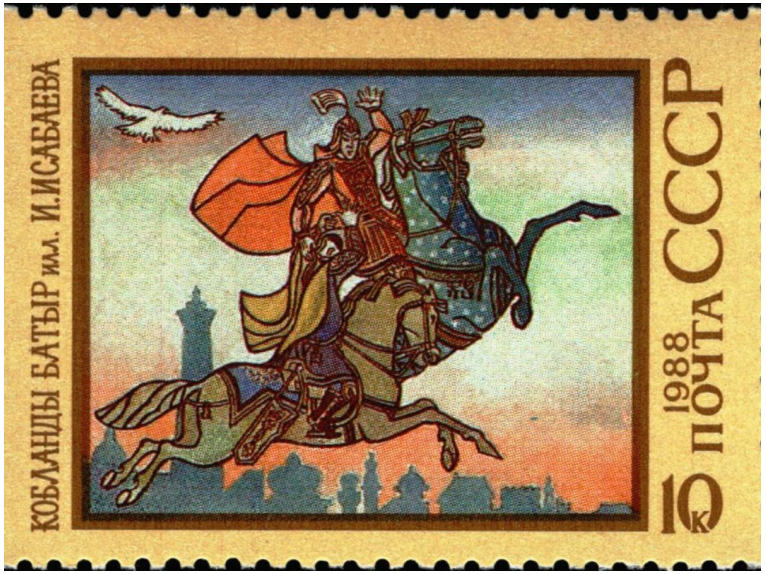

Figure 3 – USSR Postage Stamp ‘Koblandy Batyr’, illustrated by I. Isabayev [9]

Another important conclusion is that animals in Kazakh animalistic prose often serve as embodiments of moral qualities such as loyalty, courage, wisdom, and patience. Through animal descriptions, authors convey important moral lessons to readers, making their works not only artistically expressive but also socially significant. This is particularly important in the context of contemporary ecological and social problems, where human interaction with nature has become one of the key themes of world literature.

A comparative analysis of traditional folklore texts and contemporary literature showed that while continuity in the use of animal images persists, modern authors significantly expand their semantic field. This allows us to state that Kazakh literature continues to develop, enriching itself with new ideas and approaches to depicting the animal world.

The obtained research results allow us to assert that studying animal images in Kazakh literature has not only theoretical but also practical significance. They can be used for further analysis of Kazakh literature, developing methodological materials for teaching literature, and popularizing national cultural heritage. In

the future, this research could be expanded by including works of other genres in the analysis, such as poetry or drama, as well as comparative analysis with works of other Central Asian peoples. This will allow for deeper understanding of the peculiarities of nature and animal world perception in different cultures and contribute to the development of intercultural dialogue.

References

1 **Orda G., Sarsenbaeva Zh., Sultangaliyeva R. et al.** The nature and human ecology in modern Kazakh literature [Text] // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – № 24. – P. 79–88.

2 **Talbot J.** Animals and Animal Symbols in World Culture (Man, Myth and Magic) [Text] : J. Talbot. – New York : Cavendish Square, 2014. – 159 p.

3 **Ярыгин С. А.** Культурный код ранних и средневековых кочевников Евразии [Текст]. – Пенза : Социосфера. – 2016. – С. 28–33.

4 **Prior D.** Nomadic Culture in Islamic Central Asia [Text]. – Oxford Research Encyclopedia of Asian History. – 2024. – P. 25.

5 Мир Мухтара Ауэзова // Собрание сочинений [Электронный ресурс]. – URL: https://auezov.kz/page.php?page_id=330&lang=1 (Дата обращения: 12.01.2025).

6 **Мусрепов Г. М.** Улпан ее имя [Текст]. – Астана : Аударма Баспасы, 2011. – 568 с.

7 **Муканов С. М.** Балуан–Шолак : повесть [Текст]. – М. : Советский писатель, 1962. – 188 с.

8 5 книг казахских писателей с яркими образами животных [Электронный ресурс]. – URL: https://tabigat.media/culture/5-knig-kazakhskih-pisatelei-s-yarkimi-obrazami-zhivotnikh (Дата обращения: 15.01.2025).

9 Животные в казахской литературе [Электронный ресурс]. – URL: https://tabigat.media/culture/zhivotnye-v-kazakhskoi-literature (Дата обращения: 15.01.2025).

10 **Алтаева, Г. А., Калымбетова, Н. П.** Многозначность образа животных в казахской анималистической прозе 1960–70–х годов [Текст]. – Science and Education a New Dimension. – 2015. – С. 10–13.

References

1 **Orda, G., Sarsenbaeva, Zh., Sultangaliyeva, R. et al.** The nature and human ecology in modern Kazakh literature [Text] // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – № 24. – P. 79–88.

2 **Talbot, J.** Animals and Animal Symbols in World Culture (Man, Myth and Magic) [Text] : J. Talbot. – New York : Cavendish Square, 2014. – 159 p.

3 **Yarygin, S. A.** Kul`turny`j kod rannix i srednevekovy`x kochevnikov Evrazii [The cultural code of the early and medieval nomads of Eurasia] [Text]. – Penza : Sociosphera. – 2016. – P. 28–33.

4 **Prior, D.** Nomadic Culture in Islamic Central Asia [Text]. – Oxford Research Encyclopedia of Asian History. – 2024. – P. 25.

5 Mir Muxtara Auezova // Sobranie sochinenij [The world of Mukhtar Auezov // Collected works] [Electronic resource]. – URL: https://auezov.kz/page.php?page_id=330&lang=1 (Retrieved 12.01.2025).

6 **Musrepov, G. M.** Ulpan ee imya [Ulpan is her name] [Text]. – Astana : Audarma Baspasy, 2011. – 568 p.

7 **Mukanov, S. M.** Baluan–Sholak : povest` [Baluan–Sholak : a story] [Text]. – M. : Sovetskij pisatel`, 1962. – 188 p.

8 5 knig kazaxskix pisatelej s yarkimi obrazami zhivotny`x [5 books by Kazakh writers with vivid images of animals] [Electronic resource]. – URL: https://tabigat.media/culture/5-knig-kazakhskih-pisatelei-s-yarkimi-obrazami-zhivotnikh (Retrieved 15.01.2025).

9 Zhivotny`e v kazaxskoj literature [Animals in Kazakh literature] [Electronic resource]. – URL: https://tabigat.media/culture/zhivotnye-v-kazakhskoi-literature (Retrieved 15.01.2025).

10 **Altaeva, A. G., Kalymbetova, N. P.** Mnogoznachnost` obraza zhivotny`x v kazaxskoj animalisticheskoj proze 1960–70-x godov [Polysemy of the image of the animals in the Kazakh animalistic prose of 1960–70s] [Text]. – Science and Education a New Dimension. – 2015. – P. 10–13.

Received 08.01.25.
Received in revised form 10.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**Ж. Ш. Жумагелдин[1], Ж. К. Смагулов[2]*
[1,2]Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
08.01.25 ж. баспаға түсті.
10.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ АНИМАЛИСТИКАЛЫҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЖАНУАРЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Мақалада Қазақ анималистік прозасындағы жануарларды бейнелеу ерекшеліктері қарастырылады, авторлар жануарлар әлемінің жарқын бейнелерін жасау үшін қолданатын негізгі көркемдік әдістер мен құралдар анықталады. Зерттеу нысаны–XX–XXI ғасырлардағы қазақ Жануарлар жазушыларының шығармаларының корпусы, тақырыбы – көркем мәтіндегі Жануарлар кейіпкерлерін бейнелеудің нақты әдістері мен тәсілдері. Талдау барысында қазақ әдебиетіндегі Жануарлар жанрының дамуындағы негізгі тенденциялар айқындалды, Жануарлар бейнелерінің дәстүрлі фольклорлық идеялардан қазіргі заманғы интерпретацияларға эволюциясы байқалады. Зооморфтық бейнелерді жасаудағы этномәдени компоненттің рөліне, халықтық және әдеби жануарлардың өзара байланысына ерекше назар аударылады. Зерттеу көрсеткендей, қазақ анималистік прозасы көшпелі мәдениет үшін жануарлар әлеміне деген дәстүрлі құрмет сезімін сақтап, оны жаңа мағыналар мен түсіндірмелермен байытады. Қазақ халқының дәстүрлі тұрмысы мен дүниетанымының ерекшеліктерімен айқындалатын жануарлардың әртүрлі түрлерін бейнелеудің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне тән белгілер анықталды.

Кілтті сөздер: Қазақ әдебиеті, анималистикалық проза, жануарлар бейнесі, өнертаптық әдістер, этнокультуралық ерекшеліктер, фольклорлық дәстүрлер, ұлттық ерекшелік, көшпелі мәдениет.

**Ж. Ш. Жумагелдин[1], Ж. К. Смагулов[2]*
[1,2]Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.
Поступило в редакцию 08.01.25.
Поступило с исправлениями 10.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ПРИЁМЫ И СРЕДСТВА ИЗОБРАЖЕНИЯ ЖИВОТНЫХ В КАЗАХСКОЙ АНИМАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ

В статье рассматриваются особенности изображения животных в казахской анималистической прозе, выявляются основные художественные приемы и средства, используемые авторами для создания ярких образов животного мира. Объектом

исследования выступает корпус произведений казахских писателей-анималистов XX–XXI веков, предметом – специфические методы и способы репрезентации животных персонажей в художественном тексте. В процессе анализа выделены ключевые тенденции в развитии анималистического жанра в казахской литературе, прослеживается эволюция образов животных от традиционных фольклорных представлений к современным интерпретациям. Особое внимание уделено взаимосвязи народной и литературной анималистики, роли этнокультурного компонента в создании зооморфных образов. Исследование показывает, что казахская анималистическая проза сохраняет традиционное для кочевой культуры почтительное отношение к животному миру, обогащая его новыми смыслами и интерпретациями. Выявлены характерные черты национально-культурной специфики изображения различных видов животных, определяемые особенностями традиционного быта и мировоззрения казахского народа.

Ключевые слова: казахская литература, анималистическая проза, образы животных, художественные приемы, этнокультурные особенности, фольклорные традиции, национальная специфика, кочевая культура.

SRSTI 14.37.27

https://doi.org/10.48081/SNIR5358

R. O. Zhumanbayeva[1], D. M. Tuzelbayeva[2], Z. M. Berdybekova[3]

[1]L. N. Gumilev Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9469-8686
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9941-1445
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2199-3203
*e-mail: riza16041981@mail.ru

PRAGMATICS OF GLUTTONOUS DISCOURSE IN TELEVISION PROGRAMS

This article presents an in-depth exploration of the pragmatic dimensions of television discourse with a particular focus on culinary programs in Kazakhstan. Through the lens of the anthropocentric paradigm, language is treated not merely as a structural system but as a tool for human cognition, interaction, and cultural expression. Television cooking shows are seen as fertile grounds for the realization of pragmatic goals such as audience engagement, emotional influence, and the transmission of social norms. Using discourse and pragmatic analysis methods, the study investigates speech acts, non-verbal communication, multimodal elements, and the strategies employed by presenters to establish rapport with the audience. The findings emphasize the critical role of background knowledge, presupposition, and sociocultural competence in shaping successful media communication. This research contributes to the broader field of media linguistics and offers insights into how televised content can reflect and reinforce national identity and cultural continuity. The findings highlight the role of culinary television as a hybrid discourse space where traditional values and modern media practices intersect. This research

contributes to the understanding of how televised language use reflects and shapes social and cultural realities in Kazakhstan.

Keywords: television discourse, pragmatics, culinary shows, speech acts, anthropocentric paradigm, multimodal communication, Kazakhstani media.

Introduction

In the era of digital globalization, media plays a significant role in shaping linguistic behavior, cultural identity, and communicative norms. Television remains a dominant medium, particularly in regions where access to the internet and digital platforms is not yet fully ubiquitous. Television discourse is more than an exchange of information; it is a complex system of communication strategies, multimodal tools, and cultural codes.

Culinary programs hold a special place in this discourse landscape. They combine entertainment, education, and culture in one accessible format. These shows not only teach viewers how to cook but also serve as cultural artifacts that preserve traditions, promote national identity, and foster emotional bonds.

This study focuses on the pragmatic characteristics of Kazakhstani television discourse, using culinary programs as a case study. It considers language as a social action, where speech acts, gestures, tone, and visuals contribute to the construction of meaning. The research also investigates how presenters adapt their language to the perceived needs and background of the audience.

Through this investigation, the paper aims to identify pragmatic markers and strategies employed in culinary shows and assess their role in achieving communicative goals. This includes exploring the cultural resonance of phrases, emotional expressions, and non-verbal signs such as gestures, facial expressions, and tone of voice.

By adopting an interdisciplinary lens that combines pragmatics, media linguistics, and cultural studies, this research offers a comprehensive understanding of how language operates in a mass-mediated context in Kazakhstan [1, 240 p.].

Materials and Methods

The study employs a qualitative methodology grounded in discourse and pragmatic analysis. The material for the study consists of selected episodes from two popular Kazakhstani culinary TV shows: Tatty Time and As Bolsyn. These programs were chosen due to their popularity, consistent structure, and rich linguistic content.

Data was collected through video recordings, transcription, and observation of both verbal and non-verbal communication. Speech acts were categorized according to Searle's taxonomy (directives, expressives, commissives, etc.).

Gestures, facial expressions, tone, and visual cues were analyzed using multimodal discourse analysis frameworks [2, 79–132 p.].

The subjects of research by several scientists were topics related to the field of gastronomy: Antyukhina A. V., Arutyunov S. A., Kapkan M. V., Dormidontova O. A., Panchenko E. I., Ufimenko A. S., Pochkay E. P., Pochkay N. A. For example, M. V. Kapcan in his work «The phenomenon of gastronomic culture» emphasizes that under the influence of natural and socio-economic factors, a gastronomic culture was formed. Gastronomic culture has the following functions: regulatory, establishment of the social and cultural status of an individual, communication, identification and integration. On the topic of gastronomy on television, you can see the work of the following scientists. Abelian K.G. «Gastronomic programs on Russian television», Grubich K. V. «The phenomenon of cuisine as a subject of culinary manipulation of the show». In the linguopragmatic aspect of the study, we took as a basis the work of the following scientists: N. Uali, G. Yu. Amanbaeva, D. Alkebaeva, N. Z. Dauletkereeva, Z. Sh. Ernazarova, K. U. Esenova, G. Mashimbaeva, F. Z Zhaksa Ibrayeva, Zh. K., Kenzhekanova, as well as Maslova VA, Stolneiker RS, Morris Ch. U. [3, 173–202 p.].

The strategy and tactics of the speech formed the basis of numerous studies: from Kazakh researchers E. N. Ormakhanova studied strategies and tactics, steps used in the Talent Show program, in the field of medicine K. O. Aitmukhametova studied the culture of speech between a doctor and a patient (K. O. Aitmukhametova) Institutional communication: doctor-patient (aspect of speech culture): filol.nauk.k. dis. – Almaty, 2003. – p. 135), as well as the scientific works of the authors Larina E. G., Lanskikh A. V., Salikhova A. Yu., written about the strategy and tactics of the performance of participants in reality and talk shows. Foreign linguists N. lorenzo-Dus, P. Garcés-Conejos and P. BouFrench, 2002–2009 explores the American and British show «Idol» [L. Lorenzo-Dus, 2009b: 203]. In addition, sisters K. I. Matwick (K., K. Matwick) comprehensively studied the discourse of the cooking show, the researchers identified the main strategies used in cooking shows, which include: «narrative» and «attention to the audience», as well as polite strategies such as rapprochement and intimation presentation» [4, 158 p.].

The study also includes analysis of cultural references, metaphors, and emotional expressions. The pragmatic strategies employed by the hosts were evaluated in terms of effectiveness, audience orientation, and cultural relevance. To enhance the reliability of the analysis, multiple episodes were reviewed, and findings were compared across different presenters and seasons. Special attention was given to the role of gender, cultural symbols, and religious markers such as greetings and holiday references [5, 153 p.].

The selected programs were analyzed from both linguistic and semiotic perspectives, allowing for a comprehensive understanding of how pragmatic

meaning is constructed through multimodal discourse. The verbal material was transcribed verbatim, including paralinguistic features such as pauses, laughter, changes in tone, and intonation, which were coded and analyzed using a modified interactional sociolinguistic framework [6, 201–214 p.].

A thematic analysis was also performed to identify recurrent communicative strategies and speech act patterns. The coding framework was developed inductively from the data, identifying strategies such as personalization, contextualization, ritual politeness, humor, and praise. These were further categorized based on their pragmatic intentions – whether to instruct, entertain, persuade, or express cultural affiliation [7, 189–201 p.].

In addition to linguistic content, the visual and spatial arrangement of each episode was considered. Camera angles, mise-en-scène, editing pace, and transitions were coded for their communicative roles. Close-up shots of food items, smiling facial expressions, or the physical arrangement of the kitchen environment all functioned as non-verbal pragmatic tools [8, 34–42 p.].

The study also considered the temporal context of broadcast – episodes aired during significant cultural or religious events (e.g., Nauryz, Ramadan) were contrasted with regular programming to identify variations in language style and cultural framing. These differences highlighted the performative and adaptive nature of pragmatic communication in television [9, 53 p.].

Results and Discussion

Television culinary discourse follows a specific structure that facilitates the pragmatic function of communication. This includes three main phases: introduction, main cooking process, and conclusion. Each segment contains speech acts that contribute to audience engagement, education, and emotional resonance. The presenters begin by greeting the audience, which sets a warm, inviting tone. This is often followed by a short anecdote, personal experience, or cultural reference that immediately creates a sense of closeness and familiarity [10, 126–157 p.].

In the cooking segment, the hosts use a mix of directive speech acts (‘cut the onions’, ‘add a pinch of salt’) and expressives (‘it smells amazing’, ‘I love this spice’) to maintain attention and stimulate sensory engagement. These speech acts are often reinforced by gestures, such as pointing to ingredients or mimicking cutting motions. This multimodal approach supports cognitive processing and helps the viewer visualize and remember instructions.

In both programs analyzed, the presenters adapt their language style according to the audience. For instance, in Tatty Time, the host uses culturally resonant expressions such as ‘kairly tan, qymbatty kórermender’ and refers to traditional family roles. Such expressions carry pragmatic weight – they signal respect, create a homely atmosphere, and align the show with national values [11, 24–32 p.].

As Bolsyn, on the other hand, frequently features professional chefs and celebrity guests. This allows for a shift in pragmatic focus – from familial and emotional appeal to credibility and authority. The language becomes more formal, and the gestures more restrained, reflecting the shift in audience expectations.

A key finding is that humor and storytelling are essential pragmatic strategies. Anecdotes, light teasing between hosts and guests, and even deliberate mistakes serve to humanize the presenter, making the experience feel less instructional and more communal [12, 143–169 p.].

Another important feature is the use of non-verbal cues. Smiling, raising eyebrows in surprise, playful gestures with utensils, and vocal intonation serve to emphasize emotional subtext. This aligns with research by Ibrayeva (2010) on the role of paralinguistic features in building trust and emotional rapport.

Visual elements – such as subtitles, colorful graphics, and close-up shots – also play a pragmatic role. They guide the viewer’s attention, clarify complex steps, and reinforce the instructional aspect of the show.

The programs also exhibit code-switching and the use of bilingual cues, often shifting between Kazakh and Russian. This reflects the linguistic realities of Kazakhstan and functions pragmatically to include a wider audience. Code-switching also helps emphasize certain messages or build intimacy with specific audience groups [13, 276 p.].

Culturally, the hosts appeal to religious and seasonal values (e.g., Ramadan dishes, Nauryz specials), reinforcing collective identity and promoting social cohesion through shared culinary traditions. These cultural markers serve as pragmatic signals of solidarity and national belonging.

An important insight from the analysis is the dual function of pragmatic strategies: while they serve immediate communicative goals (e.g., instruction, engagement), they also reinforce deeper ideological messages. For example, the repeated use of culturally rooted expressions like ‘bereke’ (abundance), ‘qonaqzhailyq’ (hospitality), and references to family values embed a discourse of national identity within casual cooking conversations.

The pragmatic effect of such expressions is not merely to convey meaning but to signal alignment with the values of the viewing audience. In doing so, presenters establish not only interpersonal connection but also cultural solidarity. This aligns with the broader function of television in reinforcing shared narratives and sustaining collective memory.

The humor strategy observed in both Tatty Time and As Bolsyn deserves further exploration. Humor is rarely neutral – it is culturally coded and often reflects societal roles and power dynamics. By laughing with the audience or self-deprecatingly correcting a mistake, the host reduces social distance, inviting the viewer into a more intimate communicative relationship [14, 58 p.].

Another recurring tactic is the use of 'ritualized politeness' – greetings, gratitude, apologies – which appear frequently and mark transitions within the program. These serve both as pragmatic delimiters (segment markers) and as tools for managing viewer expectations. For example, when switching from food preparation to a guest interview, the host may use a transition like: 'Dear friends, let us now welcome our special guest today – a true expert in traditional cuisine.'

The information below presents common non-verbal communication strategies and techniques observed in Kazakh culinary television programs:

A detailed analysis of non-verbal strategies reveals the following patterns used in Kazakhstani culinary TV programs:

1 Greeting – Often performed through smiles and raised hands, serving to establish rapport and set a friendly tone for the episode.

2 Instruction – Use of pointing gestures and visual demonstration of ingredients helps reinforce clarity in cooking steps.

3 Emphasis – Facial expressions (e.g., raised eyebrows, wide eyes) and tonal variation are used to highlight key moments or important instructions.

4 Humor – Playful movements, spontaneous laughter, and exaggerated gestures create an informal atmosphere and sustain viewer engagement.

5 Closure – A hand on the heart, nodding, or waving are used at the end of the program to express sincerity and gratitude.

Non-verbal communication is not auxiliary but central to meaning-making in television discourse. In Kazakhstani culinary programs, several consistent patterns emerge, each fulfilling a specific communicative function:

• Greeting: Hosts commonly initiate the episode with a smile, direct eye contact (via the camera), and a raised hand gesture. These actions perform a phatic function, signaling readiness for communication and inviting the viewer into a social space.

• Instruction: Gestures such as pointing to ingredients, demonstrating cutting techniques, or miming stirring actions are tightly synchronized with verbal directives. These reinforce comprehension and reduce cognitive load for the viewer.

• Emphasis: To highlight particular steps or ingredients, presenters often raise their voice slightly, widen their eyes, or slow their hand movements. Such strategies function to mark importance and increase retention.

• Humor: Physical comedy, exaggerated facial expressions, and playful engagement with utensils or ingredients are common. These not only entertain but also create a relaxed atmosphere, reducing the perceived distance between speaker and audience.

• Closure: The ending of an episode frequently includes a nod of appreciation, a hand over the heart (a Kazakh cultural sign of sincerity), or waving. These

gestures act as communicative closings, offering gratitude and reinforcing emotional connection.

Overall, the combination of speech acts, non-verbal strategies, audience orientation, and cultural context constructs a rich pragmatic environment. The discourse in these shows is highly interactive – even though the audience is physically absent, the communicative design bridges that distance effectively. These results confirm that television discourse, especially in culinary genres, is an ideal space to observe the rich interplay of language, culture, and communicative intent [15, 246–278 p.].

Conclusion

The present study reveals the deeply pragmatic nature of television discourse, particularly in Kazakhstani culinary programming. Culinary shows serve as more than entertainment – they function as tools for cultural preservation, social bonding, and education.

The analysis shows that presenters skillfully use a wide range of pragmatic strategies, including speech acts, humor, storytelling, visual elements, and non-verbal communication, to maintain audience engagement and convey information in a culturally sensitive and emotionally appealing manner.

Through a combination of directive and expressive speech acts, accompanied by multimodal and culturally relevant signs, presenters manage to simulate interactivity and emotional connection despite the mediated nature of television.

By drawing upon both local cultural values and global media conventions, Kazakhstani culinary programs reflect a hybrid discourse that is both rooted in tradition and open to innovation.

This research contributes to the understanding of how pragmatics functions in real-world, mediated communication. It highlights the importance of viewing language as a dynamic social tool shaped by context, purpose, and audience.

Further research could explore comparative analyses with other genres of television discourse or examine how viewers interpret and respond to these pragmatic strategies.

These results confirm that television discourse, especially in culinary genres, is an ideal space to observe the rich interplay of language, culture, and communicative intent.

References

1 **Моррис, Ч.** Белгілер теориясының негіздері [Текст] – Чикаго : Издательство Чикагского университета.

2 **Сталнекер, Р.** Прагматика // Табиғи тілдің семантикасы [Текст]. – Рейдель, 1972.

3 **Остин, Дж. Л.** Сөздерді қолдану арқылы әрекеттердің жасалуы [Текст]. – Оксфорд : Oxford University Press, 1962.

4 **Сёрль, Дж.** Сөйлеу актілері: тіл философиясы туралы очерктер [Текст]. – Кембридж : Cambridge University Press, 1969.

5 **Ван Дейк, Т. А.** Дискурс және коммуникация [Текст]. – Берлин : Walter de Gruyter, 1985.

6 **Арутюнова, Н. Д.** Логика және прагматика [Текст]. – М. : Наука, 1990.

7 **Степанов, Ю. С.** Семиотикадағы балама әлемдер [Текст]. – М. : Наука, 1981.

8 **Алкебаева, Д. А.** Стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктері. [Текст] – Алматы, 2005.

9 **Аманбаева, Г. Ю.** Макротіл : құрылымы, семантикасы, прагматикасы [Текст]. – Алматы : ҚазҰУ, 2011.

10 **Есенова, К. О.** Қазіргі қазақ медиамәтінінің прагматикасы. [Текст]– Алматы, 2015.

11 **Ыбраева, Ж. К.** Психолингвистиканың негіздері [Текст]. – Алматы : ҚазҰУ, 2010.

12 **Ерназарова, З. Ш.** Қазақ тілі теледискурсының синтаксистік ерекшеліктері [Текст]. – Алматы, 2001.

13 **Ольянич, А. В.** Гастрономиялық дискурс : лингвомәдени аспект [Текст]. – Ставрополь, 2010.

14 **Машинбаева, Г.** Казахстандық теледискурстың прагматикалық функциялары [Текст]. – Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2019.

15 **Фейркло, Дж.** Медиа-дискурс [Текст]. – Лондон : Арнольд, 1995.

References

1 **Morris, C. W.** Osnovy` teorii znakov [Foundations of the theory of Signs] [Text]. – University of Chicago Press. 1938.

2 **Stalnaker, R. S.** Pragmatika // Semantika estestvennogo yazy`ka [Pragmatics. In Semantics of Natural Language, eds] [Text]. – D. Davidson and G. Harman, Reidel. 1972.

3 **Austin, J. L.** Kak sovershat` dejstviya s pomoshh`yu slov [How to Do Things with Words] [Text]. Oxford University Press. 1962

4 **Searle, J. R.** Rechevy`e akty` : e`sse po filosofii yazy`ka [Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language] [Text]. Cambridge University Press. 1969.

5 **Van Dijk, T. A.** Diskurs i kommunikaciya [Discourse and Communication: New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication] [Text]. Walter de Gruyter. 1985.

6 **Arutyunova, N. D.** Logika i pragmatika [Logic and Pragmatics] [Text] – Nauka. 1990

7 **Stepanov, Y. S.** Al`ternativny`e miry` v semiotike [Alternative Worlds in Semiotics] [Text]. – Nauka, 1981.

8 **Alkebayeva, D. A.** Stılısıkalyq jáne pragmatıkalyq erekshelikteri [Stylistic and Pragmatic Features of the Kazakh Language] [Text]. – Almaty, 2005.

9 **Amanbayeva, G. Yu.** Makrotil : qurylymy, semantıkasy, pragmatıkasy [Macrolanguage : Structure, Semantics, Pragmatics] [Text] – Almaty : Kazakh University, 2011.

10 **Yesenova, K. O.** Qazirgi qazaq medıamátininiń pragmatıkasy [Pragmatics of Modern Kazakh Media] [Text]. – Almaty, 2015.

11 **Ibrayeva, Zh. K.** Psıholıngvıstıkanyń negizderi [Fundamentals of Psycholinguistics] [Text]. – Kazakh University, 2010.

12 **Ernazarova, Z. Sh.** Qazaq tili teledıskýrsynyń sıntaksıstik erekshelikteri [Spoken Syntax in Kazakh TV Speech] [Text]. – Almaty, 2001.

13 **Olyanich, A. V.** Gastronomicheskij diskurs: lingvokul`turologicheskij aspekt [Gluttonous Discourse: Linguistic and Cultural Perspective] [Text]. – Stavropol, 2010.

14 **Mashinbayeva, G.** Kazahstandyq teledıskýrstyń pragmatıkalyq fýnksıalary [Pragmatic Functions in the Television Discourse of Kazakhstan: Dissertation] [Text]. – Al-Farabi Kazakh National University, 2019.

15 **Fairclough, N.** [Media Discourse] [Text]. – Arnold, 1995.

Received 11.12.24.
Received in revised form 21.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**Р. О. Жуманбаева[1], Д. М. Түзельбаева[2], Ж. М. Бердыбекова[3]*
[1]Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
11.12.24 ж. баспаға түсті.
21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАРДАҒЫ ГЛЮТТОНИЯЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ ПРАГМАТИКАСЫ

Бұл мақалада телевизиялық дискурстың прагматикалық ерекшеліктері, әсіресе қазақстандық кулинарлық бағдарламалар аясында қарастырылады. Тілдің антропоцентристік парадигма тұрғысынан прагматикалық қызметтері - сөйлеу актілері, бейвербалды қатынас құралдары және мәдени кодтар арқылы тыңдаушымен байланыс орнату мәселелері зерттеледі. Зерттеу барысында Тәтті Тайм және Ас болсын бағдарламаларының материалдары пайдаланылып, тележүргізушілердің прагматикалық стратегиялары мен көрерменмен интерактивті қарым-қатынас жасау жолдары талданды. Нәтижесінде, кулинарлық бағдарламалардың тілдік құралы тек ақпарат беруге ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды жеткізуге де бағытталғаны анықталды.

Кілтті сөздер: телевизиялық дискурс, прагматика, аспаздық шоулар, сөйлеу актілері, антропоцентристік парадигма, мультимодальдық коммуникация, Қазақстандық медиа.

**Р. О. Жуманбаева[1], Д. М. Тузельбаева[2], Ж. М. Бердыбекова[3]*
[1]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Павлодарскиий педагогическиий
университет имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 11.12.24.
Поступило с исправлениями 21.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ПРАГМАТИКА ГЛЮТТОНИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ПРОГРАММАХ

В статье рассматриваются прагматические особенности телевизионного дискурса на примере казахстанских кулинарных программ. Анализ проводился с позиций антропоцентрической парадигмы, в рамках которой язык рассматривается как инструмент воздействия, выражения эмоций и установления контакта с аудиторией. В центре внимания – речевые акты, невербальные элементы коммуникации, а также культурные маркеры, используемые телеведущими. В качестве материала используются выпуски программ Тәтті Тайм и Ас болсын. Выводы исследования подчеркивают роль телевизионного дискурса как канала не только информационного, но и культурного взаимодействия.

Ключевые слова: телевизионный дискурс, прагматика, кулинарные шоу, речевые акты, антропоцентрическая парадигма, мультимодальная коммуникация, казахстанские СМИ.

ҒТАМР 17.71.07

https://doi.org/10.48081/QHGQ6907

Н. Қ. Жүсіпов[1], М. Н. Баратова[2], А. С. Аблаев[3]
[1,2,3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2111-6833
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-5652
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2801-5818
e-mail: nartai1970@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ЖӘНЕ ТҰСПАЛДАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Бұл мақалада белгілі қазақтың ақыны, фольклортанушысы, тарихшысы, этнографы, шығыстанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы хикаят, тұспалдау өлеңдері қарастырылды.

Мәшһүр Жүсіп хикаят, тұспалдау өлеңдері арқылы қазақ лирикасының жанр ретінде толысу, жетілуіне көп ықпал етті. Бұл туындыларда түрлі лирикалық бейнелер арасындағы шағын тартысты енгізу көмегімен ақын лириканың жанрлық толысуына ықпал етті. Ішінара эпос, драма әсерін қабылдай отырып, өзекті ерекшелікті, лирикаға тән өзіндік сипатты сақтап қалудың соны түрлерін тудырды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұспалдау, ягни бүкпелеу өлеңдерін де аз жазбаған. Мақалада XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы қазақ поэзиясының ең озық тұспал өлең үлгісі ретінде аталған Мәшһүр Жүсіптің «Соқыр, саңырау және жалаңаш» өлеңі жан-жақты талданды.

Еңбекте сонау Бұқар жыраудан бастап Мәшһүр Жүсіп заманына дейін кездесетін ақындардың тұспал өлеңдеріне шолу жасалады. А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, С. Торайғыров т.б. сияқты ғалымдардың хикаят және тұспалдау өлеңдер жайлы жазған еңбектері мен пікірлері салыстыра зерттеледі.

Мәшһүр Жүсіп қазақтың мәдени мұраларын жинаумен, жариялаумен, зерттеумен ғана шектелген жоқ, сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихында өлеңнің жанрлық түрлерінің толысуына, стилдік ерекшелітеріне т.б. үлкен үлес қосты.

Кілтті сөздер: М. Ж. Көпейұлы, А. Байтұрсынов, фольклор, лирика, хикаят, тұспалдау, жанр.

Кіріспе

Жалпы шығыс поэзиясында, оның ішінде қазақ ақындары шығармашылығында хикаят өлеңдердің ерекше орын алып келгені белгілі. А. Байтұрсынов 1926 жылғы «Әдебиет танытқыш» кітабында мынадай анықтама жазған: «Хикаят. Діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады [1]». Осы орайда орыс тіліндегі сөздіктің бірінде мысал тәрізді ақыл үйрету өлеңін «аполог» – деп [2] атағанын, оның біз келтіріп отырғанын «Хикаят» ұғымына біршама жақын екенін ескеру керек деп санаймыз.

Материалдар мен әдістері

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Мәшһүр Жүсіптің «Жарты нан» (1880 ж.) өлеңінде алдымен бір адамның «Жолаушы боп келе жатып» бір сандықта тауып алғаны, ішін ашқанда, ондағы бір асыл тасты көргені, «Көп олжа болды ғой!» – деп шаттанып, қолына ұстағанда, оның әп-сәтте алдымен жыланға, ізінше айдаһарға айналып, өзін жұтпаққа төнгені баяндалады. Білмей істелген жаңсақ қадам осындай қауіпке ұшыратқанда барып, оған алдымен отыз адам, кейін бес адам, ең соңында жарты адам кез болғаны бейнеленеді. Назар аударарлық жайт: қиын жағдайда қалғанда, отыз кісі боп көрінген отыз күндік оразасының да жәрдемі тие қоймайды. Сырт көзге солардың бәрінен аз (алғашқыдағы – отыз, екіншідегі бес адаммен салыстырсақ), әрі күш-қуаты да кем болуы әбден ықтимал өйткені толық емес, жарты ғана адамның ғана қол ұшын бере алғаны, яғни тапқырлықпен қиналған жолаушыны құтқаруы назар аудартады. Сөз жоқ, осы арқылы үнемі дінді насихаттап келген автор ораза мен намазды жамандап отырған жоқ, тек ораза, намаздың өмірдегі нақты әрекетке, қайырымдылыққа ұштасқанда ғана қиналған адамға көмек бере алатынына әспеттелген. Сөйтіп бір кезде біреуге жарты нан беріп көмектесуі жарты адам кейпінде көрініп, оның қысылған адамды құтқара алуын бейнелеу арқылы ақын құлшылықтың жалаң жүрмеуін оның кем, кедейге нақты қайыр жасаумен ұштасқанда ғана пәрменді болатынын көрсеткен.

Сөйтіп, бірнеше лирикалық бейне әрекеті, тіпті шағын тартысы бейнеленуі арқылы бұл туынды лирика көкжиегін біршама кеңейткен. Лирика көбінесе бір каһарманның бірер сәттегі бірер толғанысын

бейнелеумен шектелсе, мұнда алдымен бірнеше кейіпкер алынып, олардың қарым-қатынасы біршама көрсетілген. Әйтсе де бұл туындының эпос емес, лирикаға жату себебіне келсек, сол әрекет, құбылыстың бәрі бір лирикалық қаһарманның бір сәттегі сезім айнасы ретінде берілгендігі дер едік. Міне, сырт қарағанда осындай бірнеше адам қарым-қатынасы алынса да, соның бәрі бір ғана лирикалық қаһарманның бір сәттегі сезім айнасы ретінде келтірілуі үлгісі ақынның «Аңқау адам туралы», «Шайтанның саудасы» өлеңдерінде де жүзеге асқан. Хикаят өлеңнің мұндай сипаты ақынның: «Алтын табақ», «Шайхы Ысқақ», «Надан би», «Ғалының тағылымы» өлеңдерінен де көрінген. Осы орайда «хикаят» ұғымына да сыя бермейтін, поэма деуге де келе қоймайтын, көлемі де ұзақтау, қатысушы адамдары біреу емес, бірнешеу болатын, белгілі бір оқиғаға негізделген, әйтсе де соның бәрі бір ғана лирикалық қаһарман толғанысы ретінде берілгендіктен де, лирика шеңберінде қалатын мұндай туындыларды «Оқиғалы өлеңдер» – деп атағанды жөн көрдік. Оларға: «Ибраһим», «Пайғамбардың соңғы тілегі», «Пайғамбардың өсиеті», «Ханымбике», «Күйеу Мағзұм мен Хұршым» және «Момынның әйеліне шығарғаны» өлеңдері жатады.

Бұл тұста «хикаят», не «сюжетті өлең» ұғымынан сәл бөлектеу тұрған, өмірдегі бар деректерге, көбінесе өмірбаяндық шежіреге негізделген шығармаларды бір бөлек топтап, оларды: «деректі өлең» – деп ұсынғанды жөн көрдік. Мәселен: «Бөгелген хат» (1909), «Айқап» туралы (1915), «Малсыз дала» (1925). Бұл туындылар ақынның өз көзі көрген жекелеген келеңсіз деректерді келтіріп, соған нақты сын айтуға арналған. Ал, енді бір өлеңдерді өмірдегі деректі фактілерге негізделсе де, бір оқиғаны айта отырып, сол іспетті басқа да құбылыстарды қамту ерекшелігімен де көркем жинақтауға иек артқан деректі өлеңдер деп қарастыруға болады. Мәселен: «Жылым – қой, тауық жылы мен үш жаста», «Мәшһүр» атты қалай алғандығы туралы», «Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені», «Мәшһүр Жүсіптің өлер алдындағы сөзі» өлеңдеріндегі көп деректер шындық көшірмесі. Бұл туындыларда Мәшһүр Жүсіп өміріне қатысты дерек көздері алынса да, соны тірек ете отырып, ақынның жалпы қоғамдағы қайшылықтарды т.б. кең қамтуға ұмтылуы – бәрі жеке дерекпен шектелмей, жинақтауды да қоса қамту үлгісін танытады. Нақты бір оқиғаны, не жеке бір адамды сөз ете отырып, уақыт, кезең ерекшелігін біршама кең ашуға ұмтылу ақынның: «Мұса Шормануұлының асы», «Қажыларға», «Байдалының Исасына», «Бердібек Қазанғапұлына» өлеңдерінде орын алған.

Мәшһүр Жүсіптің хикаят өлеңдерін сараласақ, оның аңызға негізделгендері де өз алдына бір төбе: «Кәф пен Нон», «Құдайым жексенбі күн жер жаратты», «Абыраһа мен Мұтылаб», «Мұхаммед пен Әбужаһил», «Мұхаммедке пайғамбарлық келгені», «Ғалының ниеті», «Ықылас сүресі»,

«Сүлеймен мен Ібіліс» және «Адам ата мен Шайтан», «Пайғамбардың нұры», «Ораза туралы», «Расулдың өлімі» т.с.с. Бұл аңыз өлеңдері, яғни хикаят өлеңдері арқылы Мәшһүр Жүсіп қазақ лирикасының жанр ретінде толысу, жетілуіне көп ықпал етті. Бұл туындыларда түрлі лирикалық бейнелер арасындағы шағын тартысты енгізу көмегімен ақын лириканың жанрлық толысуына ықпал етті, ішінара эпос, драма әсерін қабылдай отырып, өзекті ерекшелікті, лирикаға тән өзіндік сипатты сақтап қалудың соны түрлерін тудырды. Өлеңнің өмірді қамту мүмкіндігі кеңейе түсті, сол арқылы шығарма көркемдігін, әсерін арттырудың соны үлгілері қанат жайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұспалдау, яғни бүкпелеу өлеңдерін де аз жазбаған. Мұндай өлеңдер тобын кезінде А. Байтұрсынов (1926 ж.) «бүкпелеу» – деп атап, оған мынадай анықтама берген: «Сөзді ашып айтпай, ұшығын ғана көрсетіп айту – бүкпелеу деп аталады» [1; 3].

XVIII ғасырдағы Бұқар жыраудың «Ханға жедел айтпасам» өлеңінде тұспалаудың өзіндік бірі түрі көрініс тапқан:

Судан қашып қарағай
Шөлге біткен бір дарақ,
Шортан шөлге шыдамсыз
Балықтан шыққан бір қарақ.
Ойлама шортан ұшпас деп,
Қарағайға шықпас деп... [4].

Кешегі кеңес дәуірінде Бұқар жырау өлеңдері неғұрлым толық шықты деген жинақтың өзінде шығарманың 29 тармағы қысқаруы тегін емес. Ол тәуелсіздіктен кейін жарық көрген кітапта біршама түзетілген [5]. ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы 1177 папкадағы Мәшһүр Жүсіптің өз жазбасынан алынған бұл мәтінде сол үзіндінің 15-тармағы: «Азды көпке теңгеріп» кірмей қалған, сонымен оның алдындағы 14-жолдағы «жемқорларға» сөзі «жемірлерге» – деп сәл өзгертіліп берілген. Сондай-ақ ең соңындағы 26-тармақ: «Теңдік тимес құлыңнан» болса, ол «теңдік тимес қолыңнан» – деп қате берілген. Әйтсе де тұңғыш толық жарияланған өлең соңында «қарағай», «шортан» тұспал ұғымдары мәні ашылып, кейін келген отаршылдар ылаңы ашық айтылған:

Ел қамын айтқан жақсыны
Сөйлетпей ұрар ұртына.
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды,
Қағазға жазар малыңды,
Есепке салар барыңды,
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан,

Тексізді төрге шығарып,
Басыңа ол күн туғанда
Теңдік тимес құлыңнан [6].

Патшалық Ресейдің отарлау саясатының өрши түсуі, наразылық өлеңдерін жариялама, қысым өсуі, бәрі XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басында қазақ поэзиясындағы тұспал өлеңдердің тууын және дамуын негіздеді. Абайдың 1886 жылы жазған: «Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» өлеңінде қыран бүркітке құс алдырмас үшін енді біреулердің оған қоса күйкентай мен қарғаны жіберетіні айтылады да:

Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап [7] –

деп, қарға, күйкентайдың өздері түк алмаумен қоймай, қыранға бөгет бола алғаны әспеттеледі. Біздіңше, ақын мұнда тек аңшылық сәтсіздіктерін емес, қайта сол арқылы ел қамын жеген күрескерлерге ерген болып, бөгет тудырып жүрген әрекетсіздер ісі қоса тұспалданады. Осы орайда өлеңнің соңғы төртінші шумағының соңғы екі тармағы, яғни 15–16 жолдары бізге белгілі Абай кітабында жоқ екенін, ал Мәшһүр Жүсіптегі әулеттік мұрағатында ол тармақтар былай сақталғанын айтқымыз келеді: «Есір серік бермейді сөзге теңлік, // Тура шыннан қашасың қорғалақтап» [8]. Міне, мұндағы шыннан, яғни шындықты айту мен естуден, қашуды тікелей мінеу де әңгіменің өзекті түйіні аңшылық сәтсіздігіне емес, ел өміріндегі келеңсіздікке арналғанын дәлелдей түседі. 1913 жылы жазылған С. Торайғыровтың «Түсімде» өлеңінде Ресей отарлауы қыспағындағы қазақ елінің мүшкіл халі тұспалданып берілген:

Тағы да бір даулаған отты көрдім,
Қап-қара хисабы жоқ топты көрдім.
Мас болған дау-жанжалмен әлгі аңдарға
Ұсынған әр тараптан оқты көрдім.
...Аңдар тұр от пен судың арасында,
Сахараның әр жердегі даласында.
Әр нешік ғаріптердің ісі мүшкіл,
Я, Рахман, өзің бір жөн табасың да [9].

Міне, мұнда басты әңгіме әлде бір аңдар туралы еместігі, қыспақ көрген жойылу қаупі төнген қазақ халқына арналғаны белгілі. Бұл идеяны 1917 жылдан кейін нағыз бостандық келді деп сенген С. Сейфуллиннің өзі 1914 жылы «Түс» өлеңінде тұспалмен жеткізген. Ақын түсінде бір бақшадағы ағаштардың күзде емес, жаздыгүні құрап қалғанын т.с.с. көргенін бейнелейді де, қазақ халқының мұң-күйін бір шыбықтың сөзімен тұспалдап берген:

Ынтымақсыз иеміз болғаннан соң,
Жанжал қып, харап қыпты бірі-бірін.
Түсіпті қараңғылық сонсоң бізге,
Хан тәңірі аяғандай бізден нұрын [10].

Көріп отырғанымыздай, мұнда да өзекті ой, идея бақшаның құрауы, немесе табиғаттағы қараңғылық емес, адамдар өміріндегі жүдеушілік, оларға төнген қауіп туралы екені анық. Рас, С. Сейфуллин 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін де тұспалдау әдісін жиі қолданды. Бұл тұста ақын кеңес үкіметінің ниеті ізгі деп санап, соған сенгендіктен де, тұспалдауды тұнжыр қалыпты емес, жақсы делінген өмірді жарқын суреттермен ғана бейнелеуге иек артты. Бұл тұстағы Сәкеннің тұспалдауды қалай пайдаланғанын белгілі зерттеуші Е. Исмайылов орынды көрсеткен: «Тұспалдап жырлау көп ақынға тән, әсіресе, романтикалы поэзияға тән сипат. Оны біз Лермонтовтың, Блоктың, Абай мен Сұлтанмахмұттың поэзиясынан үнемі кездестіреміз, революцияны дауыл, нажағай, желдің екпіні бейнесінде жырлаған ақын шығармаларын да жақсы білеміз. Әңгіме ақынның бейнелеу тәсілінде емес, соған қандай мән беріп, идеясын айқын аңғартуында. Сәкеннің дала, жел, дауыл, аққу құс, асау тұлпар, экспресс, поезд, аэроплан, лашын құс образдарын белгілі бір сюжетке, айқын бір идеялық мақсатқа байланысты жырлауы революциялық романтиканың бойына жарасымды келіп отырады» [11].

Мәшһүр Жүсіптің 1907 жылы Қазан қаласында басылған «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» кітабына енген «Соқыр, саңырау және жалаңаш» өлеңі тек аталған ақынның емес жалпы XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы қазақ поэзиясының ең озық тұспал өлең үлгісі деуге негіз толық. Өлеңде сөз болған соқыр, саңырау, жалаңаштың үшеуі де өмірде жиі кездесетін соқыр, саңырау, жалаңашқа ұқсамауымен де назар аудартады:

Дүрбіден біреуінің өткір көзі,
Көрмейді дәнемені сөйтсе де өзі.
Қырағы құмырсқадай нәрселерге,
Онан үлкен зорлардан жоқ боп сөзі.

Мүлтік жоқ құмырсқаны көруінде,
Сұрасаң түгел айтып беруінде.
Онан басқа нәрседен түк көрмейді,
Кемдік жоқ жер-су басып жүруінде.

Құлағы тарс бекіген саңырау бірі,
Өлі емес, дені сап-сау, өзі тірі.
Дауысын дүңгірлеген естімейді,
Құдайдың соқтықса да көк пен жері.
Өзіңде өшің болса, саңырауға ұрын,
Ұрынбасаң, білмейсің оның сырын.

Сыбырлап жасырып айтқан құпия сөзді
Естиді құлақтыдан әбден бұрын.

Жалаңаш, киімі жоқ, енді бірі,
Ашылып көрініп тұр ұят жері.
Етегі сүйретіліп келе жатыр.
Жаға-жең жоқ болса да, ол өңірі [12].

Әйтсе де басты қиындық, өзекті трагедия олардың соқыр, саңырау, жалаңаш болуында еместігі, қайта соны жасыруда екендігі өлеңде нақты көрсетілген:

Соқыр айтты:
- Мен анық тұрмын көріп,
Бір адыр қол келеді сейіл құрып.
Саны сонша өзінің пәлен мың! – деп,
Бүлінді өз-өзінен құдай ұрып.

Онда саңырау дүрілдеп келді жетіп:
- Дауысын тұрмын, – дейді, – мен де естіп.
Ана екеуі айтқан соң жау жетті деп,

Жалаңаш жаман қорықты есі кетіп:
- Бұл жерден біз қашпасақ тура көшіп,
Бір қуылса, соңымызға бұл жау түсіп,
Менің құрғыр қызығып етегіме,
Ұзынын қоймайды ғой алмай кесіп!

Соқыр тұр:
- Көрдім мен, – деп, – міне, – келді!

Саңырау тұр:
- Құлағым, – деп, – дыбыс берді!

Жалаңаш тұр, жан қоярға жер таба алмай:
- Айрылдым етегімнен мен, – деп, – енді! [12].

Шығармада одан әрі босқа дүрліккен үшеудің қашып жүріп айдалаға шығып кеткені, аштыққа ұрынған соң барып бір-бірінің өтірікке сенуін сынағаны сөз болады. Ең соңында бұл үшеуінің бір иесіз үйге кіріп, бір сүйекті кеміріп, соны қанағат қылғаны баяндалады:

Бір жемтік тақыр тиді болып қалған,
Талай қарға-құзғындар ауыз салған.

Ауыз жарыр еті жоқ бір қу сүйек,
Ұшқан құс, жүгірген аң қорек алған.

Елсізде кез ғып құдай душар еткен,
Болмайды аш, душар боп бұған жеткен.
Құста сұңқар, болмаса аңда арыстан,
Кем шығар бұл жемтіктен татпай кеткен?!

Жерге ет жоқ ауыз жарыр, ал кемірді,
Тас, ағаш шайнағандай ол темірді.
«Қарыны қайғысыздың тоқ» – деген бар,
Жеуменен емін-еркін құп семірді [12].

Әйтсе де бұл мәнсіз тіріліктің аяғы өлім болып, үшеуі де дүниеден өткенін бейнелеген соң, ақын сынын жайып салады:

Манағы үшеуі кім еді болған жолдас,
Ондай болып бас қосса ешкім оңбас!
Бірі хырыс дүние еді, көзі соқыр,
Болған оңбас соқырмен айлас, мұңдас.

Хырыс дүние кеткен соң көзді жауып,
Оңай емес енді алу жолды тауып.
Халықтың ғайыбын көруге бек қырағы,
Бір алуға бетіңнен итше қауып.

Керек істі көрмейді өз басына,
«Соқыр» – деп, салдым соны өз басына.
Дәнемені өз көзі көрмеген соң,
Жұқтырар соқырлығын жолдасына.

Күн ашылды, көрінер енді бойың,
Асықпасаң әзір тұр, міне, тойың.
«Керең саңырау – дегенім – құлағы жоқ» –
Таусылмайтын ұшы жоқ ұзын ойың.

Бәрін өзім білдім деп жүреді сол,
Жан жоқ боп ақыл, ойға өзінен мол.
Өз жанының пайдасын естімейді,
Естір болса, жүріс бар-бір сапар жол.

Бұл сөзімнің балы бар, уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас?!
Келіп пе едің жалғанға киім киіп,
Тумап па едің анадан сыр жалаңаш?!
Сыбағаңа тұрған жоқ киім тиіп,
Бәрін тастап кетесің бір жерге үйіп.
Жұрт есіркеп үш қат бөз орамаса,
Киімің жоқ кететін тағы киіп [12].

Міне, өз заманындағы «өз басына» «керек істі» көрмейтін «соқырды», «өз жанының пайдасын» естімейтін «саңырауды», өлгенде, о дүниеге өзімен бірге еш затты, бұйымды, яғни байлықты алып кете алмайтынын ескермей, «жалғанға киім киіп» келгендей тоқмейілсуші «жалаңашты» ақын осындай шартты сюжет, көркем бейнелеу көмегімен әсерлі шеней білген.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP26199787 «Мәшһүр Жүсіп және рухани құндылықтар»).

Қорытынды

Сөйтіп, хикаят және тұспалдау өлеңдері арқылы Мәшһүр Жүсіптің лириканың жанрлық шеңберін кеңейткені көрініп тұр. Мұның бәрі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ лирикасын сөз еткенде, онда ерекше орын алатын тұспал өлеңдерге кең көңіл бөлу керектігін дәлелдей түседі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Байтұрсынов, А**. Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.

2 **Квятковский, А.** Поэтический словарь [Текст]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1966. – С. 45, 228–229.

3 **Uyama, T.** The Geography of Civilizations : A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century [Text] // Regions : A Prism to View the Slavic-Eurasian World : Towards a Discipline of «Regionology». – Sapporo : Slavic Research Center, 2000. – P. 70–99.

4 XV–XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1982. – 240 б.

5 **Қалқаманұлы, Бұқар Жырау.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 1992. – Б. 32.

6 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. – 1177-папка. – Б. 63.

7 Абай. Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1977. – Т. 1. – 454 б.

8 Әулеттік мұрағат : Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы. – 4-папка. – Б. 197.

9 **Торайғыров, С.** Сарыарқаның жаңбыры [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1987. – Б. 75.

10 **Сейфуллин, С.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1986. – Т. 1. – Б. 25.

11 **Исмайылов, Е.** Ақын және революция [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1983. – Б. 96.

12 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2003. – Т. 2.– 384 б.

References

1 **Baitursynov, A.** Şyğarmalary [Essays] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1989. – 320 p.

2 **Kvyatkovsky, A. N.** Poeticheski slovär [Poetic dictionary] [Text]. – M. : Sov. Ensiklopedia, 1966. – P. 228–229.

3 **Uyama, T.** The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century [Text] // Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of «Regionology». – Sapporo : Slavic Research Center, 2000. – P. 70–99.

4 XV–XVIII ğasyrlardağy qazaq poeziasy [Kazakh poetry of the XV–XVIII centuries] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1982. – 240 p.

5 Kalqamanyly, Buhar Zhyrau. Şyğarmalary [Essays] [Text]. – Almaty : QR ŪĞA M. Äuezov atyndağy ädebiet jäne öner instituty, 1992. – P. 32.

6 QR Ğylym akademiяsynyŋ Ortalyq qoljazbalar qory [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. – folder #1177. – P. 63.

7 Abai. Şyğarmalary [Abai. Essays] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1977. – T. 1. – 454 p.

8 Äulettık mūrağat : Mäşhür Jüsıp qoljazbasy [Dynastic archive: manuscript of Mashkhur Zhussip]. – Folder 4. – P. 197.

9 **Toraighyrov, S.** Saryarqanyñ jañbyry [Rain of Saryarka] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1987. – P. 75.

10 **Seifullin, S.** Şyğarmalary [Essays] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1986. – T. 1. – P. 25.

11 **Ismailov, E.** Aqyn jäne revolüsia [The Poet and the revolution] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1983. – P. 96.

12 Mäşhür Jüsıp. Şyğarmalary [Mashkhur Zhussip. Essays] [Text]. – Pavlodar : ECO, 2003. – T. 2.– 384 p.

13.07.25 ж. баспаға түсті.
30.07.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. К. Жусупов[1], М. Н. Баратова[2], А. С. Аблаев[3]
[1,2,3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 13.07.25.
Поступило с исправлениями 30.07.25.
Принято в печать 25.08.25.

МАШХУР ЖУСИП И ИНОСКАЗАТЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ

В этой статье были рассмотрены повести, иносказательные песни в произведениях известного казахского поэта, фольклориста, историка, этнографа, востоковеда Машхура Жусипа Копеевича.

Машхур Жусип много способствовал полноте, совершенству казахской лирики как жанра через повести, иносказательные песни. С помощью введения в этих произведениях небольшого противоречия между различными лирическими образами поэт способствовал жанровому наполнению лирики. Отчасти эпос, принимая драматический эффект, породил формы сохранения актуальной специфики, своеобразия, присущего лирике.

Не мало иносказательных песен были написаны Машхуром Жусипом. В статье всесторонне проанализировано стихотворение Машхура Жусипа «Сокыр, санырау жане жаланаш», названное наиболее ярким образцом иносказательных песен в казахской поэзии первого десятилетия XX века.

В работе дается обзор иносказательных песен поэтов, встречающихся со времен Бухар жырау до Машхур Жусипа. Сравниваются труды и отзывы таких ученых, как А. Байтурсынов, С. Сейфуллин, С. Торайгыров и др.

Машхур Жусип не только собирал, публиковал, изучал казахское культурное наследие, но и внес большой вклад в историю казахской литературы: в становление жанровых форм поэзии, стилистические особенности и др.

Ключевые слова: М. Ж. Копейулы, А. Байтурсынов, фольклор, лирика, повесть, иносказание, жанр.

*N. K. Zhussupov[1], M. N. Baratova[2], A. S. Ablayev[3]
[1,2,3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 13.07.25.
Received in revised form 30.07.25.
Accepted for publication 25.08.25.

MASHKHUR ZHUSSIP AND ALLEGORICAL SONGS

This article reviewed the stories, allegorical songs in the works of the famous Kazakh poet, folklorist, historian, ethnographer, orientalist Mashkhur Zhussip Kopeevich.

Mashkhur Zhussip greatly contributed to the completeness and perfection of Kazakh lyrics as a genre through stories and allegorical songs. By introducing a small contradiction between different lyrical images in these works, the poet contributed to the genre content of the lyrics. In part, the epic, taking on a dramatic effect, gave rise to such forms of preserving the actual specifics, the originality inherent in the lyrics.

Quite a few allegorical songs were written by Mashkhur Zhussip. The article comprehensively analyzes Mashkhur Zhussip's poem «Sokyr, sanyrau zhane zhalanash», called the most striking example of allegorical songs in Kazakh poetry of the first decade of the twentieth century.

The paper provides an overview of the allegorical songs of poets found from the time of Bukhar Zhyrau to Mashkhur Zhussip. The works and reviews of such scientists as A. Baitursynov, S. Seifullin, S. Toraighyrov and others are compared.

Mashkhur Zhussip not only collected, published, studied the Kazakh cultural heritage, but also made a great contribution to the history of Kazakh literature, the formation of genre forms of poetry, stylistic features, etc.

Keywords: M. Zh. Kopeyuly, A. Baitursynov, folklore, lyrics, story, allegory, genre.

ҒТАМР 17.09.91

https://doi.org/10.48081/EHZL5316

***Г. Қ. Жүсіпова[1], Е. Қ. Жүсіпов[2], З. Е. Қуандық[3], А. Маулет[4]**

[1]«Тұран-Астана» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2,3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[4]Күләш Байсейітова атындағы
Қазақ ұлттық өнер университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5723-7556
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5670-5711
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8065-9640
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7625-0407
e-mail: zhusip69@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СОПЫЛЫҚ САРЫН

Қазақ әдебиетіне сопылық ілімнің әсерін межелегенде әлем жаратылысы, ізгілік, имандылықты т.б. арқау еткен шығармалар Мәшһүр Жүсіптің әдеби мұрасымен, Жүсіп Баласағұнның 1069–1070 жылы жазылған «Құтты білік» еңбегімен және ежелгі түркі әдебиет өкілдерімен салыстырыла қарастырылып, зерделенді. Сонымен қатар зерттеуші Ә. Дербісәлиев, Ә. Қоңыратбаев, А. Қыраубаева, Н. С. Смирнова еңбектеріне сүйене отырып, ғылыми дәйектемелер беріледі. Алла, Мұхаммед пайғамбар туралы Мәшһүр Жүсіп шығармаларында шығыстық ғибратнамалық үлгілердің ұлттық сана қалыптастырудағы маңызы ғылыми тұрғыда дәлелденеді.

Бұл мақалада сопылық әдебиеттің бастау көзі қайдан, қалай өрістегені туралы ақпараттарға тоқтала отырып, суфизм ертеден шығыстан келгенін, қазақ әдебиетінде Қожа Ахмет Иассауден бастап XX ғасыр әдебиетінде жалғастығын тапқанын көреміз. Араб мәдениетімен тығыз байланыста дамыған түркі әдебиетінде де басты тақырып, өзекті сарын алдымен Алланы, одан соң пайғамбарды дәріптеу орын алған. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабында да Алланы мадақтау, Мұхаммед пайғамбар істерін, ғибратты сөздерін дәріптеу арқылы адами құндылықтар шығарманың идеялық-тақырыптық негізін құрайды.

Абай Құнанбайұлы, М. Ж. Көпейұлы шығармаларында да алдымен Алланы, кейін пайғамбарды жырлау негізгі ойдың өзегіне жол тартқанын көреміз. Мәшһүр Жүсіп еңбектерінде дін тақырыбын игерудің алуан түрлі жанрлар арқылы жүзеге асқанын көреміз. Мысалы, хикаяттар, шарты сюжеттер, төрттағандар, дастандар т.б. Осыдан ақынның дін тақырыбындағы еңбектерінің маңыздылығын, ауқымдылығын бағамдай аламыз.

Кілтті сөздер: ұлттық, әдет-ғұрып, сопылық әдебиет, ортағасырлық араб әдебиеті, ислам.

Кіріспе

Еліміз тәуелсіздік тізгінін өз қолына алып, әлемдік деңгейде бой көрсете бастаған қазіргі таңда мұраларымызға деген құрмет-қошемет артып, ана тілімізді таным құралы ретінде зерттеудің маңызы ерекше болып отыр. Халқымыздың өткен дәуіріндегі тарихын, өзге елдермен жасалған мәдени қарым-қатынасын және әдет-ғұрпын танып-білуде рухани бай мұрасына үңілетініміз айқын.

Қазақстан Республикасының президенті Н. А. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламасында тарихи және қоғамдық сананың ашықтығының маңыздылығын атап, рухани болмысымыздың кілті – ұлттық кодты жүйелі түрде талдап көрсеткен болатын. Ұлттық код ұлы тұлғалар өмірінің ақтаңдақтарын ашып көрсетуді, олардан алар ұлағатты тағылымды ұрпақ бойына сіңіруді құптайды. Өткен ғасырдағы қазақ тарихының көрнекті тұлғасы – ағартушы, шежіреші, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, көрнекті ақын, публицист әрі этнограф Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының біз біле бермейтін қырлары өте көп. Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетін екі ортадағы жалғастырып жатқан алтын көпір десе де болады.

Сопылық әдебиеттің XI ғасырда жаңа мәнге ие болып толыққандығын белгілі ғалым Е. Э. Бертельс еңбегіне сүйеніп дәлелдейді: «Суфизм діни-мистикалық ағым ретінде VIII ғасырда-ақ пайда болғанымен, XI ғасырдың соңында өз идеологиясын антикалық және христиан ой-пікірімен толықтыра отырып жетіліп, жаңа мазмұндағы ағымға айналып үлгерген болатын» [1]. Сонымен қатар Ә. Дербісәлиев бұл идеяны өрістетіп, X ғасырдағы араб мәдениетінің өкілі Әбу Ибраһим Исхақтың «Диуан әл-адиб» («Әдеби жинақ») атты еңбегіне көңіл бөлгізеді: «Әбу Ибраһим Исхақ «Жинағы», «Кіріспемен» басталған. Онда ол сол кездегі өзге де авторлар секілді әуелі жаратушы мен оның елшісі Мұхаммадқа мадақ арнайды» [2].

Материалдар мен әдістері

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Сопылық әдебиеттің қандай жағдайда пайда болып, қалай өрістегені туралы құнды пайымдауды арабтанушы ғалым Ә. Дербісәлиевтен табамыз: «Аббастық халифалар дәуірінде исламда мистикалы-аскеттік ағым-суфизм қалыптасады. Аскет-суфилер немесе факир дәруіш деп аталатын софылар ислам әлемінде христиан монахтары секілді роль атқарады. Софылар байлықтан безініп, жер бетінің ләззат қызығынан бас тартуға, жоқшылық өмірді және жаратушымен о дүниеде табысуға шақырған [1]. Ә. Қоңыратбаев сопылық поэзияны «дидактикалық поэзия» ретінде қарастырып: «Оның басында құдай, пайғамбарға сыйыну тұрған» [3], – деп көрсетеді. Зерттеуші Ы. Дүйсенбаев шығыстан қазақ әдебиетіне сюжет желісі ауысқан шығармалар туралы айта келіп, оның ішінде діни тақырыптағылардың біраз орын алатынын ашады: «Өйткені сол шығыстан ауысқан үлгілердің өзі бір текті емес, мысалы, халықтық туындылар, классиктердің шығармаларынан басқа «Жұм-Жұма», «Сал-сал», «Зарқұм», «Мұхаммет пайғамбардың Миғражға шыққаны», «Кербаланың шөлінде», «Мұхамметханафия», «Мәлікаждар» және тағы басқалар секілді негізінде ислам дінін уағыздауды мақсат еткен қисса-дастандар да аз емес» [4].

Ортағасырлық араб әдебиетінде алдымен Алланы, пайғамбарды мадақтау кең орын алды [5], десек, мұның әсері ХШ ғасырдағы ғұлама ақын Сағдидің «Гүлстан» дастанынан да толық көрінетіні белгілі. Ә. Қоңыратбаев шығармада: «д, тағдырға қанағат ету… ж.құдайға салауат… н. Дұға», қысқасы, Аллаға мойынсыну бөлімдері бар екенін айтады [3].

Жоғарыда айтылғандай, араб мәдениетімен тығыз байланыста дамыған түркі әдебиетінде де басты тақырып, өзекті сарын алдымен Алланы, одан соң пайғамбарды дәріптеу болғаны аян. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның 1069–1070 жылы жазылған «Құтты білік» кітабының қара сөзбен берілген кіріспесінің ең басында мына сөздер тұр: «Бісмілләхи-р-рахмани-р-рахим! Әзиз, уә, күллі ұлылықтың иесі, жер мен көкті жаратқан, тірі жанның бәріне ризық берген құдіреті күшті тәңірге ырзамыз» [6]. Ал, одан кейін берілген өлеңмен жазылған кіріспе бөлім де Аллаға сүйіспеншілік білдірумен басталады: «Құдіретті бір хақ барша алапқа, // Соған лайық мәртебе де, мадақ та.» [6] Сондай-ақ өлеңге құрылған негізгі бөлім беташары да Алла құдіретін жар етуге арналған:

Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!

Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді [6].

Сонымен бірге «Құтты білікте» Алладан кейін Мұхаммед пайғамбар еңбегін аспандатуға біраз орын берілген:

Рахымды ием, пайғамбарын жіберді,
Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.
Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты жарықтың! [6]

Кейінгі зерттеудің бірінде ХП ғасырдағы «Орта ғасырлық сопылық поэзия өкілдерінің бірі – Түркістан қаласында туып өскен Сүлеймен Бақырғани» [7] екендігі көрсетілген. Түркі әлеміндегі сопылық поэзияда XII–XIII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Иассауи ерекше орын алатыны белгілі. Ә. Қоңыратбаев былай дейді: «Қожа Ахмет Яссауи поэзиясының мазмұнында екі түрлі жүйе бар. Оның бірі-суфизм, екіншісі – бұл дүниеге сыймай торығу, оны сынау сарыны» [3].

Кейінгі кезде Қожа Ахмет Иассауи мұрасына әдебиетшілермен қатар философ ғалымдардың үңіле бастауы байқалады. Мәселен, профессор Ә. Нысанбаев: «Сопылықтың негізін қалаған атақты ойшыл Иассаудің дүниетанымы мен философиясы туралы мағлұматтарды жүйелеуге» [8] тырысқанын жазады. Рабғұзидің XIV ғасырдағы «Қиссас сул-әнбия» (1310 ж. Жазылған) кітабында бұл дәстүрдің одан әрі жалғастырылып, дамытылғанын көреміз. Зерттеуші А. Қыраубаева бұл туралы толығырақ мағлұмат береді: «Құрандағы мифтердің біразы «Тәурат», «Інжілден», исламға дейінгі арабтың аңыз-әңгімелерінен алынған. Оның бір бөлігі пайғамбарлар жайлы аңыздар. Пайғамбарлар өмірі туралы, Құраннан басқа, араб-парсы тілінде де діни кітаптар шыққан болатын. Рабғұзидегі пайғамбарлар туралы әңгімелердің негіздері осылардан алынған» [9].

Қазақ ауыз әдебиетіндегі ислам діні әсері өзалдына бір төбе әңгіме. Жалпы шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне қарап, мұсылман діні шыққанға дейінгі туындылар, немесе одан кейінгілері деп атау да көп ретте өзін ақтап жүр. Мәселен: «Көне эпостарға үлкен әлеуметтік мәселелер, таптық қайшылық, дін жолында күреске шығу сияқты мотивтер жат. Кейіпкерлердің іс-әрекеті, күресі отбасы үшін, болмаса өз руының мүддесі үшін, соның шеңберінде ғана суреттеледі», – деген пікір орынды [10].

Зерттеуші Н. С. Смирнова қазақ фольклорына XIX ғасырда Ислам әсері күшейе түскенін атап өтсе [11], зерттеуші С. Талжанов «Мұхаммедия» (1855 ж. жазылған) кітабында «басынан аяғына дейін мұсылман діні, Мұхаммед пайғамбардың әулеті» мақталатынын ескерткен [9]. Сондай-ақ ол Мұхаммед ұрпағы өмірі, қиындықтары бейнеленген «Кербаланың шөлі» дастанына да көңіл бөлген [12].

Мұның бәрі Алла, Мұхаммед пайғамбар туралы әр кезде көп қаламгердің жабыла үн қосқанын дәлелдесе, арнайы дастан арнамаса да, сөз арасында болсын, Алла мен Мұхаммедті жырламаған шығыс ақынын кездестіру қиындығы да аталған тақырыптың шығыс әдебиеті үшін қаншалық мәнді, өзекті болғанын дәлелдей түседі. Басқаны былай қойғанда, ұлы ақын Абайдың мына бір өлең жолдарын келтірсек те, аталған тақырыптың қаншалық жетекші болғаны көзге ұрады:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөз айырмас [13].

Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің басты мәселесі имандылыққа, адамгершілікке, әділеттілікке, адалдық пен ақиқатқа, еңбекқорлыққа үндеген. Мәшһүр Жүсіп өзінің өлеңдерінде шығыс әдебиетінің мол мұрасын пайдалана білді. Ақын ортағасырлық араб, парсы тілін жетік білуі нәтижесінде сол кезде айтылған мәнді ойларды өзінше өрістетіп, қазақ әдебиетінде басқа ешкімге ұқсамайтын өзіндік арна қалыптастырды. Ол әдебиетке деген ислам әсерін кең түсініп, оны өз шығармаларында жан-жақты көрсете білді. Ақын Бұхарда, Қоқан, Самарқанд, Ташкентте барған сапарларында сол кездегі мұсылман әлемінің бай қазынасымен терең танысып, содан түйген ойларын қағаз бетіне түсірді.

«Ақыреттің егіні» шығармасында Мәшһүр Жүсіп:

Ойласаң, ақыреттің бәрі қиын,
Тірлікте ғибарат қып, хаққа шын!
Бұл күнде жамандықтан тыйылыңыз
Алланың көрем десең, жұмақ, үйін [14]

...Түп-түгел үлкен-кіші, кәрі-жасқа.
Жеткенше басың жерге ғибадат қыл,
Сұрақ жоқ айтатұғын мұнан басқа [14].

Ақын өлең жолдарында тірлігіңде Алла көрсеткен жолмен жүріп, ғылымды үйрену, иман келтіру, тәубе ету, жамандықтан аулақ болу т.б. қарастырады. Аллаға құлшылық ету арқылы имандылық, адами құндылықтарды дәйектейді. «Дін» ұғымын Мәшһүр Жүсіп халықтың рухани болмысымен, білік – танымымен сабақтас алып қарайды. Оның «Жер мен көк», «Хаятбақшы», «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі» т.б. шығармалары Алла тағаланың құдіретіне сендіруге бағытталғанын көреміз. Аллаға сенудің Абайда да, жетекші роль атқаратынын зерделесек те, оның ар жағында бүкіладамзаттық ізгілік идеясы жатқанын ескеру қажеттігі туады.

Мәшһүр Жүсіптің Мұхаммед пайғамбар жөнінде жазғандары дін тақырыбын игерудің, Алла жолын насихаттаудың кіріспесі іспетті болса,

сол негізгіні толықтыруға арналған шығармалары да аз емес. Соның бір өнімді саласы-ақиқат жолынан адасушылар, немесе Алла жолын, әділдік, ізгілікті іздеушілер өмірін бейнелеген туындылар. Мұның бәрі отарлау қыспағына ұшыраған қазақ халқының алдымен дінінен, соған байланысты тілінен, ұлттық болмыс-бітімінен, қысқасы елдігінен айырылу қаупі туғанда, соған қарсы қалқан қою; тіл, ар-ұждан, ұлттық сананы сақтауға мұрындық боларлық Алланы сүю, ақ жол іздеу ниетінен туғаны анық. Осындай шығармаларды кезінде өз заманындағы қайшылықтарды шеше алмағандардың торығуы, үміт кесу, бақытты алдамшы елестен,о дүниеден қысқасы,бардан емес, жоқтан іздеуі, яғни білгірлік емес, білімсіздік; ізгілік емес күйректік; өмір сүю емес, өмірден безу нәтижесі деп түсіндіруіміз де аз болған жоқ. Енді бүгінгі өскелең сана биігімен бағамдап ,өмір сүю мәнін тек «Өмір жасасын!» – деген жалаң айғай, немесе соны тікелей насихаттау ғана шешпейтінін, қайта өлімді жырлау арқылы да өмірсүюшілікті шынайы әспеттеуге болатынын аңғара да, дәлелдей де бастадық.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол – ақын, жырау, шежіреші, ғұлама ойшыл ретінде ұлттық руханиятқа сүбелі үлес қосқан тұлға. Оның шығармаларында шығыстық әдебиет дәстүрінің, әсіресе исламдық және сопылық дүниетанымның ықпалы мол. Ақын ғылымның әр саласынан терең хабардар болғаны белгілі, қалам тербемеген тақырыбы жоқ десек қателеспейміз. «Қазақ тарихы және географиясы деректері» танымдық еңбегінде уақытқа қатысты мынадай ойлары бар: «Күн әр уақытта бір жерден шығып тұрмағандықтан, күннің шығысы мен асыл жақты белгілеуге қатысы болмағандықтан, Темірқазық жұлдызымен белгілеу анық болады. Жұлдызға қараған кісінің алды – сол, арты – оң. Мұнан басқа құбыланамамен белгілеуге болады. Құбыланама әр уақытта оң мен солды білгізеді» [15].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP26199787 «Мәшһүр Жүсіп және рухани құндылықтар»).

Қорытынды

Зерттеуші ғалымдар сопылық өз дамуының алғашқы кезеңдерінде исламның мәніне қайта оралатын ағым болғанын атап өтеді. Сопылық Мұсылман қоғамының едәуір бөлігін қалыптастыруға көмектесті [16]. Жалпы түркі әдебиетіндегі, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі сопылық сарынды М. Ж. Көпейұлының шығармаларынан нақты көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы аталған тақырыпқа арнап көптеген қара сөз үлгілерін, өлең т.б. жазумен қатар арнайы дастандар жазған. Ақынның ертедегі грек, араб, түркі ойшылдарын оқумен бірге Ч. Дарвин, В. Белинский

тәрізді Европа, Россиядағы кейінгі XIX ғасырдағы ғалымдардың пікірлерімен таныс болғанын [17] ескерсек, белгілі бір аңызды пайдаланып, белгілі бір пікір айту үшін ақынның көп ізденгенін межелей аламыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиеті [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1982. – Б. 84, 183–184.

2 Отырар ғұламалары [Мәтін] // «Жалын» журналы. – 1992. – № 3. – Б. 46.

3 **Қоңыратбаев, Ә., Қоңыратбаев, Т.** Көне мәдениет жазбалары [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 1991. – Б. 93–94, 199, 202.

4 **Дүйсенбаев, Ы.** Эпос және ақындар мұрасы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1987. – Б. 14.

5 **Шидфар, В. Я.** Генезис романа в литературах Азии и Африки [Текст]. – М. : Наука, 1980. – С. 109–110.

6 **Баласағұн, Ж.** «Құтты білік» [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1986. – Б. 38, 40, 50, 53.

7 **Ахметов, Р.** Сопылық сарын [Мәтін] // «Жұлдыз» журналы. – 1993. – № 3. – Б. 148.

8 **Нысанбаев, Ә.** Иассаудің дүниетанымы мен философиясы [Мәтін] // «Ақиқат» журналы. – 1994. – № 2. – Б. 81.

9 **Қыраубаева, А.** Ғасырлар мұрасы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1988. – Б. 26.

10 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1993. – Б. 71.

11 **Смирнова, Н. С.** Казахская народная поэзия [Текст]. – Алма-Ата : Наука, 1967. – С. 10.

12 **Талжанов, С.** Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1975. – Б. 50.

13 **Құнанбаев, А.** Шығармалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : «Ғылым», 1977. – 303 б.

14 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – Б. 19, 27.

15 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Аспан, жер және адам жаратылысы туралы [Мәтін] // «Қазақ тарихы» журналы. – 1995. – № 2. – Б. 56.

16 Annemarie Schimmel [Электронды ресурс]. – URL: https://www.britannica.com/topic/Sufism/Sufi-orders (Соңғы жаңарту: 13.05.25)

17 **Russom, G.** The Evolution of Verse Structure in Old and Middle English Poetry. From the Earliest Alliterative Poems to Iambic Pentameter [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2017. – 319 p.

References

1 **Derbisaliyev, A.** Arab ädebietı [Arabic literature] [Text]. – Almaty : Mektep, 1982. – P. 84, 183–184.

2 Otyrar ğūlamalary [Otrar scholars] [Text] // «Jalyn» jurnaly. – 1992. – № 3. – P. 46.

3 **Konyratbayev, A., Konyratbayev, T.** Köne mädeniet jazbalary [Ancient cultural records] [Text]. – Almaty : Qazaq universitetı, 1991. – P. 93–94, 199, 202.

4 **Dyusenbayev, I.** Epos jäne aqyndar mūrasy [Epic and the legacy of poets] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1987. – P. 14.

5 **Shidfar, V. Ya.** Genezis romana v literaturah Azii iAfriki [The genesis of the novel in the literatures of Asia and Africa] [Text]. – Moscow : Nauka, 1980. – P. 109–110.

6 **Balasagun, Zh.** «Qūtty bılık» [«Kutty Bilik»] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1986. – P. 38, 40, 50, 53.

7 **Akhmetov, R.** Sopylyq saryn [Sopylyk saryn] [Text] // «Jūldyz» jurnaly. – 1993. – № 3. – P. 148.

8 **Nysanbayev, A.** İassaudıñ dünietanymy men filosofiasy [Iassau's worldview and philosophy] [Text] // «Aqiqat» jurnaly. – 1994. – № 2. – P. 81.

9 **Kyraubaeva, A.** Ğasyrlar mūrasy [The Legacy of centuries] [Text]. – Almaty : Mektep, 1988. – P. 26.

10 **Ibraev, Sh.** Epos älemı [The world of epic] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1993. – P. 71.

11 **Smirnova, N. S.** Kazahskaia narodnaia poezia [Kazakh folk poetry] [Text]. – Alma-Ata : Nauka, 1967. – P. 10.

12 **Talzhanov, S.** Audarma jäne qazaq ädebietınıñ mäseleleri [Problems of translation and Kazakh literature] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1975. – P. 50.

13 **Kunanbayev, A.** Şyğarmalar jinağy [Collection of works] [Text]. – Almaty : «Ğylym», 1977. – 303 p.

14 Mäşhür Jüsıp Köpeiūly. Şyğarmalary [Mashkhur Zhussip Kopeiylu. Essays] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2003. – P. 19, 27.

15 Mäşhür Jüsıp Köpeiūly. Aspan, jer jäne adam jaratylysy turaly [Mashkhur Zhussip Kopeiylu. About Heaven, Earth and human creation] [Text] // «Qazaq tarihy» jurnaly. – 1995. – № 2. – P. 56.

16 Annemarie Schimmel [Electronic resource]. – URL: https://www.britannica.com/topic/Sufism/Sufi-orders (Last update: 13.05.25)

17 **Russom, G.** The Evolution of Verse Structure in Old and Middle English Poetry. From the Earliest Alliterative Poems to Iambic Pentameter [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2017. – 319 p.

15.07.25 ж. баспаға түсті.
29.07.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. К. Жусупова[1], Е. К. Жусупов[2], З. Е. Куандык[3], А. Маулет[4]
[1]Университет Туран-Астана,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2,3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[4]Казахский национальный университет
искусств Куляш Байсеитовой,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 15.07.25.
Поступило с исправлениями 29.07.25.
Принято в печать 25.08.25.

СУФИЗМ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Для определения влияния суфийских учений на казахскую литературу были проведены сопоставление и изучение произведений о сотворении мира, добре, нравственности и т.д. с литературным наследием Машхура Жусупа, произведением Юсуфа Баласагуна «Кутты билик», написанным в 1069–1070 годах, и представителями древнетюркской литературы. Кроме того, приводятся научные доказательства, основанные на трудах исследователей А. Дербисалиева, А. Коныратбаева, А. Кыраубаевой, Н. С. Смирновой. Научно доказана важность восточных дидактических моделей в формировании национального самосознания в произведениях Машхура Жусупа об Аллахе и пророке Мухаммаде.

В данной статье, сосредоточившись на информации об истоках и развитии суфийской литературы, мы видим, что суфизм пришел с Востока с древнейших времен, и нашел свое продолжение в казахской литературе, начиная с Ходжи Ахмета Иассау и продолжая в литературе XX века. В тюркской литературе, развивавшейся в тесном контакте с арабской культурой, основной темой, актуальным тоном было прославление Аллаха, а затем пророка. Например, в книге Юсуфа Баласагуна «Кутты билик» общечеловеческие ценности составляют идейно-тематическую основу произведения, прославляя Аллаха, прославляя деяния и назидательные слова пророка Мухаммада.

В произведениях Абая Кунанбайулы и М. Ж. Копейулы мы видим, что восхваление сначала Аллаха, а затем пророка приводит к сути основной идеи. В произведениях Машхура Жусупа мы видим, что развитие религиозной темы осуществлялось через самые разные жанры. Например, рассказы, сказки, четверостишия, эпосы и т.д. Исходя из этого, мы можем оценить важность и масштаб произведений поэта на религиозную тему.

Ключевые слова: национальное, обычаи, суфийская литература, средневековая арабская литература, ислам.

*G. K. Zhussupova[1], E. K. Zhussupov[2], Z. E. Kuandyk[3], A. Maulet[4]
[1]Turan-Astana University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2,3]Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[4]Kazakh National University
of Arts named after Kulyash Baiseitova,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 15.07.25.
Received in revised form 29.07.25.
Accepted for publication 25.08.25.

SUFISM IN KAZAKH LITERATURE

In order to determine the influence of Sufi teachings on Kazakh literature, works on the creation of the world, goodness, morality, etc. were compared and studied with the literary heritage of Mashkhur Zhussip, the work of Yusuf Balasagun «Kutty bilik» written in 1069–1070, and representatives of ancient Turkic literature. In addition, scientific evidence is provided based on the works of researchers A. Derbisaliyev, A. Konyratbayev, A. Kyraubaeva, N. S. Smirnova. The importance of oriental didactic models in the formation of national consciousness in the works of Mashkhur Zhussip about Allah and the Prophet Muhammad is scientifically proven. In this article, focusing on information about the origins and development of Sufi literature, we see that Sufism came from the East from ancient times, and found its continuation in Kazakh literature starting from Khoja Akhmet Iassau and continuing in the literature of the 20th century. In Turkic literature, which developed in close contact with Arab culture, the main theme, the current tone, was first glorifying Allah, and then the Prophet. For example, in the book «Kutty

bilik» by Yusuf Balasagun, human values form the ideological and thematic basis of the work by glorifying Allah, glorifying the deeds and instructive words of the Prophet Muhammad.

In the works of Abai Kunanbayuly and M. Zh. Kopeiyuly, we see that praising Allah first, and then the Prophet leads to the core of the main idea. In the works of Mashkhur Zhussip, we see that the development of the theme of religion was carried out through various genres. For example, stories, conditional plots, quatrains, epics, etc. From this we can assess the importance and scope of the poet's works on the theme of religion.

Keywords: national, customs, Sufi literature, medieval Arabic literature, Islam.

ҒТАМР 16.21.27

***Ж. М. Имангаликова[1], К. Т. Маликов[2]**

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6775-1307

[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5763-1937

*e-mail: zhanerke.imangalikova94@mail.ru

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

МЕДИАМӘТІННІҢ СЫНЫН ТАЛДАУ АЛГОРИТМІ

pppp

Мақала медиамәтіндер туған айтқанда, теледидарда берілетін мультфильмдер мәтінін тану мен оны сыни тұрғыдан пайымдай алуға арналып отыр. Теледидардағы балалар дискурсы, әсіресе мультфильмдердің бүгінгі таңда баланың тұлғалық өсуі мен әрі рухани дамуы үшін аса қажетті дүние екендігі белгілі. Сондықтан балаларға арналған теледидар бағдарламаларына айрықша назар аударту маңызды. Әрі оның ұлт болашағы үшін жауапкершілік жүктейтіндігін де естен шығармаған жөн. Салауатты ұрпақ тәрбиелеу жолындағы кедергілердің бірі – қоғам дертіне айналып отырған балалар арасындағы түрлі жүйке аурулары санының өсуі, сөйлеудің тежелуі, сөздерді дұрыс айта алмау т.б. барлығын гаджеттердің қолданысымен байланыстырсақ, теледидар сол дерттің алдын алу, бала сөйлеуінің дұрыс қалыптасуына ықпал ететін құрал бола алатынына сенімдіміз мол. Мақаланың өзектілігі - балаларға арналған мультфильмдердің қажеттілігі мен маңыздылығы, тілдің қолданысы мен прагматикасына тікелей қатысты болып отыр. Отандық телеарналардағы ұлт тіліндегі мультфильмдердің көрсетілу аясы мен оның бүгінгі жас буынның тілдік санасына ықпал етуіне баға жасай отырып, медиамәтіннің берілуі мен оның адресаттың қабылдауы, оған сыни ойлау жүйесі арқылы қорытынды жасау мақсаты қойылып отыр. Қойылған мақсатқа жету барысында бірнеше мультфильмдерге сыни талдау алгортмі жасалды.

Балаларға арналған телебағдарламалардың бала тәрбиесіне, оның ой-өрісінің дамуына ықпал етуші аса пәрменді құрал екендігі педагогика, психология, лингвистика, мәдениеттану т.б. ғылым салалары тұрғысынан да қарастырылуы оның теориялық маңыздылығын көрсетеді. Алынған нәтижелердің түрлі педагогика-

психологиялық зерттеулер мен пайымдаулар жасауда әдіснамалық тұрғыдан қажеттілігі болары сөзсіз.

Кілтті сөздер: теледидар, бағдарлама, медиамәтін, алгоритм, сыни талдау, мультфильм, бала дамуы, сараптама жасау.

Кіріспе

Қай кезеңде болмасын бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі мен маңыздылығы арта беретіні сөзсіз. Бүгінгі дәуірді ғаламтордың пайда болуы ақпарат кеңістігі арқылы көрініс беріп, тілдегі өзгерістерге ықпал етпей қоймайтыны сөзсіз. Соған орай, қоғам өзгерген сайын адресат болмысы да, оның бейнесі де, талабы да, мүддесі де, қызығушылығы да, қажеттілігі де өзгеріп отыр. Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіні заманалық ұғымына сай қызмет ететін болғандықтан түрлі стильдік реңк пен боямаға көрініс береді. Ол: бұқаралық коммуникативті мәтін, медиамәтін, масс-медиамәтін, журналистік мәтін, публицистикалық мәтін, газет мәтіні, телемәтін, жарнама мәтіні, PR-мәтін, интернет-мәтін т.б. деген терминдермен жарыса жұмсалуда. Мәселен, «медиамәтін» термині XX ғасырда бұқаралық ақпарат құралдарының қарқынды дамуымен байланысты пайда болды. Алғашқыда «медиа» – (латынның «media», «medium» – тәсіл, делдал, құрал сөзінен шыққан) термині кез келген ақпарат тасушы мақсаттағы қолданылған тілдік атауға негіз болғаны байқалады. Біртіндеп оның қолданылу аясы тарыла бастады. Қазіргі таңда медиамәтін арнайы терминге айналып, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі ретінде жиі қолданысқа ие болуда. Соның негізінде медиамәтін – медиалингвистика, медиастилистика, медиамәдениет, медиабілім сияқты бірнеше ғылым салаларының жаңа бағыттарының қатарынан көрініп отыр. Заманауи медиамәтін теориялық негіздемелеріне сүйене отырып, бұқаралық коммуникация мәтіндерінің жаңа типтері мен аспектілерін қолданыс тиімділігіне қарай интегративті жағдайда қолдануды қажет етеді. Бұқаралық коммуникация мәтіндерінің ауызша мәтін, креолды мәтін, кодталған мәтін, гипермәтін, мультимедиа мәтін т.с.с. жаңа типтері пайда болды. Мұндай мәтін түрлерінің көрінісі мен қолданысы бұқаралық ақпарат құралдарының бірегейлігі мен ақпараттық технологияның дамуымен тікелей байланысты.

Бүгінгі тіл танымда медиамәтінге берілген анықтамалар жиі кездеседі. Атап айтқанда, зерттеуші-ғалым Т. Г. Добросклонскаяның пікірінше, «Классикалық мәтіннің бұқаралық медиа мәтініне ауысуы жаңаша мағыналық реңкке, медиалық үстемелерге ие болады» [1, 186-б.]. Г. Я. Солганиктің зерттеуінде: «Медиамәтін кең талқылауға мүмкіндік алады және нәтижесінде тілдің таңбалық жүйе шегінен шығып, мәтінді

семиотикалық тұрғыдан түсінуге мәжбүрлейтін когнитивтік ойлау әрекетінің көмегіне жүгінеді» [2, 8-б.].

Осындай түрлі анықтамаларға сүйене отырып медиамәтінге тән белгілерді төмендегіше сипаттауға болады: 1. Медиамәтін – ақпаратты берудегі ерекше тіл бірлігі. Медиамәтін БАҚ қолданушыларына қоғамдағы маңызды, шынайы ақиқатты жеткізетін мазмұнға назар аударарлық, тұжырымды коммуникативті құзыреті бар мәтін; 2. Медиамәтін – құрылған, жүйеленген мәтін. Өзге мәтіндерден бұқаралық коммуникация мәтінінің ерекшелігі – сұрыптаудан өтуі, жүйелілігі, оқырманның назарын аударту үшін көркемдегіш құралдар қолданылуы, прагматикалық мақсатты жүзеге асыру үшін мәтін бойына адресаттың эмоциясына әсер ететін тілдік құралдар қатыстырылуы; 3. Медиамәтін – ақпараттар тізбесі. Медиамәтіннің басты мақсаттарының бірі – ақпаратты жылдам жеткізу. Жылдам жаңалықтарды жеткізуде бұқаралық ақпарат құралдарының тілі мәдени нормадан ауытқып, субмәдениет тілінің қолданысына ерік беретін тұстары да кездесіп отырады; 4. Медиамәтін – мазмұндық мәні ашық, шешілмеген, сан түрлі интерпретация тудыратын мәтін. Бұқаралық медиамәтіндер интермәтінділігімен көрінеді. Олар бірнеше гипермәтіннен құралып, айтылмақ ой бір мәтіннен екінші мәтінге сілмеме жасау арқылы беріліп отырады. Бұл – медиамәтіннің өзіндік ерекшелігі болып табылады; 5. Медиамәтін – көпфункциялы мәтін. Бұқаралық коммуникацияда қолданылатын медиамәтін аудиторияға ақпараттық қызметі арқылы, мойындату, пікірін өзгерту, мәжбүрлеу, шаттандыру т.б. қызметтері арқылы көрініс береді; 6. Медиамәтін – ұжымдық мәтін. Ондағы медиамәтін авторы – тұтас бір топты құрайды. Бұл топқа материал жинаушы, мәтін мазмұнын жазушы, өңдеуші, көркемдеуші, тарататын тұлғалардың өнімдері жинақталады.

Медиамәтін – түрлі таңбалық кодтарды (вербалды, бейвербалды, медиалық) біртұтас коммуникативті қатынасқа біріктіреді. Ол өзінің мазмұндық, құрылымдық, таңбалық құзыреттілігіне қарай ашық мәтін ретінде қолданылады.

Материалдар мен әдістері

Қазіргі қоғамда теледидар адамдардың көзқарастары мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыруда да басты қызмет атқаратыны белгілі. Адамның күнделікті әлеуметтік-мәдени өміріне қажетті бұқаралық медиа оның дүниетанымына, ұлттық мәдениеті мен тіліне ықпалы зор екендігін түрлі ғылым салаларындағы зерттеулер танытып отыр. Бүгінде медиа білім беру жүйесі мәселелері мен жастарды сыни ойлай алу арқылы ақпарат кеңістігін тани алуға дайындау мәселесіне орай жарық көрген зерттеу еңбектер қатары біршама. Олар шетелдік және орыс ғалымдары К. Поппер [3], Д. Халперн [4], Д. Клустер [5] т.б. сынды ғалымдардың пікірімен толығады. Ал отандық

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

ғалымдар арасында С. С. Мерсеитова [6], Б. А. Тұрғынбаева [7] т.б. ғалымдар зерттеулерін атауға болады. Қарастырылған түрлі зерттеулерге негіздей отырып, зерттеуде сипаттау, баяндау, танымдық талдау, сауалнама жүргізу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Медиамәтін арқылы қалыптасқан қарым-қатынастың ресми немесе бейресми формасы болады, әрі олар өзіндік белгілерге ие. Бұл аталған белгілер медиамәтінді кең ауқымда тануға мүмкіндік береді. Медиамәтін – бірнеше кодқа құралған мәтін. Себебі, медиамәтінде сөйлеудің құрамдас бөліктері (стереотип, эталон, ассоциация), ұлттық-мәдени код белгілері (миф, символ, этномаркерлі таңбалар), көркем тіліміз таңбалары (метафора, фразеологизм, паремиологиялық қолданыстар) қатар жұмсалады. Мұндай мәтіндер белгілі бір прагматикалық мақсатты көздеу арқылы жасырын оймен жеткізуге бағыттала отырып қолданылады. Осындай медиамәтінге тән сипаттар мен белгілер арқылы танылатын теледидар дискурсындағы мультфильмдер мәтінінің маңыздылығы ерекше. Мәселен, отандық мультфильмдердің берілу жағдайы мен сапасы туралы да үнемі айтылып келеді. «Qazagstan», «Хабар» телеарналарында бірлі-жарым болмаса мультфильмдер эфирге аз шығарылады. Алайда, балаларға арналған «Balapan» телеарнасының қызмет етуінде мультфильмдердің берілу көрсеткіші жеткілікті деңгейде көрініс береді. Осы ретте «Balapan» телеарнасында ұсынылатын мультфильмдер атауына назар аударсақ [8].

1-кесте – «Balapan» телеарнасында ұсынылатын мультфильм атаулары

№	Мультфильм атаулары
1	Тұлым
2	Мойнақ
3	Пороро
4	Ақылды көжектер
5	Тоқты мен Өрік
6	Тыныш қыз шөжелер
7	Желаяқ
8	Үш қарағаш
9	Көңілді көкөністер
10	Тасбақалар

Жоғарыда көрсетілген мультфильм тақырыптарының атауларының бала қабылдауына ықпал ететіні сөзсіз. Бүгінгі мультфильмдердің деңгейіне баға беруші – адресат. Тақырып тыңдаушыға әсер етумен, қызықты, әрі өзекті болуымен ерекшеленеді. Тақырыптың қысқа, нақты әрі айқын

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

болуы да маңызды. Тақырып – белгілі бір оқиға туралы хабарды оқырманға алғаш жеткізуші құрал. Ол адресант пен адресат арасын байланыстырушы. Тақырып – талқыға түскен мәселенің анық және сөйленетін сөздің негізгі мағынасы, мазмұны, түйіні. Бүгінгі көпмәдени медиакеңістікте теледидар бағдарламаларына атау берудің рейтинг үшін бәсекеге қабілеттілік жағдайында түрлі қызметтері арқылы танылып отыр. Мәселен, адресат қабылдауына ықпал ететіндей атаудың назар аударту және суггестивті қызметтері айқын. Бағдарлама тақырыптарының атауының визуальды, дыбыстық энергетикасы болады. Әрі тақырып атаулары қабылдаушының инстинкті жүйке-бұлшық ет терісіне ықпалы да болатын жайлы да айтылып келеді. Кез келген телевизиялық бағдарламасындағы адресанттың прагматикалық мақсаты – адресатқа (көрермен) ақпаратты тез қабылдата алуы, әрі адресанттың көрерменге танылуы, шындық пен деректерге сендіруі, сөйлеушінің эмоциясы мен интенциясын ұқтыруы сөзді қолдану жағдайымен тікелей байланысты болады. 2022 жылы «TiJi» және «Nickelodeon» телеарналарындағы мультфильмдердің қазақшаланғаны туралы да айтылған болатын. Еліміздің кабельдік операторлары осы арналарды қазақша көрсете бастады. «Nickelodeon» телеарналарындағы «Спанч Боб» мультфильмінің бірнеше бөлімдері қазақшаланып берілген. Осы мультфильмнің аталымы мен қаралым санына назар аударсақ [9]:

2-кесте – «Nickelodeon» телеарнасында қазақша берілген мультфильмдер

№	Мультфильм атаулары	Шыққан уақыты	Қаралым саны
1	Спанч Боб. Планктонның бүтін отбасы формуланы ұрлауға тырысады ма?	7ай бұрын	355 қаралым
2	Спанч Боб. Сквидвортың алғашқы Крабби Пэттиі!	7ай бұрын	423 қаралым
3	Спанч Боб. Патриктің мұны 7ай бұрын алып келеді		159 қаралым
4	Спанч Боб. Спанч Боб мырза Крабстың үйін тұзақ қояды.	8ай бұрын	166 қаралым
5	Спанч Боб. Патрик қолғап әлемінде Спанч Бобты құтқарады	8ай бұрын	149 қаралым

Жоғарыда көрсетілген қазақ тілді мультфильмдер аудиториясының қаралым санына бағам жасай отырып, телеөнімді сауатты, түсінікті тілмен аударып бере алған жағдайда аудитория қызығушылығының артатындығын байқауға болады. Зерттеу барысында жергілікті көрермендердің мультфильмдер туралы ой-пікірлерін білу мақсатында, нақтырақ айтсақ,

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

балабақша тәрбиешілері мен мектептің бастауыш сынып мұғалімдері мен оқушыларынан сауалнама алған болатынбыз. Сауалнама барысында қойылған сұрақтар төмендегідей болды:

САУАЛНАМА-1 (балабақша тәрбиешілері мен мектептің бастауыш сынып мұғалімдеріне) бойынша ұсынылған сұрақтар: 1. Сіз қазақ тіліндегі қандай мульфильмдерді білесіз? 2. Қандай мультфильм кейіпкерлерін атар едіңіз? 3. Мультфильм көресіз бе? (Өзіңіз, балаңыз, отбасы мүшелері) 4. Бүгінгі мультфильмдерге көңіліңіз тола ма? Өзіңіздің балалық шағыңызда көрген, есіңізде қалған қандай мультфильмдерді білесіз? 6. Мультфильмдерді тәрбие құралы ретінде пайдалану мақсатында сабақ барысында немесе сабақтан тыс материалдарда қолданасыз ба? Қолдансаңыз, оқушы үшін қаншалықты қажетті деп ойлар едіңіз?

1-сауалнама нәтижесі бойынша: ұстаздар мен тәрбиешілер қауымына ұсынылған сауалнамадағы сұрақтардың басым көпшілігінде телеарналарда қандай мультфильмдер көрсетілетіні жайында толық жауап бергендері саны өте болды.

САУАЛНАМА-2 (оқушыларға) бойынша ұсынылған сұрақтар: 1. Балақай, мульфильмді жиі көресің бе? 2. Мультфильмдерді теледидардан, әлде интернеттен көрген ұнай ма? 3. Сен қазақша қандай мульфильмдерді білесің? 4. Қандай мультфильм кейіпкерлерін атар едің?

Балаларға ұсынылған 2-сауалнама нәтижесі бойынша: 4-сынып оқушыларынан 50 оқушы жауап берді. Жауаптардың басым көпшілігінде мультфильм атаулары, кейіпкерлер атауы барлығында дерлік бірдей болды. Теледидардан көрген мультфильмдері ретінде «Әлиммен Айя», «Еріншектер елі», «Тайо», «Көліктер» т.б. атап өтеді. Ал барлығында дерлік мультфильм кейіпкерлері бірдей қайталанып келеді. Зерттеу қорытындылары бойынша түйіндегенде, бүгінгі қазақ мультипликациясы, балалар аудиториясы, балалардың тілдік санасындағы мультфильм туралы білім қорлары қанағаттанарлық деңгейде болып шықпайтындығы байқалады. Себеп неде? Бұл сұрақтардың жауабына қосымша пайымдам жасауға болады:

- Бүгінде теледидарда көрсетілетін қазақ мультфильмдерінің қатары аз.
- Мультфильмдердің берілу уақыты да шектеулі.
- Балаға тәрбиелік мәні бар мультфильмдерді көрсетуге, әрі көруге ақыл-кеңес беретін ата-аналардың қатары да сирек екендіктері де кері әсерін тигізеді.

Теледидар – өнер атаулыны бойына жинақтаған, синтезделген өнер. Ал ондағы басты тұлғалар – теледидарды жасаушылардың өнері сан қырлы. Олар бүкіл адам тұтынатын өнім тудырады. Әрі бұл адамдарға үлкен жауапкершілік жүктеледі. Оның себебі – теледидар аудиториясының бір мемлекет не бір ұлттың ғана емес, әлемдік деңгейде көрінуінде. Тіптен қысқа түрдегі ауа райы мен спортты хабарлардың өзіне миллиондаған көрермендер

назары қадалып отыратынын естен шығармаған абзал. Сондықтан да бұл салада әдептілік нормаларын, телеэфирдің заңдылық ережелерін қатаң ұстау маңызды. Телевизиялық өнімдердің көрерменге әсері, баланың мінез-құлқындағы өзгерістердің болуы турасында белгілі ғалым Н. О. Омашев пікір білдіре келе, телехабарлардың балалар дүниетанымы мен логикасына, психикасына әсер ететін тұстары да болатындығын атап өтеді» [10, 79-б.]

Теледидар жас жеткіншекке түрлі эмоционалдық тұрғыдан психологиялық жай-күйді басынын кешіруге тікелей ықпал ете алады. Бұған қоса соңғы он-он бес жылдың көлемінде еліміздің ақпарат кеңістігінде әртүрлі шетелдік телеарналардың көбейіп кеткендігі де әсер етеді. Ғалым Аязби Бейсенқұлов «Көрермен психологиясы теориясында қолдану» атты мақаласында: «Бүгінде ақпарат құралдары психологиялық тұрғыдан нәзік адамды билеп алған, оны ақпараттық тәуелділікте ұстайды, мағлұматты мөлшерлеп беріп, ырқына көндірген. БАҚ ықпалын зерттеушілердің тұжырымдары осындай. Тұтас халықтың күн тәртібін БАҚ белгілейді, ненің жақсы, ненің жаман екенін таңады, қоғамның қағидаларын санаға сіңіріп, сол арқылы эмоционалды ахуалды тізгіндеп ұстайды. Психологтердің тұжырымы бойынша, кез келген адамға өзінің өміріне, оның қауіпсіздігіне қатысты ақпаратқа ынтызарлық тән» – деп атап көрсетеді [11, 64-б.].

Байқағанымыздай, бүгінгі теледидардың психологияға ықпалы турасындағы ойларда көптеген ғалымдар телевизияға сын көзбен қарап, оның ықпалы турасында баса айтады. Қай кезеңде болмасын балалар мен жасөспірімдер көбіне теледидардан көрген жағдайларды сол күйі қабылдайды, қайталауға бейім тұрады, жағымсыз мінезді жұқтырады. Телевизия бүгінгі дамудың алдыңғы кезегінде тұрғанымен, ұлық дамуын жауаптылардың қатарында екендігін назарда ұстауы маңызды болар. Көрермендердің жас буын тобына арналған телебағдарламаларды тәуелділігіне қарай төрт топқа бөледі: 1-көрермендер қиял-ғажайыпқа бағдарланған; 2-шындыққа бағдарланған; 3-топ теледидарға өте қатты берілгендер; 4-топ қызығушылығы тұрақты емес, теледидарға қызығушылығы аз. Алты жастағы балалар 2-ші топта аз болады, бірақ он жаста айтарлықтай көбейеді екен. Балалардың көпшілігі теледидарды күнделікті көреді. Жасы келе теледидарға қызығушылығы азаяды [12, 12-б,].

Жоғарыда атап өткендей медиамәтін – ұжымдық мәтіндер өнімі. Себебі медиамәтін авторы – тұтас бір топ. Осындай ұжымдық өнімге жататын мультфильмдер мәтінін сыни тұрғыдан талдауды негізгі міндеттердің бірі ретінде қарастырдық. Бұл талдау әдісі берілген медиамәтінді талдаудың түйіндемесін жазбаша түрде беруді көздейді.

Бүгінгі педагогикадағы мәселелердің бірі – білім алушы студенттердің медиамәтіннің негізгі ойын, автор логикасын анықтай отырып, өзіндік

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

сыни талдаулар жасай алуға қабілетті болуы. Төменде ұсынылып отырған мультфильм медиамәтінін сыни талдау арқылы аудиторияның медиамәтін авторының көзқарасын түсінуге және оны жазбаша түрде беруге тырысуын дамыту болып отыр. Мұндай талдаулар медиалық ақпаратты талдаудан синтездеу мен бағалауға көшуге көмектеседі. Алайда сыни ойлау біліктілігін дамытуда маңыздысы: бір нәрсеге баға берер алдында алдымен нені бағалауды түсіну қажет болады. Әрбір білім алушы автордың көзқарас, берілген медиамәтінді түсіну мен талдауға тырысуы ескеріледі. Сыни ойлау – адамның ішкі сезімдер дүниесінің берілген ақпараттың шындығына күмәнмен қарау деп те түсіндіріледі. Немесе адамның ақпаратқа деген балама шешімдерінің қабылдануы үшін мықты және әлсіз тұстарын анықтай алу. Осы ретте бернеше мультфильмдер мәтініне сыни талдау жасалды.

3-кесте – Мультфильм медиамәтінін сыни талдау алгортмі

№	**Мультфильм медиамәтінін сыни талдау алгортмі**
1	Мультфильм мәтінімен мұқият танысу
2	Мультфильм жайлы жалпы мәліметтер беріледі(студия-өндіруші, идея авторы, сценарист, режиссер, композитор, продюсер, актер, мультфильм кейіпкерлерін дыбыстаушы т.б.)
3	Мультфильмнен алынған өзіндік әсерімен бөлісу
4	Сюжетті талдау
5	Кейіпкерлерге талдау
6	Мультфильмдердегі мағыналық байланыс мотивалық сәйкессіздікті көрсету
7	Жалпы мультфильмге берілген баға

Жоғарыда көрсетілген үлгі негізінде бірнеше мультфильмдер мәтініне сыни талдау алгортмін жазу тапсырмасы ұсынылады.

Өзіндік тұжырымдарына байқау жүргізіп, сол жұмыстардың ішіндегі 2 талдау жұмысын ұсынып отырмыз.

4-кесте – Мультфильм медиамәтінін сыни талдау алгоритмі

№	**«*Қазақстан барысы*» атты мультфильм мәтініне сыни талдау алгортмі («Сақ» киностудиясы түсірген). 1-студент:**
1	«Қазақстан барысы» атты мультфильмді мұқият көріп шықтым.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

2	Сценарий жазған: Батырхан Дәуренбеков, бас суретші: Бегім Қаламұлы, сазгер, дыбыс режиссері: Руслан Шыныққұлов, монтаж: Жүнісов Береке, рөлдерді дыбыстаған: Азамат Қанапия, компьютер маманы: Яхмаев Ғабит, фонын жасаған: Азамат Ерназаров, бояушылар: Үмбетов Алмат, Қоңырбаева Айшолпан, Сайден Марина, фильм директоры: Нуриддин Тәттеев, продюсері: Бақытжан Құлжабай.
3	«Қазақстан барысы» атты мультфильмнен мәнін алған әсерім кереметтей болмаса да бір көргенде қызығуға тұрарлық. Дегенмен қатты бір санаға әсер етіп, не болмаса мынаны көрінбейді деп айта қылдай мені тартпады.
4	Әрбір оқиғаны, яғни ішіндегі әрбір жандардың қимылдарын аша білген, қойылымдары көрнекі. Бұл жерде монтаж жасаушы адамның ептілігі байқалады. Барлығының басын бір жерге жығыстырып, қазақ үй сияқты көріністерді тамаша бейнелеген.
5	Кейіпкерлер – Барыс және Атасы. Барыстың ақылдылығы көрінеді. Атасының айтқанын бұлжытпай орындайды. Одан кейін барлық дүниені тек күш емес, айламен алады. Ал Барыстың атасы Барысты шыдамдылыққа, төзімділікке тәрбиелейді. Сондай-ақ өмірдегі түйгендерін жеткізе біледі. Былайша айтқанда, бұл жердегі кейіпкер, Барыстың атасы білімдар адам ретінде танылады.
6	Меніңше, мультфильмдегі ең басты кемшілік – «Қазақстан барысы» дейтін төл күресімізді жарнамалаймыз деп, жануарларды ойнатып қойғандығы. Жай көзбен қарасақ, жас бүлдіршін көрермендер Қазақ күресін жануарлар арасынан бастаған екен деп қалуы мүмкін.
7	Қорыта келгенде, сюжеттер жақсы ойластырылған, тек Қазақстан Барысы деп аталмау керек еді. Дегенмен келесі мультфильмдерде мұндай тұстар ескеріледі деген ойдамын.

5-кесте – Мультфильм медиамәтінін сыни талдау алгортмі

№	*«Джунгли кітабы»* атты **мультфильм мәтінін сыни талдау алгортмі. 2-студент:**
1	*«Джунгли кітабы»* атты **мультфильмді мұқият көріп шықтым.**
2	DO Entertaiment international production құрады. «Мансуп» бірлестігімен бірлесе шығарған. Атқарушы продюссерлер: Таппас Чакраварти, Вилиал Дудеджа, Николь Кид. Сазгер: Гай Мишельмор. Қоюшы продюссер: Тереза Труммер. Анимация директорлары:Судхарт Васудева. Редакторы: Джимми Хибберт.
3	Мультфильмнен алған өзіндік әсер жақсы болды. Көңіл көтерерлік.
4	Сюжеті үш достың қызыққа толы оқиғасына құрылған. Маугли бір сөзінде қармақты қолдан жасап «ауылда үйренген едім» деген сөзі қызықтырды.
5	Кейіпкерлер: Маугли – адамның баласы. Қасқырлар асырап алған. Балуаю. Багира – барыстың бір түрі. Тасбақалар.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

6	Бұл мультфильм көңілді сюжетке құрылған. Қандай жағдайда болмасын досын қиындықта қалдырмау керек екендігі туралы баяндалады.
7	Мультфильм қиял-ғажайыпқа құрылған. Маугли мультфильмінің желісі бойынша түсірілген. Джунглидегі қызықты оқиғалар бейнеленген. Үлкен ормандағы достықтың көрінісі бейнеленген.

Осындай сыни талдаулар барысында білім алушы студенттер ұсынылып отырған медиаөнімнің автор алдына қойған мақсатына көз жеткізіп, оған қол жеткізу құралдарын пайдаланғандығын дейінгі қалықтағы әрекеттеріне баға береді. Мұндай талдаулар білім алушылардың медиа тұтынушы ретінде оларға сыни тұрғыдан баға беруға, қажетті құзыреттіліктерін дамытуға ықпал етеді. Байқағанымыздай, бұл әріс сойынша зерттеу нәтижесінде басым көпшілік қазақша мультфильмдер сюжетінде ілгерілеушілік, жаңашылдық, ұлттық бояу элементтерін қолдану көрініс табатындықтарын баса айтады. Сондай-ақ бүгінгі жастардың да мультфильмдер көретіндіктерін және жаңа мультфильмдерді кино театрлардан тамашалайтындықтарын айтып ой бөлісті. Жалпы алғанда «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды түсінікке жеңіл мағыналық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіріледі. Сыни ойлау – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап, оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын «күрделі психологиялық үрдіс» екенін атап көрсеткен.

Қорытынды

Бүгінгі жағдайда ақпараттың берілуі мен сапасы белгілі бір дәрежеде адамдардың сараптауын қажет етіп отыр. Телекоммуникация саласындағы соңғы технологиялық жетістіктер мен ақпаратты тасымалдаушы өзге де тәсілдердің (мұрағат, интернет т.б.) таралуына ықпал етті. Соңғы жылдары әр сала мамандарына кәсіптік мәтінтер оқушыларын да медиасауаттылыққа оқыту қарқынды түргізіліп келеді. ЮНЕСКО-ның «медиа және ақпараттық сауаттылық» бағдарламасы Қазақстанда академиялық білім беру үдерісіне енгізіліп отыр. Медиасауаттылық адамды қалыптастырудың аса маңызды факторына айналуда. Медиасауаттылыққа берілген анықтамаларға сүйенсек, «адамдардың сыни тұрғыдан сараптауы, бағалауы және ақпаратты әртүрлі медиа, пішін, формада жасауы» делінеді. Ақпаратты сыни тұрғыдан сараптау дегеніміз – ақпараттың сенімді екендігіне көз жеткізу. Қазірде медиасауаттылықтың жарнама сауаттылығы, медиасауат, ақпаратсауат, киносауат, электронды ойындар қолдану сауаттылығы, интернет сауаттылық, компьютерлік сауаттылық, цифрлы сауаттылық, сөз бостандығы және

ақпараттық сауаттылық, кітапханалық сауат, жаңалықтар сауаттылығы, телесауаттылық т.б. түрлерін көрсетеді.

Телесауаттылық туралы айтқанда, алдымен теледидар қызметін ерекшелеп көрсету керек. Теледидар – саяси-әлеуметтік және мәдени феномен. Сондай-ақ адамзат өркениетіндегі ерекше, бірегей құбылыс. Сол бірегей құбылыста бірегей бағдарламалар дүниеге келіп отыруымен маңызды. Бүгінде қазақ аудиториясының салмағы артып келе жатқандығы байқалады. Телеөнімнің қоғам өміріндегі атқаратын қызметін анық түсініп білу үшін оларды аудиторияның қалай қабылдап, сондай есепке алып отырғанына назар аудару маңызды. Көрермендердің талап-тілегін, талғамын өнер иесі еске алмай, есептеспей отыра алмайды. Халық қабылдамаған туындының өмірі ұзақ болмайды. Көрермендердің білім деңгейі, өмір тәжірибесі, талғамы да әр алуандығын ескеру қажет. Сондықтан бүгінгі аудитория әлеуметтік желіні пайдаланып, газет оқып, радио тыңдап, теледидар көріп, жаңалықтарды біліп қана қоймай, сонымен бірге оқиғалардың болу процесін аңғарып, даму үдерісіне өзіндік баға беріп отырады. БАҚ-тағы ақпаратты құру мен тұтыну, қабылдау мен игерудің психологиялық жағдайлармен өзара байланыстылығы көрінеді. Мәселен, ақпаратты тұтыну үрдісінде басты рөлді аудитория – тікелей тұтынушылар атқарады. Тұтынушылар өздерінің қалауларында, ақпаратпен жұмыс істеу жиілігінде тұрақты да, тұрақсыз болуы мүмкін. Ал осы тұтынушылардың ерекшеліктері көбінесе олардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларына (жынысы, жасы, білімі, кәсіби бағдары) қатысты. Сонымен қатар ақпаратты қабылдауда аудиторияның іс-әрекеті жағдаяттық сипаты бар факторға да қатысты. Кез келген ақпараттың маңыздылығына аудиторияның санына орай сараптама жасауға да болады.

Пайдаланылған дерек көздер тізімі

1 **Доброклонская Т. Г.** Медиалингвистика : теория, методы, направления [Текст]. – Ridero : Art, 2020. – 180 с.

2 **Солганик, Г. Я.** Стилистика текста [Текст]. – М. : Флинта, 2001. – 256 с.

3 **Поппер, К. Р.** Предположения и опровержения: Рост научного знания [Текст]. / Пер. с англ. – М. : ООО «Издательства АСТ», 2004. – 638 с.

4 **Халперн, Д.** Психология критического мышления [Текст]. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

5 **Клустер, Д.** Что такое критическое мышление // Русский язык. – 2000. – № 29. – С. 42–50.

6 **Мерсеитова, С.** Успехи и вызовы [Текст]. – Алматы : Раритет, 2004. – 220 с.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

7 **Тұрғынбаева, Б. А.** Болашақ мұғалімдердің әлеуетін дамыту : кәсіби шығармашылық жолында [Текст]. – Алматы : Полиграфия-сервис К, 2012. – 316-б.

8 Балапан телеарнасы. – 2010 [Электронды ресурс]. – URL : https://balapan.tv/program/ Қазақстан Республикасы (Сайтқа кірген күн 02.02.2024)

9 Nickelodeon Cyrillic. – 2010 [Электронды ресурс]. – URL : https://www.youtube.com/playlist?list=PLXG4I392sUnNHs2VkMERgIjsPIB9ALCRE Қазақстан Республикасы (Сайтқа кірген күн 02.02.2024)

10 **Омашев, Н.** Қазақ журналистикасы. Қазақ теледидары [Мәтін]. – Алматы : Таймас, 2008. – 352 б.

11 **Бейсенқұлов, Ә.** Көрермен психологиясы төңірегінде толғану. – 2010. [Электронды ресурс]. – URL : https://www.bing.com/search?pglt=41&q=www.+kazgazeta.kz. Қазақстан Республикасы (Сайтқа кірген күн 02.02.2024)

12 **Қабылғазина, К.** Хабар технологиясы [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 76-б.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

References

1 **Dobrosklonskaya, T. G.** Medialingvistika: teoriya, metody, naoravleniya [Media linguistics: theory, methods, directions] [Text]. – Ridero : Art, 2020. – 180 p.

2 **Solganik, G. Ya.** Stilistika teksta [Stylistics of the text] [Text]. – Moscow : Flinta, 2001. – 256 p.

3 **Popper, K. R.** Predpolozheniya i oproverzheniya: Rost nauchnogo znaniya. / Per.s angl. [Assumptions and refutations : The growth of scientific knowledge] [Text]. – Moscow : OOO «Izdatel'stva AST», 2004. – 638 p.

4 **Halpern, D.** Psihologiya kriticheskogo myshleniya. [The psychology of critical thinking] [Text]. – St. Petersburg : Piter, 2000. – 512 p.

5 **Kluster, D.** Chto takoe kriticheskoe myshlenie [What is critical thinking] [Text] // Russkiy yazyk – 2000. – № 29. – P. 42–50.

6 **Merseitova, S.** Uspekhi i vyzovy. [Successes and challenges] [Text]. – Almaty : Raritet, 2004. – 220 p.

7 **Turgynbayeva, B. A.** Bolashaq mugalimderdin aleuetin damytu : kasibi shygarmashylyq zholynda. [Development of the potential of future teachers : on the path of professional creativity] [Text]. – Almaty : Poligrafiya-servis K, 2012. – 316 p.

8 Balapan telearnasy [Balapan TV channel]. – 2010. [Electronic resource]. – URL : https://balapan.tv/program/ The Republic Of Kazakhstan (Date of Access).

9 Nickelodeon Cyrillic [Electronic resource]. – 2010. – URL : https://www.youtube.com/playlist?list=PLXG4I392sUnNHs2VkMERgIjsPIB9ALCRE The Republic Of Kazakhstan (Date of Access).

10 **Omashev, N.** Qazaq zhurnalistikasy. Qazaq teledidary. [Kazakh journalism. Kazakh TV] [Text]. – Almaty : Tajmas, 2008. – 352 p.

11 **Beisenkulov, A.** Korermen psihologiyasy tonireginde tolganu [Reflection around the psychology of the viewer]. – 2010. [Electronic resource]. – URL : https://www.bing.com/search?pglt=41&q=www.+kazgazeta.kz. The Republic Of Kazakhstan (Date of Access).

12 **Qabylgazina, K.** Habar tehnologiyasy [Message technology] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2011. – 76 p.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

10.02.24 ж. баспаға түсті.
06.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. М. Имангалиқова[1], К. Т. Маликов[2]
[1,2]Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 10.02.24.
Поступило с исправлениями 18.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

АЛГОРИТМ КРИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА МЕДИАТЕКСТА

Статья посвящена признакам к критическому осмыслению текста мультфильмов, передаваемых медиакультурами, в частности, по телевидению. Известно, что детский дискурс на телевидении, особенно мультфильмы, сегодня очень важен для личностного роста и духовного развития ребенка. Поэтому важно уделять особое внимание телевизионным программам для детей. И не стоит забывать, что он несет ответственность за будущее нации. Одним из препятствий на пути к воспитанию здорового поколения является рост числа различных нервных расстройств среди детей, которые становятся жертвами общества, задержка речи, неспособность правильно произносить слова и т. д. Мы убеждены, что если связать все с использованием гаджетов, то телевидение может стать средством профилактики этого недуга, способствовать правильному формированию речи ребенка. Актуальность статьи

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

заключается в необходимости и важности мультфильмов для детей, непосредственно касающихся языкового использования и прагматики. Ориентируясь на сферу показа мультфильмов на национальном языке на отечественных телеканалах и его влияние на языковое сознание современного молодого поколения, ставятся цели передачи и восприятия адресатом медиаконтента, его экспертизы через систему критического мышления. В ходе достижения поставленной цели был проведен критический анализ нескольких мультфильмов.

Тот факт, что телепрограммы для детей являются действенным инструментом, способствующим воспитанию ребенка, развитию его мышления, свидетельствует о его теоретической значимости с точки зрения таких областей науки, как педагогика, психология, лингвистика, культурология и т.п. Полученные результаты, несомненно, имеют методологическую необходимость в различных педагогико-психологических исследованиях и рассуждениях.

Ключевые слова: телевидение, программа, медиатекст, алгоритм, критический анализ, мультфильм, развитие ребенка, анализ

*Zh. M. Imangalikova[1], K. T. Malikov[2]
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 10.02.24.
Received in revised form 18.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

ALGORITHM FOR CRITICAL ANALYSIS OF MEDIA TEXT

The article is devoted to the recognition and critical understanding of the text of cartoons transmitted by media cultures, in particular, on television. It is known that children's discourse on television, especially cartoons, is very important today for the personal growth and spiritual development of a child. Therefore, it is important to pay special attention to television programs for children. And do not forget that he is responsible for the future of the nation. One of the obstacles on the way to raising a healthy generation is the increase in the number of various nervous disorders among children who become victims of society, speech delay, inability to pronounce words correctly, etc. We are convinced that if everything is connected with the use of gadgets, then television can become a means of preventing this disease, contribute to the correct formation of a child's

speech. The relevance of the article lies in the necessity and importance of cartoons for children, directly related to language use and pragmatics. Focusing on the sphere of showing cartoons in the national language on domestic TV channels and its impact on the linguistic consciousness of the modern young generation, the goals of transmitting and perceiving media content by the addressee, its expertise through a system of critical thinking are set. In the course of achieving this goal, a critical analysis of several cartoons was carried out.

The fact that TV programs for children are an effective tool that contributes to the upbringing of a child, the development of his thinking, testifies to its theoretical significance from the point of view of such fields of science as pedagogy, psychology, linguistics, cultural studies, etc. The results obtained undoubtedly have a methodological need for various pedagogical and psychological research and reasoning.

Keywords: television, program, media text, algorithm, critical analysis, cartoon, child development, analysis.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED 30.09.2025

SRSTI 16.31.41

https://doi.org/10.48081/YQGC2771

***A. Islam[1], A. Yerlan[2]**

[1,2]Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Republic of Kazakhstan, Almaty.

[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8920-9294

[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7248-8903

*e-mail: aisha_ling@mail.ru

GENRE CHARACTERISTICS AND TRANSLATION OF HISTORICAL WORDS IN CHARLOTTE BRONTË'S «JANE EYRE»

This article is devoted to the analysis of genre characteristics, as well as translation of historicisms from English into Kazakh in Charlotte Bronte's novel «Jane Eyre». The research actively examines historical terms, social and cultural realities of the 19th century, which create difficulties for the translator when adapting the text to a new linguistic and cultural environment. The main task is to convey the exact meaning of the original, as well as to preserve the historical context of the novel for the Kazakh reader. Article pays special attention to the difficulties of translating historicisms in social circumstances that may not have direct analogues in the Kazakh language. The study considers various translation methods that are used to solve these problems. These are the methods of literal translation, equivalent translation, generalization and explication. Literal translation is used for words and expressions that have exact analogues in the Kazakh language, while equivalent translation helps to find the most suitable analogues in the cultural context. Generalization allows you to preserve the general meaning of the term, and explication is a method of explaining the meanings of terms through description, which helps the reader better understand the cultural features of the original. Thus, the translation of historicisms in the novel «Jane Eyre» from English into Kazakh requires flexibility and attention to detail in order to preserve not only the accuracy of the translation, but also the cultural richness of the text.

Keywords: genre, gothicism, bildungsroman, historicisms, generalization, equivalence, explication, literal translation.

Introduction

Charlotte Brontë's «Jane Eyre» is an influential masterpiece of literature that combines the use of multiple literary genres. The outstanding work of literature consists of the several important topics including women's rights and status, social class clashes, freedom and religion. The use of multiple genres such as gothicism, bildungsroman, and romance genres create a very interesting and complex plot of the novel.

Using the bildungsroman genre, the novel follows Jane's growth and development as a character, exposing and questioning the fallacies of social stereotypes, gender and economic inequalities. Researchers such as J. Yang, Ch. Young, and T. Romanova have rightfully noted that the relevance of the plot of the novel was visually illustrated and widely recognized due to Charlotte Bronte's literary professionalism [1].

It is important not only to convey the meaning, but also to shed more light on Jane's inner experiences, her development as a person, her search for love and moral guidelines. When translating into Kazakh, there are difficulties in conveying inner experiences, since the peculiarities of Kazakh culture may have their own accents in understanding morality, social justice and personal values. The translator must be careful that these elements do not lose their significance, and also avoid literal translations, which can reduce the depth of perception of the hero's transformation [2].

Charlotte Bronte uses the gothic genre in her novel «Jane Eyre». This genre was very popular in the British literary community in the late 18th and early 19th centuries. Based on the story and the plot of Jane Eyre's ordeal of orphanhood, the cruelty of people, the trampling of women's rights, and the evil antagonistic characters who want the poor to be silenced, Charlotte Bronte has shown the world the wonderful use of the Gothic genre [3]. The novel contains words and expressions that create an effect of tension and anxiety, such as descriptions of abandoned buildings or gloomy natural landscapes. In the Kazakh translation, it is important to choose the right vocabulary that would preserve the atmosphere of tension, but at the same time sound natural for the Kazakh language.

Translating Jane Eyre from English into Kazakh requires the translator to be attentive and able to accurately convey not only the meaning, but also the atmosphere of the gothic style and the philosophy of the bildungsroman. It is important to preserve the subtlety of emotions, the description of the psychological growth of the character and specific cultural elements, adapting them in such a way that they are understandable and relevant to the Kazakh reader [4].

Translation of the «Jane Eyre» from English into Kazakh language requires a deep historical knowledge as the book contains multiple historical words. These words are not found in everyday conversation or in modern textbooks. The

disappearance of these words from language use is a phenomenon that occurs over hundreds of years. Such words are called historical words.

According to A. Bolganbayuly G. Kaliyev, obsolete words are divided into several groups. One of them is historical words – words that have fallen out of use due to the civil and societal development [5]. Historical words are words that were used to describe things that people used in social and domestic circumstances in the past. These words have fallen out of the vocabulary of the language due to the change of the time and the transition to another era.

According to B. Norman, historical words arise due to the obsolescence and disappearance of certain objects and phenomena because of the changes in objective reality [6]. Moreover, D. Shmelev argues that historical words are realities that have lost their relevance in modern society due to changes in real life [7]. Furthermore, A. Minyar-Beloruchеva and M. Pokrovskaya suggest that the difficulties that a translator encounters when translating historical words from one language to another comes with its own difficulties in terms of cultural and linguistic aspects. Although translating historical words may seem easy at first glance, the informational features of historical words require the translator to adhere to certain translation principles. The most basic of these principles are background knowledge and a good knowledge of the culture of the language being translated. The main obstacle in translating historical words is trying to translate words used in a certain historical context for a modern reader while preserving their historical meaning. It is very important not to provide unclear information when translating historical words. This, in turn, leads to serious problems such as distortion of historical facts [8].

According to researcher Yu. Komleva, the process of translating historical words has its own peculiarities such as, adequate understanding of the text, knowledge of the lexical and grammatical rules of the target language, as well of the original language, the ability to identify text's linguistic features; the ability to convey full informative content of the text to readers in the target language, using the historical and cultural context, while preserving the informative and communicative features of texts in which historical words occur; the ability to convey the original style of the text, that is, to create the same effect in the target language as readers perceive the internal and external atmosphere of the text in the original language. Full disclosure of the meaning of stylistic devices, allusions, irony, aphorisms [9].

Thus, all of the above-mentioned statements of various researchers demonstrate the complex nature of historicisms and need for appropriate methods to be used, while transmitting their meaning into Kazakh language. The current article is relevant due to the representation of translation problems of historicisms in relation to its historical and cultural context. In order to solve these problems,

the research focuses on concrete examples from the novel, and translation methods applied in the process. Identifying appropriate translation methods facilitates the translator's fidelity to author's initial idea, correct rendering of the meaning of historicisms into Kazakh language, preserving historical and cultural uniqueness of the text. Moreover, the study of the translation of historicisms in Charlotte Brontë's novel «Jane Eyre» from English into Kazakh is due to the growing interest in the high-quality adaptation of world classics for the Kazakh-speaking reader, as well as the need to preserve the historical and cultural context of the original during translation. However, the methodology for translating historical vocabulary remains underdeveloped. This creates the risk of losing meanings, distorting the cultural code, and simplifying the original text. Thus, research aimed at identifying effective strategies and approaches to translating historicisms is timely and in demand.

Materials and methods

Charlotte Bronte's «Jane Eyre» is one of the most popular novels of English literature that combines elements of the gothic novel, social drama and romance. The article examines genres of the novel and difficulties of rendering genre characteristics into Kazakh language. Furthermore, one of the important aspects in translating this novel into Kazakh language is translating historicisms, which are an integral part of the cultural context. The article applied qualitative methods (content analysis, comparative analysis) and quantitative methods (frequency analysis) to analyze the material. We applied content analysis to investigate the source and target texts by examining the features of the translation of historicisms. In this case, attention is paid not only to linguistic but also to cultural aspects, such as the preservation of historical context of the words and the transfer of the specifics of English culture into Kazakh. It is studied how the translator uses various translation techniques to adequately convey the meaning of historicisms. In addition to this, we used comparative analysis to provide a detailed comparison of the source and target texts with a focus on the translation of historicisms. Moreover, frequency analysis was used to count and analyze the frequency of historicisms in the source and target texts.

Results and discussion

This article examines the translation of historical words in Charlotte Bronte's «Jane Eyre». Moreover, translator used a wide range of translation methods to translate historical words from source language into target language. The quantitative analysis was conducted to investigate thirty historicisms in «Jane Eyre». Half of them (fifteen) were translated into target language by using generalization technique. Seven of them were translated by using explanation method. Three of them were translated by using equivalent translation method. Five of them were translated by using literal translation method. This research

illustrated only selective examples from the total thirty historicisms. Moreover, it can be assumed that the translator predominantly applied generalization method to translate historicisms of the novel from English into Kazakh language. Furthermore, the research applied qualitative method to provide detailed analysis for some of the examples taken from the novel.

One method of conveying such words is generalization. Generalization is the replacement of a word (combination) with a more specific (concrete) meaning into the word (combination) that has more widespread meaning in the translated text [10]. In the example below, the translator applied generalization strategy. As it is shown in the example, generalization method narrowed the meaning of the historicism in the original text when translating into Kazakh language. Generalization is commonly used when the translator decides to use more general meaning of the particular word when translating into target language. However, the historicisms are rich in historical and cultural traditions that complicate their rendering into another language. Thus, generalization method proved to be inefficient to convey the meaning of the historical words, when dealing with historicisms. The following examples are demonstration of the method of generalization:

Source text: I was a discord in Gateshead Hall: I was like nobody there; I had nothing in harmony with Mrs. Reed or her children, or her chosen vassalage.

Target text: Менің кейпім Гейтсхед-Холл жекежайымен мүлдем үйлеспейтін еді. Мұнда ешкімге ұқсамайтынмын. Миссис Редпен, оның балалары және *қызметшілерімен* ортақ ештеңем болмады.

The word *vassalage* has more semantic connotations than the word *қызметшілерімен* in the target language. In Merriam-Webster dictionary the word '*vassalage*' means the duty of a subordinate to be loyal and to serve a superior in exchange for the latter's patronage. In English the word '*vassalage'* is a total submission of one's life to serve other people who belong to dominant class. However, translation of this word into Kazakh language uses its only meaning of being a servant to somebody. That is why, it reflects only physical state of being a servant, however in English society being a vassal was an inner choice of a person as they perceived their life's mission to serve their master. However, in English, the word *vassalage* acquires more spiritual nature than it is in Kazakh language. We think it is more adequate to give some complementary meaning to the historicisms when translator is troubled with finding an analogue in the target language.

Source text: Celine's *chamber-maid* entered, lit a lamp, left it on the table, and withdrew.

Target text: Селиннің *қызметшісі* балауыз шамды жағып, оны үстелдің үстіне қойып, шығып кетті.

The translator used the word қызметшісі as the translation of the word *chamber-maid.* According to Cambridge dictionary, *'chamber-maid*' is a female servant that cleans bedrooms. However, the Kazakh translation *'қызметшісі'* has a general meaning of being a servant, but as we know in English estates servants were attached different names according to the tasks they accomplished. In this example, the translator used the generalization strategy as well. Thus, the translation of the historicism into Kazakh language by using general semantic connotation of the word is insufficient due to the translator's inappropriate choice of the semantic connotation of the historicism that fails at capturing the exact cultural and historical context of the novel. We think it is more adequate to give some complementary meaning to the historicisms when translator is troubled with finding an analogue in the target language. Therefore, it can be claimed that the Kazakh translation *қызметшісі* does not fully explain the functions of the English word *chamber-maid.*

Another method used in the translation of «Jane Eyre» into Kazakh is the one proposed by J. Vinay and J. Darbelnet. Literal or word-for-word translation refers to the process when the translator only monitors the observance of the mandatory norms of the language, while rendering information from the source language into the target language, which leads to the creation of a correct text in terms of linguistic aspects [10]. The literal translation was used to preserve the source vocabulary as much as possible. In addition to this, literal translation was used in «Jane Eyre's» Kazakh version to avoid distortion of meaning of the historicisms. The ability to balance the literal approach with adaptive strategies allows the translator to create texts that preserve the meaning of the original and make the target text natural for the target audience. The example below represents the use of literal translation in the translation of «Jane Eyre» into Kazakh language.

Source text: I abandoned it and framed a humbler supplication; for change, stimulus: that petition, too, seemed swept off into vague space: 'Then,' I cried, half desperate, 'grant me at least a new *servitude!'*

Target text: Онда маған тым болмаса жаңа *қызмет* бере гөрші! – деп, түңіле айқай салдым.

In this case, translator used the Kazakh word *қызмет*, which shares the semantic characteristics with the word *servitude*. Thus, it can be assumed that the translator used the word-for-word method to adequately convey the message of the source text.

Source text: This testimonial I accordingly received in about a month, forwarded a copy of it to Mrs. Fairfax, and got that lady's reply, stating that she was satisfied, and fixing that day fortnight as the period for my assuming the post of *governess* in her house.

Target text: Бұл құжат бір айдан кейін қолыма тиіп, оның көшірмесін оның көшірмесін Миссис Фэйрфакске жолдадым. Ол маған алған мәліметтерге қанағаттанғанын жазып, екі аптадан кейін үйінде *тәрбиеші* қызметін бастауды ұсынды.

According to Cambridge dictionary the word 'governess' is a woman who is hired to teach children and live at proprietor's estate. In addition to this, the Kazakh word тәрбиеші usually associates with the teacher that shares knowledge with children at special places, such as, schools or madrasah. Therefore, it can be argued that the addition of the word *үйінде тәрбиеші қызметін бастау* is more appropriate, and helps to avoid misunderstanding caused by cultural and historical backgrounds of English and Kazakh people.

Another method for translating historical words is explication by V. Komissarov. He argues that explication is the replacement of a lexical unit of the original text with a target language phrase that gives a more or less complete explanation or definition. Furthermore, the explication method is one of the methods of semantic adaptation of the text during translation. This method is aimed at explaining the meaning of the original word, phrase or expression, which for various reasons does not have a direct or exact analogue in the translated language [11]. However, its use requires a balance between the accuracy of meaning transmission and preservation of the artistic or stylistic integrity of the text. The method was applied by the translator to make the text understandable to the reader by providing additional explanation or description of the historicisms. This approach allowed translator to preserve the cultural uniqueness of the text and adapt it for the audience with its linguistic and cultural background. Based on the examples below, our research considers the use of the explanation method as the most effective method when translator renders the meaning of the historical words. The following examples are demonstration of the method of explication:

Source text: In crossing a field, I saw the church spire before me: I hastened towards it. Near the churchyard, and in the middle of a garden, stood a well-built though small house, which I had no doubt was the *parsonage.*

Target text: Мен бұл *әулие әкейдің баспанасы* екеніне күмән келтірмедім.

The word *parsonage* is translated into Kazakh as *әулие әкейдің баспанасы* as Kazakh and English have religious differences, and the exact equivalent of the word *parsonage* is absent in Kazakh vocabulary. According to Oxford dictionary '*parsonage'* means a house located in the territory of the church that belongs to a clergy. Translator added explanatory words to the translation text to clarify the meaning of the original.

Source text: The fact is, once for all, I don't wish to treat you like an *inferior*: that is' (correcting himself), 'I claim only such superiority as must result from twenty years' difference in age and a century's advance in experience.

Target text: Мәселе мынада: мен сізді *дәрежесі төмен адам* деп есептемеймін, – деді де өз-өзін түзеп, – Тек қана жиырма жас үлкендігім мен жиған тәжірибеме сүйеніп, солай дедім.

The translator used additional words *дәрежесі төмен адам* to give the meaning of the word *inferior*. According to Cambridge dictionary, the word '*inferior*' describes a person, who belongs to a lower social class.

Another method of translation historical words is equivalence translation by Vinay and Darbelnet. The researchers argue that the equivalence translation is the use of ready-made forms of words in source and target languages. The equivalence translation involves the transfer of one and the same meaning of the source text by means of the translation language. It requires not only linguistic, but also cultural adaptation, so that the original content is perceived as naturally in another language environment. This strategy was used in the translation of «Jane Eyre» into Kazakh when translating the texts rich in historicism, where the meaning of a word is often associated with a certain era or culture. Equivalent translation was effectively used in translation of the examples from the novel when translating historicisms, as it provides a balance between the accuracy of meaning transfer and adaptation to the linguistic and cultural environment of the translation. The examples below illustrate the application of equivalence translation:

Source text: I am an orphan, the daughter of a clergyman. My parents died before I could know them. I was brought up a *dependant*; educated in a charitable institution.

Target text: Мен әулие әкейдің жетім қызымын. Ата-анамнан оларды көрмей танып үлгермей айырылдым. Миыма '*жатып ішерсің*' дегенді әбден құйды, жетімдер үйінде тәрбиелендім, сонда білім алдым.

Translator used the phraseological expression *жатып ішерсің* to convey the meaning of the word *dependant*. According to Cambridge dictionary, a '*dependant*' is someone who lives at someone else's expense, by using someone else's money. Kazakh phrase '*жатып ішерсің*' is used to denote a person, who lives on someone else's account, neither works nor does anything. Thus, it can be argued translator adequately rendered the meaning of the source language expression into the target language.

Source text: But the three most distinguished – partly, perhaps, because the tallest figures of the band – were the *Dowager* Lady Ingram and her daughters, Blanche and Mary.

Target text: Жесір қалған екі тәкаппар ханым леди Линн мен леди Ингрэм бір-бірімен шүйіркелесті.

The word *dowager* is translated as *жесір* in Kazakh language. According to Oxford dictionary, 'dowager' is a *widow* with a title or property derived from

her late husband. In Kazakh, '*жесір*' is also a widow who inherits the husband's possessions and sometimes even the title as Ulpan in Gabit Musirepov's novel.

To sum up, translating Jane Eyre from English into Kazakh is a complex and multifaceted task, as it requires preserving the atmosphere of the gothic style and morals of the bildungsroman genre. The translator faces many challenges, including conveying the psychological nuances of the heroine, cultural differences and language features inherent in both literary traditions. It is important that the Kazakh reader can fully feel the spirit of the novel, despite cultural and linguistic differences. In the process of translating Charlotte Bronte's novel Jane Eyre from English to Kazakh, especially the translation of historical words, it can be seen that the translator resorted to various methods. Among these methods, there are generalization, explication, literal translation, equivalent translation. The use of these methods has an impact on solving translation problems encountered in various translation processes. In the above examples, the translation of historical words into English and Kazakh faced cultural diversity, historical inconsistency, and linguistic problems. Since English and Kazakh societies lived in different cultural and social circumstances in the 19th century, the connotation and semantic value of historical words in both languages are significantly different. Victorian England, which adhered to a sedentary culture, was characterized by class division, misunderstanding between aristocrats and representatives of the lower classes, and different educational and religious backgrounds. Since Kazakh society is a nomadic culture, divided into its own class system, as well as specific religious and educational features, a number of translation methods were used to preserve the meaning when translating historical words from English into Kazakh. Some of the translated historical words were conveyed accurately and clearly in the Kazakh version, however, the above-mentioned examples illustrate that historicisms translated with inappropriate methods hinder the perception of the text by the TL readers. Furthermore, generalization, literal translation methods were misused in some of the examples above, as they failed to give the specific meaning of the historicisms. That is why, in Kazakh translation, the meaning of some historicisms was distorted, and their intended meanings remained misunderstood. Although the novel used generalization method more frequently than the others (fifteen in total), explanation method used in the book proved itself to be effective as it provided historical and cultural context information. Thus, it can be assumed that our analysis of thirty historicisms illustrate that the meaning of historicisms is well-perceived by Kazakh readers when it is explained by the translator, while using explanatory method of translation.

Conclusion

In conclusion, Charlotte Brontë masterfully combines elements of the gothic style, the romantic genre and the bildungsroman in «Jane Eyre», which makes

the novel multifaceted and profound. The gothic atmosphere serves not only to create tension, but also reflects the struggle with the dark sides of society and personality. Romantic elements emphasize the importance of personal feelings and the desire for love, and the bildungsroman genre focuses on the processes of growing up and the inner freedom of the heroine. Together, these genres create a unique picture of the development of personality in the conditions of social pressure and personal experiences, which makes Brontë's novel relevant today. Translation of Charlotte Brontë's novel «Jane Eyre» into the Kazakh language is a complex process, especially in terms of the transfer of historical and cultural realities. There are the main difficulties that arise when translating historical words and expressions such as cultural context and obsolete words. Moreover, historical words related to the way of life of Victorian England may not have direct analogues in Kazakh culture. For example, concepts such as *governess* or *inferior* require clarification as Kazakh and English cultural have different historical backgrounds. Translation of historical words and expressions from the novel «Jane Eyre» into the Kazakh language requires a deep understanding of two cultures, knowledge of history and the ability to preserve the spirit of the original text. The translator used a combination of generalization, explanation, literal and equivalence translation. However, it should be noted that our analysis on thirty historicism examples demonstrate that the translations by applying explanatory method were more accurate in rendering the meaning of the original compared to the other methods. This can be justified by the ability of the method to restore the cultural and historical significance of the historicisms in the Target language. Thus, this article clears a way to the further research on advocating translator's preferences to explicatory translation methods compared to the other methods of translation when dealing with the translation of English historicisms. From a theoretical point of view, the study of the translation of historicisms deepens the understanding of the functioning of historical and cultural realities in a literary text. The novel «Jane Eyre» has an abundant amount of vocabulary of the Victorian era, including social titles, elements of everyday life, educational and religious institutions, specific historical practices and phenomena. The analysis of the methods of translating such units into the Kazakh language allows to expand the existing theory of equivalence, interpretation of realities, and also contributes to the development of cultural transfer strategies. From a practical point of view, the study is valuable for the practice of literary translation, especially in the context of the Kazakh language, which is increasingly used in the field of translating world classics. The results of the work can be used by translators and teachers.

References

1 **Yang, J.** On the Writing Skills of Jane Eyre [Text] // International Conference on Arts, Design and Contemporary Education. – China, 2016. – P. 83–86. – [Electrons resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/306061708_On_the_Writing_Skills_of_Jane_Eyre

2 Thakur, S., Thakur, S. Charlotte Bronte's: Jane Eyre as Bildungsroman [Text] // A peer reviewed journal of English literature Notions. – 2016. – № 3(7). – [Electrons resource]. – URL: https://anubooks.com/uploads/session_pdf/166262384023

3 Gambring, T. An examination of the complexity and function of the gothic features in Charlotte Brontë's Jane Eyre [Text] // Fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap. – 2013. – [Electrons resource]. – URL: https://www.divaportal.org/smash/get/diva2:702900/FULLTEXT01.pdf

4 Spiegel, J. The construction of the romance in Jane Eyre [Text] // San Diego University Periodicals. – 2001. – P. 133–146. – [Electrons resource]. – URL: https://faculty.winthrop.edu/kosterj/engl618/readings/bronte/spiegelRomanceJaneEyre.pdf

5 Ахметова, А. И. І. Жансүгіров поэмаларындағы көнерген сөздердің қолданылу ерекшеліктері [Мәтін] // ҚазҰУ Хабаршысы. – Алматы, 2017. – [Электронды ресурс]. – URL: https://articlekz.com/kk/article/22354

6 Норман, Б. Ю. Уходящее слово: историзм, архаизм, нотиолизм? [Текст] // Коммуникативные исследования. – 2016. – №4 (10). – С. 21–38. – [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/uhodyaschee-slovo-istorizmarhaizm-notiolizm

7 Шмелев, Д. Н. Современный русский язык [Текст]. – М., 1977. – С. 155–174. – [Электронный ресурс]. – URL: http://lib.ysu.am/disciplines_bk/8074f2b467581b91a0886f170f03fc8f.pdf

8 Миньяр-Белоручева, А. П., Покровская, М. Е. Особенности перевода исторических терминов [Текст] // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. – 2013. – С. 47–53. – [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-perevoda-istoricheskih-terminov

9 Комлева, Ю. Е. Проблемы и методы исторического перевода [Текст] // Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. – Екатеринбург, 2008. – С. 202–212.

10 Комиссаров, В. Н. Современная теория перевода [Текст]: Учебное пособие. – М., 2001. – С. 424.

11 Vinay, J. P., Darbelnet, J. Comparative Stylistics of French and English [Text] // A methodology for translation. – Amsterdam, 1958. – P. 57–96.

References

1 **Yang, J.** On the Writing Skills of Jane Eyre [Text] // International Conference on Arts, Design and Contemporary Education. – China, 2016. – P. 83 –86. – [Electrons resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/306061708_On_the_Writing_Skills_of_Jane_Eyre

2 **Thakur, S.** Thakur, S. Charlotte Bronte's: Jane Eyre as Bildungsroman [Text] // A peer reviewed journal of English literature Notions. – 2016. – № 3(7). – [Electronic resource]. – URL: https://anubooks.com/uploads/session_pdf/166262384023

3 **Gambring, T.** An examination of the complexity and function of the gothic features in Charlotte Brontë's Jane Eyre [Text] // Fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap. – 2013. – [Electrons resource]. – URL: https://www.divaportal.org/smash/get/diva2:702900/FULLTEXT01.pdf

4 **Spiegel, J.** The construction of the romance in Jane Eyre [Text] // San Diego University Periodicals. – 2001. – P. 133–146. – [Electrons resource]. – URL: https://faculty.winthrop.edu/kosterj/engl618/readings/bronte/spiegelRomanceJaneEyre.pdf

5 **Axmetova, A. I.** I. Zhansugirov poe`malary`ndagy` konergen sozderdin koldany`lu erekshelıkterı [Peculiarities of the use of obsolete words in I. Zhansugurov's poems] [Text] // Periodicals of KazNU, Philology. – Almaty, 2017. – [Electronic resource]. – URL: https://articlekz.com/kk/article/22354

6 **Norman, B. Yu.** Uxodyashhee slovo : istorizm, arxaizm, notiolizm? [A disappearing word : historicism, archaism, notiolism?] [Text] // Communicative research. – 2016. – № 4(10). – P. 2–38. – [Electronic resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/uhodyaschee-slovo-istorizmarhaizm-notiolizm

7 **Shmelev, D. N.** Kommunikativny`e issledovaniya [Contemporary Russian language] [Text]. – M., 1977.

8 **Min`yar-Belorucheva, A. P., Pokrovskaya, M. E.** Osobennosti perevoda istoricheskix terminov [Translation peculiarities of historical terms] [Text] // Periodical of SUSU. Series: Linguistics, 2013. – P. 47–53. – [Electrons resource]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-perevoda-istoricheskih-terminov

9 **Komleva, Yu. I.** Problemy` i metody` istoricheskogo perevoda perevoda [The Problems and Methods of the Historical Translation] [Text] // Imagines mundi : almanac of research on general history of the XVI–XX centuries. – Yekaterinburg, 2008. – P. 202 –212.

10 **Komissarov, V. N.** Sovremennaya teoriya perevoda [Modern Translation Theory] [Text]: Textbook. – Moscow, 2001. – P. 424.

11 **Vinay, J. P., Darbelnet, J.** Comparative Stylistics of French and English [A methodology for translation] [Text]. – Amsterdam, 1958. – P. 57–96.

Received 28.12.24.
Received in revised form 27.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**А. Ислам[1], А. Ерлан[2]*
[1,2]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
28.12.24 ж. баспаға түсті.
27.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ШАРЛОТТА БРОНТЕНІҢ «ДЖЕЙН ЭЙР» РОМАНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ МЕН ТАРИХИ СӨЗДЕРДІ АУДАРУ ӘДІСТЕРІ

Ағымдағы мақала Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйр» романындағы жанрлық сипаттарды талдауға, сондай-ақ тарихи сөздерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аударуг мәселелерін зерттеуге арналған. Зерттеу аудармашыға қиындықтар туғызатын 19 ғасырға тән тарихи терминдерді, әлеуметтік және мәдени шындықтарды белсенді түрде зерттейді. Басты міндет – қазақ оқырманы үшін романның тарихи контексін сақтаумен бірге түпнұсқадағы берілген тарихи сөздердің нақты мағынасын жеткізу. Мақалада қазақ тілінде тікелей баламасы кездеспейтін, әлеуметтік жағдайларда қолданылған тарихи сөздерді аударудың қиындықтарына ерекше назар аударылған. Зерттеу осы мәселелерді шешу үшін қолданылатын әртүрлі аударма әдістерін қарастырады. Бұл сөзбе-сөз аударма, эквиваленттті аударма, генерализация және экспликация әдістері. Сөзбе-сөз аударма қазақ тілінде тура баламасы бар сөздер мен сөз тіркестері үшін қолданылады, ал эквиваленттті аударма мәдени контекстте ең қолайлы баламаларды табуға көмектеседі. Генерализация әдісі тарихи сөздердің жалпы мағынасын сақтауға мүмкіндік берсе, ал экспликация – оқырманға түпнұсқаның мәдени ерекшеліктерін жақсы түсінуге көмектесетін сипаттау арқылы тарихи сөздердің мағыналарын түсіндіру әдісі болып табылады. Олай болса, «Джейн Эйр» романындағы тарихи сөздерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару мәтіннің мағыналық дәлдігін ғана емес, тарихи-мәдени байлығын да сақтау үшін әр түрлі тәсілдерді тиімді пайдалануды қажет етеді.

Кілтті сөздер: жанр, готика, билдунгсроман, тарихи сөздер, генерализация, эквиваленттілік, экспликация, сөзбе-сөз аударма.

**А. Ислам[1], А. Ерлан[2]*
[1,2]Казахский университет
международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 28.12.24.
Поступило с исправлениями 27.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЖАНРОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И МЕТОДЫ ПЕРЕВОДА ИСТОРИЧЕСКИХ СЛОВ В РОМАНЕ ШАРЛОТТЫ БРОНТЕ «ДЖЕЙН ЭЙР»

Данная статья посвящена анализу жанровых особенностей, а также переводу историзмов с английского языка на казахский в романе «Джейн Эйр» Шарлотты Бронте. В исследовании активно изучаются исторические слова XIX века, которые создают трудности для переводчика при адаптации текста к новой языковой и культурной среде. Основная задача – передать точный смысл оригинала, а также сохранить исторический контекст романа для казахского читателя. Особое внимание в статье уделено трудностям перевода историзмов в социальных обстоятельствах, которые могут не иметь прямых аналогов в казахском языке. В исследовании рассматриваются различные методы перевода, которые используются для решения этих задач. Это методы дословный перевода, эквивалентного перевода, генерализации и экспликации. Дословный перевод применяется для слов и выражений, имеющих точные аналоги в казахском языке, в то время как эквивалентный перевод помогает найти наиболее подходящие аналоги в казахском культурном контексте. Генерализация позволяет сохранить общее значение термина, а экспликация — это метод объяснения значений терминов через описание, что помогает читателю лучше понять культурные особенности оригинала. Таким образом, перевод историзмов в романе «Джейн Эйр» с английского на казахский требует гибкости и внимания к деталям, чтобы сохранить не только точность перевода, но и культурное богатство текста.

Ключевые слова: жанр, готика, бильдунгсроман, историзмы, генерализация, эквивалентный перевод, экспликация, дословный перевод.

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/FSPT2576

***С. Ғ. Қанапина[1], К. Қ. Есіркепова[2],**
А. Д. Безаубекова[3], А. Х. Бекбосынова[4]
[1,2,3,4]А. Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1287-4114
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8139-4034
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0246-6629
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3061-0005
*e-mail: kanapina.71@mail.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ МЕТОНИМИЯЛАРДЫҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Мақалада тілдің қолданылу аясының кеңдігін танытатын құбылыстың бір түрі болып табылатын метонимиялардың поэзиядағы тілдік табиғаты және көркем емдік бейнелілігі қарастырылған. Сонымен бірге поэзиядағы метонимиялардың ықшамдылық және ойды нақты, дәл жеткізу үшін қолданысы көрініс тапқан. Метонимия алмастырып, құбылтып жұмсай отырып, сөздің қуатын таныта түседі. Жалпы, ақындар поэзиясындағы метонимиялардың мағыналық сипаты, поэтикалық тіл мүмкіндігінің кеңдігін танытады. Метонимия көркем әдебиет стилінде тек жеке сөз түрінде ғана емес, тұтас бір орам, тіркес болып та келіп отырады. Мұндай орам түріндегі метонимияның мағынасы да жалпы контекстен аңғарылады. Метонимияның өзіндік осы ерекшеліктеріне байланысты, ол өзге стиль түрлерінің көбінде қолданылмайды. Метонимияның табиғаты, оған тән сипат-ерекшелік көркем әдебиет стилінде ғана жан-жақты, толық көрінеді. Келтірілген өлең жолдарындағы қолданылып отырған сөздер, ой жалғастығын, тіл ұшқырлығын көрсетеді.

Поэтикалық мәтінде ақындар қолданған метонимиялар адамның ішкі әлемімен, қоғамның барлық құбылыстарымен байланыста ашылып, ақын көзқарасымен ұштасып, көркем сөйлеудің тағы бір ұтымды құралы ретінде ашылған. Метонимия контексте басқа сөйлемдермен ұштасып, ойды толық жеткізуге, оқырманға түсінікті болуға мүмкіндік береді. Ақындар көркем шығармада метонимияны жиі қолдануға тырысады. Себебі шығарманы әсерлі, мазмұнды етіп тұратын да метонимия.

Кілтті сөздер: Стиль, метонимия, көркем бейне, лингвистикалық, окказионал.

Кіріспе

Әрбір суреткер халықтың бай тілдік қорын тиімді түрде пайдаланып, өз мақсатына қолданады. Тілдегі дайын үлгілерге арқа сүйей отырып, соларға ұқсас құрылымдар жасап, ең қажеттісін іріктеп, таңдап алады. Суретшінің метонимияны қолданудағы негізгі мақсаты – ойды көркем әрі бейнелі, әсерлі әрі қызықты, эмоционалды-экспрессивті бояуын қанық етіп жеткізу болып табылады.

Қазақ ғалымдары А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұмалиев, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдаров, Р. Сыздық, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, А. Ысқақов, Ә. Қасенов, З. Қабдолов, Р. Барлыбаев, Б. Хасанов, Л. Нұржекеева және тағы басқалары метонимия тақырыбын арнайы зерттеген, ал кейбіреулері өз зерттеу нысандарына қатысты тоқталып, оны ғылыми-лингвистикалық объект ретінде тануға үлес қосқан. Қазақ тіл білімінде метонимияға берілген түсініктер бірыңғай емес. Ең алғаш рет қазақ халқының ірі ғалым-лингвисі, әдебиет зерттеушісі, түрколог А. Байтұрсынұлы метонимияның әдеби шығармалар үшін айрықша мәні бар екендігін атап көрсете келіп, былай түсіндіреді: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту, ондай ауысу алмастыру деп аталады» [1, 448-б.]. Ғалым І. Кеңесбаев: «Бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады» – дейді [2, 193-б.].

Академик З. Қабдоловтың тілімен айтсақ: «Метонимия – өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану» [3, 280-б.]. Ал Қ. Жұмалиев былай деп анықтама береді: «Не құбылыстың бір жағы, не аттары алынып, өз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі алмастырылып қолданылса және сол құбылысты түгел көрсете алса метонимия дейді» [4, 19-б.].

Метонимия тек жеке ақын-жазушылардың туындыларына байланысты ғана емес, сонымен қатар жалпы тілдік ұғым ретінде де қарастырылады.

Орыс ғалымы Л. И. Тимофеев: «Наряду с другими явлениями словесности художественная литература служит очень важным материалом для лингвистических особенностей языков тех или иных народов, - дей келіп, но со своей стороны литературоведение не может обойтись без знания

особенностей и истории тех языков, на которых эти произведения написаны. Здесь ему на помощь приходит лингвистика» деген пікір айтады [5, 315-б.].

Метонимияның лексикалық-мағыналық ерекшеліктерін, құрылымы мен қалыптасу жолдарын, стильдік қырларын жан-жақты зерттеген ғалым Л. Нұржекеева өзінің «Метонимияның лингвистикалық табиғаты» атты еңбегінде келесідей анықтама береді: «Мәндік, мекендік, мезгілдік, түр-түстік жағынан бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей жақындығы бар екі заттың, я құбылыстың бөлшегі орнына бүтінін алмастырып айтуды метонимия дейміз» [6, 285-б.].

Ауыстыру мағынасында қолданылатын тәсілдің бірі – метонимия. Метафора екі заттың арасында ұқсастық болған жағдайда ауыстырылса, метонимияда екі нәрсенің арасында нақты бір байланыс болады, сондықтан біріншісінің орнына екіншісін қолданады. Тілдің табиғатына тереңірек, үңілсек, метонимияның қолданылу және таралу ауқымы кең екені айқын.

Материалдар мен әдістері

Бұл мақаланың зерттеу нысанына поэтикалық мәтіндегі метонимиялардың тілдік табиғаты, стильдік қолданысы алынды. Зерттеудің эмпирикалық материалы қазақ тіліндегі метонимия құбылысын зерттеген ғалымдардың еңбектері мен поэтикалық мәтіндегі қолданысы ұштаса талданды. Ғылыми мақаланы жазуда теориялық ғылыми сипаттау, талдау, жинақтау, жіктеу, деректер жинау әдістері қолданылды.

Метонимия – әдемі, әсерлі, сонымен қатар көркем сөйлеудің маңызды тәсілдерінің бірі. Әрбір шығармашыл тұлға халықтың бай тілін өз туындыларында барынша тиімді пайдалануға ұмтылады. Өмірдегі түрлі әрекеттер мен өзара байланысты құбылыстардың саны көп болғандықтан, олардың барлығын бір түрге бөліп, жіктеу оңай емес. Осы себепті біз әйел ақындардың поэзиясынан метонимияға мысал келтіріп, оларды салыстырып, белгілі қорытындыға келуді мақсат етіп отырмыз.

Поэтикалық мәтіндерде, яғни ақындар өлеңдерінде кездесетін мысалдардан екі нәрсе бірінің орнына екіншісі алмастырылып (ауыстырылып) қолданғанда өмірдің сан алуан құбылыстарынан орын алатындығы айқын көрінеді.

Жалпы алғанда, метонимия тілге жаңа сөз қоспайды, керісінше, бұрыннан қолданыста жүрген сөздерге жаңа мағына беріп, олардың мағыналық өрісін кеңейтеді.

Ақындардың лирикалық шығармаларында көркемдік құралдар қаншалықты көп қолданылса, метонимия да соғұрлым кеңінен кездеседі. Тілде бұрыннан бар метонимияны поэзия тілінде ойнатып, жаңа қырынан көрсету арқылы ақын қыздар өздерінің ерекше авторлық метонимияларын да жасап шығарады. Бұл авторлық метонимиялар өлең мәтінінде ақын

ойының дәлдігі мен тереңдігін айқындауға қызмет етеді. Осы орайда айта кететін жайт, көркем әдебиетке тән поэтикалық метонимия мен окказионалдық, лингвистикалық метонимия узуалдық (қалыпты) құбылыс болып келеді.

Осылайша, метонимия екіге бөлінеді: біріншісі – көркем әдебиетте кездесетін поэтикалық метонимия, екіншісі – тілдің лексикасында ежелден қалыптасқан лингвистикалық метонимия.

Метонимия – бұл танымдық құбылыс, тек сөйлеу фигурасы ғана емес, мағынаны (семантиканы) ұйымдастыруда, айтылымды шығаруда және түсіндіруде (прагматикада), тіпті грамматикалық құрылымда маңызды рөл атқарады. Сөздің әртүрлі сезімдерін байланыстыратын бірдей метонимиялық принциптер тілдің нақты қолданысында мәтінде мағына құруға қызмет етеді [7, 240-б.].

Сонымен, ақындар өлеңдерінде тілімізде ұзақ уақыт бойы қалыптасып, әбден орнығып, кеңінен қолданылып жүрген лингвистикалық метонимиялар өте көп ұшырасады. Мысал келтіре отырып қарастырайық:

1 Теңіз асау тулайды тасып күнде,
Кейде тынып, толқыны шашып бірде.
Әзіл. Күлкі. Жағалау. *Боз денелер,*
Қақталған ашық күнге
(«Қыркүйекте теңіздің өзге демі» 42-б, Фариза Оңғарсынова) [8, 42-б.].

2 Жаңа жылдың бұл кешінде
жарқын жүзді жандар көп,
Дастарқанда дуылдасып
құрады жұрт салтанат.
(«От ішіндегі гүл», 199-б, Марфуға Айтхожина) [9, 199-б.].

Таусылады демеймін мен сыбағам,
Тағдырыммен ұзақ сапар сұранам.
Ата-анаңды еске алатын
Бір уақыт,
Көз көргендер болғанына қуанам...
Қыпша белін майыстырып жеңгелер,
Көбелектей қымыз ұйып дөңгелер.
Ақ самайлар, иілемін алдында,
Сыйлап кетем сендік болса менде өнер.
(«Алақандар», 173-б, Марфуға Айтхожина) [9, 173-б.].

«Тәңір көпір» туралы –
Жай ұқтырып,
Қарттар аңыз айтады асыл сүйек.
(«Шыңнан асарда»,73-б, Марфуға Айтхожина) [9, 73-б.].

Ақ самайлар, асыл сүйек, көз көргендер көпті көріп, көңіл түйген, қариялар, ақсақалдар мағынасында, яғни өткенсіз бүгін жоқ, қашан да көпті көрген, өмірдің бар қиындығын басынан кешірген көнекөз, ұрпақтың шежіресі болған қариялар тарихта ерекше орын алады. Ақын осы «көне асылдарымызды ұмытпайық» деген үлкен идеяны баса айтып, жалпы адамзатқа жар салады.

1 Ұмыт боп махаббаттың бал айлары,
Кей жанар көз әйнектен қарайды әлі.
Тек қана қатар өскен жігіттердің
Бізге онша байқалмайды самайлары.
(«Сүмбіл», 63-б, Ақұштап Бақтыгереева) [10, 63-б].

2 Азайып *ойлы жанар* күй тыңдаған
Көбейіп сөзі майда сиқырлы адам.
Бетінен өзен көлдің естілмейді
Аққу мен қаздың үні қиқулаған.
(«Таптадық желкілдеген құрақ талды».
135-б, Күләш Ахметова) [11, 135-б].

Ақын қыздар өлеңдеріндегі метонимиялар – *әзіл, күлкі, боз денелер, жарқын жүзді жандар, кей жанар*, *ойлы жанар* өзіндік мағынасы бар лексика-грамматикалық мәні контексте анықталатын алмастырулар. Көпшілігі адам орнына алмастырылып жұмсалған. Адамдардың мінез-құлқы, іс-әрекеттерін көрсететін метонимиялар. Алғашқы шумақта адамның дене мүшесі, адамдардың бір-бірімен жарастығы, көңіл күйі алынса, екінші өлең жолында адамның орнына оның қасиеті ерекшеленіп, өмір осындай жарқын жүзді жандармен қадірлі дегенді айтады. *Кей жанар* – жігіттер орнына жұмсалып, жастық шаққа деген қимас сезімдерін білдіреді. *Ойлы жанар* – білімді, ойлы жандардың, таланттардың азайып, сөзі көп, ісі шала адамдардың көбейгендігін баса айтады. Сөздің қасиетін түсініп қолдануға назар аудартады.

Қазақ тіл білімінде көркем мәтінді зерттеуге көп еңбек сіңірген ғалым Б. Шалабай мәтіндегі сөздердің қолданысы туралы былайша пікір білдіреді: «Лексика мәтіннің мазмұнын дұрыс түсінуге қызмет етеді. Мазмұнды бейнелейтін сөздер кездейсоқ алынбайды. Сөздік қабат мәтіннің тура мағынасын, тікелей мәнін білуге ғана қызмет етпейді, ол мәтіннен туатын түрлі жанама мағыналарды да білдіреді. Көркем туындыда сөз мазмұнды дәл бейнелеуі керек, ол үшін барлық жағымен (мән-мағынасымен, түрімен,

түсімен, айтылу мәнерімен т.т.) қызмет етуге тиіс. Сөздің қолданылу кезеңі, қолданылатын орны, жөн-жосығы болады» [12, 262-б.].

Ақындардың лирикалық шығармаларында халық тіліндегі метонимиялардың мағыналық қырлары әртүрлі түрде көрінеді. Жоғарыдағы мысалдардан ақындардың тілде бар метонимияларды дәл тауып, сөздердің өлеңдегі әсерін айқындап көрсеткені байқалады. Өлең жолдарында қолданылған метонимиялар қарапайым және күрделі түрлерде болады. Жалпы, бұл мысалдардағы метонимиялар «адам» сөзін ерекше мән мен бейнелілікпен байытып тұр.

Нәтижелер және талқылау

Метонимияның қолданыс аясы автордың немесе сөйлеушінің шеберлігі мен тапқырлығына байланысты түрліше өзгеріп отырады.

Әрбір қабілетті ақын немесе жазушы тілді өзінше, өзгеше меңгеруге тырысады. Осы тұрғыдан келгенде әйел-ақындардың сөзді дәл айтып, тауып қолданудағы поэтикалық метонимиялардың салмағы басым көрінеді.

1 Жерге тіреп тас табанын
Мызғымайды *көк сүңгі*
Үстінен қарап астананың
Батырады кеш күнді
(«Останкино». 178-б, Марфуға Айтхожина) [9, 178-б.].

Марфуға ақын қолданысындағы «*көк сүңгі*» – бұл алып телемұнараның орнына жұмсалған ауыстыру. Бұл метонимияны контексте ғана ұғуға болады, өте орынды, салмағы бар тілдік жағынан ұтымды қолданылған ауыстыру екендігін байқаймыз.

1 Кеткенмен самғай ұшып қияға асқар,
Санама уақыт елес жия бастар.
Күткендей Ақ жайықтың жағасында
Баяғы *үлпілдеген ұяластар.*
(«Ақ айдын айырбас боп тас қалаға»,
158-б, Ақұштап Бақтыгереева) [10, 158-б.].

Өлең шумағындағы Ақұштап ақын жұмсаған ауыстыру мағынасындағы, «*ұяластар*» деп отырғаны ауылдағы он жыл мектеп қабырғасында бірге оқып, оқушылық өмірдің, балалық шақтың қызықты да сырға толы, қуанышты сәттерін бірге өткізген кластас достарын айтады. Соларға деген сағынышынан туындаған өзіндік сөз қолданысы.

1 Бұл күн мен келер күн қандай,
Ойламау оны және ауыр.
Кетті-ау деп мені тұрғанда
Булыға жылап *самауыр.*
(«Қимастық», 47-б, Күләш Ахметова) [11, 47-б.].

Күләш ақын қолданысындағы өзіндік «*самауыр*» метонимиясы затты емес, осы самауыр сөзін пайдалану арқылы қыз баланың жат жұрттық екендігі, өз отбасынан ұзатылып, ата-анасының қимастық сезімі, жалпы үй ішінің көңіл күйін ауыс мағынада өте ұтымды, мағыналы, әсерлі, ерекше тілдік құрал негізінде жұмсаған.

Ақындар өз өлеңдерінде алмастыруды ойды эмоциялы-экспрессивті жеткізу тәсілі ретінде тиімді жұмсағандығы байқалады. Адамның ішкі әлемімен, қоғамның барлық құбылыстарымен байланыста суреттелген метонимиялар ақындардың әрқайсысының көзқарасымен ұштасып жатыр.

1 Түңілгенде тіреліп тас қамалға,
Адастырмай арманың бастар алға.
Пасық ниет біреуден қалған көңіл
Күдіктенгіш сондай деп басқалар да.
(«Тағдыр», 86-б, Фариза Оңғарсынова) [8, 86-б.].

2 Көрдім мен, жаны *жалтаң күншілдерді,*
Күлкіңді емес, тілейтін күрсінгенді.
(«Көрдім мен», 16-б, Марфуға Айтхожина) [9, 16-б.].

Біреулердің түнерген *қабағы*
Бауырларын танымай сызданады.
Келімсектер таптаған кең мекенді,
Кей ақымақ *қандастан* қызғанады.
(«Ересектер мен сәбилер»,
96-б, Ақуштап Бақтыгереева) [10, 96-б.].

3 *Елгезекті, пысықты, шәнигенді*
Осы жерден көресің әрине, енді.
Жолыққанмен жақсыға, орташаға,
Ортасынан көрмедім сәбилерді.
(«Дүние кезек», 80-б, Күләш Ахметова) [11, 80-б.].

Алатау, Қаратаудан сыр аңғардым,
Қалдырған қазынаңды,
Мұраңды алдым.
Мәстек пен *жабыларды* есіртпеген
Даласы *қырандар мен құландардың*.
(«Көңіл»,17-б, Күләш Ахметова) [11, 17-б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдарда ақындар айтайын деген ойын нақты, бейнелі, астарлы мәні бар сөздермен алмастырып жеткізген. Сөздерді өз мағынасында дәл қолданып, үлкен шеберлік пен тапқырлық танытқан.

Фаризадағы *пасық ниет біреу, жарқын жүздер; Марфуға жұмсаған жаны жалтаң күншілдер, ойсыз, мұңсыз жандар;* Ақуштап қолданған *келімсектер, мысықша келіп мақтанғандар;* Күләштағы *шулы*

тобыр, ерсі орта, елгезек, шәниген, пысық, мәстек пен жабы осы тәрізді алмастыру түрінде келген метонимиялары – ащы сарказмды, кекесін-мысқылды, өткір тілмен айтылған, ойлы мағыналы жұмсалған сөздер.

Академик Р.Сыздық «Көркем әдебиет, оның ішінде поэзия-өнер дүниесі. Ал бұл дүние әсемдік, үйлесімдік, көркемдік деген сипаттарымен өнер аталады. Сондықтан да «өнер» деген жерде «көркем» деген анықтама сөз қоса жүреді. Көркемдік-кең ұғым. Әсіресе поэзия әлеміне келгенде, ол тек «сыртқы сұлулықтың» көрінуі емес, яғни өлең қызыл сөздің жиынтығы емес, ең алдымен, ғылым тілімен айтсақ, мазмұн мен түрдің сәйкестенуі, түсіндіре айтсақ, ақынның білдірмек ойына (поэтикалық идеясына) оны беретін тілінің сай келуі», – дейді [13, 85-б.].

Шындық өмірдің әртүрлі құбылысы жалаң нәрсе емес, бір-бірімен байланысып ұштасып жатады. Әйел ақындар өлең жолдарында метонимияларды қолдану арқылы адамдардың іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын, өмірдің жағымсыз жақтарын әшкерелеп, астарлы мағынада берген.

Біріншіден, қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасының өзгеруін, бір-біріне қаталдығы, білімді, өнерлі адамдардың бағаланбауы, ақылды шын жүйріктердің азайып, білім мен өнерге деген көзқарастың төмен дәрежеде екендігін, адамдардың рухани, әлеуметтік жағынан құлдырауын ұқтырады.

Екіншіден, керісінше оның орнына білімсіз, талантсыз адамдардың іс-әрекеттерін, бір-біріне деген сенімсіздігін, шын мәніндегі өмірде өз бағасын алатын талантты адамдардың орнына, небір арзанқол пысықтардың қаптап жол бермей жүргендігін, ізгілік пен жақсылықтың көш соңында қалып бара жатқандығын қабырғалары қайыса, күйзеліспен астарлы түрде жеткізген. Ақындар өз өлеңдерінде «Ақиқат ауылынан» алшақта өмір сүріп жатқан, елдің мазасын алатын, екі жүзді адамдардың қоғамдағы іс-әрекетін суреттей отырып, метонимияларды қолдану арқылы тұтас типтік бейне жасап, ащы да болса, өткір шындықты айта білген. Олар қай тақырыпты алмасын, жырламасын, олардың айтайын деген ойы, ішкі жан дүниесіндегі өзгерістер, толғаныстары барлық жағынан бір-бірімен ұқсастықта үндесіп жатыр, сол себепті де өмірдегі болып жатқан кез келген құбылыстардың барлығы да оларды жай қалдырмайтыны белгілі және оны барлық өлеңдерінен, тілдік сөз саптауларынан байқауға болады. Өлең шумақтарындағы астарлы ойлы жұмсалған алмастырулар мағынасына сай, дұрыс қолданылып, контексте эмоциялық қасиетке ие болып, түсінікті мәнде берілгендігін байқаймыз. Мағыналы, әсерлі сөздерден жасалған метонимиялар, ақындардың ащы сарказмды, кекесін, мысқылды жеткізуде тіл байлығы, сөзді пайдалану стилінің ерекшелігі үлкен рөл атқарып, сөздің мәні мен мағынасын, әсерін күшейтіп тұрғандығын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ халқы астарлап сөйлеуге айрықша мән бергендіктен, ондай мағынаны білдіретін метонимиялардың тілімізде жиі қолданылуы заңды нәрсе.

Жоғарыдағы келтірілген метонимиялардың грамматикалық құрылымы, дыбыстық үйлесімі де өз алдына мағыналы сәйкестік тауып тұрғанын байқадық. Сондықтан бұл метонимиялардың өлең мәтінін түзудегі орны ерекше. Әр сөз өзінің орнын тауып, әсерлі, мәнерлі жұмсалған. Метонимиялар арқылы сөздердің ауыс мағынада берілуімен қатар, олардың көркемденіп кетуі поэзия үшін де, ақын үшін де қажеттілік болып табылады.

Ақындар шығармаларын талдай отырып, метонимияның жай ғана мағына ауыстыру құралы емес, ойды жеткізудің ерекше тілдік тәсілі екеніне көз жеткіздік.

Қарастырылған ақындардың туындыларында метонимиялар молынан ұшырасады. Себебі метонимия өзінің сөйлеу тіліндегі икемділігімен ерекшеленеді. Сондықтан поэзияда бұл стиль басым келуі, ақындардың өлеңдерінде жиі кездесуі – заңды құбылыс.

Жоғарыда келтірілген өлең жолдарындағы метонимиялардың барлығы экспрессивті, эмоционалды және ерекше реңкті болып табылады деп айтуға толық негіз бар. Жалпы алғанда, метонимия поэзияның маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Ақындар бейнелі сөздерді оймен ұштастырып, алмастыру арқылы шығармаларына тереңдік береді. Тіл жүйесінде метонимиялардың молдығы, олардың кеңінен қолданылуы және ойды әсерлі жеткізудегі шеберлігі ақындардың поэзиясынан айқын көрініс табады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Байтұрсынов, А.** Шығармалар [Мәтін]. – Алматы, 1989. – 448-б.

2 **Кеңесбаев, І., Мұсабаев, Ғ.** Қазіргі қазақ тілі [Мәтін]. – Алматы, 1977. – 236-б.

3 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1992. – 214-б.

4 **Жұмалиев, Қ.** Стиль-өнер ерекшелігі [Мәтін]. – Алматы, 1966. – 215-б.

5 **Тимофеев, Л. И.** Основы теории литературы [Текст]. – М., 1971. – 315-б.

6 **Нұржекеева, Л.** Метонимияның лингвистикалық табиғаты [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 80-б.

7 **Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens.** The Oxford handbook of Cognitive Linguistics [Text]. – Oxford University Press, 2010. – 1368 p.

8 **Оңғарсынова, Ф.** Екі томдық : Таңдамалы шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1987. – 86-б.

9 **Айтхожина, М.** Таңдамалы : өлеңдер, поэмалар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1986. – 16-б.

10 **Бақтыгереева, А.** Ақ шағала [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1982. – 9-б.

11 **Ахметова, К.** Арғымақтар даласы [Мәтін]. – Өлеңдер. – Алматы : Жалын, 1987. – 80-б.

12 **Шалабай, Б.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін]. –Алматы : «Арда», 2016. – 488-б.

13 **Сыздықова, Р.** Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы : «Ел-шежіре», 2014. – 580-б.

References

1 **Baıtursynov, A.** Shyǵarmalar [Essays] [Text]. – Almaty, 1989. – 448 p.

2 **Keńesbaev, I., Musabaev, G.** Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1977. – 236 p.

3 **Qabdolov, Z.** Sóz Óneri [The Art of the Word] [Text]. – Almaty : school, 1992. – 214 p.

4 **Jumaliev, Q.** Stıl-bul ónerdiń ereksheligi [Style is the specificity of art] [Text]. – Almaty, 1966. – 215 p.

5 **Timofeev, L. I.** Ádebıet teorıasynyń negizderi [Fundamentals of literary theory] [Text]. – M., 1971. – 315 p.

6 **Nurjekeeva, L.** Metonımıanyń lıngvısıkalyq tabıǵaty [The linguistic nature of metonymy] [Text]. – Almaty. Kazakh University, 1992. – 80 p.

7 **Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens.** The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics [Text]. – Oxford Unıversity Press, 2010. – 1368 p.

8 **Ońǵarsynova, F.** Eki tomdyq : Tańdamaly shyǵarmalary [Two tomboys: selected works] [Text]. – Almaty : Jazýshy, 1987. – 86 p.

9 **Aıthojına, M.** Tańdamaly: óleńder, poemalar [Selected: verses, poems] [Text]. – Almaty : writer, 1986. – 16 p.

10 **Baqtygereeva, A.** Aq shaǵala [The white gull] [Text]. – Almaty : Jazýshy, 1982. -96p.

11 **Ahmetova, K.** Arǵymaqtar dalasy [Argymak's steppe] [Text]. – Almaty : Jazyshy, 1987. – 80 p.

12 **Shalabaı, B.** Qazaq til biliminiń máseleleri [Problems of Kazakh language] [Text]. – Almaty : «Arda», 2016. – 488 p.

13 **Syzdyqova, R.** Abaıdyń sóz órnegi. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy [Abai's word expression. Collection of multi-volume works] – Almaty : «El-shejire», 2014. – 580 p.

10.05.24 ж. баспаға түсті.
03.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**С. Г. Канапина[1], К. К. Есиркепова[2],*
А. Д. Безаубекова[3], А. Х. Бекбосынова[4]
[1,2,3,4]Костанайский региональный
университет имени А. Байтұрсынұлы,
Республика Казахстан, г. Костанай.
Поступило в редакцию 10.05.24.
Поступило с исправлениями 03.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА МЕТОНИМИЙ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

В статье рассматривается языковая природа и художественная репрезентация в поэзии метонимий, являющихся одним из видов явления, проявляющего широту применения языка. В то же время использование метонимий в поэзии для лаконичности и четкой, точной передачи мысли проявляется в выражении силы слова. Метонимия показывает силу слова, замещая и изменяя его. В целом семантический характер метонимий в поэзии поэтов отражает широту возможностей поэтического языка. Метонимия в стиле художественой литературы представляет собой не только отдельное слово, но и целое словосочетание. Значение метонимии в виде такого словочетания также определяется общим контекстом. Именно из-за этих особенностей метонимии она не используется в большинстве других типов стилей. Природа метонимии, характерная для нее специфика проявляются в полной мере, только в стиле художественной литературы. Слова, употребляемые в цитируемых стихах, свидетельствуют о продолжении мысли, остроте языка.

Метонимии, используемые поэтами в поэтическом тексте, раскрываются в контакте с внутренним миром человека, со всеми явлениями общества, переплетаются с видением поэта и раскрываются как еще одно рациональное средство художественной речи. Метонимия в сочетании с другими предложениями в контексте позволяет полностью передать мысль, сделать ее понятной читателю. Поэты часто пытаются использовать метонимию

в художественной литературе. Потому, что метонимия делает произведение впечатляющим и значимым.

Ключевые слова: Стиль, метонимия, художественный образ, лингвистический, окказиональный.

**S. G. Kanapina[1], K. K. Esirkepova[2],*
A. D. Bezaubekova[3], A. Kh. Bekbossynova[4]
[1,2,3,4]Kostanay Regional University
named after A. Baitursynuly,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Received 10.05.24.
Received in revised form 03.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE LINGUISTIC NATURE OF METONYMY IN A POETIC TEXT

The article examines the linguistic nature and artistic representation in poetry of metonymies, which are one of the types of phenomena that show the breadth of language application. At the same time, the use of metonymy in poetry for conciseness and clear, accurate transmission of thought is manifested in the expression of the power of the word. Metonymy shows the power of a word by substituting and changing it. In general, the semantic nature of metonymy in the poetry of poets reflects the breadth of possibilities of poetic language. Metonymy in the style of fiction is not only a single word, but also a whole phrase. The meaning of metonymy in the form of such a phrase is also determined by the general context. It is precisely because of these features of metonymy that it is not used in most other types of styles. The nature of metonymy and its characteristic specificity are fully manifested only in the style of fiction. The words used in the quoted verses testify to the continuation of thought, the sharpness of language.

The metonymies used by poets in a poetic text are revealed in contact with the inner world of a person, with all the phenomena of society, intertwined with the poet's vision and revealed as another rational means of artistic speech. Metonymy in combination with other sentences in the context allows you to fully convey the idea, make it understandable to the reader. Poets often try to use metonymy in fiction. Because metonymy makes a work impressive and meaningful.

Keywords: Style, metonymy, artistic image, linguistic, occasional.

SRSTI 16.31.51

https://doi.org/10.48081/BKXZ7428

***D. E. Kapanova[1], K. K. Kenzhekanova[2]**

[1]Academy of Physical Education and Mass Sports,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6040-5737
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1826-4392
*e-mail: damelia07@mail.ru

ENHANCING *VOCABULARY LEARNING WITH QUIZLET AND ANKI MOBILE APPS*

This research paper devotes an in-depth examination of effective methodologies for teaching vocabulary to students in higher education institutions in Kazakhstan. It is widely recognized that vocabulary is a fundamental component in the process of acquiring a new language. It's no secret that many teachers have prioritized grammar when teaching English. No one denies the need for grammar, but vocabulary plays a huge role in teaching a foreign language for communication. However, research signifies that students often struggle with communication due to insufficient vocabulary. While grammatical proficiency is essential, it is inadequate for effective communication when learners have a limited lexical repertoire.

The purpose of this study is to highlight the essential role of vocabulary in communication and examine its acquisition through mobile applications such as Quizlet and Anki. It will explore effective strategies for helping students retain and recall new words, phrases, and idiomatic expressions. Furthermore, the paper will examine how contemporary online tools, such as Quizlet and Anki, can enhance the memorization process, leveraging the power of advanced technology to support language learning in the digital age.

Keywords: vocabulary, tools, English, Quizlet, Anki, application.

Introduction

Vocabulary is widely recognized as the cornerstone of successful foreign language acquisition. Without it, communication becomes impossible, regardless of how well one knows grammar. While learners of English and other languages often

devote considerable time to grammar exercises and immersive media exposure, the critical role of vocabulary development remains undeniable. Developing a wide and active vocabulary is crucial for learners to express ideas, understand others, and navigate real-world interactions. Various methods for learning vocabulary have been used for the purpose of retaining a considerable number of words. «The issue is that many foreign language learners feel unmotivated or uninterested in learning new vocabulary when they cannot find clear explanations for this challenge» [1, p. 45].

Advances in technology have provided learners with new tools and strategies, revolutionizing the way vocabulary is acquired. Applications like Quizlet and Anki have enabled personalized and interactive learning, often with visual aids that enhance memory retention [3, p. 1].

Quizlet, a free online site and mobile app, is one of several available computing tools. Anyone can register for a free account and make electronic flashcards. Teachers can incorporate students into their classes and give targeted vocabulary learning using word cards they have produced. Students can create new cards or edit old ones, adding definitions, example sentences, audio recordings of the word, photographs, and even links to short films. Quizlet also offers assessment features, enabling teachers to create quizzes, tests, and games [2, p. 40].

«In teaching English, using anki as a computer-based flashcard program should be used by the teacher to improve students' vocabulary mastery. Teacher can choose any topic as the material for teaching. This will help both of teacher and students to run the learning method effectively and to make students more interest in learning English.» [4, p. 41]. Despite these resources, many university students continue to struggle with vocabulary acquisition, particularly those at the beginner level, where vocabulary forms the bedrock of all further learning. This complexity goes beyond simply memorizing definitions; it involves navigating linguistic interference, understanding nuanced meanings, and applying vocabulary within appropriate cultural contexts discusses some of the challenges and features of implementing a multilingual system in Kazakhstani secondary schools. Researching effective strategies requires understanding these challenges and exploring methodologies that address the specific needs of this multilingual learner population. For example, incorporating culturally relevant materials and utilizing techniques that bridge the gap between languages can be crucial. Additionally, understanding teachers' perspectives and experiences [4, p. 41], [5, p. 6] within this context is essential for developing practical and applicable teaching strategies. This research has the potential to significantly impact English language education in Kazakhstan by providing valuable insights for educators and policymakers alike.

British linguist David A. Wilkins famously stated, «Without grammar, very little can be conveyed; without vocabulary, nothing can be conveyed» [6,

p. 111]. This highlights the crucial role of vocabulary in language learning, as words are the foundation of communication. While grammar provides structure, a lack of vocabulary makes expressing even basic ideas impossible. For example, young children acquire language primarily by learning words first -they name objects, emotions, and needs before mastering complex grammar. Similarly, when learning a foreign language, students with a strong vocabulary can often communicate effectively, even with limited grammatical accuracy. In contrast, knowing grammatical rules without sufficient vocabulary severely restricts understanding and expression.

This paper aims to examine whether using Quizlet and Anki-specifically by adding images to digital flashcards-enhances vocabulary acquisition.

The acquisition of English vocabulary is a fundamental pillar of language learning, especially in countries like Kazakhstan, where English is primarily learned as a second language. A robust vocabulary is essential for effective communication, allowing learners to articulate their thoughts clearly and comprehend diverse texts with confidence.

One major challenge is learner motivation. When students fail to understand why vocabulary is difficult to learn or how to overcome this barrier, they may become disengaged. In multilingual environments like Kazakhstan, where English is often a second or third language, these challenges are intensified. Students must navigate linguistic interference from Kazakh and Russian, cultural differences, and the complexity of using vocabulary appropriately in diverse contexts.

The problem of finding effective vocabulary teaching strategies in Kazakhstan's trilingual education system is significant. English learners in this context face unique difficulties that require tailored teaching methods. Cultural relevance, multilingual interference, and teacher experience all influence student outcomes. As such, research must consider both the linguistic and sociocultural dimensions of vocabulary learning.

Vocabulary development extends beyond rote memorization. It requires grasping subtle meanings, applying words in context, and navigating challenges such as false cognates and loanwords. This complexity makes vocabulary instruction in Kazakhstan both demanding and essential. Educators need practical, locally relevant strategies to effectively support learners.

The current study explores whether incorporating images into electronic vocabulary flashcards (via Quizlet and Anki) improves vocabulary acquisition among Kazakhstani students. By identifying effective, culturally relevant methods, this research seeks to inform vocabulary instruction that is both practical and scalable.

It should be noted that mobile applications focused on a specific language skill, such as listening, not only involve auditory comprehension but also

incorporate training in reading, speaking, and vocabulary development. The versatility of mobile applications is one of the key advantages of organizing distance learning [7, p. 50].

Hypotheses

This study is guided by the following research questions:

Does the use of electronic flashcards with images (via Quizlet and Anki) enhance vocabulary acquisition among Kazakhstani university students learning English as a second or third language?

How does the inclusion of culturally relevant images in flashcards impact students' motivation and retention of new vocabulary?

What are the students' perceptions of using image-enhanced flashcards as a vocabulary learning tool?

Materials and methods

The study involved 30 students from the Academy of Physical Education and Mass Sports in Kazakhstan, all enrolled in an English as a Second Language (ESL) course. The group included five females and twenty-five males (note: your original version mistakenly repeated «males»). Participants represented various English proficiency levels, ranging from A1 to B1, as determined by a standardized placement test.

Their ages ranged from 18 to 20, and all were experienced in using Quizlet and Anki for vocabulary learning. All participants were Kazakhstani citizens and had lived in Kazakhstan since birth. Regarding their language learning background:

54.2 % had been learning English for more than one year.

29.2 % had been studying English since the 5th grade,

12.5 % began learning English three years ago.

All students regularly attended three compulsory 50-minute English lessons per week. Each participant had access to both smartphones and computers with internet connectivity, ensuring no technological barriers to using the apps. Participation in the study was voluntary, and students expressed a willingness to contribute to the research.

For this study, two digital tools-Quizlet and Anki-were selected for vocabulary learning. The rationale for choosing these apps is discussed below, based on the results of a preliminary questionnaire conducted among students at the academy.

Research Instruments:

Vocabulary tests (pre-, post-, and delayed post-tests) were designed to assess recall and recognition of the 16 target words.

A 23-item student questionnaire was used to assess participants' perceptions and learning habits.

14 items used a 5-point Likert scale to gather quantitative data on motivation, ease of use, perceived effectiveness, and satisfaction.

9 items explored the frequency and context of Quizlet use.

Open-ended questions allowed participants to express opinions on the benefits and limitations of both apps.

Learning materials and tools

Vocabulary items were drawn from the reading text Patagonia and delivered using flashcards on Quizlet and Anki. Each flashcard included:

The target word (front),

A definition,

A relevant image,

A pronunciation feature (back).

Quizlet's seven learning modes were available, including Flashcards, Learn, Write, Spell, Test, Match, and Gravity (historical mode). Anki offered spaced repetition, cloze deletion, image occlusion, typing answers, and audio integration for a customized experience.

Andrew Sutherland was the Founder and Chief Technology Officer of Quizlet. He started Quizlet while he was in high school because he wanted a tool to help him learn French. It has become a ubiquitous tool, used by the vast majority of teachers and students in the U.S. and soon the world. They use it to learn every imaginable thing. Andrew studied Computer Science at MIT, and left after three years to pursue Quizlet full-time. Quizlet offers seven self-study modes in total, each designed to help learners practice and retain information in different ways. These modes include:

Flashcards – Digital flashcards that allow learners to review terms and definitions.

Learn – An adaptive learning mode that guides users through progressively harder questions based on their performance.

Write – Requires users to type out answers from memory to reinforce learning.

Spell – Focuses on improving spelling by prompting users to type what they hear.

Test – Generates a customizable quiz with multiple-choice, true/false, and written-answer questions.

Match – A timed game where users match terms with their definitions as quickly as possible.

Gravity (previously available, now replaced by other features) – A space-themed game where users must quickly type answers before asteroids reach the bottom of the screen Anki primarily uses one core self-study mode based on spaced repetition, but it offers several ways to customize learning. Unlike Quizlet, which has multiple predefined modes, Anki is highly flexible, allowing users to adjust settings to fit their needs.

Anki operates using a flashcard-based system that schedules reviews based on how well the user remembers each card.

Users rate their recall strength (e.g., «Easy», «Good», «Hard», or «Again»), and Anki adjusts the interval for when the card will reappear.

Additional Customization & Features

While Anki technically has one primary mode, users can modify their study experience through various features:

Custom Study Sessions – Users can focus on specific cards, review forgotten ones, or change the order of study.

Cloze Deletion – Hides certain words in a sentence, forcing users to recall them.

Image Occlusion – Allows users to hide parts of an image (e.g., labeling diagrams for medical or language learning).

Audio Flashcards – Supports text-to-speech and recorded audio for pronunciation practice.

Typing Answers – Can be set up to require users to type responses instead of just recalling information mentally.

A key advantage of these apps is their ease of use: since they can be accessed on smartphones or tablets, students can engage with learning materials anytime and anywhere, seamlessly integrating study sessions into their daily routines. This accessibility has redefined how students approach vocabulary enhancement, establishing mobile apps as one of the most interactive and effective learning strategies available. The convenience they offer is unparalleled, enabling students to study at their own pace and in environments that suit them best.With the ubiquity of smartphones and tablets, these apps are highly accessible, accommodating any study schedule and making it remarkably easy for students to develop their English vocabulary skills. While it is likely to be the case, other factors may cause the progress such as practice effect [8, p. 250].

Data Analysis

To evaluate vocabulary acquisition:

A paired-sample t-test was conducted to compare pre-test and post-test scores.

A second paired t-test compared post-test and delayed post-test scores to assess long-term retention.

Descriptive statistics were calculated for questionnaire responses.

Qualitative responses were coded thematically to explore user perceptions and experiences.

Results and discussions

Results

Quantitative Findings

A total of 30 undergraduate ESL students from the Academy of Physical Education and Mass Sports participated in the questionnaire. The quantitative data were analyzed to understand the frequency of app usage, perceived effectiveness,

and feature preferences. To connect practical experience with theoretical content, we utilized a Google Forms questionnaire. The result of the questionnaire is the following:

Table 1 – Frequency of App Usage

Frequency of Use Percentage (%)	
Daily	12.5 %
Weekly	54.2 %
Monthly	20.8 %
Never Used	12.5%

Table 2 – Time Spent Using Apps per Day

Time Allocation	Percentage (%)
Less than 15 minutes	20.8 %
15–20 minutes	20.8 %
Less than 20 minutes	41.7 %

Table 3 – Perceived Effectiveness of Apps

Effectiveness Level	Percentage (%)
Highly effective (5/5)	34.8 %
Moderately effective (4/5)	33.3 %
Not effective (3/5)	30.4 %

Table 4 – Preference: Mobile Apps vs. Traditional Exercises

Preference	Percentage (%)
Mobile apps	60.0 %
Traditional textbook exercises	40.0 %

Table 5 – Integration of Apps into Classroom Learning

Response	Percentage (%)
Support integration	63.3 %
Oppose integration	3.4 %
Neutral or undecided	33.3 %

Table 6 – Preferred Features in Vocabulary Apps

Feature	Rating (5/5)
Pronunciation assistance	43.3 %

Writing and spelling exercises	30.0 %
Gamification elements	36.7 %
AI chatbot dialogues	40.0 %

Qualitative Findings

Qualitative content analysis was applied to open-ended responses. Three key themes emerged:

Perceived Benefits:

Students appreciated the interactive nature and flexibility of Quizlet and Anki.

Many respondents emphasized the importance of visual aids, pronunciation support, and the ability to study at any time.

Sample response: «Quizlet helps me remember vocabulary better because of the images and pronunciation».

According to the results indicated that low performers gained the most from studying vocabulary on Quizlet. Overall, Quizlet was highly beneficial for low- and mid-level students, but less so for high-level students, possibly because they had already achieved high scores.

After all, adequate English knowledge and skills are needed for them to be able to read and write international scientific papers. At this point, gamified vocabulary learning at home can be one of the alternatives to help university students enhance their vocabulary knowledge while studying specific courses in their academic majors. It is common knowledge that vocabulary knowledge underlies the knowledge and skills in reading, writing, listening, and speaking both either in L1 or L2 language [9, p. 171.].

Conclusions

That is the peak of this research, where mobile applications vividly influence university-level English vocabulary learning and bring out an important paradigm shift in the educational practices of using digital tools. The outcome, therefore, reveals an interesting trend where students prefer to use mobile technology in their efforts to learn vocabularies, since there is access, flexibility, and the interactivity brought about by mobile applications. Such preferences are reflective of a bigger digital trend that ekes out of traditional learning boundaries, offering the learner comfort in studying from his preferred time and place, hence fitting into his routine comfortably. Most of the students practiced vocabulary through a mobile application, which could reveal a trend of independence and personal learning environments, backed by the ubiquity of smartphones.

This becomes further manifest when the students value particular app benefits, including gamification and features for assisting learners in pronunciation. This does not only improve the learning experience on the whole but also caters to the different modes of learning and requirements. The openness to mobile apps for

formal educational settings points to the emerging educational landscape where technology and traditional methods shake hands for an amalgamated learning experience. Further, the way the study sheds light on the varied effectiveness of these tools, as seen by students, really drives home just how subjective learning tools are and how educational technologies need to be tailored to the profile of every individual learner.

In modern education, ignoring digital learning tools means missing a key opportunity to improve language skills. Research shows that apps like Quizlet and Anki use scientifically proven methods to make vocabulary learning faster and more effective. These platforms help learners memorize words through spaced repetition, a technique that strengthens long-term memory.

Thanks to utilizing these applications, students not only expand their vocabulary but also boost speaking and communication skills. Interactive exercises, such as flashcards, quizzes, and audio examples, help learners understand words in real-life contexts. This is much more effective than just memorizing word lists because it improves recall and usage in conversation.

Moreover, digital tools make learning flexible and personalized. Students can study anytime, anywhere, and track their progress. For learners in multilingual environments like Kazakhstan, these apps can also reduce language interference by providing clear examples and pronunciation guides. The effectiveness of technology for vocabulary learning can be increased with multimedia tools, text, visuals, audio, and animations; in other words, with interactive and engaging interfaces, as they are more attractive and let learners enjoy personalized learning. Also, vocabulary tools can easily adapt to students' proficiency rates, their interests, and their aims, providing them with tailored word lists and tasks that are appropriate for the learner's demands [10, p. 99.].

In conclusion, technology like Quizlet is not just helpful – it is essential for modern language learners. By using these tools, students can learn vocabulary more efficiently and communicate more confidently. It is no doubt that the use of Quizlet for learning vocabulary is efficient.

References

1 **Grogan, M., Lucas, M., Takeuchi, O.** Encouraging and motivating vocabulary development. [In DelliCaprini, M. (Ed.)] [Text] // The TESOL encyclopedia of English language teaching. – Wiley-Blackwell. – 2018. – No. 1. – P. 1–7. – https://doi.org/10.1002/9781118784235

2 **Sanosi, A. B.** The effect of Quizlet on vocabulary acquisition [Text] //Asian Journal of Education and e-Learning, 2018 – Vol. 6. – No. 4. – P. 71–77. – https://doi.org/10.24203/ajeel.v6i4.54461

3 **AnkiWeb.** (n.d.). Anki – powerful, intelligent flashcards. [Electronic resource]. – Access mode: https://apps.ankiweb.net/

4 **Jaya, E.** Using Anki (A computer-based flashcard program) in improving student's vocabulary [Text] // Prosiding Seminar Nasional FDI Sulsel, Makassar, Indonesia, 2020. – Vol. 1. – P. 1–41. https://doi.org/10.31219/osf.io/3j5kc

5 **Tlemissov, U., Mamyrbekov, A., Kadyrov, A., Oralkanova, I., Yessenov, S., Tlemissova, Zh.** Features and problems of implementation of trilingual system in the secondary school in Kazakhstan. [Text] // E3S Web of Conferences. – 2020. – 159, Article 09005. – https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015909005

6 **Wilkins, D. A.** Linguistics in Language Teaching [Text] : study guide / D. A. Wilkins. – Cambridge, MA: MIT Press, 1972. – 243 p.

7 **Deni, R., & Fahriany, F.** Teachers' perspective on strategy for teaching English vocabulary to young learners [Text] // Vision : Journal for Language and Foreign Language Learning, 2020. –Vol. 9. – No. 1. – P. 23–34. – https://doi.org/10.21580/vjv9i14862

8 **Dornyei, Z.** Research Methods in Applied Linguistics : Quantitative, Qualitative and Mixed Methodologies [Text] : A Coursebook. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 336 p.

9 **Waluyo B., Bucol J. L.** The impact of gamified vocabulary learning using Quizlet on low-proficiency students [Text] // Computer-Assisted Language Learning. – 2021. – Vol. 22. – No. 1. – P. 158–179.

10 **Khaldurdiyeva L.** Vocabulary Building Technologies in Teaching Foreign Language [Text] // Filologiya masalalari (magistratura), 2025. – Vol. 1. – No. M1. – P. 93–100. – https://doi.org/10.36078/987656110

Received 15.01.25.
Received in revised form 31.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**Д. Е. Капанова[1], Қ. К. Кенжеқанова[2]*
[1]Дене шынықтыру және
бұқаралық спорт академиясы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
15.01.25 ж. баспаға түсті.
31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

СӨЗДІК ҚОРДЫ БАЙЫТУҒА АРНАЛҒАН QUIZLET ЖӘНЕ ANKI МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРЫ

Технологияның, әсіресе смартфондар саласындағы, жылдам дамуы білім беру стратегияларын жүзеге асыру тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, ағылшын тілін үйрену саласында елеулі өзгерістерге әкелді. Бұл зерттеу университет студенттерінің ағылшын тіліндегі сөздік қорын дамытуда мобильді қосымшалардың тиімділігін зерттейді. Зерттеу ағылшын тілін үйрену үшін мобильді қосымшаларды пайдаланудың студенттердің қолдану үлгілері мен түсініктеріне бағытталған және дене тәрбиесі мен массалық спорт саласында маманданған оқу орнында әртүрлі академиялық бағыттағы студенттер арасында жүргізілген құрылымдалған сауалнама деректеріне негізделген.

Бұл мақалада студенттердің дәстүрлі оқу әдістеріне қарағанда мобильді қосымшаларды қолданудың артықшылықтары, жиілігі, ұзақтығы және олардың тіл үйренудегі тиімділігі талданады. Нәтижелер мобильді қосымшалардың сөздік қорын үйренуге ыңғайлылығын және тиімділігін көрсетеді. Ойындану (gamification) және интеграцияланған айтылымды қолдау сияқты ерекшеліктер студенттер арасында үлкен құндылыққа ие болып, интерактивті, аудиовизуалды элементтердің қатысуды және оқу нәтижелерін арттырудағы тиімділігін атап өтеді.

Кілтті сөздер: сөздік қор, құралдар, ағылшын тілі, Quizlet, Anki, application.

**Д. Е. Капанова[1], К. К. Кенжеканова[2]*
[1]Академия физической культуры
и массового спорта,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2] Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 15.01.25.
Поступило с исправлениями 31.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

МОБИЛЬНЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ QUIZLET И ANKI ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА

Быстрое развитие технологий, особенно в области смартфонов, кардинально изменило подходы и методы реализации образовательных стратегий, в частности в сфере изучения английского языка. Данное исследование изучает эффективность мобильных приложений в улучшении усвоения английской лексики среди студентов университетов. Исследование сосредоточено на восприятии и моделях использования мобильных приложений для изучения английской лексики, основываясь на данных структурированного опроса, проведенного среди студентов бакалавриата различных академических направлений в учебном заведении, специализирующемся на физическом воспитании и массовом спорте.

В данной статье рассматриваются предпочтения студентов в использовании мобильных приложений по сравнению с традиционными методами обучения, анализируются частота, продолжительность и воспринимаемые преимущества этих инструментов в изучении языка. Результаты показывают сильную склонность студентов к использованию мобильных приложений для изучения лексики, при этом значительное большинство студентов, как на местном, так и на глобальном уровне, используют эти приложения ежедневно или еженедельно.

Результаты подчеркивают удобство и эффективность мобильных приложений в обеспечении гибкого изучения лексики. Особенно ценятся такие функции, как геймификация (игровые элементы) и встроенная поддержка произношения, что подчеркивает эффективность интерактивных аудиовизуальных элементов в повышении вовлеченности и результатов обучения.

Ключевые слова: словарный запас, инструменты, английский, Quizlet, Anki, приложение.

ҒТАМР 16.01.11

https://doi.org/10.48081/OTQO1924

***К. Е. Кожахметова[1], Б. Р. Кожахметова[2],**
Ж. Т. Балмагамбетова[3], Б. К. Аязбаева[4]
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3,4]Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды
зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3278-5542
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1300-5447
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9190-3517
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2004-3369
*e-mail: kamilita15@mail.ru

САЯСИ ДИСКУРС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ САЯСАТКЕРІ СӨЙЛЕУ ПОРТРЕТІНІҢ ПРАГМАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Мақалада саяси дискурс пен қазақ саясаткері сөйлеу портретінің прагмалингвистикалық ерекшеліктері қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі қоғамның саяси мәдениетінің дамуы, ақпараттық кеңістіктің кеңеюі және саяси коммуникация рөлінің артуына байланысты. Саясаткердің көпшілік алдында сөйлеген сөзі оның кәсіби беделін қалыптастырып, саяси мақсаттарға жетуде шешуші рөл атқарады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ саясаткері саяси дискурсының тілдік құралдарын, риторикалық тәсілдерін, прагматикалық стратегияларын анықтау, қоғамдық пікірге әсер ету тәсілдерін сөйлеу портретін талдау арқылы айқындау. Саяси дискурс тек идеялар мен құндылықтарды білдіру құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар манипуляция, бұқаралық санаға ықпал ету және сендіру құралы ретінде де қарастырады. Зерттеуде саясаткердің сөйлеу портретінің семантикалық және прагматикалық аспектілерін айқындауға мүмкіндік беретін сыни дискурстық-талдау әдісі қолданылды. Талдау барысында саясаткер сөзіндегі эмоционалды үндеулер мен риторикалық стратегиялардың саяси мақсаттарға жетудегі рөлі анықталады. Теориялық тұрғыдан, жұмыс саяси дискурстың құрылымы мен функцияларын тереңірек түсінуге үлес қосса, практикалық жағынан, саясаткердің шешендік сөздеріне прагмалингвистикалық талдау арқылы саясаткердің тұлғалық бейнесін қалыптастыратын тілдік құралдар қарастырылды. Зерттеу қазақ саясаткерінің саяси коммуникацияның ерекшеліктерін анықтауға және тіл мен саясаттың өзара байланысын тереңірек түсінуге бағытталған.

Кілтті сөздер: саяси дискурс, прагмалингвистика, сөйлеу портреті, лексика-семантикалық талдау, сыни дискурстық-талдау, риторикалық тәсілдер, манипуляциялық құралдар, қоғамдық сана, әлеуметтік-коммуникативтік жағдай.

Кіріспе

Соңғы жылдары қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретін зерттеу және саяси дискурстың прагмалингвистикалық ерекшеліктерін талдау мәселелері өзекті тақырыпқа айналды. Бұл құбылыс қоғамның саяси мәдениеті мен ақпараттық кеңістіктің жаңа деңгейге көтерілуімен және әлеуметтік коммуникация рөлінің артуымен тікелей байланысты. Тіл – билік пен қоғам арасындағы байланыс құралы. Сөйлеу портреті – адамның жеке тілдік ерекшеліктерін, қарым-қатынас жасау стилін, сөздік қорын, интонациясын және сөйлеу мәнерін сипаттайтын лингвистикалық ұғым. Бұл термин негізінен психолингвистика, әлеуметтік лингвистика және тіл мәдениеті салаларында зерттелсе, оның прагмалингвистикалық қырларына арналған еңбектер жоқтың қасы десек те болады. Сөйлеу портреті арқылы адамның әлеуметтік мәртебесін, кәсібін, жасы мен жынысын, тіпті мінез-құлықтық қасиеттерін анықтауға болады. Саясаткердің көпшілік алдында сөйлеген сөздері олардың тұлғалық және кәсіби беделін қалыптастырумен қатар, саяси мақсаттарға жетуде шешуші рөл атқарады. Сөйлеу портретіне жасалған прагмалингвистикалық талдау қоғамның саяси санасын қалыптастыру, әлеуметтік процестерді реттеу және халықты белгілі бір мақсаттарға жұмылдыру тұрғысынан ерекше маңызға ие.

Саяси дискурс – саясаткердің қоғамдық және саяси кеңістіктегі әрекеттерінің негізгі көрінісі әрі оның тұлғалық және кәсіби ерекшеліктерінің айнасы. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және семантикалық аспектілерін зерттеу саясаткерлердің тілдік құралдарды қалай қолданатынын, аудиториямен тиімді қарым-қатынас орнату тетіктерін және қоғамдық пікірге ықпал ету әдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Саяси дискурстың туындауына елдегі саяси жағдайлар, халықтың тұрмысындағы түйткілді мәселелерді шешуге әрекет жасау немесе халық пен үкімет арасындағы туындаған наразылық шараларына байланысты

сұрақтарға жауап беру және оның шешілуіне әрекет ету негіз болады. Осы мәселелерді жүзеге асыру үшін талқылау, саралау қажет [1, 40-б.].

Саяси дискурсқа беріліп жүрген анықтамалардың біріне тоқталар болсақ, Ресей ғалымы А. Н. Баранова, Саяси дискурс, бұл – «совокупность дискурсивных практик, идентифицирующих участников и формирующих конкретную тематику политической коммуникации», – дейді [2, 7–8-бб.]. Саяси дискурс тек саяси идеялар мен құндылықтарды жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар манипуляция, ықпал ету және сендіру құралы ретінде де қызмет етеді. Оның мазмұны мен құрылымы саясаткердің әлеуметтік рөлі мен беделін қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан сөйлеу портретін зерттеу барысында саяси дискурстың тілдік ерекшеліктері мен прагматикалық стратегияларын, сондай-ақ оның мәнмәтіндік элементтерін мұқият талдау қажет.

Дискурс – әлеуметтік қарым-қатынастар мен мәдени процестерді бейнелейтін күрделі құбылыс. Дискурстық талдау әдісі қоғамдағы саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістерді түсінуге мүмкіндік беретін маңызды құрал. Ол **тілдің** әлеуметтік әсерін, билік пен идеологияны жүзеге асырудағы рөлін, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктерді айқындау механизмдерін зерттеуге бағытталған. Тілдік құралдардың (метафоралар, ұрандар, эмоционалды үндеулер) қоғамдық сана мен саяси ұстанымдарды қалыптастырудағы ықпалы ерекше орын алады. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық аспектілерін зерттеу тіл мен саясат арасындағы өзара байланыс әлеуметтік-коммуникативтік жағдайларда айқын көрініс табады. Дискурс – бұл тілдің нақты коммуникативтік жағдайдағы қолданысын, сөйлеу әрекеттерінің мәнмәтіні мен мағынасын зерттейтін ұғым. Осы орайда Т. А. ван Дейктің: *«Дискурс — это не просто последовательность предложений. Это сложная структура, включающая текст, контекст и социальное взаимодействие, которые совместно определяют, как производится, интерпретируется и используется язык.»* [3, 34-б.], деген сөзі дискурс тілдік құралдардың тек мәтін деңгейінде ғана емес, оның әлеуметтік, мәдени, прагматикалық қолданысын түсінуге көмектесетін ұғым екенін дәлелдейді.

Осылайша, бұл тақырыптың өзектілігі екі негізгі факторға негізделген: біріншіден, саяси дискурс пен қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретінің өзіндік ерекшеліктеріне деген қызығушылықтың артуы; екіншіден, осы бағыттағы терең әрі жүйелі зерттеулердің жеткіліксіздігі. Әсіресе, саяси дискурста қолданылатын прагматикалық әдістер, риторикалық тәсілдер және манипуляциялық құралдар сияқты мәселелердің зерттелуі өзекті болып отыр. Теориялық тұрғыдан бұл зерттеу саяси дискурстың құрылымы мен қызметін тереңірек түсінуді, оның әлеуметтік-коммуникативтік мәнмәтініндегі рөлін

анықтауды қажет етсе, практикалық тұрғыда, саясаткердің шешендік қабілетін, ақпараттық сауаттылығын және халықпен тиімді байланыс орната алуын, оның тұлғалық қасиеттері мен идеологиясын, коммуникациялық шеберлігін т.б. көрсететін кешенді бейнесін білдіретін тілдік құралдарды талдаумен және сөйлеу портретін зерделеумен жүзеге асады.

Материалдар мен әдістері

Қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретіне прагмалингвистикалық талдау саяси дискурс теориясына [4, 58-б.], тілдік тұлға концепциясына [5, 125-б.], және прагмалингвистика қағидаттарына [6, 7-б.], негізделеді. Зерттеудің негізгі бағыты – саясаткерлердің коммуникативтік мақсаттарын жүзеге асыру үшін қолданатын прагматикалық стратегияларын және ықпал ету тактикаларын [7, 234-б.], анықтау.

Талдау әдістері: сапалық, салыстырмалы, мәнмәтіндік, мазмұндық талдаулар арқылы мәтін ішіндегі мағыналық астар, риторикалық құрылым, және прагматикалық белгілері анықталса, сапалық талдау саяси дискурстың құрылымын, стильдік ерекшеліктерін және ирония, экспрессия сияқты тілдік құралдарды байқауға мүмкіндік береді. Сындарлы-дискурстық талдау – айтылған сөздердің контексті мен мақсатын, қолданатын негізгі сөздер мен терминдер мағынасының лексика-семантикалық талдау әдісі, прагмалингвистикалық тұрғыдан имплициттік, астарлы мағыналарды анықтау. Риторикалық стратегиялар сендіру, аудиторияға әсер ету, дұрыс имидж құру, жанжалды бәсеңдету немесе пікірді манипуляциялау сияқты коммуникативті мақсаттарды көздейді. Осы әдістер әрбір саясаткердің жеке сөйлеу стратегияларын айқындауға және олардың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы рөлін зерделеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелері және талқылауы

Прагмалингвистика және дискурстық талдау сөйлеушінің ниетін және сөйлеу әрекеттерінің адресатқа әсерін, мәнмәтінін ескеретін, тілді қарым-қатынастық қызметі тұрғысынан зерттейтін пәнаралық бағыт. Қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретін прагмалингвистикалық және дискурстық тұрғыдан талдау – қазіргі лингвистикалық зерттеулердің өзекті бағыттарының бірі.

Прагмалингвистика тілдің нақты коммуникативтік жағдайларда қолданылуын зерттесе, дискурс талдауы тілді кең әлеуметтік контексте қарастырады, бұл Қазақстандағы саяси коммуникацияның ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ресей ғаламы Е. И. Шейгал: «Саяси дискурс – бұл саяси билікті иеленуге, сақтауға және жүзеге асыруға бағытталған ерекше дискурс түрі» деп атап өтеді [4, 59-б.]. Осыған байланысты саясаткердің сөйлеу портреті оның жеке тілдік ерекшеліктерін,

аудиториямен қарым-қатынас стратегиясын және қолданатын риторикалық әдістерін айқындайды.

Қазақстандағы саяси дискурсты зерттеу саясаткерлердің тілдік тұлғасын қарастырудың маңыздылығын көрсетеді. Осы орайда, Б. А. Ахатова «Саяси дискурс және тілдік сана» атты еңбегінде: «Саяси дискурс – қоғамдық санаға ықпал ететін қуатты құрал, ол белгілі бір стереотиптер мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады» деп жазады [8, 40-б.]. Прагмалингвистикалық талдау қазақ саясаткерлерінің манипуляция, сендіру және өзіндік саяси имидж қалыптастыру мақсатында тілдік құралдарды қалай қолданатынын анықтауға көмектессе, сындарлы-дискурстық тәсіл саяси коммуникация жүретін кең әлеуметтік және мәдени контексті қарастырады, бұл саяси мәлімдемелердің қалай қалыптасатынын және қабылданатынын түсінуге мүмкіндік береді. «Сөйлеу портретінің прагмалингвистикалық талдауын тыңдаушыға әсер етудің белгілі бір ниеттері мен стратегияларын өзектейтін жағдайлардағы сөйлеу басымдықтарын қарастыру арқылы жүзеге асыруға болады» [9, 132-б.]. Осылайша, қазақ саясаткерінің сөйлеу портретін прагмалингвистикалық және сындарлы дискурстық тұрғыдан кешенді талдау саяси коммуникацияның тетіктері мен оның қоғамдық санаға әсерін тереңірек түсінуге жол ашады.

Зерттеуіміз саясаткерлердің сөйлеу портреті төңірегінде болғандықтан, «саясат», «саясаткер» деген ұғымдардың мәніне де тоқталамыз, «Саясат - *зат. Ел билеу ісінде мемлекеттер аралығындағы немесе әлеуметтік топтар аралығындағы қарым-қатынастарға байланысты істелетін бүркемеленген әртүрлі іс-әрекеттер мен шаралар»* [10]. *«lat: Saıasatker - өз қызметінде нақты саяси идеологияны басшылыққа ала отырып және нақты саяси жағдай кажеттіліктеріне сай шешімдер қабылдайтын, кәсіби саясатпен айналысушы адам. Саясаткердің интеллектуалдық әлеуеті оның қызметінің тиімділігіне ықпал етеді. Саясаткер белгілі идеология өкілі болғандықтан, бір жағынан, оның мақсаттарына сәйкес, екінші жағынан, нақты саяси жағдай қажеттіліктеріне сай өз қызметін жүзеге асыруға тырысады. М.Вебер саясатты кәсіп ретінде қарастыра отырып, саясаткерлерді үш түрге бөледі: «кездейсоқ», «жұмысына қосымша» және «кәсіби». Кәсіби саясаткер саясат әлеміне жататын, оның кәсіби қызметі саяси шындықты өзгертуге бағытталған мүддеге негізделеді»* [10]. Билік, идеология және әлеуметтік қатынастардың саясаткерлер сөзінде қалай көрініс табатынын анықтауға мүмкіндік беретін **сындарлы дискурс-талдау әдісіне** толығырақ тоқталамыз. Сындарлы лингвистика мен сындарлы дискурстық талдау – тіл мен дискурсты зерттеудің ортақ тәсілі, тілде көрініс табатын билік, үстемдік және әлеуметтік теңсіздікті талдаумен байланысты. Әдістің негізгі аспектілері, *лексика-семантикалық талдау* – саясаткерлер өз

ұстанымдары мен аудиториясын сипаттау үшін қолданатын негізгі сөздер мен терминдерді зерттеу [11, 127-б.]. Ақпаратты қабылдауды қалыптастыру үшін саяси, дипломатиялық, медиа және жарнамалық сөйлеуде қолданылатын *риторикалық стратегияларға* сендіру, аудиторияға әсер ету, дұрыс имидж құру, жанжалды бәсеңдету немесе пікірді манипуляциялау сияқты коммуникативті мақсатқа жетуге бағытталған сөйлеуді ұйымдастырудың тәсілдері жатады. Мысалы, метафоралар, эвфемизмдер, қарама-қарсы қою («біз» және «олар»). Прагмалингвистикалық *тұрғыдан имплициттік мағыналарды талдау* – ашық айтылмаған, бірақ астарлап жеткізілген жасырын мағыналарды анықтау [11, 127-б.].

Қазақстан Президенті Санкт-Петербургте өткен ПМЭФ–2022 аясындағы әңгіме барысында Қазақстан басшылығының шешімдері мен елде болып жатқан оқиғаларға қатысты орынсыз пікір білдірген ресейлік депутаттарға, журналистерге және мәдениет қайраткерлеріне ашық түрде өз наразылығын білдірді: *«Я, пользуясь этой трибуной, хотел бы выразить некоторые претензии к высказываниям ряда российских депутатов – абсолютно некорректные высказывания в адрес Казахстана, неточные высказывания журналистов и даже деятелей культуры.*

Я признателен Владимиру Владимировичу, который исчерпывающим образом сегодня изложил позицию высшего руководства по отношению к Казахстану. Действительно, у нас нет никаких вопросов, которые можно было бы муссировать, сея рознь между нашими народами, тем самым нанося ущерб самой России.

Эти высказывания мне не очень понятны. Как говорится, на чью мельницу льют воду эти деятели, которые странным способом комментируют решения руководства Казахстана или события, которые происходят в нашей стране» NUR.KZ тілшісі [12]. Қазақстан президенті Қ. Тоқаевтың сөйлеу портретін сипаттау мақсатында, жоғарыда келтірілген форумдағы сөйлеген сөзіне **лексико-семантикалық** талдау жасап көрейік. Лексика-семантикалық талдау тіл білімінің прагмалингвистика саласына негізделіп, сөйлеушінің ниетін және тыңдаушыға әсер ету тәсілдерін қарастырады. Саясаткердің қандай сөздік қорды қолданғанын, сөйлеу мәнерін және оның әсер ету тәсілдері анықталып, жеке сөздері мен сөз өрнектерінің (выражения) мағынасына назар аударып, олардың коннотациялық, бағалауыштық бояуын, стилистикалық ерекшеліктерін және мәлімдемелердің жұмсарту/күшейту жолдары анықталады. Лексикалық-семантикалық талдаудың негізгі аспектілері: кілт сөздер мен терминдер – тірек сөздердің негізгі семантикалық және эмоционалды мағынасын анықтау; коннотацияларды талдау – сөздердің оң, теріс немесе бейтарап бояуы (мысалы, «некорректные высказывания (дұрыс емес мәлімдемелер)» мағына «ложные (жалған)» деген мағынамен

салыстырғанда жұмсақтау қабылданады); синонимдік талдау – сөздер немесе сөз өрнектерін қолданғанда дәл осы сөздердің таңдалуы; метафоралар мен бейнелі мағыналар – образдардың мағынаны күшейту немесе жұмсарту үшін қолданылуы «лить воду на чужую мельницу» – ұнамсыз мағынада қолданылған фразеологизм қолданысы).

Лексика-семантикалық талдау автордың семантикалық екпінін анықтап, ақпаратты жұрттың қабылдауына қалыптастырып, тереңірек түсінуге көмектеседі. Қазақстан президенті сөзіндегі *«трибуна, претензии, некорректные высказывания, неточные высказывания, журналисты, депутаты, деятели культуры, позиция высшего руководства, рознь между народами, ущерб России, непонятные высказывания, лить воду на чужую мельницу»* деген **кілт сөздер** мен сөз тіркестер айтылған ойдың басты мағынасы мен бағытын айқындайды. Мысалы, трибуна – көпшілік алдында сөйлеудің, ресми мәлімдеменің нышаны; шағымдар *(претензии)* – келіспеушілік, сын білдіру; дұрыс емес мәлімдемелер *(некорректные высказывания)* – сөйлеу актілерін олардың қолайсыздығын көрсететін бағалау; дәл емес мәлімдемелер *(неточные высказывания)* – қателікті білдіретін жеңілдетілген сын; журналистер, депутаттар, мәдениет қайраткерлері – сын айтылған топтар; жоғары басшылықтың ұстанымы *(позиция высшего руководства)* – беделді пікір, ресми желі; халықтар арасындағы алауыздық *(рознь между народами)* – жанжал қаупінің көрсеткіші; Ресейге зиян келтіру *(ущерб России)* – келеңсіз салдарларды дәлелдеу; түсініксіз айтылған сөздер *(непонятные высказывания)* – қарсыласуды жұмсарту стратегиясы; басқа біреудің диірменіне су құю *(лить воду на чужую мельницу)* – Біреудің диірменіне су құю – оның айналуына көмектесу, оны жылдамдату, іспен немесе сөзбен бір нәрсеге үлес қосу дегенді білдіреді.

Коннотациялар – сөйлеудің прагматикалық әсерін күшейтетін сөз мағыналарының эмоционалды, бағалауштық және стилистикалық реңктері. Мысалы, Қ-Ж. Тоқаев сөзіндегі негізгі коннотациялар: теріс коннотация (алшақтату, сынау, мінеу) «Сея рознь между нашими народами» деструктивті мәлімдемелерге алаңдаушылық білдіріп, бірлікке қауіп төндіріп тұрғанын меңзейді. Бұл жерде адамның ақылға қонымсыз әрекеттерімен «керісінше өз қарсыластарына, жауларына көмектескені» айтылып тұр. Жалпы саясаткер сөзі көбінесе публицистикалық және ресми-іскери стильде болғандықтан, онда «халықтар арасындағы алауыздық туғызу *(рознь между народами),* басқа біреудің диірменіне су құю *(лить воду на чужую мельницу)* сияқты экспрессивті құралдар мен логикалық дәлелдер де бар.

Жағымды коннотациялар (дипломатия, серіктестікке баса назар аудару) «Владимир Владимировичке ризамын» – құрмет білдіру, одақтастық қатынастарды растау. «Позицияны жан-жақты сипаттады» – Ресейдің

позициясының сенімділігін, айқындылығын көрсетеді. Осылайша, жағымды коннотациялар, тілдік-стилистикалық құралдардың жиынтығы ретінде қоғамдық санада жағымды бейне қалыптастыруға, сенім ұялатуға және электоратпен тиімді коммуникация орнатуына бағытталады. Саясаткер ойын эмоционалды түрде жеткізіп, оған бағалауыштық мән беруге, сөйтіп халық қолдауына ие болуға ұмтылады.

Осылайша, саяси дискурстағы коннотациялар – саясаткердің прагматикалық мақсатын жүзеге асыруға бағытталып, сөйлеудің бағалаушылық, эмоционалды және экспрессивті реңкін күшейтетін маңызды тілдік құралдар. Саясаткер сөзіндегі жағымды және жағымсыз коннотациялар белгілі бір саяси ұстанымдарды білдірумен қатар, қоғамдық пікірге әсер етуге, электоратпен сенімді байланыс орнатуға қызмет етеді. Адресаттар идеологиялық прагматикалық тұрғыдан қуатталған сөйлеушінің (спикердің) сөйлеген сөзін тыңдау арқылы қажетті дүниетаным қалыптастырады. Мұндай коннотациялар арқылы саясаткер өз бейнесін қалыптастырып, саяси дискурстағы риторикалық ықпалын жүзеге асырады.

Соымен қатар, прагмалингвистикалық және дискурстық талдау үлгілерінің негізгі аспектісі болып табылатын сыпайылық пен сақтық формулаларының қолданылуы: «может быть, это будет не совсем уместно, но тем не менее…» – сынның өткірлігін жұмсартып, ашық қарсыласудан аулақ болуға мүмкіндік берсе, теріс бағалау: «абсолютно некорректные высказывания», «неточные высказывания» келіспеушілікті білдіреді, бірақ «жалған-ложные» немесе «қорлау-оскарбление» деген сөздерге қарағанда жұмсақ естіледі. Кремілге қатысты позитивті терминдер: «исчерпывающим образом изложил позицию высшего руководства» – бұл Кремльге деген құрметті білдіреді және оның ұстанымы Қазақстан үшін қолайлы екенін көрсетеді. Осылайша, президент наразылықты білдіре отырып, дипломатиялық риториканы сақтайды. Сындарлы дискурстық талдаудың келесі аспектісі ретінде риторикалық стратегияларды қарастырамыз. Саясаткерлердің сөйлеу портретіндегі риторикалық стратегиялар прагмалингвистика тұрғысынан қарастырғанда коммуникативтік мақсатын, әлеуметтік рөлін және адресатқа ықпал ету ниетін жүзеге асыратын прагматикалық тілдік бірліктер мен тәсілдер жүйесі ретінде сипатталады. Бұл стратегиялар саясаткердің дискурстағы позициясын нығайтуға, сенім ұялату мен қоғамдық пікірге ықпал етуге бағытталған. Прагмалингвистикалық аспектіде саясаткер сөзі: иллокутивтік мақсаттарға (нұсқау беру, келісімге шақыру, сын айту, ынталандыру) бағынады; сыпайылық пен сақтық стратегиялары арқылы қарым-қатынас этикетін сақтап, әлеуметтік қақтығысты болдырмауға ұмтылады; бағалаушылық лексика мен коннотациялар арқылы мәтінге эмоциялық реңк береді; манипулятивтік және сендіру стратегиялары арқылы

тыңдаушының қабылдауын бағыттап, электораттың реакциясын болжауға және басқаруға тырысады; имидж қалыптастырушы құралдар ретінде өзін жағымды бейнеде көрсетуге мүмкіндік береді (мысалы, «бірлік», «тұрақтылық», «жауапкершілік» сияқты позитивті лексема қолдану).

Осылайша, саясаткердің сөйлеу портретіндегі риторикалық стратегиялар – прагмалингвистикалық талдаудың басты нысаны ретінде, дискурстағы коммуникативтік тиімділікті, әлеуметтік мәртебені және идеологиялық бағдарды айқындайтын күрделі тілдік-прагматикалық құбылыс болып табылады. «... в результате чего сам набор реализуемых стратегий и тактик может стать основой речевого портретирования [13, 52-б.]. Сонымен қатар, қақтығысты жұмсарту мақсатында «араздық» немесе «жанжал» сөздерінің орнына «біздің халықтар арасында алауыздық тудыру (сея рознь между нашими народами)», «осылайша зиян келтіреді (тем самым нанося ущерб)» сияқты жұмсақ сипаттарды қолданады. Яғни, саяси дискурста идеялардың басқаларға қалай әсер ететіндігі, биліктің сөз сөйлеуіндегі қолдау және қолдамау аспектілері қамтылады: «The character of polemical discourse refers to power in terms of the manner in which ideas attack others. In short, speech contains aspects of support and rejection» [14, 48-б.]. «Біз және Олар» стратегиясы: «Біз» – Қазақстан мен оның халқы, Кремль де достық қатынастағы тарап ретінде көрсетіледі. «Олар» – «кейбір ресейлік депутаттар, журналистер, мәдениет қайраткерлері», олардың айтқандары «дұрыс емес» дей отыра, жеке тұлғаларға сын айтылмайды, бұл өткір қарсыластықтан қашуға мүмкіндік береді. Достыққа үндеу: «Шындығында, бізде талқылайтын ешқандай мәселе жоқ ... *(Действительно, у нас нет никаких вопросов, которые можно было бы муссировать...)* » – бұл келіспеушіліктердің жасанды екенін меңзейді және олардың маңызын төмендетеді. Бұл стратегиялар Қазақстанды тәуелсіз, бірақ достық қатынастарды сақтайтын ел ретінде көрсетуге бағытталған. Имплицитті мағыналар: «Мен Владимир Владимировичке ризашылығымды білдіремін» деп, Кремльдің радикалды мәлімдемелерді қолдамайтынын астарлап жеткізу, немесе «маған бұл пікірлер онша түсінікті емес» дегенде, шын мәнінде, бұл пікірлердің оған ұнамайтынын білдіреді, бірақ ол оны ашық түрде айтпайды. Осылайша, Ел Президенті Қазақстанға бағытталған сынды жұмсақ түрде жеткізеді. Алаңдаушылық білдірсе де, Ресеймен қарым-қатынасты нашарлатқысы келмейді, жасырын мағыналар арқылы дипломатиялық әсерді күшейтіп, жағдайды ушықтырмай өз ұстанымын білдіреді.

Қорытынды

Қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретін прагмалингвистикалық тұрғыдан зерттеу – қазіргі саяси дискурстың маңызды және өзекті бағыты. Бұл талдау түрі саясаткердің тұлғалық болмысын, коммуникативтік

стратегияларын және қоғамға әсер ету тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді: «In sum, politicians utilize language to modify people's ideas and understanding, and send upbeat messages about their agenda and actions and downbeat indications about their opponents' intentions and deeds.» [15, 427-б.]. Сөйлеу портреті арқылы саяси коммуникацияның тиімділігі, әлеуметтік мәртебесі мен саяси беделі қалыптасып, қоғамның санасына ықпал ету тетіктері айқындалды. Саяси дискурс – саясаткердің тұлғалық болмысын, қоғамдық рөлін және ықпал ету стратегияларын айқындайтын маңызды коммуникативтік құбылыс. Оның прагмалингвистикалық және семантикалық аспектілерін зерделеу арқылы саясаткердің тілдік құралдарды қалай қолданатыны, аудиториямен қарым-қатынас орнату тәсілдері және қоғамдық санаға әсер ету тетіктері анықталады. Дискурстық талдау билік пен идеологияның тіл арқылы жүзеге асуының рөлін ашып, әлеуметтік-мәнмәтіндік маңызын терең түсінуге ықпал етеді. Зерттеуімізде саяси дискурс теориясы мен тілдік тұлға концепциясына негізделген, риторикалық және прагматикалық стратегиялар анықталды. Қолданылған әдістер арқылы саясаткердің сөйлеу мәнерін, тілдік құралдарын және қоғамға әсер ету тетіктерін білдіретін қырлары жан-жақты сипатталды. Мақалада қарастырылған мәселелер қазақ саясаткері саяси дискурсы мен саясаткердің сөйлеу ерекшеліктерін, сөйлеу шеберлігін анықтайтын талдаулар, теориялық тұрғыдан саяси дискурстың құрылымы мен әлеуметтік қызметін түсіндіруге бағытталған, практикалық жағынан саясаткердің тұлғалық бейнесін қалыптастыратын тілдік құралдарды талдауға кешенді зерттеулер әлі де қажет екенін білдіреді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Аманбаева, А. Ж.** Саяси дискурс : просодикалық ерекшеліктер мен прагмалингвистикалық қызметі. – TILTANYM. – 2020. – 36–42-бб.

2 **Баранов, А. Н., Михайлова О. В., Сатаров Г. А., Шипова Е. А.** Политический дискурс : методы анализа тематической структуры и метафорики. – М. : Фонд Индем, 2004. – С. 7–8.

3 **Дейк Ван, Т. А.** Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – 310 с.

4 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук : 10.02.01 – Русский язык, 10.02.19 – Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика. Волгоградский ГПУ. – Волгоград, 2000. – 440 с.

5 **Карасик, В. И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс : Монография. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

6. **Арутюнова, Н. Д.** Метафора и дискурс Теория метафоры. – М., 1990. – С. 5–32.

7 **Вежбицкая, Анна.** Язык. Культура. Познание : [пер. с англ.] / Анна Вежбицкая ; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – Москва : Рус. слов., 1996. – 411 с.

8 **Ахатова, Б. А.** Политический дискурс : формы выражения языкового сознания : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук : 10.02.19. – Алматы, 2007. – 44 с.

9 **Кожахметова, К. Е.** Қазақ саясаткерлері сөйлеу портретінің прагмалингвистикалық аспектілері [Мәтін] / К. Е. Кожахметова, Б. М. Кадырова, Б. Р. Кожахметова // Торайғыров ун-нің Хабарш. Филология. сериясы. – 2021. – № 2. – 127–133 б. – Библиогр.: 132 б.

10 **Қалиев, Б.** «Мұқағали тілі» сөздігі / Б. Қалиев, Б. Ж. Түймебаев, Ж. Құрманбайұлы, Ш. Исакова. – Алматы : Керемет медиа, 2019. – 1063 б. – ISBN 978-601-80767-5-6 [Электронды ресурс]. – URL: https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=55 Кіру режимі : Электрондық мемлекеттік кітапхана қорының каталогы. –Мәтін : электронды.

11 **Макаров, М. Л.** М15 Основы теории дискурса. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. – ISBN 5-94244-005-0. – С. 94–95.

12 IT-компания NUR.KZ – казахстанская IT-компания – 2009. [Электронный ресурс]. – https://www.nur.kz/about-us.html : (Дата обращения: 27.05.2025).

13 **Ергалиева, С.** Лингвоперсонологический потенциал политических интернет-комментариев / С. Ж. Ергалиева, Н. В. Мельник – // Политическая лингвистика. – 2019. – № 3 (75). – С. 46–53. [Электронный ресурс]. – URL: https://clck.ru/3MJDUm (жүгінген күн: 27.05.2025).

14 **Drămnescu, B.** Pragmatic Approaches in the Analysis of the Political Discourse / Bianca Drămnescu // Trivent Publishing © The Authors, 2016 : Philosophy, Communication, Media Sciences Volume: Communication Today : An Overview from Online Journalism to Applied Philosophy. – p. 45–51. – URL: https://clck.ru/3MJFNd (Date of request: 27.05.2025).

15 **Raid Muhammad Jasim.** Semantic and Rhetorical Study of Manipulation in Two English and Arabic Political Speeches / Raid Muhammad Jasim., Sabah S. Mustafa // Arab World English Journal (AWEJ). Volume 11. Number 4 December – 2020. – [Electrons resource]. – URL: https://clck.ru/3MJHFj (Date of request: 27.05.2025).

References

1 **Amanbaeva, A. Zh.** Sayasi diskurs: prosodikaly`q erekshelikter men pragmalingvistikaly`q qy`zmeti. [Political discourse : prosodic features and pragmalinguistic function.] – TILTANYM. – 2020. – p. 36–42.

2 **Baranov, A. N., Mixajlova, O. V, Satarov, G. A., Shipova, E. A.** Politicheskij diskurs : metody` analiza tematicheskoj struktury` i metaforiki. [Political discourse : methods of analyzing thematic structure and metaphors] – Moscow : Fond Indem, 2004. – p. 7-8.

3 **Dejk, van T. A.** Yazy`k. Poznanie. Kommunikaciya. [Language. Cognition. Communication.]. – M., 1989. – 310 p .

4 **Shejgal, E. I.** Semiotika politicheskogo diskursa. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk : 10.02.01 – Russkij yazy`k, [Semiotics of political discourse. Dissertation for the degree of Doctor of Philology : 02/10/2011 – Russian language]10.02.19 – Obshhee yazy`koznanie, sociolingvistika, psixolingvistika. Volgogradskij GPU. [02.10.19 – General linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics. Volgograd GPU]. – Volgograd, 2000. – 440 p.

5 **Karasik, V. I.** Yazy`kovoj krug: lichnost`, koncepty`, diskurs Monografiya [The language circle : personality, concepts, discourse Monograph]. – Volgograd : Peremena Publ., 2002. – 477 p.

6 **Arutyunova, N. D.** Metafora i diskurs Teoriya metafory [Metaphor and Discourse Theory of metaphor]. – M., 1990. – 5–32 pp.

7 **Vezhbiczkaya, Anna.** Yazy`k. Kul`tura. Poznanie : [per. s angl.] [Language. Culture. Cognition : [trans. from English] / Anna Vezhbiczkaya ; otv. red. i sost. M. A. Krongauz ; vstup. st. E. V. Paduchevoj. – Moscow : Rus. slov., 1996. – 411 p.

8 **Akhatova, B. A.** Politicheskij diskurs : formy` vy`razheniya yazy`kovogo soznaniya: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk: 10.02.19 [Political discourse : forms of expression of linguistic consciousness: abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology] / – Almaty`, 2007.

9 **Kozhakhmetova, K. E., Kady`rova, B. M., Kozhakhmetova, B. R.** Qazaq sayasatkerleri sojleu portretinin pragmalingvistikaly`q aspektileri [Pragmalinguistic aspects of the speech portrait of Kazakh politicians] Torajgy`rov universitetinin Habarshy`sy`. Filologiyaly`q seriyasy`. – № 2. – 2021.– p. 127–135. ISSN 2710-3528

10 **Qaliev, B., Tujmebaev, Zh., Qurmanbajuly, Sh. , Isakova, S.** «Muqagali tili» sozdigi [Dictionary of «Mukagali language»]. – Almaty, 2017. – ISBN 978-601-80767-5-6 [Electronic resource]. – https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=55 : Access mode: catalog of the electronic State Library Fund.

11 **Makarov, M. L.** M15 Osnovy` teorii diskursa. [Fundamentals of the theory of discourse.]. – M. : ITDGK «Gnozis», 2003. – 280 p. – ISBN 5-94244-005-0. – P. 94-95.

12 IT kompanıasy NUR.KZ – qazaqstandyq IT-kompanıa [Electrons resource]. – https://www.nur.kz/about-us.html: (Date of Access: 27.05.2025).

13 **Ergalieva, S. Zh., Mel`nik, N. V.** Lingvopersonologicheskij potencial politicheskix internet-kommentariev [Linguistic and personal potential of political Internet comments] // Politicheskaya lingvistika. – 2019. – № 3 (75). – P. 46–53. – [Electronic resource]. – URL: https://clck.ru/3MJDUm (Date of Access : 27.05.2025).

14 **Drămnescu, B.** Pragmatic Approaches in the Analysis of the Political Discourse / Bianca Drămnescu // Trivent Publishing © The Authors, 2016 : Philosophy, Communication, Media Sciences Volume : Communication Today : An Overview from Online Journalism to Applied Philosophy. p. 45–51. – [Electronic resource]. – URL: https://clck.ru/3MJFNd (Date of Access : 27.05.2025).

15 **Raid Muhammad Jasim.** Semantic and Rhetorical Study of Manipulation in Two English and Arabic Political Speeches / Raid Muhammad Jasim., Sabah S. Mustafa // Arab World English Journal (AWEJ) Volume 11. Number 4 December – 2020. – [Electronic resource]. – URL: https://clck.ru/3MJHFj (Date of Access: 27.05.2025).

14.07.24 ж. баспаға түсті.
10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**К. Е. Кожахметова[1], Б. Р. Кожахметова[2],*
Ж. Т. Балмагамбетова[3], Б. К. Аязбаева[4]
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3,4]Карагандинский исследовательский
университет имени академика Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.
Поступило в редакцию 14.07.24.
Поступило с исправлениями 10.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА И РЕЧЕВОГО ПОРТРЕТА КАЗАХСКОГО ПОЛИТИКА

В статье рассматриваются прагмалингвистические особенности политического дискурса и речевого портрета казахского политика. Актуальность темы обусловлена развитием политической культуры общества, расширением информационного пространства и возрастанием роли политической коммуникации. Публичные выступления политика формируют его профессиональный имидж и играют решающую роль в достижении политических целей. Основная цель исследования – выявить языковые средства, риторические приёмы и прагматические стратегии казахского политического дискурса, а также определить способы воздействия на общественное мнение посредством анализа речевого портрета. Политический дискурс рассматривается не только как средство выражения идей и ценностей, но и как инструмент манипулирования, влияния на массовое сознание и убеждения. В исследовании применён метод критического дискурс-анализа, позволяющий определить семантические и прагматические аспекты речевого портрета политика. В ходе анализа выявляется роль эмоциональных обращений и риторических стратегий в достижении политических целей. Теоретически работа способствует более глубокому пониманию структуры и функций политического дискурса, а практически – через прагмалингвистический анализ ораторской речи рассматриваются языковые средства, формирующие личностный образ политика. Исследование направлено на выявление особенностей политической коммуникации казахского политика и более глубокое понимание взаимосвязи языка и политики.

Ключевые слова: политический дискурс, прагмалингвистика, речевой портрет, лексико-семантический анализ, критический дискурс-анализ, риторические приёмы, манипулятивные инструменты, общественное сознание, социально-коммуникативные ситуации.

*K. E. Kozhakhmetova[1], B. R. Kozhakhmetova[2],
J. T. Balmagambetova[3], B. K. Ayazbayeva[4]
[1,2]Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3,4]E. A. Buketov Karaganda Research University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.
Received 14.07.24.
Received in revised form 10.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

PRAGMALINGUISTIC ASPECTS OF POLITICAL DISCOURSE AND SPEECH PORTRAIT OF KAZAKH POLITICIAN

The article examines the pragmalinguistic features of the political discourse and speech portrait of the Kazakh politician. The relevance of the topic is due to the development of the political culture of society, the expansion of the information space and the increasing role of political communication. A politician's public appearances shape his professional image and play a crucial role in achieving political goals. The main purpose of the study is to identify linguistic means, rhetorical techniques and pragmatic strategies of Kazakh political discourse, as well as to identify ways to influence public opinion through the analysis of speech portrait. Political discourse is considered not only as a means of expressing ideas and values, but also as an instrument of manipulation, influence on mass consciousness and beliefs. The study uses the method of critical discourse analysis, which makes it possible to determine the semantic and pragmatic aspects of the speech portrait of a politician. The analysis reveals the role of emotional appeals and rhetorical strategies in achieving political goals. Theoretically, the work contributes to a deeper understanding of the structure and functions of political discourse, and practically, through a pragmalinguistic analysis of public speaking, linguistic means that form the personal image of a politician are considered. The research is aimed at identifying the features of political communication of the Kazakh politician and a deeper understanding of the relationship between language and politics.

Keywords: political discourse, pragmalinguistics, speech portrait, linguistic means, rhetorical techniques, manipulative tools, public consciousness, socio-communicative situations.

SRSTI 16.21.33

https://doi.org/10.48081/IPNG7148

A. M. Kurkimbayeva
Kazakh Ablai khan University
of International Relations and World Languages,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2075-3427
*e-mail: aizhan--k@mail.ru

LINGUACULTURAL ASPECT OF KAZAKH-LANGUAGE TRAVEL BLOGS

The article investigates informal global communication through digital genres, with a specific emphasis on Kazakh language travel blogs. Travel blogs are considered a hybrid type of discourse. This area of research is predominantly studied by Western scholars. Currently, Kazakhstani travel bloggers are actively promoting travel destinations via Instagram accounts, thereby providing practical material in the Kazakh language. The diverse range of language materials available offers rich opportunities for linguistic analysis, underscoring the relevance of this research. The article aims to identify the linguacultural aspects of the most popular communicative strategies and tactics, as well as their linguistic tools, which are effective in engaging readers and influencing their travel choices. To achieve this aim, the following objectives were set: to define the linguistic notion of «travel blogging» and to explore the linguacultural aspects of posts that provide reliable information about tourist destinations. The scientific significance of this article lies in its contribution to the research of travel blog discourse as a branch of hybrid discourse. Practically, the research materials can be used in the development of teaching aids for students and undergraduates in the fields of philology and tourism. Additionally, these materials can aid in the enhancement of lexicographic dictionaries for the tourism industry, and in the creation of marketing and advertising texts, as well as travel guides in the Kazakh language.

Keywords: travel blog, post-texts, linguacultural aspect, Kazakh travel content, communicative strategies, communicative tactics.

Introduction

Alongside the burgeoning tourism sector, Kazakh travelers have embraced blogging, traversing the globe to construct nuanced perceptions of each country, akin to their English-speaking counterparts, and disseminating their experiences through social media platforms. The discourse within Kazakh-language travel blogs is swiftly evolving, particularly on Instagram.

Travel blogging is considered as a hybrid type of travel discourse that arose at the intersection of media, advertising, PR, marketing and tourism discourses [1]. According to O. G. Golovina, travel blogs function as diaries and personal pages, featuring content that is often distributed through video clips and supplemented with hashtags and searchable text comments [2].

Professor S.Gössling a leading figure in sustainable tourism and social media research, has discussed how hashtags contribute to the visibility and marketing of destinations in travel blogging. His work often touches on how social media platforms, including Instagram, use hashtags to promote sustainable travel practices.

The personal websites of local travel bloggers remain unregistered. Insights from Dinara Bolat, who transitioned into blogging, reveal details about her travels to various countries, as indicated by hashtags such as #Dittravel_cappadocia, #Ditravel_uzbekistan, #Ditravel_japan and others. This practice highlights the symbolic significance of hashtags in travel blog discourse, serving as carriers of information. The study reveals that tourist posts on Instagram blend national-cultural and social content, employing hashtags for verbal content and creolized texts for nonverbal content, a strategy aimed at capturing the audience's attention.

Exploring the communicative strategies and linguacultural aspects of Kazakh-language travel blogs involves understanding how these blogs convey information, engage with readers, and reflect the unique cultural and linguistic context of Kazakhstan.

Kazakh-language travel blogs use various communicative strategies to engage and persuade their audience. These strategies include storytelling, the use of visual aids, and interactive elements that encourage reader participation. The use of personal anecdotes and experiences helps create a relatable and engaging narrative that resonates with readers [3].

Travel blogs often blend objective facts with the personal, subjective experiences of the bloggers, making their language and style distinct from that found in travel commerce, advertisements, or official websites [4].

Materials and methods

G. Overing and M. Zappavigna have undertaken extensive studies on travel writing, examining it from both linguistic and cultural perspectives. Scholars such as V. Alexander, P. Mills, and M. Sigala have performed textual analyses of travel

blogs, concentrating on various dimensions including content, linguistic features, and user engagement. In addition, Scott Cohen, G. Dann, M. Cronin, J. Urry, and C. Thurlow have conducted discourse analyses of travel blogging, further enriching the field with their insights.

The posts of Kazakh travel bloggers, such as Dinara Bolat, Orken Kenzhevek, and Kundelik_usa, serve as practical materials extracted from their Instagram accounts. These bloggers craft their content in Kazakh, presenting highly informative, lucid, and engaging narratives.

The analysis of travel blog discourse employs methods such as linguistic analysis, textual analysis, and discourse analysis to delve into the communicative strategies employed. Linguistic analysis has been pivotal in examining the language structures, vocabulary choices, and stylistic elements prevalent in Kazakh language travel blogs. Textual analysis delves into the content and structure of the travel blogs, examining how they are organized and how various textual elements contribute to the overall message. Discourse analysis has been instrumental in exploring how travel bloggers discuss and construct their travel experiences.

Results and discussion

Travel blogs often incorporate cultural references and linguistic elements unique to the Kazakh context. This includes the use of idiomatic expressions, cultural metaphors, and references to local customs and traditions. Such elements not only enrich the content but also foster a deeper connection with readers familiar with these cultural nuances. Travel blog discourse typically differs from other forms of discourse due to its predominantly positive content. Currently, there is a widespread preference among individuals in our country for traveling and exploring the world. In particular, travel bloggers are highly active on social networks, where they frequently share their advice and experiences.

The professor of Curtin University Azariah D.R. examines travel blogs and their associated social media as a form of self-presentation that negotiates the tensions between discourses of travel and tourism [5].

Jog D. R., Alcasoas N. A. studied the role of travel blogs and vlogs created by the user, that aim to comprehend the role of these information sources in the decision-making of their consumers [6].

In Western travel blogging, communicative strategies characterized by positivity are frequently employed to engage readers, generate a sense of excitement, and cultivate a favorable perception of the destinations being described. An analysis of numerous travel posts by American travel bloggers, conducted in previous studies, reveals a consistent use of enthusiastic adjectives such as «breathtaking», «amazing», «unforgettable», and «stunning» to depict places, experiences, and cultures. Prominent Western travel bloggers typically maintain

sophisticated websites. In contrast, Kazakh travel bloggers tend to be more active on Instagram.

During analysis of research materials, it has been discovered that the communicative strategies and tactics employed in Kazakh-language travel blogging have a beneficial impact on their audience. The «positive» communicative strategy, supported by logical examples and eliciting emotional responses from the audience, takes precedence.

The tactics of honesty and reliability were examined during the study. It was observed that these communicative tactics are expressed through lexical units such as сенімді (reliable), озық (advanced), табысты (successful), сапалы (high-quality) which contribute to building a positive image of a travel company and exert a favorable impact on the audience. Notably, even in Kazakh-language tourist texts, numerical data are utilized by addressees to depict the company's market experience with factual evidence, serving as a semiotic tool to reinforce the appeal of reliability.

*1) Кезінде кішкентай ғана арманнан басталған компаниямызға **4 жыл** толды.🎉 Ол іштегі арман- қараңғы қазақтарға АҚШ-қа көпір болу еді. Себебі, өзіміз Американың барлық игілігін **7 жыл** көрген соң, біздің жастар да көрсе деген ниет еді. Біз тұрған Бостон қаласындағы тек бір тұрғын үй кешенінде **35 қазақ** тұрып жатқаны, бір Бостон Университетіне **100 жуық студентті** отбасымен жібергеніміз сол ниетіміздің нәтижесі! Осы **4 жыл бұрын 4 адаммен** басталған компанияда қазір 30 астам білікті мамандар әлемнің әр елдерінен қызмет етіп жатыр. Мәселен, бакалавр жобасының кураторлары өздері АҚШ-тың **30 университетінен** шақырту алған және қазір Америкада, Еуропада бакалаврда грантта оқитын мамандар. Біздің тәжірибе мен мықты команданың арқасында бізге сенім артқан клиенттерімізге АҚШ, Еуропа, Канада. Ұлыбритания, Жапонияға 3500 астам виза жасап,оқу бойынша **30 млн $ грантын** ұттық* [7].

From the passage above, it is evident that the travel blogger possesses significant expertise in attracting Kazakh students to American universities. Numericals serve as persuasive tools within the text. Specific lexemes such as «7 years living in the USA», 100 students sent with their families to Boston University, «30 qualified staff», «invitations from 30 American universities», «3500 visas» and «30 million dollars in grants» demonstrate tactics of honesty and reliability. The deployment of these persuasive strategies has the potential to significantly shape the future decisions of the audience. In contemporary times, it is imperative that real facts and detailed accounts, drawn from the lived experiences of travel bloggers, be incorporated into post-texts to effectively engage and attract the audience.

A notable element of the blogger's positive communicative strategy is her expression of gratitude to the audience for their support and engagement. This tactic of acknowledging the audience fosters a closer connection between the communicator and the recipients. Travel blogger thanks all her followers on Instagram for being with them. She uses the personal pronoun «We», which is central to make positive collaboration with addressees. Furthermore, the use of creolized text in video format amplifies the positive impact of the message.

An example of a «positive» communicative strategy is the use of the **«reference to authority» tactic.** Existing studies, such as those by A. J. Flanagin and M. J. Metzger highlight that the use of credible sources is a key factor in the perceived trustworthiness of online content [8]. In the context of travel blogs, references to authority figures can significantly bolster the blog's credibility, especially when the audience is unfamiliar with the destination or topic.

The following post-text demonstrates the application of this tactic. A highly popular travel blogger, Dinara Bolat, who has visited 44 countries and organizes her own tours for her followers, exemplifies this approach.

*2) Сеулде ең ұнаған аудан – Итэвон. Дорама арқылы ізденіп келіп, жақынырақ таныганыма қуанып тұрмын. Алғашында **Нью-Йорктың Сохосына** түсіп кеткендей әсер болды. Кейін Европаның шағын қалашығын еске салды. Намсан мұнарасының жанынан түгел Сеулді көргенде Кореяда екенім есіме түсті. 50-ші жылдарға дейін Итэвон жағдайы төмен тұрғындардың ауданы болған. Кейін жапондардың отарлауынан босаған соң Кореяға көмекке келген американдық база осы ауданға орналасады. Жаймен аудандағы тірлік, сауда, құрылыс бәрі американдық тұтынушылардың сұранысын ескере салына береді. Сәйкесінше қазіргі уақытта Итэвон **шетелдік азаматтардың талғамына сәйкес** пәтері, асханалары табылатын көпұлтты аудан. Аудандағы атмосфераны сол күйі алыстағы көрерменге жеткізіп, өзіне жетелеп әкелген **«Итэвон класс» дорамасына алғыс!*** [9].

The aforementioned post-text demonstrates the application of the «reference to authority» tactic. In this post, the author describes Itaewon, a well-known district in Seoul. The travel blogger references the popular 2020 drama «Itaewon Class», which is highly regarded among drama enthusiasts. Additionally, the blogger draws a comparison between Itaewon and Soho in New York, highlighting how Itaewon caters to the tastes of foreign residents. In addition, the travel blogger consistently provides her followers with historical context about the advertised destination, which serves as an effective method for engaging her audience. The «reference to authority» tactic in travel blogs is well-aligned with findings from existing studies, which consistently show that using credible sources, recognized figures, and official information can significantly enhance the perceived reliability and trustworthiness of content.

The **«profitable proposition» communicative tactic** is one of the most prevalent strategies in travel blog discourse. Travel bloggers often highlight deals, discounts, or budget-friendly options when discussing destinations, accommodations, or activities. They might provide tips on how to travel inexpensively, such as finding cheap flights, affordable lodging, or cost-effective itineraries. For each recipient, the inclusion of a financially advantageous offer when purchasing a tourist product is mentally perceived positively. Primarily, the headings of the post-texts that promote the use of favorable offers demonstrate the inherent impermanence of the tourist text. For example, ШЕКАРА ТЕК МИДА, ӘЛЕМДІ САЯХАТТА! -50 % ЖЕҢІЛДІК (The border is only in the brain, travel the world! – 50 % discount), ТЕК БҮГІН! (Only today!), ОРЫН АЗ ҚАЛДЫ (Limited space remaining), ЖАП-ЖАҢАЛЫҚ! (Brand new!).

Analyzing the spelling of post-message headings in single large letters from a pragmatic perspective reveals the consideration of extralinguistic factors. The variation in fonts and colors in the titles captures the readers' attention and prompts questions such as what is new and what benefits are available only today. Consequently, the post's design significantly influences the readability and engagement of the message by the recipients.

3) ЕҢ ӘДЕМІ ВЬЕТНАМ

Достар 8-17 қыркүйек аралығында Вьетнамның көп қазақтың аяғы баспаған, ***ең әдемі жерлеріне*** *саяхат жасаймыз. Біз баратын қала, аймақтар:*

● *Ханой. Вьетнамның астанасы. Қаладағы француз колониясы кезінде қалыптасқан асхана, стиль, декорларға сүйсінеміз. Әлемдегі танымал, тар көшенің бойында отырып, тура алдымыздан пойыз өткенін тамашалаймыз.*

● *Сапа. Вьетнамның солтүстігіндегі бас кетіретін* ***ең әдемі курорт,*** *таулы өлке. Ежелгі хмонг тайпалары мен тау бетіндегі күріш алқаптарын тамашалаймыз.*

● *Нинь Бинь. 2023 жылы* ***Forbes*** *редакциясы әлемдегі* ***ең әдемі өлкенің*** *біріне жатқызған жер. Карст таулары мен күріш алқабының ортасындағы ауылда демаламыз.*

● *Хойан.* ***National Geographic*** *мұқабасында бейнеленген Вьетнамның сары түсті ауылы.* ***Өте жайлы,*** *күндіз де, кеште де өте әдемі ауыл.* ***Әдемі шамдар,*** *қайықпен, велосипедпен серуен,* ***дәмді кофе,*** *ерекше сауда барлығы осы ауылда. Әдеттегідей саяхатымыз белсенді. Ұшудан, жол жүруден, көріп, тамсанудан шаршамайтын* ***өмірге шексіз ғашық 11 адамға орын бар.***

● *Тур бағасы : 950 000 теңге.Барып қайту ұшақ билеттері, Қонақ үй таңғы асымен,Қалааралық ұшақ, такси,автобус шығыны. Турды алып жүру қызметі кіреді. Алматы қаласынан ұшамыз.Турға тіркелу* ***200 000 мың теңге.*** *Тур төлемі* ***үш бөліп төленеді*** [10].

In travel blog discourse, the strategic integration of marketing techniques tailored to the financial capacity of the target audience is a notable characteristic. Post-texts in travel blog discourse often highlights elements such as installment plans, discount promotions, and bonuses, which have become ingrained in contemporary societal consciousness. These elements possess a significant potential to stimulate the sales of tourism products. The lexems as *үш бөлініп төленеді* (paid in three installments) can attract addressee's attention to make a decision. Here we could also observe such important precedent names as *Forbes, National Geographic* and the usage of positive superlative adjectives as *ең әдемі Вьетнам (the most beautiful Vietnam), ең әдемі жерлер (the most beautiful places), ең әдемі курорт (the most beautiful resort), ең әдемі өлке (the most beautiful land).*

Research supports the effectiveness of emphasizing cost-effectiveness as a persuasive tactic. Travel blogs that highlight financial benefits are more likely to influence readers' decisions, particularly in a competitive tourism market where consumers are increasingly price-sensitive.

Next, we turn to the tactics of ***«positioning of tourist destinations»***. Utilizing impressive linguistic tools to present long-distance tourist destinations to audiences is an effective method to enhance the popularity of specific locations and promote them in the market. Through strategic communication, tourist destinations that currently have low visibility can be transformed into highly desirable destinations for potential visitors.

Orken Kenzhebek, a travel blogger who has visited 65 countries, produces media content exclusively in the Kazakh language. His Instagram account features 4,065 posts, which are typically informative and engaging, documenting his travel experiences. It is evident that the destination is Bhutan. The caption, written in Kazakh, reads: «Бұрын-соңды болмаған бірегей тур» (A unique tour like never before).

4) «Өркен, мені шабаданыңызға салып ала кетесіз бе?» «Сізбен қашан саяхатқа шықсам болады? Әлгі Ярослав па еді, орыс досыңыз ілессе, тегі жақсы». Осындай көпшілік сұрауы бойынша ***83 жұртты аралаған @yakovfedorov ақсақалмен*** *(қолынан сүйіп қажет емес - үйінде мысық ұстайды) бірге БҰТАН деген елге бармақшымыз. Оқырмандарымыздан* ***10 адамды ала кетеміз.***

♦ ***Неге БҰТАН?*** *Бұл елде* ***қазақтардың 99,9 %-і болмаған.*** *Ол не,* ***99,99 %-і ешқашан естімеген.*** *Қараңыз, бұл Үндістан мен Қытайдың ортасында қысылып,* ***Гималайдың етегінде*** *ешкіммен қақ-соғы жоқ боп отырған ертегідей патшалық. Дәстүрінің қаймағы бұзылмаған. Мемлекеттік қызметкерлер тек ұлттық киімдерімен жүруі тиіс. Телебезер мен Интернет тек 1999 жылы келген. Көш соңынан. Зауыт салуға*

тыйым. Тек буддизм дініне ғана рұқсат. Ағаш кесуге болмайды. Химиялық тыңайтқыш қолдануға болмайды. Бар өнім табиғи өсуі керек. Ең бастысы, Бутанда басты орынға ішкі жалпы өнім көрсеткішін емес, ***ішкі ұлттық бақыт өлшемін алған әлемдегі жалғыз ел***

♦ *Қызықтыра алдық па? Онда 14–20 шілде арасы, тура бір апта біргеміз.* ***Құны - $5000.*** *Бұл соманың ішіне* ***БӘРІ кіреді****. Бұған бонус ретінде соңғы күні Үндістанның Делиінде 5–6 сағаттық тур болады бұйырса. Ал толық бағдарламаны алам десеңіз, +7707 500 8281 уатсабына жазыңыз, ок? Өркен шабаданыңызды көтеріп, Яков төсегіңізді салып беретін мұндай сапар бола бермейді* [11].

The language markers of the tactics under consideration are indicated in Orken Kenzhebek's post-text as follow: the usage of numerals as *83 жұртты аралаған @yakovfedorov ақсақал (@ yakovfedorov aksakal who visited 83 countries), оқырмандарымыздан 10 адамды ала кетеміз (We take 10 people from our readers), қазақтардың 99,9 %-і болмаған (99.9 % of Kazakhs have not been there), 99,99 %-і ешқашан естімеген (99.99 % have never heard of it).* The use of numerical data in the travel blogger's post serves as a rhetorical device to enhance the appeal of a new tourist destination. Additionally, his text incorporates humorous elements to entertain his audience, a strategy that is characteristic of his overall media content. In this particular post, the travel blogger shares intriguing facts about Bhutan, highlighting that it is the only country globally that prioritizes Gross National Happiness over Gross Domestic Product. After engaging with this compelling post, readers are likely persuaded to aspire to be among the ten potential tourists selected for Orken Kenzhebek's tour. All post-texts contain cultural peculiarities of our nation. The lexems that are chosen in the post-texts influence the addressees' cognition.

The «positioning of tourist destinations» in travel blogs is closely aligned with established practices in destination marketing. By emphasizing unique selling points, tailoring content to specific audiences, constructing and reinforcing destination images, highlighting accessibility, and tapping into niche markets, travel bloggers effectively influence their readers' travel decisions.

Thus, this study systematically examined the primary tactics employed within the framework of «positive» communicative strategies by Kazakh travel bloggers. The findings indicate a prevalent use of the personal pronoun «we», which facilitates the maintenance of a consistent narrative voice and reinforces the concept of a collective journey. Furthermore, Kazakh language travel blogging is notably marked by the use of paralinguistic tools such as emojis and hashtags. From a linguistic perspective, these bloggers frequently incorporate colloquial expressions and regional dialects, which enhance cultural relevance and appeal. Extralinguistically, Kazakh travel blogs are distinguished by their integration of

visual and multimedia elements, including images, videos, and hyperlinks, all of which serve to enrich and enhance the storytelling experience.

Conclusion

In conclusion, travel blogs facilitate the formation of connections among individuals with similar interests, desires, and requirements within the community. This is primarily achieved through the deployment of various positive communicative strategies, which have been the focal point of this analysis. Kazakh-language travel blogs utilize diverse communicative strategies and reflect rich linguacultural aspects that engage readers and promote cultural understanding. They skillfully integrate storytelling, cultural references, and multilingual components to engage a diverse audience while emphasizing the distinctive cultural heritage of travel destinations. Based on the observed trends, it is evident that the application of «positive communicative strategies» in Kazakh-language travel blogs influence perceptions of addressees via numerals, superlative adjectives as an argumentative tool.

Future research should focus on the exploration of multilingualism in travel blogs, particularly in regions or among bloggers who operate in multiple languages. A sociolinguistic analysis of these travel blogs, with a focus on code-switching, language choice, and the functions of multilingualism, presents a compelling area of investigation. This study has the potential to offer valuable insights into the role of language in cross-cultural communication and the impact of multilingualism on audience engagement.

References

1 **Куркимбаева, А. М.** Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде) : «6D021000 – Шетел филологиясы» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация [Текст]. – Алматы : 2021. – 214 б.

2 **Головина, О. Г.** Travel-блог: причины феноменальной популярности и тенденции развития [Текст]. // Вестник магистратуры – 2021. – № 6–1(117).

3 **Kurkimbayeva, A.M.** & et al. Communicative strategies in modern linguistics (on the material of English travel blogs) [Текст]. // XLinguae – 2020. – Vol. 13. – Issue 2. – P. 33–49.

4 **Juliaty, H., Dita, A.** Analysis on the Structure and Purposes of Travel Blog Posts [Text]. // Journal of Language and Literature –2021. – 15(2). – P. 317–328.

5 **Azariah, D. R.** Tourism, travel, and blogging: A discursive analysis of online travel narratives [Text]. – Routledge, 2016. – 180 p.

6 **Jog, D. R., Alcasoas N. A.** Travel decision making through blogs and vlogs: An empirical investigation on how user-generated content influences destination image [Text]. // Turyzm/Tourism –2023. – Vol. 33. – Issue 2. – P. 19–28.

7 Kundelik_usa. Бізге 4 жыл. 28.03.2024. [Электронды ресурс] // URL: https://www.instagram.com/p/C5DEvRIs37U/

8 **Flanagin, A. J., Metzger, M. J.** Credibility and trust of information in online environments: The use of cognitive heuristics [Text]. // Journal of Pragmatics. – 2013. –Vol. 59. – P. 210–220.

9 **Dinara Bolat.** Itaewon, Seoul Korea. 17.03.2024. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.instagram.com/p/C4nsT4sRkp7/?img_index=1

10 **Dinara Bolat.** Ең әдемі Вьетнам. 14.07.2024. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.instagram.com/p/C9Zk3kwur99/?img_index=1

11 **Orken Kenzhebek.** Куала-Лумпур. 01.06.2024. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.instagram.com/p/C7qaUahvsCK/

References

1 **Kurkimbayeva, A. M.** Turistik bloging: kommwnikativtik strategiyalar men taktikalar (agılshın zhane qazaq tilderi materialdarı negizinde) : «6D021000 – Shetel filologiyası» mamandıgı boyınsha filosofiya doktorı (PhD) gılımi darejesin alu ushin dayındagan dissertaciya [Tourist blogging: communicative strategies and tactics (based on the materials of English and Kazakh languages) : dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) on the specialty «6D021000 – Foreign Philology»]. [Text]. – Almaty : 2021. – 214 p.

2 **Golovina, O. G.** Travel-blog: prichiny fenomenal'noy populyarnosti i tendentsii razvitiya [Travel blog: reasons for phenomenal popularity and development trends] [Text] // Bulletin of the Magistracy– 2021. – № 6–1(117).

3 **Kurkimbayeva, A. M. & et al.** Communicative strategies in modern linguistics (on the material of English travel blogs) [Text]. // XLinguae– 2020. – Vol. 13, issue 2. – P. 33–49.

4 **Juliaty, H., Dita, A.** Analysis on the Structure and Purposes of Travel Blog Posts [Text]. // Journal of Language and Literature – 2021. – 15(2). – P. 317–328.

5 **Azariah, D. R.** Tourism, travel, and blogging: A discursive analysis of online travel narratives [Text]. – Routledge, 2016. – 180 p.

6 **Jog, D. R., Alcasoas N. A.** Travel decision making through blogs and vlogs: An empirical investigation on how user-generated content influences destination image [Text]. // Turyzm/Tourism –2023. – Vol. 33, issue 2. – P. 19–28.

7 Kundelik_usa. Bizge 4 zhyl [We are 4 years]. 28.03.2024. [Electronic resource]. – URL: https://www.instagram.com/p/C5DEvRIs37U/

8 **Flanagin, A. J., Metzger, M. J.** Credibility and trust of information in online environments: The use of cognitive heuristics [Text]. // Journal of Pragmatics. – 2013. – Vol. 59. – P. 210–220.

9 **Dinara Bolat.** Itaewon, Seoul Korea. 17.03.2024. [Electronic resource]. – URL: https://www.instagram.com/p/C4nsT4sRkp7/?img_index=1

10 **Dinara Bolat.** Eñ ädemi Vetnam [The most beautiful Vietnam]. 14.07.2024. [Electronic resource]. – URL: https://www.instagram.com/p/C9Zk3kwur99/?img_index=1

11 **Orken Kenzhebek.** Kuala lumpur. 01.06.2024. [Electronic resource]. – URL: https://www.instagram.com/p/C7qaUahvsCK/

Received 27.07.24.
Received in revised form 15.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**А. М. Куркимбаева*
Абылай хан атындағы Қазақ
халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
27.07.24 ж. баспаға түсті.
15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТРЭВЕЛ БЛОГТАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Мақалада қазақ тіліндегі трэвел блогтарына ерекше назар аудара отырып, цифрлық жанрлар арқылы бейресми жаһандық коммуникация зерттеледі. Трэвел блогтары дискурстың гибридті түрі болып саналады. Бұл зерттеу саласын негізінен Батыс ғалымдары зерттеді. Қазіргі уақытта Қазақстандық саяхатшы блогерлер Instagram аккаунттары арқылы туристік бағыттарды белсенді түрде насихаттап, сол арқылы қазақ тілінде практикалық материалдар ұсынуда. Қол жетімді тілдік материалдардың алуан түрлілігі лингвистикалық талдаудың мол мүмкіндіктерін ұсынады, бұл осы зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Мақала оқырмандарды қызықтыруда және олардың саяхат таңдауына әсер етуде тиімді болып табылатын ең танымал коммуникативті стратегиялар мен тактикалардың лингвомәдени аспектілерін, сондай-ақ олардың

лингвистикалық құралдарын анықтауға бағытталған. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: «трэвел блог» деген лингвистикалық ұғымды анықтау және туристік бағыттар туралы сенімді ақпарат беретін посттардың лингвомәдени аспектілерін зерттеу. Бұл мақаланың ғылыми маңыздылығы оның гибридті дискурстың бір саласы ретінде саяхат блогының дискурсын зерттеуге қосқан үлесінде жатыр. Зерттеудің практикалық маңыздылығы-зерттеу материалдарын филология және туризм саласындағы студенттер мен магистранттарға арналған оқу құралдарын жасауда қолдануға болады. Сонымен қатар, бұл материалдар туризм индустриясы үшін лексикографиялық сөздіктерді жетілдіруге, маркетингтік және жарнамалық мәтіндерді, сондай-ақ қазақ тіліндегі туристік нұсқаулықтарды жасауға көмектеседі.

Кілтті сөздер: трэвел блог, пост-мәтіндер, лингвомәдени аспект, қазақ трэвел мазмұны, коммуникативті стратегиялар, коммуникативті тактика.

**А. М. Куркимбаева*
Казахский университет
международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 27.07.24.
Поступило с исправлениями 15.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ КАЗАХСКОЯЗЫЧНЫХ ТРЭВЕЛ БЛОГОВ

В статье исследуется неформальная глобальная коммуникация посредством цифровых жанров с особым акцентом на казахскоязычные блоги о путешествиях. Блоги о путешествиях считаются гибридным типом дискурса. Данная область исследований изучается преимущественно западными учеными. В настоящее время казахстанские тревел-блогеры активно рекламируют туристические направления через аккаунты в Instagram, тем самым предоставляя практический материал на казахском языке. Разнообразие языковых материалов открывает широкие возможности для лингвистического анализа, что подчеркивает актуальность данного исследования. Цель статьи - выявить лингвокультурные аспекты наиболее популярных

коммуникативных стратегий и тактик, а также их лингвистические инструменты, которые эффективно привлекают читателей и влияют на их выбор путешествия. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: определить лингвистическое понятие «travel blogging» и исследовать лингвокультурные аспекты постов, предоставляющих достоверную информацию о туристических направлениях. Научная значимость статьи заключается в том, что она вносит вклад в исследование дискурса тревел-блогов как разновидности гибридного дискурса. В практическом плане материалы исследования могут быть использованы при разработке учебных пособий для студентов и магистрантов, обучающихся по специальностям «филология» и «туризм». Кроме того, данные материалы могут помочь в пополнении лексикографических словарей для индустрии туризма, а также в создании маркетинговых и рекламных текстов.

Ключевые слова: трэвел блог, пост-тексты, лингвокультурный аспект, Казахский туристический контент, коммуникативные стратегии, коммуникативные тактики.

МРНТИ 16.21.49

https://doi.org/10.48081/KJNY4437

А. И. Леонова[1], Э. Д. Абдол[2], *К. Б. Коптлеуова[3]
А. Х. Хайржанова[4], Н. Б. Кайрлиева[5]
[1,2,4,5]Атырауский университет имени Х. Досмухамедова,
Республика Казахстан, г. Атырау;
[3]Баишев университет,
Республика Казахстан, г. Актобе.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3049-4967
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4616-5110
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7385-6585
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7478-5427
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3478-8337
*e-mail: koptleuovak@mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КУЛИНАРОНИМАМИ

В статье обсуждаются основные подходы к изучению фразеологизмов в лингвокультурологии, проблема номинативной ценности фразеологических единиц. Отмечается, что национальные блюда являются неотъемлемой частью национальной культуры народа и представляют собой ценности, которые отражают обычаи и традиции народа. В этой связи можно говорить о языковой и лингвокультурологической ценности фразеологизмов с кулинаронимами. Фразеологические единицы отражают национально-культурную специфику, передают культурные установки, стереотипы. Лингвокультурологический анализ фразеологизмов нацелен на изучение их способности отображать культурное самосознание народа, выражать его в процессах живого употребления фразеологизмов в различных дискурсах.

В статье представлена классификация фразеологических единиц с кулинаронимами в русском и английском языках по структуре и стилистическим особенностям, что послужило основанием для определения их интегрированности в языковую систему. На основе проведенного анализа выявлено общее и специфическое

для рассматриваемых языков. Выявлены наиболее продуктивные структурные и стилистические группы, определена степень интегрированности фразеологических единиц с кулинаронимами в языковую систему. Дано определение понятию интегрированность. Вводится понятие степени. Для сравнения фразеологизмов с кулинаронимами в русском и английских языках был использован метод интерпретационного анализа.

Ключевые слова: фразеологизмы, кулинаронимы, лингвокультурный аспект, ценности, классификация по структуре, стилистические особенности, интегрированность, языковая система

Введение

Одним из актуальных направлений в лингвокультурологических исследованиях является анализ образных средств языка, проблема выявления фразеологической связанности значений слов, устойчивых словосочетаний, которые поступают в предложения «в готовом виде» и представляют собой «особые единицы номинативного состава языка» [1, с. 146] проблема номинативной ценности фразеологически связанных значений слов. В нашей статье мы рассматриваем употребление фразеологизмов с компонентом кулинаронимом в русском и английском языке, национально-культурную специфику таких фразеологизмов в двух языках и предлагаем стилистическую классификацию и классификацию ФЕ по структуре.

Национальные кухни, являющиеся неотъемлемой частью культурного наследия каждой страны, формировались веками под влиянием различных факторов, таких как природные, социальные, экономические и исторические. На формирование национальной кухни влияет сообщество людей и их уникальные вкусовые предпочтения. Национальные кухни часто имеют общие черты и находятся под влиянием друг друга, что делает приготовление пищи неотъемлемой частью национальной культуры [2; 3]. Однако это не отменяет существования национальных кухонь, которые, как и традиционные блюда, являются частью материальной культуры нации и сохраняют огромную ценность для каждого народа, передаваясь из поколения в поколение [4, с. 51].

Чтобы продемонстрировать лингвистическую и культурную значимость фразеологизмов с кулинаронимами, мы исследуем первоначальную интеграцию этих выражений в языковую систему, на которую влияет степень их включения в структуру языка и степень их интеграции в национальный литературный и поэтический канон.

Материалы и методы

Мы использовали описательно-сопоставительный метод для выявления общих и специфических черт пищевых и кулинарных названий в изучаемых языках. При сравнении фразеологизмов с кулинаронимами в русском и английских языках мы использовали метод интерпретационного анализа.

Сравнительный метод позволил нам определить уровень интеграции иностранных слов с кулинаронимами в русский язык и выявить наиболее продуктивные структурно-стилистические закономерности. Количественный метод был использован для определения соотношения между фразеологизмами и кулинаронимами, а также для установления их лингвистической ценности.

В исследовании использовалась выборка из 102 русских и 164 английских фразеологических единиц с кулинаронимами. Эти слова были отобраны с использованием метода сплошной выборки. Источниками, использованными для исследования, послужили словари русского языка [5; 6; 7] и английского [8; 9; 10].

В основу отбора и исследования материала положена фразеологическая концепция, разработанная А.В. Куниным, согласно которой ФЕ – устойчивые сочетания слов с осложненной семантикой, не образующиеся по порождающим структурно-семантическим моделям переменных сочетаний [11, с. 5].

Результаты и обсуждение

Присутствие кулинаронимов во фразеологизмах может послужить основой для межъязыкового описания. Эти фразеологизмы, содержащие закодированную в их внутренней структуре культурную и национальную информацию, закрепляются в языке и отличаются своим национальным и культурным колоритом, отражающим особенности конкретного культурного и национального мировоззрения [12, с. 87]. Способы возникновения фразеологических единиц разнообразны. Большинство из них возникают в результате переосмысления их компонентов, что приводит к потере первоначального значения отдельных слов во фразе. Образная интерпретация фраз может быть как метафорической, так и метонимической, в зависимости от семантических факторов, участвующих в их создании. Наиболее распространенными из них являются: 1) перенос по сходству положения, состояния; 2) перенос по сходству внешней формы; 3) перенос по сходству явлений; 4) перенос по сходству характера; 5) перенос по сходству цвета; 6) перенос по сходству возраста. Среди рассматриваемых нами русских и английских ФЕ с кулинаронимами представлены следующие варианты: англ. pork-pie hat «шляпа с плоской тульей и загнутыми полями» (сходство по внешней форме); *pea-soup fog* «плотный желтоватый туман» (сходство по

цвету); *salad days* «пора юношеской неопытности» (сходство по возрасту); *have a bun in the oven* «быть беременной» (сходство состояния); *pie in the sky* «пирог на том свете» (сходство явлений, кроме того данная ФЕ носит резко гиперболический характер) и рус. *тертый калач* (сходство характера); *выписывать кренделя* (сходство по форме); *каши просят* (сходство состояния); *у него в голове винегрет* (сходство состояния); *расхлебывать кашу* (сходство по сложности явлений).

Метонимическая реинтерпретация встречается реже, чем метафорическая, когда речь заходит о семантических преобразованиях. Она выражается в передаче значения не на основе сходства, а на основе смежности двух объектов, явлений или понятий. Таким образом, между прямым и переносным значениями фразеологизмов метонимии существует более тесная связь по сравнению с метафорической фразеологией. Наиболее распространенными являются следующие виды метонимического переосмысления: 1) имена тех или иных лиц, вместо того, что связано с ними; 2) название улицы вместо учреждения, находящегося на ней; 3) часть вместо целого; 4) название внутреннего состояния человека через его внешнее проявление; 5) наименование какого-либо социального явления, общепринятого обычая через характерную деталь. В нашем случае типичными примерами могут служить в английском языке: *artful dodger* «ловкач»; *coffee and cakes* «земные блага» (часть и целое); *eat humble pie* «смириться»; *lick one's chops* «предвкушать удовольствие» (внутреннее состояние через внешнее проявление); *Cracker state* «штат белой бедноты» (название штата по прозвищу людей, живущих там). В русском языке встречаются следующие случаи: *заварить кашу* (деталь и весь процесс); *испечь лепешку во всю щечку* (действие и результат); *молочные реки с кисельными берегами* (часть и целое); *бабья каша* (деталь и весь процесс).

Фразеологизмы могут также возникать из пословиц. Это связано с одним любопытным явлением. Поскольку пословицы хорошо известны людям, их нередко произносят не полностью. В нашем случае ФЕ, образованные от пословиц, передают уже не суждение, а лишь его часть. Например, в англ. *you can't eat your cake and have it* «нельзя делать одновременно две взаимоисключающие вещи» – *to eat one's cake and have it* «преследовать две взаимоисключающие цели». В русском от пословицы *сам кашу заварил, сам и расхлебывай* образовались два фразеологизма с противоположным значением: заваривать кушу «затевать сложное, хлопотное дело» и *расхлебывать кашу* «распутывать сложное дело».

Из основных блюд русской национальной кухни можно выделить *кашу, блины, пирог, щи.* Именно эти наименования чаще всего встречаются в составе ФЕ. Большое количество фраз со словом *каша* связано с традиционным

русским отношением к этому блюду. В прошлом каша также играла важную роль в торжественных мероприятиях, таких как свадебные застолья, где она символизировала плодородие. Соответственно слово каша имело еще и значение «*свадебный пир*», а сочетание *чинити кашу* значило «*устраивать свадебный пир*» [13, с. 143]. Свадьба считалась делом хлопотным, отсюда и выражение *заварить кашу.* Фразеологизм находит в этой ситуации древний аналог. Людям, которые неопытны и ни в чем не разбираются, говорят *мало каши ел*. Фраза *каша во рту* используется для описания человека, который говорит невнятно или нечетко произносит слова.

Фразеологизмы с наименованием *щи* отражают отношение русского человека к его основной пище, которой наряду со щами являлась и каша: *щи да каша – пища наша.* Во фразеологизме *попасть как кур во щи* (во щи, во щип) «говорится о человеке, неожиданно попавшем в неприятное, неловкое или глупое положение, в беду». Относительно трактовки этой ФЕ существуют разногласия. Одни исследователи [12; 14] объясняют смысл оборота в необычности попадания петуха во щи, поскольку слово *щи* означало постную вегетарианскую еду, а слово кур сохраняет старое значение «петух». В настоящее время щей из кур не варят, но раньше куриные щи были более распространены. Щи являются привычной повседневной и праздничной русской едой, что отражено в многочисленных пословицах: *«Без капусты щи не густы», «Где щи, тут и нас ищи».* Таким образом, щи сплачивали и собирали вокруг себя людей.

У русских людей *с блинами* связаны самые разные поверья и традиции. Но, прежде всего, блины – символ солнца, являются основным угощением на Масленицу (весенний праздник дохристианского происхождения у славянских народов), что упоминается в следующем фразеологизме *как масленый блин/как блин на масленицу* «о том, кто выглядит счастливым, довольным». Во фразеологизмах *печь как блины* и *накормить блинками* первый фразеологизм представляет собой неодобрительное высказывание о том, когда создают что-либо быстро и в большом количестве, а второй говорится в шутливой форме, если кому-то хотят задать порку. В оправдание неудачного начала нового дела говорят: «*Первый блин комом*».

Издавна пироги являлись одним из самых любимых блюд русских людей. Придавая большее значение гостеприимству и приветливости хозяев, чем внешнему виду жилища вспоминают пословицу: «*Не красна изба углами, а красна пирогами*». Напутствуя человека, чтобы он не хвастался, говорят: «Ешь пирог с грибами, а язык держи за зубами». О добром слове, добром привете, которые покоряют сердца, обычно говорят: «Доброе слово лучше мягкого пирога». В назидание людям, занимающимся

не своим делом, советуют: «Беда, коль пироги начнет печи сапожник, а сапоги тачать пирожник» [4, с. 115].

В английском языке распространенными являются фразеологизмы с кулинаронимами *cake, pie, pudding.* Слово *cake*, имеющее значение «торт, кекс, сладкий пирог, лепешка» является одним из традиционных и самых популярных блюд в Англии. Его готовили, как в богатых семьях, так и в бедных. Различают следующие разновидности этого блюда: *Christmas cake* (traditional food in Britain), который по традиции пекут накануне Рождества, *simnel cake* «маленький кекс с изюмом и цукатами», который обычно подают в материнское воскресенье (Mothering Sunday). Как видно из примеров, это блюдо характеризуется традиционным и обрядовым отношением к нему. Так, английский фразеологизм *to take the cake* хранит память о древнем негритянском танце «кекуок», когда человеку в качестве поощрения вручали сладкий приз. Кроме того, фразеологизмы *Land of cakes* «страна овсяных лепешек» и *Cake day* «канун Нового года» закрепили за Шотландией прозвище страны овсяных лепешек. В трудных жизненных ситуациях обычно вспоминают пословицу: *«Life is not all cakes and ale»,* имеющую значение «жизнь прожить – не поле перейти». О несбыточных планах англичане говорят: *«If wishes were butter-cake, beggars might bite».*

Широко употребительны фразеологизмы с *pie: to have a finger in every pie* «участвовать, быть замешанным в чем-либо»; *easy as pie* «в два счета»; *make pie of smth.* «перепутать все на свете». Интересно проследить само происхождение данного слова. Исследователи считают, что его этимология ведет свое начало к слову *magpie* в переводе «сорока», так как разнообразная начинка пирогов ассоциировалась в народе с коллекцией предметов, собранной сорокой-воровкой. К традиционным британским пирогам в словарях относят: *mince pie* «сладкий круглый пирожок», который является традиционным рождественским блюдом, *shepherd's pie* «картофельная запеканка с мясом», *Washington pie* «слоеный пирог».

Еще одним фаворитом среди фразеологизмов с названиями кулинарных блюд является *pudding,* и это не случайно. Пудинг – очень популярное сладкое мучное блюдо у англичан. Средневековый обычай готовить фрукты со специями сохранился в приготовлении английских пудингов с глубокой древности. В своем стихотворении «To a Haggis» великий английский поэт Р. Бернс называл англичан «пудинговой расой». Особая любовь англичан к нему отразилась в огромном количестве видов пудинга: *Christmas pudding, plum pudding,* которые по традиции подаются в рождественский праздник. Традиционная английская кухня немыслима и без Йоркширского пудинга с куском жареного мяса. Примерами фразеологизмов с кулинаронимом *pudding* могут служить следующие выражения: *Live on wind pudding* «говорят, когда

люди еле сводят концы с концами», *more praise than pudding* «упоминают, когда за дело ожидают более ценной награды, чем простая похвала». Говоря, что о ценности планов судят по тому, как они осуществляются на практике, вспоминают пословицу *The proof of the pudding is in the eating* с соответствующим русским значением «чтобы узнать, каков пудинг нужно его отведать». О человеческой хитрости, в частности о хитрости священников, бытует пословица *The friar preached against stealing and had a goose (pudding) in his sleeve.*

Значение фразеологической единицы невозможно понять вне ее конкретного контекста. Исследование структурных типов ФЕ с кулинаронимами в обоих языках позволяет представить следующие результаты. Кулинаронимы с ФЕ распределены на 4 класса:

Класс 1: ФЕ со структурой подчинительного словосочетания – 24 % (русск.), 65 % (англ.).

Класс 2: ФЕ со структурой простого предложения – 23 % (русск.), 13 % (англ.).

Класс 3: ФЕ со структурой сочинительного словосочетания и одновершинные – 2 % (русск.), 11 % (англ.).

Класс 4: ФЕ со структурой сложного предложения – 21 % (русск.), 2 % (англ.).

Стилистическая классификация учитывает два фактора:

- сфера основного употребления фразеологизмов;
- характер эмоциональных и экспрессивных оттенков.

По сфере преимущественного употребления фразеологические единицы делятся на три группы:

1 ФЕ, относящиеся к высокому стилю, т.е. обороты книжного, литературного, библейского происхождения. В русском языке (на анализируемом нами материале) зафиксировано два фразеологизма с кулинаронимами, относящихся к данному стилю: *за чечевичную похлебку; кнут и пряник.* В английском языке к ФЕ литературного происхождения относят: *loaves and fishes* «земные блага».

2 ФЕ сниженного стиля. В русском языке ФЕ сниженного стиля в свою очередь подразделяются на следующие группы:

a) разговорные, которые придают ей оттенок непринужденности.

Например, в русском, *как блины печет, тертый калач, каша в голове;*

b) просторечные, отличительной чертой которых служит их грубовато-сниженное содержание и использование в непринужденной устной речи. Например, *печь как блины, испечь булку, мало каши ел;*

c) диалекты, т.е. ФЕ стоящие ниже литературной нормы и ограниченные локально: *печь березовые блины, горелый блин, попал как гусь во щи;*

Поэтому нам представляется целесообразным объединить все ФЕ, в одну группу, иными словами – диалектизмы, жаргонизмы, в том числе и профессиональные, вульгаризмы и другие обороты, стоящие вне этой нормы. Например, *from soup to nuts, do one's porridge, hurry up smb's cakes.*

3 Общеупотребительные или межстилевые фразеологизмы. К ним относятся такие обороты, которые свободно используются в любом стиле речи и поэтому характеризуются «нулевой» стилистической окраской [12, с. 41]. К числу общеупотребительных фразеологизмов в английском языке относятся следующие: *a roll in the hay, give a puff, in apple-pie order.* В русском языке в эту группу входят такие фразеологизмы, как: *накормить блинками, пирог с грибами.*

Результаты проведенного нами анализа фразеологизмов с кулинаронимами по стилистической классификации показывают следующее:

1 По сфере преимущественного употребления. Английские ФЕ: 1) Высокого стиля (книжные) – 0,5 % (от общего числа); 2) Сниженного стиля (разговорные) – 31 %; 3) Общеупотребительные – 69 %. Русские ФЕ: 1) Высокого стиля (книжные) – 2 % (от общего числа); 2) Сниженного стиля – 28 %; 3) Общеупотребительные – 70 %

2 По характеру эмоционально-экспрессивных оттенков. Английские ФЕ: 1) Положительная оценка – 3 %; 2) Отрицательная оценка – 2 %; 3) Нейтральные – 95 %. Русские ФЕ: 1) Положительная оценка – 11 %; 2) Отрицательная оценка – 19 %; 3) Нейтральные – 70 %.

3 По временной характеристике. Английские ФЕ: 1) Употребительные – 90%; 2) Устаревшие – 5%; 3) Неологизмы – 5 %. Русские ФЕ: 1) Употребительные – 86 %; 2) Устаревшие – 14 %; 3) Неологизмы – 0 %

Выводы

Проведенное исследование показывает, что по сфере преимущественного употребления значительную часть состава ФЕ с кулинаронимами в двух языках составляют общеупотребительные. Книжная фразеология – наименьшая по составу группа. На основе классификации, построенной по характеру эмоционально-экспрессивных оттенков, наиболее продуктивную группу с анализируемыми нами ФЕ составляют стилистически-нейтральные фразеологизмы. Кроме того, следует отметить, что русские ФЕ в большей степени обладают абсолютной, постоянно присущей эмоционально-экспрессивной окраской, тогда как в английском языке она проявляется не так отчетливо.

В результате анализа ФЕ с кулинаронимами в языковую систему можно отметить, что наибольшей степенью интегрированности обладают следующие английские ФЕ с кулинаронимами: *cake* (индекс 12), *pie* (индекс 11), *liver* (индекс 11), *pudding* (индекс 10). Наименьшей степенью

интегрированности характеризуются ФЕ с кулинаронимами *scone* (индекс 1), *salmagund*i (индекс 0), *salad* (индекс 1), *doughnut* (индекс 1), *paste* (индекс 0), *pancake* (индекс 1), *mincemeat* (индекс 1).

В русском языке к наибольшей степени интегрированности в языковую систему будем относить ФЕ с кулинаронимами *каша* (индекс 12), *щи* (индекс 10), *блин* (индекс 10).

Слабо интегрированы в языковую систему ФЕ с кулинаронимами *суп* (индекс 1), *солянка* (индекс 1), *пряник* (индекс 1), *похлебка* (индекс 1), *коврижка* (индекс 1), *клецки* (индекс 1), *винегрет* (индекс 0), *бублик* (индекс 1), *крендель* (индекс 1), *каравай* (индекс 1).

Важно отметить, что в английском языке наиболее продуктивными являются ФЕ с кулинаронимами *cake, pudding, pie.* В сумме они составляют 33 % от общего числа. В русском языке значительную часть составляют ФЕ с кулинаронимами *блин, каша, пирог, щи* и на них приходиться 38 % от общего числа.

Список использованных источников

1 **Уфимцева, А. А.** Языковая номинация. (Виды наименований) Книга 2. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

2 **Huo, C., Du, X., & Gu, W.** The metaphor and translation of the dish names in Chinese food culture // Open journal of modern linguistics, 2020. – 10(5). – p. 423–428.

3 **Saddhono, K. S., Istanti, W., Kusmiatun, A., Kusumaningsih, D., Sukmono, I. K., & Saputra, A. D.** Internationalization of Indonesian culinary in learning Indonesian as a foreign language (BIPA): A case of American students // Research Journal in Advanced Humanities, 2024. – 5(1). – p. 63–78.

4 **Леонова, А. И.** Лингвокультурологическая специфика кулинаронимов. Тверской государственный университет, Тверь, Россия – 2003. – 214 с.

5 **Бухарева, Н. Т.** Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири. / Н. Т. Бухарева, А. И. Федоров. – М. : Рус. яз., 1995. – 207 с.

6 **Войнова, Л. А.** Фразеологический словарь русского языка / Л. А. Войнова, В. П. Жуков / под ред. А. И. Молоткова. – М. : Топикал, 1986. – 543 с.

7 **Федоров, А. И.** Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 828 с.

8 **Кунин, А. В.** Большой англо-русский фразеологический словарь. – М. : Живой язык, 2005. – 942 с.

9 **Соломоник, Т. Г.** Словарь английских идиом. Другими словами. – СПб. : Алга – фонд, 1994. – 248 с.

10 **Хазан, А. А.** Словарь английских пословиц и фразеологических выражений: Английские пословицы. Русские соответствия. Фразеологизмы. – Смоленск: Наука, 2001. – 560 с.

11 **Кунин, А. В.** Курс фразеологии современного английского языка. – Дубна : «Феникс», 1996. – 381 с.

12 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высших учеб. завед. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

13 **Гвоздарев, Ю. А.** Рассказы о русской фразеологии. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.

14 **Шанский, Н. М.** Фразеология современного русского языка. – М. : Высш. шк., 1985. – 160 с.

References

1 **Ufimtseva, A. A.** Yazykovaya nominatsiya [Language nomination]. Kniga 2. – M. : Nauka, 1977. – 359 p.

2 **Huo, C., Du, X., & Gu, W.** The metaphor and translation of the dish names in Chinese food culture // Open journal of modern linguistics, 2020. – 10(5). – p. 423–428.

3 **Saddhono, K. S., Istanti, W., Kusmiatun, A., Kusumaningsih, D., Sukmono, I. K., & Saputra, A. D.** Internationalization of Indonesian culinary in learning Indonesian as a foreign language (BIPA): A case of American students // Research Journal in Advanced Humanities, 2024. – 5(1). – p. 63–78.

4 **Leonova, A. I.** Lingvokul'turnaya spetsifika kulinarnykh nazvaniy [Linguistic and cultural specificity of culinary names]. Tverskoy gosudarstvennyy universitet, Tver', Rossiya, 2003. – 214 p.

5 **Bukhareva, N. T.** Slovar' frazeologizmov i drugikh ustoychivykh slovosochetaniy russkikh govorov Sibiri. [Dictionary of phraseological units and other stable phrases of Russian dialects of Siberia]/ N. T. Bukhareva, A. I. Fedorov. – Moscow : Rus. yaz., 1995. – 207 p.

6 **Voynova, L. A.** Frazeologicheskiy slovar' russkogo yazyka [Phraseological dictionary of the Russian language] / L. A. Voynova, V. Zhukov / pod red. A. I. Molotkova. – Moscow: Topikal, 1986. – 543 p.

7 **Fedorov, A. I.** Frazeologicheskiy slovar' russkogo literaturnogo yazyka [Phraseological dictionary of the Russian literary language]. – M. : Astrel': AST, 2008. – 828 p.

8 **Kunin, A. V.** Bol'shoy anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar' [Large English-Russian phraseological dictionary]. – Moscow : Zhivoy yazyk, 2005. – 942 p.

9 **Solomonik, T. G.** Slovar' angliyskikh idiom. Drugimi slovami [Dictionary of English idioms. In other words.]. – Saint Petersburg : Alga – fond, 1994. – 248 p.

10 **Khazan, A. A.** Slovar' angliyskikh poslovits i frazeologicheskikh vyrazheniy: Angliyskiye poslovitsy. Russkoye sootvetstviye. Frazeologizmy [Dictionary of English proverbs and phraseological expressions: English proverbs. Russian correspondence. Phraseologisms.]. – Smolensk : Nauka, 2001. – 560 p.

11 **Kunin, A. V.** Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka [Course of phraseology of the modern English language]. – Dubna : «Feniks», 1996. – 381 p.

12 **Maslova, V. A.** Lingvokul'turologiya: uchebno-metodicheskoye posobiye dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Linguocultural studies: a teaching aid for students of higher educational institutions]. – Moscow : Akademiya, 2001. – 208 p.

13 **Gvozdarev, Yu. A.** Rasskazy o russkoy frazeologii [Stories about Russian phraseology]. – Moscow: Prosveshcheniye, 1988. – 192 p.

14 **Shanskiy, N. M.** Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka [Phraseology of the modern Russian language]. – Moscow : Vyssh. shkola, 1985. – 160 p.

Поступило в редакцию 10.09.24.
Поступило с исправлениями 15.01.25.
Принято в печать 25.08.25.

*А. И. Леонова[1], Е. Д. Абдол[2], *К. Б. Коптлеуова[3],*
А. Х. Хайржанова[4], Н. Б. Қайрлиева[5]
[1,2,4,5]Х. Досмухамедов атындағы университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.;
[3]Баишев университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
10.09.24 ж. баспаға түсті.
15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КУЛИНАРОНИМДАР ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада лингвомәдениеттанудағы фразеологиялық бірліктерді зерттеудің негізгі тәсілдері, фразеологиялық бірліктердің номинативті мәні қарастырылған. Ұлттық тағамдар халықтың ұлттық мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылатыны және халықтың әдет-ғұрпы мен дәстүрін көрсететін құндылықтарды білдіретіні атап өтілді. Осы орайда аспаздық атаулары бар фразеологиялық бірліктердің тілдік және лингвомәдени құндылығы туралы айтуға болады. Фразеологиялық бірліктер ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсетеді, мәдени көзқарастар мен таптаурындарды жеткізеді. Фразеологиялық бірліктерге лингвомәдени талдау жасау, олардың халықтың мәдени өзіндік санасын бейнелеу, оны фразеологиялық бірліктердің әртүрлі дискурстарда жанды қолдану процестерінде білдіру қабілетін зерттеуге бағытталған. Мақалада орыс және ағылшын тілдеріндегі аспаздық атаулары бар фразеологиялық бірліктердің құрылымы мен стилистикалық ерекшеліктеріне қарай классификациясы берілген, бұл олардың тілдік жүйеге бірігуін анықтауға негіз болады. Талдау негізінде қарастырылатын тілдерге ортақ және ерекше белгілер анықталды. Ең өнімді құрылымдық-стильдік топтар анықталып, аспаздық атаулары бар фразеологиялық бірліктердің тіл жүйесіне ену дәрежесі айқындалды. Интеграция ұғымына анықтама берілді. Дәреже ұғымы енгізілді. Фразеологиялық бірліктерді орыс және ағылшын тілдеріндегі аспаздық ааулармен салыстыру кезінде интерпретациялық талдау әдісі қолданды.

Кілтті сөздер: фразеологиялық бірліктер, аспаздық атаулар, лингвомәдени аспект, құндылықтар, құрылым бойынша жіктеу, стильдік белгілер, интеграция, тіл жүйесі.

*A. I. Leonova[1], E. D. Abdol[2], *K. B. Koptleuova[3],*
A. Kh. Khairzhanova[4], N. B. Kairlieva[5]
[1,2,4,5]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,
Republic of Kazakhstan, Atyrau;
[3]Baishev University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe.
Received 10.09.24.
Received in revised form 15.01.25.
Accepted for publication 25.08.25.

STYLISTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGISMS WITH CULINARY NAMES

The article discusses main approaches to the study phraseological units in linguoculture, the problem of nominative value of phraseological units. It is noted that national dishes are inseparable part of national culture of people and represent values, which reflect customs and traditions of people. In this regard, we can talk about the linguistic and linguocultural value of phraseological units with culinary names. Phraseological units reflect national specifics, convey cultural attitudes and stereotypes.

Linguocultural analysis of phraseological units is aimed to study their ability to reflect the cultural identity of people, to express it in the process of live use of phraseological units in various discourses. Classification of phraseological units with culinary names on structure and stylistic features in Russian and English, which served as the basis for determining their integration into the language system is presented in the article. Based on the analysis, common and specific features for the languages under consideration were determined. The most productive structural and stylistic groups have been identified, the degree of integration of phraseological units with culinary names into the language system has been determined. The concept of integration is defined. The concept of degree is introduced. When comparing phraseological units with culinary names in Russian and English, the method of interpretative analysis was used.

Keywords: phraseological units, culinary names, linguoculture, linguocultural aspect, values, classification on structure, stylistic features, integration, degree, language system

SRSTI 16.21.27

https://doi.org/10.48081/IWPE4487

Zh. Ye. Ordabayeva[1], K. K. Karimova[2], G. O. Azylbekova[3], Z. V. Klyushina[4], Ye. R. Shilenkova[5]

[1,3,4]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Kazakh Ablai khan University
of International Relations and World Languages,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[5]Municipal State Institution
School-Lyceum No. 8 for gifted children,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7699-3024
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6442-9293
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0737-0680
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1443-7193
[5]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2103-8294
*e-mail: zhamalika@mail.ru

ON THE COMMUNICATIVE ASPECT OF ISLAMIC PREACHING

In this article, we consider Islamic preaching as a unique communicative situation in which various participants interact and specific features of the chronotope are manifested.

By Islamic preaching, we imply not only a ritual, but also a special linguistic and social tool used through speech to convey religious knowledge and values of the faith, to form ethical and moral norms in the Muslim society. In the article, we consider the types of sermons by purpose, analyze the key participants in the communicative situation such as the addresser and the addressee, their roles and features that manifest themselves in interaction with each other; we describe the chronotope in which Islamic preaching activities take place. The structure of the Islamic sermon is determined by the example of homiletic fragments of speech of English-speaking theologians, the topic of proto-textuality as an important constructive principle of religious style is touched upon. We also examined the features of the functioning of the Islamic sermon, presenting a list of its

main functions. In terms of the subject matter, the translated fragments of sermons, delivered by the English-speaking theologians, are studied, and based on this, a classification of the main types of sermons is presented, a wide range of which cover issues from spiritual guidance to social and political issues.

Keywords: Islamic preaching/sermon, Islamic discourse, communicative situation, chronotope, addresser, addressee, structure of the sermon.

Introduction

The change in the socio-political situation and, as a result, the revival of mass religious consciousness and religious spirituality in the post-Soviet space led to the realization of the need to distinguish a religious style in Linguistics. Preaching is considered as one of the main genres in which the features of a religious style manifest themselves.

In the post-Soviet period, when studying the sermon, the main attention was paid only to its linguistic, textual, and material side. In most cases, religious texts are subjected to various types of linguistic analysis, the functioning of religious vocabulary in language and culture, as well as the peculiarities of the transmission of religious texts into other languages are studied. It is noteworthy that the number of works devoted to the study of preaching is considerably small, but even in these cases, only Christian preaching becomes the object of research.

Islamic preaching is a complex communicative process in which not only lexical, grammatical and stylistic aspects are important, but also pragmatic, sociolinguistic, cultural contexts are notable of attention. The study of these strategies can provide valuable insights for both Philology and related sciences.

The purpose of our work is to characterize Islamic preaching as a genre of religious discourse. To achieve this goal, we will solve the tasks related to describing the functions of Islamic preaching, identifying and describing such elements characteristic of preaching in a communicative aspect as its purpose, participants, chronotope, subject, structure, etc.

Materials and methods

In our study of the communicative aspect of Islamic preaching, we rely on the works of Russian scholars, such as: Ye. V. Bobyreva, who analyzed the features of religious discourse based on Orthodox Christian teaching, and M. V. Anikushina, who studied the cognitive-discursive features of modern Christian (Catholic) preaching [1; 2]. Such borrowing, reinterpretation and adaptation of key scientific positions, transformation of the structural elements of Christian preaching and, in general, the interaction of two religious traditions based on comparison contribute to a deep identification of the unique aspects of preaching

in the context of Islamic discourse. This approach enriches our understanding of the structural elements of preaching and its rhetorical strategies used in both forms of religious teaching. Thus, our research is a synthesis of the existing research and our own new observations, allowing for a more thorough linguistic analysis of Islamic discourse and a deeper understanding of theological rhetoric.

The research material is the text fragments of sermons by English-speaking preachers (Mufti Menk, Belal Assad, Zakir Naik, Ali Rashid Numan). In the era of globalization, for Islamic theologians, preaching in English has become an important tool for spreading Islamic teachings and values.

Applying conceptual analysis, we have identified the necessary concepts such as Islamic preaching and the main components characteristic of it as a communicative situation.

An introspective analysis of one's perception of Islamic preaching from the perspective of a person who adheres to the canons of the Islamic faith made it possible to understand and describe the internal processes associated with the perception and interpretation of the homiletic text by listeners in the context of their personal experience and cultural factors.

In turn, the discourse analysis helped to identify the main elements of Islamic preaching as a genre of religious discourse.

Using the classification method, we have demonstrated a wide range of topics covered in the framework of preaching activities.

Results and discussion

A sermon is defined as «a genre of oratorical prose: a didactic work containing ethical requirements and encouraging the listener to emotionally perceive these requirements» [3, p. 45]. In the literary encyclopedic dictionary from which this definition is given, there is no indication of literature referring to sources that would represent the history of the study of preaching as a speech genre. This indicates that type of the text was not studied in the Soviet times. Interest in the problem was exhausted only within the framework of general rhetoric, history, theology, and philosophy. The history of the study of preaching can be represented by pre-revolutionary sources and modern theological studies on the implementation of the function of influence, and by a few modern linguistic studies.

Recently, researchers have been trying to go beyond linguistic research and aim to study homiletic texts as a special type of communication with specificity. Today, linguistic studies of the sermon are presented in the works of such scholars as Istomina I. A., Krylova I. A., Levshun L. V., Mollayeva A. A., Prokhvatilova O. A., Rozanova N. N., Salimovsky V. A., Bobyreva Ye. V., Anikushina M. V., Itskovich T. V. Most of the research is devoted to Christian preaching. It is not often that other traditional denominations become the object of attention in modern Linguistics.

Less attention is paid to the communicative side of the sermon. Dialogicity, the factor of the double addressee, the role of the personality of the preacher are those significant factors from the point of view of communicative linguistics, which are reflected in a few works of researchers such as Nabiyeva V. M., Mikhalskaya A. K., Kuzmina K. A. [4].

Let us turn to the existing genre definitions. In general, preaching is defined as a «genre of confessional communication». Religious edification or instruction, as a rule, of a moral and ethical nature, uttered or written by an authoritative person, i.e. a representative of a creed in front of an audience of followers of that creed [5]. Conceptually, religion is the justification of the divine as a supernatural relationship between God and a human being [6, p. 13].

From the point of view of Linguistics, a sermon is a monologue delivered by a theologian-preacher within and outside the framework of a divine service without a time limit. In our case, we are talking about a monologue that contains instruction, homily, explanation of the basics of faith, etc. with the aim of a certain religiously motivated effect on the addressee. The purpose of preaching as a genre of religious communication is to convey the divine meaning to people's consciousness. Once again, we emphasize that the preacher's task is to reveal and convey to the audience the positions and basic truths of faith, to help them penetrate deeper into the meaning of the Holy Scripture, and to encourage listeners to conform their lives to the doctrine.

To compose the text of a sermon, it is necessary to know the texts of the Holy Scripture (the Koran), the structure of prayers/dua, an understanding of the surrounding life, awareness of the needs of listeners, and a deep understanding of the purpose of the sermon. All these requirements relate to the basic principles of classical rhetoric, and there is an absolute correlation between these requirements and such components of speech preparation as invention, arrangement, expression, memorization, pronunciation.

V. I. Karasik compares the sermon with a conversation and a lecture, but, in his opinion, the sermon «differs from these genres primarily by belonging to a special community, a religious one. A person delivering a sermon speaks not only in the presence of God, but also on behalf of God». [7, p. 5].

Preaching as one of the genres of religious discourse implements one of the significant functions of discourse, the communicative one, therefore, one of the goals of this genre is to establish and strengthen the connection between a man and God for subsequent communication and influence on the addressee. In a sermon, it is the explicit realization of the communicative function that occurs when a theologian establishes a connection with the audience by addressing it [1, p. 23–44].

Considering the sermon as a communicative situation, we can identify the following elements peculiar to the genre of preaching in discourse: the purpose of

the sermon is edification, clarification, purification, enlightenment, encouragement to good, deterrence from bad; an addresser is an imam, a scholar-theologian, a preacher, an addressee is jamaat / community / believers, people of other confessions showing interest in Islam, as well as those who are on a spiritual quest; chronotype is worship, ritual, educational activities both in the temple and outside the temple.

According to the purpose, Islamic sermons can be divided into:

– moral sermons (explaining the main points of ethics, norms, rules of human behavior in any situation according to the canons of Islam);

– explanatory sermons (interpreting, answering any question or discussing any problem);

– dogmatic sermons (explaining the main tenets of the faith);

– apologetic sermons (defending the truths of the faith from false teachings, delusions of the human mind);

– moralizing ones (explaining the rules and norms of behavior inherent in a true believer, through the chastisement of God-pleasing morals and actions), etc.

The right to preach in Islam is available to a wide range of **addressers,** and there are no strict restrictions on this in the Islamic tradition, since neither the Quran nor the hadith provides specific guidance on who should be a preacher. Prophet Muhammad (sallAllahu aleihi wassallam) encouraged his companions to share their knowledge of Islam, even if it was just one verse from the Quran. People from all walks of life, regardless of gender and age, who have sufficient knowledge and a sincere intention to convey the word of God, can participate in the education and guidance of others. Moreover, in Islam there is such a thing as a «dawa/ invitation to Islam», when any Muslim not only can, but is obliged to share knowledge about the faith with others, for which he receives an appropriate reward from Allah. Such a variety of addressers in Islamic preaching contributes to a broader perception of the Islamic faith and testifies to its maximum openness, accessibility, inclusivity and ability to adapt to various social contexts.

Despite the fact that the addressable scope of Islamic preaching is as wide as possible, most often the imam is responsible for the religiosity of the community in which he works. In order to conduct successful preaching activities, Islamic theologians need to follow general recommendations regarding the state of ablution, appropriate appearance, and also take into account the intellectual and spiritual level of the target audience, select the topic and volume of the sermon according to the event, apply appropriate oratorical techniques to retain public interest, use timely arguments from the Koran and Sunnah, and rational argumentation. It is addressed to the mind of a parishioner, and most importantly, at the stage of preparing a sermon, it should be felt, to «pass through yourself», to experience personally everything that he wants to tell [8]. The preacher must be eloquent,

convincing in his speech, ready to be asked questions both during and after the sermon, so he needs to use not only rational, but also emotional arguments, and skillfully use elements of prosody. Using various rhetorical techniques such as analogies, metaphors, and repetitions, preachers make their speech convincing and memorable.

Thus, the addresser, as an imam, a scholar of theology, should not only have knowledge of the basics of Islam, but also prove himself to be a competent specialist in the field of Islamic doctrine, be a well-educated, well-read person, sociable and active one. Theologians, observing the principle of proto-textuality, strive to adapt homiletic texts and concepts for listeners in order to convey complex ideas in an accessible language. The language adaptation makes their performances understandable to a wide audience.

The addressee of the Islamic sermon is a collective addressee, due to heterogeneity in gender, age, level of awareness, volume of Islamic knowledge, level of education, level and vector of interests, it has a number of features. Depending on the chronotope, the audience can be male, female and mixed. Again, it should be noted that the audience, regardless of gender, belongs to different ages and social strata. The Friday sermon, which is obligatory for every Muslim, will be attended by believing males. For women, attending mosques is not an obligation, they are recommended to perform namaz at home, for them, the sermon at home can be read by an imam or a religiously educated woman. In addition, there are Islamic women's organizations that organize frequent events for Muslim women, where sermons on various topics are also read.

In most post-Soviet countries and in non-Islamic countries, where the identity of Muslims is at the stage of active formation, the audiences are mixed. It is important to note the fact that the addressees of Islamic preaching are not only people of different faiths, but also those who do not consider themselves to belong to any religion (secular population, agnostics, atheists). Their perception of the sermon depends on the level of education, personal beliefs and cultural context. This fact once again confirms the vector of Islam aimed at inclusivity, establishing mutual understanding and dialogue between cultures and religions.

Inclusivity and equality in Islam, in particular, in the context of Islamic preaching, is emphasized by the preachers' address to the audience with personal pronouns «we», «you», the universal pronoun «all of us», «all», expressions like «my dear brothers and sisters». Some pronouns can be distinguished in terms of belonging to a group: inclusive and exclusive ones [9]. Inclusivity is explained by whether the pronoun «we» in the speaker's statement is intended to include or exclude the addressee. When it is used to refer to both the speaker and the addressee, it is called the inclusive «we» [10].

The chronotope of Islamic preaching is a concept that combines the temporal and spatial aspects in which preaching activity takes place; various communicative situations in which the addresser and the addressee interact. The place of preaching can be either a mosque, which is a religious center and a place of social interaction, Islamic institutions, open spaces (usually during holidays and public events), or Muslim homes (sermons among friends and relatives). With the development of technology, preachers have gained access to online platforms and through social networks, webinars, streams they expand their audience, making the sermon available in many languages.

As for the functioning of Islamic preaching, which is one of the main tools of the imam and the preacher, it is the transmission of spiritual values recorded in the sacred texts of Islam. In this regard, we highlight the following main **functions of the sermon,** specific to this genre, as:

– influencing (influencing the addressee, rational and emotional impact);

– didactic (presenting a life lesson, explaining the basics of doctrine);

– convincing (convincing the listener of the correctness and truth of the communicated position);

– edifying (convincing the need to perform Godly deeds and absolute rejection of sinful acts);

– prophetic (the desire to instill and strengthen faith, to promote the unification of the community) ones.

We adhere to the point of view of R. K. Adygamov regarding the requirements for composing a sermon, since we consider them to be quite complete. He mentions the following **requirements** that a sermon must meet:

– objectivity, which implies the maximum degree of truthfulness and impartiality, without speculating on arguments from the Koran and Sunnah to achieve personal goals or a separate group of parishioners.

– clarity, that presupposes, the sermon should contain a strictly defined thought, clothed in a clear, distinct form.

– visuality, that is use of visual materials (a board, presentations, etc.) whenever possible.

– purposefulness: constantly remembering the purpose of what is being presented, not excluding short-term digressions from the topic for explanation and clarification.

– semantic richness: skillfully alternating fragments rich in information with less rich ones.

– laconicism and relevance: thinking in advance about what needs to be conveyed to a specific audience, in a specific place and at a specific time. Build the speech so that it is verbally brief, but filled with deep meaning [8].

We remember that the constructive principle of religious style is **prototextuality,** in other words, the formal and substantive support of the created texts in the space of religious style on the prototext.

The prototext in Islam is the Holy Quran, consisting of 114 suras, which in turn are divided into verses containing a description and assessment of certain real historical events, the life stories of prophets, righteous people and kings, the foundations of Islamic law, instructions, teachings, illuminating moral and ethical values, and hadiths narrating the life of the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam), touching upon various religious and legal aspects of the life of the Muslim community.

An imam, a scholar-theologian, a preacher, while delivering a sermon and explaining the spiritual foundations of Islamic doctrine is obliged to rely on the prototext of the Quran and hadiths.

In terms of **recording the presented material,** a sermon has both oral and written forms. The oral form prevails, since direct contact with the communication partner, that occurs during oral communication, increases the degree of impact communicated to the addressees through paralinguistic means, such as facial expressions, gestures, modulation of volume and pitch of the voice, etc.

The issue of **bilingualism** in religious communication is noted by a number of researchers. Sacred and profane languages function in religious communication. For example, Church Slavonic is used as a sacred, liturgical language in Orthodoxy, Hebrew is used in Judaism, and Arabic is used in Islam [5].

Bilingualism is present in both the Islamic discourse of English and Russian. In the discourse of Islamic preaching, we observe a particularly impressive number of obligatory formulations at the beginning and end of the sermon. Preachers pronounce these formulations in Arabic and often translate them into the language in which the sermon is being delivered, thus taking into account that the audience, in addition to those experienced in the doctrine, also consists of inexperienced newcomers and representatives of other faiths.

Sermons are characterized by **thematic duality,** when two themes are realized simultaneously: the subject theme of the entire text, that is, the reflection of a real event in a religious context, and the spiritual, conceptual theme associated with the realization of the essence of Islamic doctrine based on the lexeme Allah and the names of Islamic moral concepts (tawhid/monotheism, iman/faith, sabr/patience, mercy, humanity, justice, honesty, etc.). Through the subject theme, the preacher leads the audience to the essence of the sermon text, namely, to its spiritual theme [5].

In terms of **subject theme**, the picture of the sermon as a genre is heterogeneous. Three subtypes of subject themes are distinguished: the subject-sacred type of sermon, describing the sacralized reality of the initial events of

Islamic doctrine (for example, the life story of the prophets, starting with the prophet Adam); the next variety is profane or a fact-theme, in a sermon of this type an event of real everyday reality is considered through the prism of the foundations of Islamic doctrine; and a situational theme or a theme-reason reveals the features and rules of holding Islamic holidays or other events that served as a starting point for the preacher.

The so-called subject-sacred examples of sermons are as follows:

– historical sermons;

– interpretation of verses and suras of the Koran;

– interpretation of the hadiths of the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam);

– sermons dedicated to significant dates;

– sermons dedicated to the beginning of the year according to the Hijri calendar and lunar months;

– sermons on the topic of Islamic doctrine.

We correlate the classification of sermons with the situational topic:

– Friday sermon;

– holiday sermon;

– sermon during nikah/Islamic marriage;

– sermon on the celebration of the birth of a child;

– sermon in the majlises of 3, 7, 40 days and the year;

– sermon next to the deceased and in the cemetery.

The following types of sermons can be distinguished for a profane topic:

– sermons on the topic of Islamic law;

– sermons on the topic of etiquette;

– sermons on spiritual and ethical topics.

Any type of sermon, based on the sample of rhetorical origin is a structure of three components: introduction, main part and conclusion. The introduction, the so-called beginning, contains the Islamic greeting in Arabic to the listeners «Assalamu alaykum wa rahmatuLlahi wa barakatuh» without translation into English, since this is a fairly common and well-known Islamic greeting, meaning: «Peace be upon you and the mercy of Allah, and His blessing». First of all, for those who observe the canons of Islam (the Sunnah of the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam), the greeting must be presented, since the expression of love and respect of believers for each other is a condition for entering Paradise. The Prophet Muhammad (sallAllahu aleihi wassallam) ordered to educate Muslims who do not greet each other as follows: «Do not respond to someone who started a conversation before the «salam» (at-Tabarani). As you can see, the greeting performs a contact-establishing function, emphasizes the warm and friendly address of the addressee, erases the distant and dry tone of the official atmosphere.

Then, in Arabic, the appeal to Allah as «BismiLlahi Rahmanir Rahim» is necessarily heard with the translation into English «In the name of Allah, the Merciful, the Compassionate». This is a verbal appeal to Allah, with which any surah in the Quran starts, in any case, with it, Muslims call for help from Allah, proving that this matter is happening for the pleasure of Allah, in the name of Allah, relying only on Him, confirming commitment to the principle of Tawhid/monotheism.

Then comes a salawat which is a short formulation asking for the blessing of the Prophet Muhammad (sallAllahu aleihi wassallam): «Sa la Llahu alayhi wasallam» / «Greetings to Muhammad». Muslims recite this phrase in accordance with Muslim ethics and adab/the prescribed Sharia norm of respect for the personality of the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam). The Messenger of Allah (sallAllahu aleihi wassallam) is the Creator's favorite and is the cause of all creation. This is reflected in the Qudsi Hadith in the words of the Almighty: «If it were not for you (O Muhammad), if it were not for you, I would not have created the worlds!» Before creating countless creations, Allah created the nur/light of Muhammad (sallAllahu aleihi wassallam) from His Nur/light and loved him [11].

Theologians can say a greeting to the family of the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam) and his companions in English in the form of a dua/prayer «We ask Allah, subhanahu wa'ta'al, to bless him and to bless all his companions…» with the inclusion of wording glorifying Allah and mentioning His names, then a short dua/prayer can be said for everyone present, for example: «We ask Allah, subhanahu wa ta'ala, to bless every single one of us to grant us goodness once again, to accept from us this great act of worship that we have engaged in known as in the evenings of the month of Ramadan, and may Allah accept from us also the fasting…». Afterwards, the main question/problem is outlined, which will be discussed further, for example, the theologian Bilal Assad presented the topic of the afterlife Barzakh as follows: «First of all, Barzakh is a life, which is a barrier, which has a barrier between this world, that we live in, and a world that is unexplainable to us, as you can't understand it. It is a life of a certain type with its own reality, and it is nothing like this world».

The main part of the Islamic sermon primarily implements didactic, edifying and persuasive functions. In the main part of the sermon, theologians present the proposed provisions and, proving their truth and reliability, support them with facts from fundamental sources, such as the Koran and Hadith.

This part of the sermon is usually presented in three functional-semantic speech types: reasoning, description, narration. Of course, the speech type of reasoning is the leading one in terms of frequency (about 60 %), which has such characteristics as cause-and-effect relationships; a logical basis that contributes

to the constructed chain of narration, conveying to the audience important ideas asserted by the preacher; reliance on reliable theological sources and the addresser's own life experience.

Narration makes up about 35 % of the studied sermon corpora. This type can be characterized as dynamic, but with this dynamism of narration, the preacher manages to evoke a feeling of empathy, attract the audience to introspection, and push them to make decisions. The theologian uses illustrative examples, which help him clearly present and explain his thoughts, hold the attention of the listeners and arouse their interest.

The description of the above functionally semantic types of speech makes up 5 % of the studied material in the discourse of Islamic preaching, in its pure form it is quite rare and is used mainly for combination with other functional-semantic types. The last part of an Islamic sermon, being a logical conclusion, performs an edifying, convincing, and influencing function, and is distinguished by its simplicity of presentation. A few phrases summarize the discussion, and the topic of the next sermon may be announced in advance in order to inform and interest the audience and ensure its presence, for example: «In sha Allah, we will meet here by the will of Allah, subhanAllahu wa'ta'ala, tomorrow at the same time and we will commence with the stories of the creation of men…». Words of gratitude (in Arabic and English) are required: «JazakaAllahu khayran/ Thanks to all of you…» and an Islamic greeting (rendered only in Arabic) addressed to those listening to the sermon: «Assalamu aleikum wa rahmatuLlahi wa barakatuh!» Then the preacher, just as in the introduction, pronounces dhikr/words of praise to Allah and salawat/a short formulation asking for blessings on the Prophet Muhammad (sallAllahu aleihi wassallam), which corresponds to adab/the prescribed norm of Sharia.

Conclusions

An Islamic sermon, like any religious sermon in terms of linguistic communication, includes such components as communicants (addresser-addressee), a communicative intention, a communicative goal, a communication channel and a verbal component in the form of a message with various central intentions.

The chronotope of an Islamic sermon is the basis for one-sided or two-sided interaction of the main participants in the process, in which the preacher acts as an informant, the mentor, and the addressee/the listeners actively and passively perceive information, the assimilation and perception of which is facilitated by the unique atmosphere of the chronotope. Interactive elements in the form of questions to or from the audience provide dynamic interaction with it.

The subject of the sermon is a wide, diverse range of issues related to both spiritual guidance and the legal, socio-political and everyday spheres.

The structure of an Islamic sermon, as a specific genre of religious communication, allows for the effective delivery of information to the addressee. The reliance of sermons on the prototext allows to give authority, reliability, truth and importance to the stated provisions, to create a sacred atmosphere, to strengthen the impact on the addressee.

The diversity and wide range of functions emphasize the multifaceted role of sermons in the life of the Islamic community.

Any component of the sermon reflects and demonstrates the principle of openness, accessibility, equality in all senses of this term and inclusiveness in Islam.

The structure of the Islamic sermon is unique that it combines traditional Islamic teachings with modern and relevant contexts of language and culture.

References

1 **Бобырева, Е. В.** Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии: на материале православного вероучения [Текст] : дисс. на соиск. уч. степ. д-ра фил. наук по ВАК РФ : 10.02.19 – Теория языка – Волгоград, 2007. – 467 с.

2 **Аникушина, М. В.** Когнитивно-дискурсивные особенности современной англоязычной христианской проповеди [Текст] : дисс. на соиск. степ. канд-та фил. наук по ВАК РФ : 10.02.04 – Германские языки – Тула, 2010. – 195 с.

3 **Аверинцев, С. С.** Православие // ФЭ. – М. : 1990. – Т. 4. – С. 333–335.

4 **Кузьмина, К. С.** Структурные и языковые особенности проповеди как речевого жанра [Текст] : дисс. на соиск. степ. канд-та фил. наук по ВАК РФ : 10.02.01 – Русский язык – Санкт-Петербург, 2006. – 276 с.

5 **Ицкович, Т. В.** Православная проповедь как тип текста [Текст] : дисс. на соиск. степ. канд-та фил. наук по ВАК РФ : 10.02.01– Русский язык – Екатеринбург, 2007. – 160 с.

6 **Лукпанов, А. И.** Проблемы взаимодействия религии и политики в современном Казахстане [Текст] // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2012. – № 1(38). – С. 40–46

7 **Карасик, В. И.** Религиозный дискурс [Текст] // Языковая личность : проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: сб. научных трудов. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 5–19.

8 **Адыгамов, Р.** Основы проповеди и обязанности имама : учебное пособие [Текст]. – Казань : Изд-во «Хузур-Спокойствие», 2023. – 272 с.

9 **Wieczorek, A.** Clusivity : A new approach to association and dissociation in political discourse [Text] // Cambridge Scholars Publishing – 2013. – P. 139–148

10 **Alkhawaldeh, A.** Deixis in English Islamic Friday sermons : A pragma-discourse analysis Studies in English Language and Education Studies in English

Language and Education [Text] // Studies in English Language and Education Studies in English Language and Education, 9(1), – 2022. – P. 418-437

11 **Замаева А.** Зачем мусульмане произносят благословение (салават) Пророку (sallAllahu aleihi wassallam)? – Islamtoday. – 2020. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://islam-today.ru/veroucenie/zacem-musulmane-proiznosat-blagoslovenie-salavat-proroku-sly-allh-lyh-wslm/

References

1 **Boby`reva, Ye. V.** Religiozny`j diskurs: cennosti, zhanry`, strategii: na materiale pravoslavnogo veroucheniya [Text] : diss. na soisk. uch. step. d-ra fil. nauk : 10.02.19 – [Religious discourse: values, genres, strategies : based on the Orthodox doctrine: dissertation for the academic degree of Doctor of Philological Sciences: 10.02.19 – Theory of language]. – Volgograd, 2007. – 467 p.

2 **Anikushina, M. V.** Kognitivno-diskursivny`e osobennosti sovremennoj angloyazy`chnoj xristianskoj propovedi [Text] : diss. na soisk. step. kand-ta fil. nauk : 10.02.04 – Germanskie yazy`ki – [Cognitive-discursive features of the modern English-language Christian preaching : dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences: 10.02.04 – Germanic Languages]. – Tula, 2010. – 195 p.

3 **Averincev, S. S.** Pravoslavie [Orthodoxy] // FE`. – Moscow : 1990 – Ch. 4. – P. 333–335.

4 **Kuz`mina, K. S.** Strukturny`e i yazy`kovy`e osobennosti propovedi kak rechevogo zhanra [Text] : diss. na soisk. step. kand-ta fil. nauk po VAK : 10.02.01 [Structural and linguistic features of preaching as a speech genre: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences in the Higher Attestation Commission of the Russian Federation: 10.02.01]. – St. Petersburg : 2006. – 276 p.

5 **Iczkovich, T. V.** Pravoslavnaya propoved` kak tip teksta [Text] : diss. na soisk. step. kand-ta fil. nauk po VAK RF : 10.02.01 – Russkij yazy`k [Orthodox sermon as a type of text: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences in the Higher Attestation Commission of the Russian Federation : 10.02.01 – Russian language]. – Ekaterinburg, 2007. – 160 p.

6 **Lukpanov, A. I.** Problemy` vzaimodejstviya religii i politiki v sovremennom Kazaxstane [Problems of interaction of religion and politics in modern Kazakhstan [Text] [Bulletin of KazNU. Philosophy series. Cultural studies series. Political science series.]. – 2012. – № 1(38). – P. 40–46.

7 **Karasik, V. I.** Religiozny`j diskurs // Yazy`kovaya lichnost` : problemy` lingvokul`turologii i funkcional`noj semantiki [Text] : sb. nauchny`x trudov. [Religious discourse // Linguistic personality : problems of linguacultural studies

and functional semantics : collection of scientific papers]. – Volgograd : Peremena, 1999. – P. 5–19.

8 **Ady`gamov, R.** Osnovy` propovedi i obyazannosti imama : uchebnoe posobie [Text] [Basics of Preaching and the Duties of an Imam : A Study Guide]. – Kazan` : Izd-vo «Xuzur-Spokojstvie», 2023. – 272 p.

9 **Wieczorek, A.** Clusivity : A new approach to association and dissociation in political discourse [Text] // Cambridge Scholars Publishing, 2013. – P. 139–148.

10 **Alkhawaldeh, A.** Deixis in English Islamic Friday sermons : A pragma-discourse analysis Studies in English Language and Education Studies in English Language and Education [Text] // Studies in English Language and Education Studies in English Language and Education. – 9 (1). – 2022. – P. 418–437.

11 **Zamaeva, A.** Zachem musul`mane proiznosyat blagoslovenie (salavat) Proroku (sallAllahu aleihi wassallam)? [Text] [Why do Muslims say blessings (salavat) on the Prophet (sallAllahu aleihi wassallam)?] // Islamtoday. – 2020. – [Electronic resource]. – Access mode: https://islam-today.ru/veroucenie/zacem-musulmane-proiznosat-blagoslovenie-salavat-proroku-sly-allh-lyh-wslm/

Received 11.01.25.
Received in revised form 12.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**Ж. Е. Ордабаева[1], К. К. Каримова[2], Г. О. Азылбекова[3], З. В. Клюшина[4], Е. Р. Шиленкова[5]*
[1,3,4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[2]Абылай хан атындағы
Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[5]Дарынды балаларға арналған
№ 8 мектеп-лицейі,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
11.01.25 ж. баспаға түсті.
12.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ИСЛАМ УАҒЫЗЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ АСПЕКТІСІ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада біз ислам уағызын әртүрлі қатысушылардың өзара әрекеттесуі және хронотоптың ерекше белгілерінің көрінісі болатын ерекше коммуникативті жағдай ретінде қарастырамыз.

Исламдық уағыз арқылы біз тек рәсімді ғана емес, сонымен бірге діни білімді, дін құндылықтарын жеткізу және мұсылман қоғамында этикалық, моральдық және моральдық нормаларды қалыптастыру үшін сөйлеу арқылы қолданылатын ерекше лингвистикалық және әлеуметтік құралды да айтамыз. Мақалада біз мақсатқа сай уағыздау түрлерін қарастырамыз, коммуникативті жағдайдың негізгі қатысушыларын – адресат пен адресатты, олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуінде көрінетін рөлдері мен ерекшеліктерін талдаймыз; исламдық уағыздау қызметі жүретін хронотопты сипаттаймыз; ағылшын тілді теологтардың гомилетикалық фрагменттері мысалында исламдық уағыздың құрылымы анықталды, діни стильдің маңызды сындарлы қағидасы ретінде прототиптілік тақырыбы қозғалды. Сондай-ақ, біз ислам уағызының негізгі функцияларының тізімін ұсына отырып, оның жұмыс істеу ерекшеліктерін қарастырдық. Пәндік тақырып тұрғысынан ағылшын тілінде сөйлейтін теологтардың уағыздарының аударылған үзінділері зерттелді және осыған сүйене отырып, уағыздардың негізгі түрлерінің жіктелуі ұсынылды, олардың кең ауқымы рухани нұсқаулардан әлеуметтік және саяси мәселелерге дейінгі мәселелерді қозғайды.

Кілтті сөздер: ислам уағызы, исламдық дискурс, коммуникативті жағдай, хронотоп, адресат-адресат, уағыз құрылымы.

**Ж. Е. Ордабаева[1], К. К. Каримова[2], Г. О. Азылбекова[3], З. В. Клюшина[4], Е. Р. Шиленкова[5]*
[1,3,4]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Казахский университет
международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[5]Школа-лицей № 8 для одаренных детей,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 11.01.25.
Поступило с исправлениями 12.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

О КОММУНИКАТИВНОМ АСПЕКТЕ ИСЛАМСКОЙ ПРОПОВЕДИ

В данной статье мы рассматриваем исламскую проповедь как уникальную коммуникативную ситуацию, в которой происходит взаимодействие различных участников и проявление специфических признаков хронотопа.

Под исламской проповедью мы подразумеваем не только ритуал, но и особенный лингвистический и социальный инструмент, используемый посредством речи для передачи религиозных знаний, ценностей вероучения и для формирования этических, нравственных и моральных норм в мусульманском обществе. В статье мы рассматриваем виды проповедей по цели, анализируем ключевых участников коммуникативной ситуации – адресата и адресанта, их роли и особенности, которые проявляются во взаимодействии друг с другом; описываем хронотоп, в котором происходит исламская проповедническая деятельность; определена структура исламской проповеди на примере гомилетических фрагментов речи англоязычных богословов, затронута тема прототекстуальности, как важного конструктивного принципа религиозного стиля. Также мы рассмотрели особенности функционирования исламской проповеди, представив список её основных функций. В плане предметной тематики исследованы переведённые фргаменты проповедей англоязычных богословов, и на основе этого представлена классификация основных типов проповедей, широкий спектр которых затрагивает вопросы от духовных наставлений до социальных и политических проблем.

Ключевые слова: исламская проповедь, исламский дискурс, коммуникативная ситуация, хронотоп, адресат-адресант, структура проповеди.

SRSTI 17.71.07

https://doi.org/10.48081/SOYK1205

A. T. Sattarova[1],*A. Y. Yerlanova[2]
[1]Osh Technological University
named after Academician M. M. Adyshev,
Kyrgyz Republic, Osh;
[2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-8426-2540
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0378-8708
*e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru

THE ROLE OF DIALOGUE IN THE FORMATION OF ARTISTIC IMAGES IN THE WORKS OF MASHKHUR ZHUSSIP KOPEEV

The article explores the role of dialogues in shaping artistic images in the works of Mashkhur Zhussip Kopeev. Although the artistic features and narrative structures of the analyzed poetic texts have already been studied, the use of dialogue as a means of character development has not previously been examined. This gap defines the relevance of the present article.

The purpose of the study is to identify the role of dialogue in forming different types of characters in the poet's works. The material for analysis includes didactic narrative poems (fables) and an epic poem based on elements of legend.

In any literary work, characters are remembered not only by their appearance but also by their personality. The diversity of character traits influences whether the reader perceives a figure as positive or negative. The article demonstrates that the nature and typological features of characters are revealed through dialogue.

During the analysis, the following forms of dialogue were identified in the poet's works: introductory dialogue, narrative dialogue, and characterizing dialogue. These forms of dialogue are used to unveil the essence of characters, their physical appearance, attitudes toward other characters, inner world, and portrait features. Special attention is also given to the structure and functions of dialogue.

The study applies comprehensive analytical methods, including structural, comparative, and poetic analysis.

The research takes into account theoretical approaches to the phenomenon of dialogue found in both domestic and international scholarship. The article is intended for researchers, university instructors, and students of philology.

Keywords: Mashkhur Zhussip, image, dialogue, character, artistic features

Introduction

Dialogue is a conversation, a conversation, an exchange of ideas between at least two people. Dialogue plays an important role in works of art, because dialogue is one of the tools that plays an important role in revealing the character of the hero, portraying the image, revealing the inner world of the hero, conveying the artistic idea of the work. Through the speech of each character, we can see their inner world, their thoughts, their state of mind. The author's skill is also noticeable here. Because it is necessary to make the hero speak according to his personal character and qualities, thinking. Through the words of the characters, their individuality, social status, behavior, culture are revealed. In addition, the author allows, through dialogue, to feel the emotions, the situation of the hero. Speaking the characters through dialogue is an effective tool that allows you to enhance the artistry of the work.

The writer's skill lies in the fact that through dialogue he comprehensively reveals the character, personality of the hero in various events in the work. The originality of the character, character, the versatility of the «I» is fully revealed by the dialogical means at the disposal of the writer. And the formation and development of the character depends on the creative specifics of the author. The author uses his richness of language, the ability to build dialogue in the play of characters, in the creation of his image.

The problem of the study of dialogue dates back to Socrates, who considered the form of speech as a method of cognition and communication. Since Plato and Aristotle, dialogue began to be considered not only as a means of communication, but also as a study of language tools that express the social state, psychology, behavior, thinking of a person.

The foundations of the theory of dialogue were studied by Russian scientists L. L. Yakubinsky, L. V. Shcherba, N. Yu. And since the middle of the twentieth century, dialogue began to be studied not only by linguistic research, but also by scientists of psycholinguistics, cultural studies, philosophy.

And the problem of dialogue in fiction is one of the most extensive. In any work, the development of events, the plot, is based on the relationship

and conversation of the characters. The characters in the work are constantly in contact with each other. The author speaks each character with a distinctive feature and style that he deserves.

There is a need for figurative, literary words in revealing the behavior of characters in a work of art, in determining their essence and image. In a work of art, the author's narrative plays a leading role. But in some points, the writer allows the hero to express his words, thoughts, that is, subjective views. The dialogue and the author's narrative will be interconnected.

In a work of art, the creation of images through dialogue will also be rational. Especially in instructive works, for example, in the genre of fables, dialogues play a good role in communicating characters with each other, portraying characters in the course of the development of the story, revealing images. And a major epic work uses the product of dialogue and monologue in epics and epics.

Fable is the so-called works that convey negative phenomena in society, various uncomfortable qualities and behavior in a person without direct criticism. We can trace the appearance of the first examples of the parable in the life of the Greeks in the VIII century BC. They appeared in the form of stories that told a certain thought, opinion in didactic content. Of course, this was not immediately born and formed.

The most important feature of the fable is underlined, the idea is conveyed in allusion [1]. But not all of the world that is underlined is an example. To be a fable, there must be a story, a plot. As for the nature of the personas who carry out the same action, it is a beast or a bird.

One more feature of the fable genre cannot be ignored. The personas in it are not manifested by their supernatural activity. Although human character is transmitted through the persona, here man and beast, inanimate objects are completely different from each other. Of course, they speak humanly, argue like people. But this will also have a limit. At the same time, the example differs from fairy tales, which are created by imagination and miracle and perform an artistic aesthetic function. Although it is possible in fairy tales that inanimate objects can be heard and seen, the nature of the fable does not bear this.

In the poetic fable, instructive was mainly intertwined with satire. This made the genre more complex, built on dramatic conflict, psychologically, every word in it harmonized with dialogue, echoed with instructive thought, image thought, aesthetic taste, figurative language turn adapted to the artistic direction. Analyzing the poetic example, namely the examples of Krylov, his creative individuality, built on common plots, Vygotsky recognized it as a full-fledged genre of the art of the word. This is evidenced by the scientist's

statement: «... the fable belongs to poetry as a whole, and we see that all complex forms of art and psychological laws, manifested in the highest form of art, are spread in it» [2]. In fact, we see that the poetic fable has turned to the channel, finding a form characteristic of other genres of the art of the word, such as novel, poem, comedy.

Materials and methods

The study focuses on the poetics of Mashkhur Zhussip Kopeev's didactic poems, in particular, the analysis of artistic images created through dialogue. The material consists of individual poems of the poet, in which the didactic orientation, symbolism and philosophical depth are clearly traced. Special attention is paid to the poem «Olip tirilgen Shakhyzada», «Shaitanyn saudasy», which examines the artistic details and the figurative system of the work.

The methodological basis of the research is an integrated approach that includes elements of structural, comparative and poetic analysis. The emphasis is placed on identifying the role of dialogue as an expressive means contributing to the disclosure of internal conflicts, ideological positions and the educational function of the work.

Results and discussion

In the poem «The Devil's trade», which is being analyzed, one can see the revival of an abstract concept, a characteristic feature of the poet's work. As abstract concepts, such as lying, falsehood, envy fall into analysis. In the poem, The Devil goes to the market to trade, sells bad qualities in a person in trade, actions that do not occur in real life. «At the beginning of the work, the question posed by the prophet Gaisa corresponds to reality. And Shaitan's answer is a mirror of convention», Zhussup Kuandyk Pazyluly quotes [3, p. 99].

Артқаным бір есекке ылғи жалған,
Жалғанда өтірік жоқ мұнан қалған.
Нанбасаң еріп бірге көзіңмен көр,
Базарға қызығымды қалай салған.
...Күншілдік бір есекке тиеп артқан.
Жібек, кендір арқанмен буып тартқан.
Базарға мұнан бұрын көп барғанмын,
Жерім жоқ бұл саудадан залал тартқан [4, p. 168].

In this poem, such negative qualities as lies, falsehood, arrogance are mentioned. The devil takes these vices on the donkey and sells them in the market. This is not possible in the literal sense. Because these negative qualities are concepts that cannot be touched and seen with the naked eye. And all these qualities are negative qualities that were common in the Kazakh steppes during the poet's life. In this poem, we can consider an unspoken

dialogue as a dialogue between the author and society. Although the characters in the poem do not openly engage in dialogue, there is a hidden dialogue in the structure of the text. That is, Shaitan is a «talking» character who sells conscience and shame, faith and seduces a person. And the reader is a silent listener, but this silence causes thoughts, the reader expresses an inner opposite reaction. Thus, one side of the dialogue is clearly expressed, and the other is in the reader's mind. It's a kind of internal dialogue.

Жүгім бар көрмейсің бе он бес көлік,
Келемін хайуанға артып екі түлік.
Жұрттың тыйышын, бүтінін ойламаймын,
Саламын бас қосылған жерге бүлік.

Қашырды есек пенен танып тұрмын,
Өтірікті шындай қылып, нанып тұрмын.
Біле алмай артқан жүгің не екенін,
Тамаша қайран-асыр қалып тұрмын

Артқаным бір есекке – ылғи жалған,
Жалғанда өтірік жоқ бұдан жалған.
Нанбасаң еріп бірге, көр көзіңмен,
Базарға қызығымды қалай салған!

Жүгім бар бір есекте мікір-хайла,
Мұнымен келтіремін үлкен пайда.
Бір тиынға он тиын пайда аламын,
Көптің басы қосылған жиын тойда [4, p. 169].

In this passage, Shaitan's speech is not just biased information, it encourages the reader to look for answers. In his reply to the Prophet Gaisa, Shaitan openly shows his nefarious game. In this dialogue, we clearly see the character's appearance, inner soul, and outlook on life, even if we don't see his image. These words make the reader wonder: «is it possible to sell conscience and shame?», «why are these values being traded?» it pushes you to find an answer. This approach causes a silent dialogue with the reader, encouraging him to feel the moral baggage of the poem.

Here, the poet describes devil as a trader entering the market, and ridicules society through satire. Ironically, the use of the phrases "I will betray my conscience and shame" indicates a disregard for human values. In the poem, the system of images can be grouped as follows:

Table 1

Literary image	characteristics	Role in the content
Devil	The Lord of evil or lust	He wants to betray a person's faith, resentment, and faith
Human/society	Weak, defeated by lust	Deceived by the devil and selling his valuables
conscience, shame, faith	Sacred Spiritual Concepts	Spiritual riches that are underestimated in society today

And the form of dialogue found throughout the work plays a good role in creating these images.

In fact, dialogue occupies a large place in everyday everyday or political, social relations. In Russian philology, there are several studies on the typology of dialogical models. For example, the linguist E. M. Galkina-Fedoruk suggests two types of dialogue.:dialogue-contradiction and dialogue-reconciliation. A. K. Solovyova drew attention to the structural and semantic nature of the dialogue and divided it into the following types:

1) Dialogue-dispute
2) Dialogue-dispute (quarrel)
3) Dialogue-comprehension (understanding)
4) Dialogue-consonance (unison) [5, p. 8].

The first studies of dialogue in the Kazakh language science are described in the works of A. Baitursynov and K. Zhubanov. A. Baitursynov in his work «Adebiet tanytkysh» classifies the dialogue according to the content of the work and calls it «soilestiru (conversation)» [6, p. 134], M. Auezov gives the dialogue as «angimelestiru (colloquial)» [7, p. 87]. In the work «Soz oneri (The Art of the word)» by academician Z. Kabdolov activity of dialogue is considered in conjunction with other literary artistic techniques [8]. The scientist B. Maitanov takes dialogue as a technique capable of rationally conveying psychologism in a work of fiction: «for the accuracy and reliability of deep psychologism, the ideological artistic function of dialogue is as great as a monologue. Dialogue is a unique approach to witty and rational, concise and meaningful depiction of aspects of human character, feelings and states at a certain moment» [9, p. 20].

Based on the research of scientists of Russian linguistics, G. S. Imangalieva in his PhD thesis «Typology of dialogue» (based on the Kazakh and Russian languages) considers the types of dialogue into three groups:

1) information dialogue. These include: dialogue-interview, dialogue-investigation, communication-dialogue, and dialogue-understanding;

2) Pragmatic dialogue. These include: dialogue-struggle, dialogue-dispute, dialogue-reflection, dialogue-request, dialogue-suggestion, dialogue-thought-incentive;

3) Modal dialog. These include: dialogue-consonance, dialogue-accumulation, dialogue-greeting, dialogue-farewell [10, p. 50].

In the dictionary of literary terms, dialogue is called colloquial speech and is defined in the work as a conversation between two characters or several people, the way they communicate [11, p. 128].

In fiction, no matter what type of dialogue there is, it conveys the personality and thoughts of the character. In prose and poetry, the main function of dialogue is to create an image of the hero. When the word hero is used by the author for a specific purpose, the requirement of creating an image comes to the fore. From the mutual narration of the characters, the reader becomes closer to understanding the hero's view of life, his behavior, and his inner soul.

In an artistic conversation, there is often a dialogue-conversation. This type of dialogue is very rationally used when creating and revealing the character's image. Through the story, he reveals the idea and content of the work. Through a dialog conversation, the speaker transmits various information to the listener.

In excerpts from Mashkhur Zhussip's poem «Shaitann saudasi (devil's trade)» one can see a dialogue-conversation. In Shaitan's communication with the reader, we observe his attitude to life, his attitude to people. With ten different obstacles raised on a donkey, it's clear that they intend to put humanity on a negative path.

Thus, in the poem, the dialogue form is used as an indirect and subtextual dialogue, although it is not conducted openly between direct characters. Through this approach, he establishes a connection with the reader, touches on moral issues, deeply conveys the author's idea and enhances poetic drama.

It is literally impossible to «always put a lie on a donkey» in a dialogue. An abstract concept that is impossible to grasp with your hands and see with the naked eye is a sign of the reification of abstract concepts. At the same time, another donkey shows the same weight of the load as in the «silk, hemp rope». The severity of this burden can be clarified with the word «cannot walk». And the ten different ailments that the donkey talks about are those that rest on the Kazakh steppes.

In these two poems, the images can be classified as realistic and satirical. Unreliable rulers who do not care about the people existed in the time of Mashkhur Zhussip Kopeev and continue to exist to this day. Thus, the poet satirically depicts images of real people existing in life.

«Өліп тірілген Шаһызада» is a epic based on Legends. Behind it, the meaning of life and death, the spiritual revival of a person, the struggle between justice and evil are described. A person is a temporary guest in this life, so he glorifies that spiritual purity and honesty are important. Death is true, but through spiritual resurrection, a person can regenerate. It is not for nothing that the world and evil will finally be destroyed, and true justice will last forever.

In this saga of the poet, the characters are classified into different image types according to the methods of artistic representation. Due to the philosophical didactic nature of the work, realistic, epic, allegorical images are found here. For example, the wise old man, who tells The King and shows the way, appears as a realistic image. He is portrayed as a fairer character with a lot of life experience. The words spoken by him resemble proverbs from folk wisdom. This characterizes him as a realist person from life. That is, it is close to the image of a teacher, a scholar, which is found in real life. The author begins the work by characterizing the king who rules the country.

Халқына айдынды екен кереметті,
Келісті заманында бек сәулетті.
Заманға Алла мұндай ұшыратты,
Бек ғаділ патша болып ел билетті.

Патшаны әділ болса, халқы сүймек,
Әділдің шарапаты көпке тимек.
Жалғаншы, ұры залым жоғалыпты,
Жоғалмаса біреуіне бірі күймек [12, p. 321].

At the beginning of the story, the author begins with such an introductory speech and, through the narrative, speaks to the reader of the Justice of King Nausheruan, his honor before his people. The beginning of the work begins with the birth of this Adil Khan's son at the age of fifty, and his growth as a learned and educated citizen. Having married his only son, the death of his son on the day of the wedding causes the development of events. At this point, the author further develops the grieving, angry, desperate state of King Nausheruan in dialogue with his viziers and adviser Aldi yarkhan. Gives three days to find the man who killed his son. For three days, when the eunuchs could not find the murderer, the image of the king appears on the stage as follows:

Бай демей, бақыр демей, жақсы демей,
Таңертең күн шықпастан басын алам!
Болмаса, өлген адам күнәсын айт,
Бар шығар басымызда хақын тамам!

Ашулы арыстандай түсі жаман,
Қалмасты бұл ызадан ешкім аман.
Әрбір күнін мойнына шынжыр тағып,
Бересің бұл шаһардан он адамнан [12, p. 325].

In some moments, it is important to describe not only the dialogues of the characters, but also through their actions, gestures, feelings. When the author describes their actions through a pre-dialogue introduction, it allows the reader to deeply reveal the soul of the hero. For example, «patshanyn zhuregin ashu tildi», «ashuly arystandai ozgerui» (changing like an angry lion) at the sight of their viziers, who could not find an enemy in three days, prepares the reader for the content of the upcoming dialogue. In this way, the character conveys to the reader the inner feelings of the character.

Here we see the wise vizier Aldiyarkhan, who appeared in the saga as smart and Wise, who played a huge role in solving the problem. The author also uses a dialogical introduction to describe a wise vizier, introducing his reader to a new character...

Мансапқа өзінен соң екен биік,
Пайдасы қиын іске жүрген тиіп, –
from these lines will give a characterization to the character.
Бір күнді маған берші ашу қылмай,
Келейін жалғыз өзім кеңес құрып.
Тағы да жолдан шықтың, бір күнді бер,
Обал жоқ бәрімізге тұрсақ біліп [12, p. 326].

The king, who stopped at the weighty words of the wise vizier, we see here that he is a leader who does not make decisions with anger. The death of his only son, although deeply sunk in his soul, makes his actions and decisions overcome his mind.

Уәзірім, жан жолдасым, Алдиярхан,
Сен едің ақыл айтар сенімді жан.
Бірге өскен бала жастан бірге жасап,
Өзіме серік болып қылған пәрмен.

Бұрынғы бүтін миым жарты болған,
Ақылмен қылыш алып қылды жарған.
Ашуда еш бір ақыл болмайды екен,
Сырына әр бір істің оймен барған [12, p. 327].

The king, who ruled his country fairly, is seen from another angle as a person who makes wise decisions in any difficulties. This image of this hero resembles a romantic image, which is more based on the fact that it does not yet exist in life, but happens.

And the humanist vizier, who made a great contribution to the solution of the problem, is a smart character with a lot of life experience. The words he uttered resemble examples from folk wisdom. This characterizes him as a realist person from life. A teacher who meets in real life brings him closer to a realistic image, close to the image of a scholar.

Muhammad goes to the prophet and asks the king for an Army, hoping to find out who is the enemy who killed the King's son. After walking for three months, he finds Medina and interviews the Prophet. Here you can see that the saga is based on a legend. We note that the resurrection of the deceased Shahizada, the speech of the sword that killed him, the pigeons who witnessed it, is a legend that cannot be in life.

Financing information

The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP22685437).

Conclusion

If we look at it, the structure of the dialogue serves as a broad disclosure of the character's personality as a whole. The character's own speech, dialogue introduction, dialogue conversation, dialogue characterization affect the image of the poet's images, character, and various states of mind. That is, the function of the dialogue is different. In particular, dialogue has an artistic function, that is, it creates the image of a person. This activity enhances the artistic originality of the work. Clarifies the character. In the works of Mashkhur Zhussip, we considered in the analysis that dialogue plays an important role in creating realistic, romantic, satirical images of the introduction, dialogue of the story.

References

1 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208-б.

2 **Шаңбаев, Т.** Стиль и язык басни. Автореф. ...дис. канд.фил.наук. – Алматы, 1994. – 30 с.

3 **Мәшһүр-Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]: Монография. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 442-б.

4 **Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалар жинағы. 4 том [Мәтін]. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535-б.

5 **Соловьева, А. К.** О некоторых общих вопросах диалога. Вопросы языкознания [Мәтін]. – 2015. – № 6. – С. 104–110

6 **Байтұрсынұлы, А.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.

7 **Сергалиев, М.** Мұхтар Әуезов және көркем шығарма тілі [Мәтін]. – Алматы, 1994. – 231 б.

8 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. Оқулық-монография [Мәтін]. – Алматы : «Өлке» баспасы, 2014. – 496-б.

9 **Майтанов, Б.** Қаһарманның рухани әлемі [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2002. – 232 б.

10 **Имангалиева, Г. С.** Типология диалога [Мәтін] : Дисс. канд. фил. Наук / Г. С. Имангалиева, – Алматы, 1999. – 121 с.

11 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [Мәтін] / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы : «Ана тілі», 1998. – 384-б.

14 **Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалар жинағы. 1 том [Мәтін]. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436-б.

References

1 **Baitūrsynov, A.** Ädebiet tanytqyş. Zertteu men öleñder [Theory of literature. Research and poetry] [Text]. – Almaty : Atamūra, 2003. – 208 p.

2 **Şañbaev, T.** Stil i iazyk basin [The style and language of the fable] [Text]. Avtoref. ...dis. kand.fil.nauk. – Almaty, 1994. – 30 p.

3 **Mäşhür-Jüsıp, Q. P.** Qazaq lirikasyndağy stil jäne beinelılık [Style and imagery in Kazakh lyrics : monograph] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2007. – 442 p.

4 **Köpeiūly Mäşhür Jüsıp.** Şyğarmalar jinağy. 4 tom [Collection of works. Vol.4] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2004. – 535 p.

5 **Soloveva, A. K.** O nekotoryh obşih voprosah dialoga. Voprosy iazykoznania [About some issues of the dialogue] [Text]. – 2015. – № 6. – p. 104–110

6 **Baitūrsynūly, A.** Şyğarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1989. – 320 p.

7 **Sergaliev, M.** Mūhtar Äuezov jäne körkem şyğarma tılı [Mukhtar Auezov and the language of fiction] [Text]. – Almaty, 1994. – 231 p.

8 **Qabdolov, Z.** Söz önerı. Oqulyq: monografia [Literature: Monograph] [Text]. – Almaty : «Ölke» baspasy, 2014. – 496 p.

9 **Maitanov, B.** Qaharmannyñ ruhani älemı [The character's Spiritual World] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 2002. – 232 p.

10 **İmangalieva, G. S.** Tipologia dialoga [Dialog typology] [Text] : Diss. kand. fil. Nauk / G. S. İmangalieva. Almaty, 1999. – 121 p.

11 Ädebiettanu. Terminder sözdıgı [Dictionary of terms] [Text] (Qūrastyruşylar: Z. Ahmetov, T. Şañbaev). – Almaty : «Ana tılı», 1998. – 384 p.

14 **Köpeiūly Mäşhür Jüsıp.** Şyğarmalar jinağy. 1 tom [Collection of works. Vol. 1] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2003. – 436 p.

Received 04.12.24.
Received in revised form 15.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

*А. Т. Саттарова[1], *А. Е. Ерланова[2]*
[1]Академик М. М. Адышев атындағы
Ош технологиялық университеті,
Қырғызстан Республикасы, Ош қ.;
[2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
04.12.24 ж. баспаға түсті.
15.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ОБРАЗДАРДЫ СОМДАУДА ДИАЛОГТІҢ РӨЛІ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларындағы образдардың жасалуында диалогтардың рөлі қарастырылады. Талдауға алынған мысал өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері, сюжеті бұған дейін зерттелгенімен, диалог арқылы образдардың жасалу жолдары қарастырылмады. Бұл мақаланың өзектілігін құрайды.

Мақаланың мақсаты ақын шығармаларындағы образдардың түрлерін сомдауда диалогтің атқаратын үлесін анықтау. Сюжетке, дидактикалық тағылымға мол хикаят өлеңдері (немесе мысал өлеңдері) және аңызға құрылған дастаны талдауға алынды.

Кез келген көркем шығармада кейіпкерлер өзінің тек қана келбетімен ғана емес, мінезімен де есте қалады. Кейіпкерлер мінезі әртүрлі болып келеді. Осыған байланысты кейіпкерлер жағымды, жағымсыз, ұнамды не болмаса ұнамсыз әсерлер қалдырады. Мақалада кейіпкерлердің мінезі, образ түрлері диалог арқылы ашылады. Талдау барысында ақын шығармаларында диалогтің диалогтік кіріспе, диалог әңгіме, диалог мінездеу түрлері анықталды. Аталған диалогтің түрлері арқылы кейіпкерлердің болмысы, кескін келбеті, басқа кейіпкерлерге көзқарасы, дүниесі, портреті ашылады. Сонымен қатар диалогтің құрылымы мен атқаратын қызметіне мән берілді.

Ғылыми жұмыста құрылымдық, салыстырмалы және поэтикалық анализді қамтитын кешенді талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысында отандық және шетелдік зерттеулердегі диалогке қатысты тұжырымдар басшылыққа алынды. Жұмыс ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға және филология мамандығының білім алушыларына арналады.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, образ, диалог, кейіпкер, көркемдік ерекшелік

*А. Т. Саттарова[1], *А. Е. Ерланова[2]*
[1]Ошский технологический университет
имени академика М. М. Адышева,
Кыргызская Республика, г. Ош;
[2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 04.12.24.
Поступило с исправлениями 15.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

РОЛЬ ДИАЛОГА В ФОРМИРОВАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА КОПЕЕВА

В статье рассматривается роль диалогов в формировании художественных образов в произведениях Машхура Жусупа Копеева. Несмотря на то, что художественные особенности и сюжетная структура анализируемых поэтических текстов уже становились предметом исследования, вопрос создания образов с помощью диалога ранее не изучался, что и определяет актуальность данной статьи.

Цель исследования – выявить роль диалога в формировании различных типов образов в поэзии поэта. В качестве материала анализа выбраны поучительные повествовательные стихотворения (басни) и поэма с элементами легенды.

В любом художественном произведении персонажи запоминаются не только своим обликом, но и характером. Различие характеров героев формирует положительное или отрицательное восприятие читателем. В статье показано, что характер и типологические особенности персонажей раскрываются через диалог.

В процессе анализа были определены следующие формы диалога в произведениях поэта: диалоговое вступление, диалог-рассказ и диалог-характеристика. Посредством этих форм диалога раскрываются сущность персонажей, их внешний вид, отношение к другим героям, внутренний мир и портретная характеристика. Также в статье уделено внимание структуре и функции диалога.

В исследовании применены комплексные методы анализа: структурный, сравнительный и поэтический.

В работе учтены теоретические положения отечественных и зарубежных исследований, посвящённых феномену диалога. Статья предназначена для научных работников, преподавателей и студентов филологических специальностей.

Ключевые слова: Машхур Жусип, образ, диалог, персонаж, художественные особенности.

МРНТИ 17.82.32

https://doi.org/10.48081/HUDJ2941

У. М. Тәжібаева[1], *Ж. А. Баянбаева[2], К. О. Таттимбетова[3]

[1,2,3]Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4577-8230
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1710-0791
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7713-0757
*e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ КОНЦЕПТОСФЕРА РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОЗЫ А. АЛИМЖАНОВА: НОВЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В данной статье представлена практическая реализация теоретической модели «словаря ключевых концептов, формирующих концептосферу русского языка» на материале исследуемой историко-культурной концептосферы русскоязычной прозы казахского писателя. В статье используются ключевые понятия концептосфера, концептуальный анализ, ментальные составляющие и лексические репрезентации концепта. Информация о структуре и составляющих ключевых концептов, их классификации отражена во взаимообусловленных денотативно-идеографических связках с целью показа целостной концептуализации изображаемой автором художественно-исторической картины мира. Основные положения работы касаются методики проведения концептуального анализа историко-культурной концептосферы, представленной в текстах художественных произведений А. Алимжанова.

Предметом рассмотрения явились лексические репрезентации ключевых концептов, выполняющих смысловую функцию в плане логико-семантических внутритекстовых связей, и формирующих образно-художественную сферу ментальности в историко-культурном пространстве текста. В качестве основной единицы описания выбран отдельный концепт – его ментальная сущность и его лексические репрезентации.

Лингвокультурологический метод исследования ключевых концептовучитывает тот фактор, что транскультурная литература (контактная, бикультурная) – это литература межкультурная, а метод описания ключевых историко-культурных концептов, обеспечивающих межкультурную коммуникацию и участвующих в концептуализации изображаемого мира автором, соответствует заявленной в работе идеографической сфере.

Ключевые слова: концепт, идея, концептосфера, концептуализация, лексическая репрезентация, ментальные составляющие.

Введение

Основываясь на концепте, утвердившемся в качестве центрального термина когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, сформировались термины «концептосфера» и «концептуализация». В широком понимании к числу концептов относят все лексемы, «значения которых составляют содержание национального языкового сознания и формируют «наивную картину мира» носителей языка». Совокупность таких концептов образует концептосферу языка, в которой концентрируется культура нации [1, с. 52].

В Приложении 2 книги М. Адлера «102 великих идеи человечества» перечислены концепты, связанные с интеллектуальной и культурной сферами деятельности человека: знание, идея, история, логика, мнение, мудрость, наука, определение, воображение и память, принцип, разум, суждение, язык и др. [2, с. 331]. Аналогичные идеи в словаре «Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации в языке и речи» отнесены к тематическому разряду «концептуализация интеллекта и интеллектуальная деятельность», в числе которых концепты: мыслитель, гениальность, доказательство, знания, интерес, мировоззрение, мнение, мысль, память, понимание и др. [3, с. 375].

Особый интерес в исследовании вызывает концепт «гонец», который встречается в различных жанрах – прозе и поэзии – и у нескольких ключевых авторов (например, А. Алимжанов, О. Сулейменов). Подобное расширение рамок анализа позволяет выявить и сопоставить разные типы лексических репрезентаций данного концепта, а также разнообразные художественные и философские смыслы, в нем заложенные. В результате анализ концепта «гонец» обогащает общее представление об историко-культурной концептосфере, отраженной в казахстанской литературе на русском языке.

Концептосфера по заданной теме достаточно широко представлена в художественном творчестве А. Алимжанова, органично сочетающего образы двух лингвокультур: казахской и русской. Свои произведения о родной

казахской действительности он писал на русском языке в жанре исторических романов и рассказов.

В современных исследованиях это явление часто называют транскультурностью и рассматривают в связи с понятием «межкультурность», согласно которому «национальный образ первичной культуры описывается средствами ее вторичной (приобретенной) языковой культуры» [4, с. 94]. Индийско-американский социолингвист Б. Качру использует для обозначения того же феномена термины «контактная литература», «кросс-культурная литература» или «бикультурная литература». Эдвин Тамбу (Edwin Thumboo) придерживается сходного мнения, подчеркивая, что «художественная литература, созданная на втором (неродном) языке, характеризуется симбиозом двух культур и литературных традиций…» [5, с. 405]. В то же время, по замечанию Braj Kachru, данное межкультурное творчество нередко подвергается критике, поскольку «бикультурная литература – своеобразное явление литературного мира, утверждающее свои собственные каноны» [6].

В статье исследуются наиболее значимые концепты историко-культурного характера, объединенные во взаимообусловленные денотативно-идеографические группы для концептуального анализа изображаемой автором картины мира «на втором (неродном) языке».

Материалы и методы

Для решения поставленной задачи используются когнитивные исследования парадигмы историко-культурных концептов в текстах произведений, представленных в сборнике «Степное эхо»: «Гонец» и «Возвращение учителя».

Творчество А. Алимжанова заслуживает особого внимания «в плане изучения с точки зрения воплощения архетипа Пути, особенностей художественной функциональности данной парадигматики, имеющей весьма древнее происхождение и определенной термином «сафар-наме» [7, с. 54].

Предметом рассмотрения являются лексические репрезентации ключевых концептов, формирующих образно-художественную сферу ментальности в историко-культурном пространстве текста. «Знания человека об окружающей действительности и способ, которым он классифицирует мир, выражены в его языке; с другой стороны, язык является тем единственным средством, при помощи которого мы можем проникнуть в скрытую от нас сферу ментальности, ибо он определяет способ членения мира в той или иной культуре» [1, с. 7].

Основной единицей описания выступает отдельный концепт – его ментальная сущность и его лексические репрезентации. Избранные концепты объединяются по взаимообусловленным денотативно-идеографическим признакам, связанным общим понятием (идеей) в силу их объективной

логичности, что проявляется в основных лексических репрезентациях концепта. Закономерно, что в художественном контексте об аль-Фараби ключевыми являются концепты, участвующие в «концептуализации интеллекта и интеллектуальной деятельности».

Метод описания ключевых концептов учитывает, что транскультурная литература – это литература межкультурная: «Концепт – основная единица межкультурной коммуникации. Концепт порождает коммуникацию в системе «культура» и, в свою очередь, порождается ею. Здесь действуют отношения круговой причинности. Как и культура, концепт принадлежит к разряду диссипативных (открытых) структур» [3, с. 50].

Метод описания ключевых концептов, обеспечивающих межкультурную коммуникацию и участвующих в концептуализации изображаемого мира автором, соответствует идеографической сфере: путь мыслителя, путь гонца, путь батыра, путь учителя.

Результаты и обсуждение

Понимание объективных закономерностей, лежащих в основе процесса формирования и развития историко-культурной концептосферы в русскоязычных текстах казахстанской литературы, обладающей признаками «транскультурности» / «межкультурности», где национальный образ первичной культуры – концепт – описывается средствами «русской языковой культуры», проводится по образцу, представленному в теоретической модели указанного словаря.

Так, концепт «мыслитель Востока» рассматривается по образцу: ментальные составляющие концепта – когнитивные признаки – и их основные лексические репрезентации [3, с. 13].

«Путь мыслителя». Концептуализация жизни и судьбы человека. Пример: «Абай жолы» – «Путь Абая» – роман М. Ауэзова.

Концептуализация интеллекта и интеллектуальной деятельности: «Мыслитель». Пример: тетралогия М. Алданова «Мыслитель».

Изучение ключевого концепта «путь» вместе с другими парадигматическими и архетипическими образами позволяет увидеть их связь с историей, мифологическим прошлым народа, коллективной доисторической родовой памятью. Образ пути как архетип полностью вписывается в формулировку универсального и семантически емкого образа мира по К. Юнгу. «Произведения исторического жанра, как правило, несут на себе печать Пути – движения сквозь время, поэтому эта парадигматика изначально оформлена как авторская концептосфера. Данный архетип представляет собой объект возможного анализа с серьезной методической и пропедевтической значимостью» [7, с. 56].

Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: каз. жол – полоса земли, предназначенная для передвижения; то же, что дорога, дающая свободно действовать и развиваться; путешествие, поездка, движение; направление, маршрут; жизненный путь – идти своим путем, никому не подражая, действуя самостоятельно. Жолын болсын – пусть будет твой путь – счастливого пути.

Лексические репрезентации: каз. күре жол – главный путь, қара жол – главная дорога, қасқа жол – верная дорога, Жібек жолы – Шелковый путь.

Путь «сквозь время» великого ученого аль-Фараби в романе «Возвращение учителя» и в рассказе «Великий Мухамед из Отрара» – это жизненный путь юноши в поисках знания и зрелого учителя, это и путь мысли молодого ума до мыслителя, мудреца-учителя.

«Пройдены тысячи и тысячи верст, исхожены многие тропы и обойдены все города, лежавшие на великом шелковом пути от Джендского до Аравийского моря».

Великий Шелковый путь – это не только возможность торговать и обмениваться товарами, но и путь мирной коммуникации, обмена духовными ценностями различных цивилизаций, это «Дорога людей» с культурными ценностями разных народов на пути к знаниям.

«А скитался он в поисках знаний. Перечитано множество книг и рукописей мудрых философов, историков, географов и путешественников, поэтов и ученых…»

Путь ассоциируется с путником и искателем знаний и той мечты, о которой аль-Фараби написал в своем трактате «О добродетельном городе…». Мечтатель уподобляется скитальцу или страннику, поскольку путь к знаниям извилист и тернист.

«Я искатель знаний из города Фараб. Свое имя могу подтвердить лишь любой строчкой аль-Кинди, изречениями Сократа в описаниях Платона… Аристотель же мой учитель». «… мне казалось, что он, этот великий скиталец – искатель истины, жив и по сей день, что он как свой великий дар предлагает каждому из нас – кто интересуется им – венец своей мечты, свой трактат «О Добродетельном городе и благородных гражданах его».

Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: человек, гений – высшая творческая способность в научной или художественной деятельности. *«Человек, наделенный талантом глубокого философского оригинального мышления, характеризуется как мыслитель, а способность глубоко проникать в сущность явлений определяется как глубокомыслие и вдумчивость»* [3, с. 396].

Лексические репрезентации концепта: каз. *дарынды* – талант, одаренный; *ойшыл* – мыслитель, склонный к размышлениям; ученый, *данышпан, кемеңгер* – гений; мыслитель Востока.

«Мыслитель искренне верил, что появление добродетельного государства зависит прежде всего от его главы, который должен быть способным, разумным, волевым, любящим науки».

Человек, передающий свои познания другим, становится учителем, поэтому в этом произведении нетрудно заметить развитие традиции муназира – философско-нравоучительного диалога, диспута.

«Возвращение учителя» – это путь мыслителя аль-Фараби и его идей на встречу с потомками через тысячу лет. Концепт «мыслитель» закономерно сближен с концептом «учитель».

Концептуализация сферы деятельности человека.

Примеры: *Камель М. – аль-Фараби. Философ мусульман всех времен и Второй учитель после Аристотеля.* Пер. с араб. [8].

«Первый учитель» – Чингиз Айтматов – педагог.

Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: тот, кто учит чему-нибудь, кто оказывает влияние на развитие чего-нибудь, распространитель какого-либо учения, какой-либо теории.

Лексические репрезентации концепта: каз. *мұғалім* – 1) учитель, преподаватель; личность учителя; 2) *ұстаз* – воспитатель, наставник; аль-Фараби – Второй учитель после Аристотеля.

Рудаки: «*Мои друзья называют вас учителем, превзошедшим всех мудрецов Востока. Я им верю. Я знаю ваши труды. Глубина ваших мыслей, ваши рассуждения о логике и трактаты о числах не имеют себе равных».*

«Он прославился среди ученых своего времени как великий мыслитель, математик и философ, астроном и врачеватель, музыкант и историк, и поэтому его назвали Вторым Учителем. Вторым после Аристотеля».

Время – гонец в пути, доставивший мысли ученого через много лет для муназира-диалога с сегодняшним читателем.

«Но как бы там ни было – древний мудрец вернулся к нам. Он вернулся к нам через тысячелетие. Гении не умирают».

«Мысль – сад». Концептуализация интеллекта и интеллектуальной деятельности. Примеры: «Книга мысли» – Оразалы Сабден.

Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: мысль – мыслительный процесс; *то, что явилось в результате размышления, идея; то, что заполняет сознание, дума; убеждения, взгляды; «то, что явилось в результате мыслительного процесса, размышления, продукт умственной деятельности в виде идеи, а также само мышление, отображающееся в понятиях»* [3, с. 396].

Лексические репрезентации концепта: каз.: *пікір, ой, терең ой* – мысль, идея, глубокая мысль/идея.

Мысли нужно приводить в порядок, к ним можно время от времени возвращаться, мысли могут быть обрывочными, которые следует упорядочить в определенную стройную систему.

«Но то были мысли, еще не приведенные в систему, нужны были долгие наблюдения и опыты, чтобы сказать что-либо о природе растений. Пение птиц часто возвращало его к мысли к давней мечте – написать книгу о музыке. Но, чтобы связать обрывки мыслей в стройную книгу, нужно было много времени, нужно было изучить многие труды древних…».

За ходом и развитием мысли можно с интересом следить, особенно если она изложена в устной или письменной форме признанным авторитетом и созвучна размышлениям самого мыслителя.

И, как бы рано ни вставал он, времени для размышлений и работы над рукописью всегда не хватало. …внимательно следя за ходом мыслей Аристотеля в его «Поэтике» или «Метафизике», невольно начинал переводить их с древнегреческого на арабский.

Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: сад – участок земли, засаженный разного рода растениями, обычно с проложенными дорожками. За садом надо ухаживать, в саду можно с удовольствием отдыхать и находить вдохновение. Сад оказывает благотворное влияние на человека с малых лет, поэтому детский сад.

Лексические репрезентации концепта: каз. *бақша* – сад; *бақша* от глагола *бағу*: воспитывать, ухаживать, заботиться, присматривать, выращивать, разводить; *балабақша, балалар бақшасы* – детский сад.

В жарких странах Востока садам – уютным, прохладным оазисам – издревле придавали особое значение.

В начале романа аль-Фараби предстает перед читателем в роли садовника. Эта символическая фигура порождает метафорический образ мыслителя, взращивающего сад мудрых мыслей [9].

«*Садовник снова и снова возвращался мысленно к своим записям, находил в них строки и слова, отяжеляющие восприятие или затуманивающие смысл. Надо поскорее убрать их, убрать осторожно, чтобы мысль могла развиваться свободно и легко».*

Глубина и путь мысли, ассоциируясь с ее полетом, раскрываются не только в их объективно-историческом смысле, но и в свободе и открытости мысли в будущее, в независимости от времени.

«Мысль никогда не прекращала своего полета, своих поисков. Мысль не подвластна никому …, ни времени, ибо будущее – это продолжение прошлого и настоящего, и оно – бесконечно».

Сад – это концептуальная метафора оазиса, наполненного знаниями, куда стремятся жаждущие в поисках новых познаний.

«Шел старец по пустыне. С посохом в руках и с сумой за плечами. Его томила жажда. От усталости он еле передвигал ноги. Шел, не теряя надежды на чудо. И чудо свершилось. Он увидел маленький зеленый оазис. Там был сад. Вот он оазис!»

Путь гонца. Ментальные составляющие концепта, когнитивные признаки: Гонец – в старину: посланец со срочным известием. Гонец ассоциативно-образно отождествляется с глашатаями, странниками, пришельцами, скитальцами:

«Разве ты не слышал сегодня утром слова безвестного пришельца, он назвал себя добровольным глашатаем, сказал нам, что в великой степи Сарыарка появились батыры Тайлак и Саныpак…» (цит. по А. Алимжанову)

Лексические репрезентации концепта. Каз.: *жаушы, құғыншы, хабаршы, шабарман. Жаушы* – 1) посланец-парламентёр (к одной из воюющих сторон); 2) гонец – «послать гонца»; 3) сват, посланник от сватающих – «послать сватов». *Хабаршы* – 1) вестовой, глашатай, гонец; 2) «информатор»; 3) предвестник чего-либо; 4) вестник – *шабарман* – 1) вестовой, нарочный, курьер.

Несмотря на то, что в названии статьи заявлено имя А. Алимжанова, анализ концепта *«гонец»* становится более полным и убедительным при сопоставлении прозы писателя с поэтическим контекстом О. Сулейменова (цикл «Красный гонец и чёрный гонец»). Подобное расширение исследовательского поля обусловлено:

1 Единством историко-культурной традиции. И А. Алимжанов, и О. Сулейменов функционируют в общем казахстанском литературном пространстве, создавая русскоязычные произведения, тесно связанные с национальной культурой и ментальностью.

2 Архетипической ролью «гонца». В обоих случаях образ гонца выполняет сходную функцию: он выступает символом связи времён и пространств, «мостом» между народами и культурами, посредником, передающим важные вести.

3 Сопоставлением художественных форм. Если у А. Алимжанова «гонец» преимущественно укоренён в исторической прозе (жанровая специфика, внимание к событиям прошлого), то у О. Сулейменова он появляется в поэзии, где преимущественное место занимают философские и метафорические оттенки. Такое сопоставление высвечивает дополнительные нюансы концепта «гонец» – от его семантической «основы» (вестовой, парламентёр, посредник) до символически-аллегорических значений (вестник победы, глашатай судьбы, «черный»/«красный» гонец как антагонистические начала).

Таким образом, оправданность привлечения к анализу поэзии О. Сулейменова связана с тем, что рассмотрение концепта «гонец» только в одном авторском поле (А. Алимжанов) было бы неполным: поэтический вариант О. Сулейменова позволяет расширить рамки исследования и выявить новые аспекты, объединяющие и одновременно разводящие эти тексты на уровне ментальных и культурных кодов.

Пример из поэзии (О. Сулейменов):

Полуголый гонец
знак победы – багровое знамя –
не бросил.
Это знамя дало ему
семь коней,
семь коней,
семь коней,
тонконогих и рослых. («Красный гонец и чёрный гонец»)
Без дорог, без сапог, огибая кишлак,
Мчит угрюмый гонец,
он ушёл от погонь.
На копье раздувается
чёрный флаг.
Флаг жалеет его – не спеши,
не спеши
головой отвечать за бесславный конец! [10]

В данном сопоставлении видно, что гонец у А. Алимжанова – конкретный персонаж исторического повествования, тогда как в стихотворениях О. Сулейменова образ часто приобретает мифопоэтические и символические черты, но при этом сохраняет свою главную миссию: передавать сведения, объединять или разъединять людей и даже эпохи.

Таблица 1 – Концепт «гонец» в контекстах прозы и поэзии

Гонец – А. Алимжанов (проза)	**Гонец – О. Сулейменов (поэзия)**
Гонцы безымянны, лица у них перевязаны белым платком, на острие пика голубой лоскуток.	Красный и чёрный гонец. У красного гонца – красное знамя – знак победы; у чёрного гонца на копье – чёрный флаг.
У гонца прочная кольчуга, быстрые кони-скакуны и запасный конь.	Красный гонец *спешит* с вестью о победе налегке, без щита и кольчуги, без меча и лука, только со знаменем в руках,

Гонец появляется неожиданно, встречные все молчаливы выполняют волю гонца, увидев (тайную) серебряную пайцзу.	Красный гонец – *весёлый* гонец, он везде появляется *открыто.* Чёрный гонец – *угрюмый* гонец, он пробирается *скрытно.*
Гонец ассоциируется с *узун-кулаком* – новостью, быстро передаваемой устным путём на далёкие расстояния.	Народ славит красного гонца, чёрный гонец тоже хотел быть таким, чтобы слышать радость и принимать дары и славу [10, сс. 135–136].

*«Только безымянным гонцам известно, где притаился уцелевший аул… **Узун кулак** доносит, что гонцы мчатся из Талкына – маленькой крепости, стоящей где-то на крутом перевале Джунгарских гор.*

Больше ничего не сообщает знающий всё узун-кулак.

Гонцы приносили радостные вести» [11].

Путь батыра. Концептуализация жизни и судьбы человека.

Пример: Молитва батыра Мамбета перед казнью.

Каз.: *батыр* – 1) богатырь, герой, бесстрашный жигит; 2) смелый, отважный. *Батыр жауда, шешен дауда сыналар* – богатырь испытывается в бою, оратор – в споре. *Батыр майданда шыныгады* – герой закаляется в бою.

Лексические репрезентации концепта: батыр, богатырь, батырлық – геройство, героизм, мужество, отвага, храбрость. *Батырлық білекте емес, жүректе* – Храбрость не в силе, а в сердце. / Немало богатырей появилось в степи. / Молва о том, что три батыра, сыны трёх разных родов – болатшы, бесентина и тасжурек, стали братьями и вместе бьют врага, радуют сердце каждого казаха-скитальца. / А в конце лета батыры увели своих сарбазов…

Батыров почитали и прославляли наравне с ханами-правителями и биями, избранными народом судьями и ораторами.

О батырах слагали легенды, песни. Батыры были способны объединить казахские роды и племена в тяжёлые военные времена.

«Где-то ходит батыр аргынов Богенбай. Народ славит его. / От одного каравана беженцев к другому шла молва о батырах, где-то в степях Сарыарки собиравших ополчение» [11].

Информация о финансировании

За счет средств научного проекта грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2023–2025 гг. со сроком реализации 35 месяцев по приоритету: «7. Исследования в области социальных и гуманитарных наук», по теме: «Русская проза Казахстана новейшего времени: ведущие тренды, жанрология, сюжетика, герои», ИРН AP19679652, руководитель – Джолдасбекова Баян Умирбековна.

Выводы

Анализ историко-культурной концептосферы показывает, что философская, историческая, этическая и концептуальная проблематика произведений А. Алимжанова, как и образная структура его размышлений, в целом нацелены на доступное изложение нескольких ключевых «путей»: пути мыслителя к познанию сущего, пути гонца к цели, пути учителя к распространению знаний и пути батыра к защите родной земли.

Объединение ключевых концептов по взаимообусловленным денотативно-идеографическим признакам, связанных общим понятием «путь», оказалось продуктивным для понимания изображаемой автором картины мира в парадигме «межкультурности» транскультурной литературы. В этом контексте важно учитывать «информацию, окружающую какое-либо событие, текст вокруг текста (микротекст и макротекст), или со-текст (co-text)» [12].

Обращение к поэтическим текстам О. Сулейменова, в частности к образу «гонца», продемонстрировало более широкое многообразие смыслов этого концепта в казахстанской русскоязычной литературе, что дополнительно подтвердило и укрепило выводы, полученные при анализе прозы А. Алимжанова.

Список использованных источников

1 **Пименова, М. В., Кондратьева, О. Н.** Концептуальные исследования. Введение [Текст]. – М. : Флинта: Наука, 2011. – 176 с.

2 **Adler, Mortimer** How to Read a Book. A Guide to Reading the Great Book [Text] // SIMON &SCUSTER, Andrew Nurnberg, 2020. – P. 344.

3 **Бабенко, Л. Г.** Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентация в языке и речи [Текст]. – Москва «Азбуковник», 2017. – 1020 с.

4 **Бахтикереева, У. М.** Творческая билингвальная личность [Текст] //. – Астана : «ЦБОиМИ», 2009.

5 **Thumboo, E.** Literary creativity in world Englishes [Text] //. The Handbook of World Englishes / Kachru B. B., Kachru Y., Nelson C. L. (eds.). – Malden, MA, USA; Oxford, UK; Victoria. Australia – Blackwell, 2006. – P. 405–427.

6 **Karchu, B. B.** Asian Englishes Beyond the Canon [Text]. – Hong Kong : Hong Kong University Press, 2005.

7 **Жаксылыков, А. Ж.** Развитие современной казахстанской литературы. Нарративы. Поиски. Архетипы. Концепции. Текст [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2023. – 282 с.

8 **Камель, Магди.** Аль-Фараби. Философ мусульман всех времён и Второй учитель после Аристотеля [Текст]. – Алматы, 2020. – 232 с.

9 **Мухамадиев, Х. С.** Концепт «мыслитель Востока» в контексте литературы и культуры Центральной Азии [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2015. – 232 с.

10 **Сулейменов, О. О.** Красный гонец и чёрный гонец [Текст] // Эссе. Аз и Я. – Алма-Ата, 1990. – 592 с.

11 **Алимжанов, А.** Степное эхо : Романы. Повести, рассказы, очерки [Текст]. Том 1. – Алма-Ата: Жазушы, 1979. – 416 с.

12 **Hall Edward, T.** Beyond Culture [Text]. – Garden City, N.Y. : Anchor Press / Double-day. 1976.

References

1 **Pimenova, N. V., Kondratyeva, O. N.** Konceptual`ny`e issledovaniya. Vvedenie: Uchebnoe posobie [Conceptual research. Introduction] [Text]. – Moscow : Flinta: Nauka, 2011. – 176 p.

2 **Adler, Mortimer.** How to Read a Book. A Guide to Reading the Great Book [Text] // SIMON &SCUSTER, Andrew Nurnberg, 2020. – P. 344.

3 **Babenko, L. G.** Konceptosfera russkogo yazy`ka : klyuchevy`e koncepty` i ix reprezentaciya v yazy`ke i rechi [The conceptual sphere of the Russian language : key concepts and their representation in language and speech.] [Text]. – Moscow : «Azbukovnik», 2017. – 1020 p.

4 **Baxtikereeva, U. M.** Tvorcheskaya bilingval`naya lichnost` (osobennosti russkogo teksta avtora tyurkskogo proisxozhdeniya) [Creative bilingual personality (features of the Russian text of the author of Turkic origin).] [Text]. – Astana : Izd-vo «CzBOiMI», 2009.

5 **Thumboo, E.** Literary creativity in world Englishes [Text]. The Handbook of World Englishes/Kachru B. B., Kachru Y., Nelson C. L. (eds.). – Malden, MA, USA; Oxford, UK; Victoria. – Australia: Blackwell, 2006. – P. 405–427.

6 **Karchu, B. B.** Asian Englishes Beyond the Canon. – Hong Kong: Hong Kong University Press, 2005.

7 **Zhaksylykov, A. Zh.** Razvitie sovremennoj kazahstanskoj literatury`. Narrativy`. Poiski. Arhetipy`. Koncepcii. Tekst [The development of modern Kazakh literature. Narratives. The search. Archetypes. Concepts. Text.] [Text]. – Almaty : Kazakh universitety, 2023. – 282 p.

8 **Kamel`, Magdi** Al`-Farabi. Filosof musul`man vsex vremyon i Vtoroj uchitel` posle Aristotelya [Al-Farabi. The philosopher of Muslims of all times and the second teacher after Aristotle.] [Text]. Per. s arab. A. A. Musinova. – Almaty, 2020. – 232 p.

9 **Muxamadiev, X. S.** Koncept «my`slitel` Vostoka» v kontekste literatury` i kul`tury` Central`noj Azii [The concept of the “Thinker of the East” in the context of literature and culture of Central Asia.] [Text]. / Proza i poe`ziya Kazaxstana 1970-2000 godov v kontekste literatury` Central`noj Azii. – Almaty : Kazakh universitety, 2015. – 232 p.

10 **Sulejmenov, O. O.** Krasny`j gonecz i chyorny`j gonecz [The red messenger and the black messenger.] [Text]. // E`sse, publicistika. Stixi, poe`my`. Az i Ya. – Alma-Ata «Zhaly`n», 1990. – 592 p.

11 **Alimzhanov, A.** Stepnoe e`xo : Romany`. Povesti, rasskazy`, ocherki [Steppe Echo : Novels. Novels, short stories, essays.] [Text]. / Izbrannoe v dvux tomax. Tom pervy`j. – Alma-Ata: Zhazushy`, 1979. – 416 p.

12 **Hall Edward, T.** Beyond Culture [Text]. – Garden City, N.Y. : Anchor Press / Double-day. 1976.

Поступило в редакцию 17.10.24.
Поступило с исправлениями 09.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

*У. М. Тәжібаева[1], *Ж. А. Баянбаева[2], К. О. Таттимбетова[3]*
[1,2,3]Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
17.10.24 ж. баспаға түсті.
09.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. АЛИМЖАНОВТЫҢ ОРЫС ТІЛДІ ПРОЗАСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫ: ЖАҢА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАР

Бұл мақалада қазақ жазушысының орыс тілді прозасының зерттелетін тарихи-мәдени концептосферасының материалында «орыс тілінің концептосферасын қалыптастыратын негізгі тұжырымдамалар сөздігінің» теориялық моделінің практикалық іске асырылуы ұсынылған. Мақалада негізгі ұғымдар қолданылады концептосфера, тұжырымдамалық талдау, Тұжырымдаманың психикалық компоненттері мен лексикалық көріністері. Негізгі тұжырымдамалардың құрылымы мен құрамдас бөліктері, олардың жіктелуі туралы ақпарат автор бейнелеген әлемнің көркем және тарихи бейнесінің тұтас тұжырымдамасын көрсету мақсатында

өзара байланысты денотативті-идеографиялық байланыстарда көрінеді. Жұмыстың негізгі ережелері А.Әлімжановтың көркем шығармаларының мәтіндерінде ұсынылған тарихи-мәдени концептосфераға тұжырымдамалық талдау жүргізу әдістемесіне қатысты.

Қарастыру тақырыбы логикалық-семантикалық интрамәтіндік байланыстар тұрғысынан семантикалық функцияны орындайтын және мәтіннің тарихи-мәдени кеңістігінде менталитеттің бейнелі-көркемдік саласын қалыптастыратын негізгі ұғымдардың лексикалық көріністері болды. Сипаттаманың негізгі бірлігі ретінде жеке тұжырымдама таңдалады-оның психикалық мәні және оның лексикалық көріністері.

Негізгі тұжырымдамаларды зерттеудің лингвомәдени әдістемесі транскультуралық әдебиеттің (байланыс, бикультуралық) мәдениетаралық әдебиет екендігін, ал автор бейнелейтін әлемді концептуализациялауға қатысатын және мәдениетаралық қарым – қатынасты қамтамасыз ететін негізгі тарихи-мәдени тұжырымдамаларды сипаттау әдісі жұмыста көрсетілген идеографиялық салаға сәйкес келетіндігін ескереді.

Кілтті сөздер: тұжырымдама, идея, концептосфера, концептуализация, лексикалық өкілдік, психикалық компоненттер.

*U. M. Tazhibayeva[1], *Zh. A. Bayanbayeva[2], K. O. Tattimbetova[3]*
[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 17.10.24.
Received in revised form 09.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

HISTORICAL AND CULTURAL CONCEPTOSPHERE OF RUSSIAN-LANGUAGE PROSE BY A. ALIMZHANOV: NEW INTERPRETATIONS

This article presents the practical implementation of the theoretical model of the «dictionary of key concepts forming the conceptual sphere of the Russian language» based on the material of the historical and cultural conceptual sphere of the Kazakh writer's Russian-language prose. The article uses the key concepts of the conceptual sphere, conceptual analysis, mental components and lexical representations of the concept. Information about the structure and components of key concepts and their classification

is reflected in mutually dependent denotative-ideographic links in order to show a holistic conceptualization of the artistic and historical picture of the world depicted by the author. The main provisions of the work relate to the methodology for conducting a conceptual analysis of the historical and cultural coceptosphere, presented in the texts of A.Alimzhanov's works of fiction.

The subject of consideration was the lexical representations of key concepts that perform a semantic function in terms of logical and semantic intertextual connections, and form the figurative and artistic sphere of mentality in the historical and cultural space of the text. A separate concept has been chosen as the main unit of description – its mental essence and its lexical representations.

The linguistic and cultural method of researching key concepts takes into account the fact that transcultural literature (contact, bicultural) is intercultural literature, and the method of describing key historical and cultural concepts that ensure intercultural communication and participate in the conceptualization of the world depicted by the author corresponds to the ideographic sphere stated in the work.

Keywords: concept, idea, conceptosphere, conceptualization, lexical representation, mental components.

ҒТАМР 17.07.31

https://doi.org/10.48081/JZIB1837

А. Т. Ташекова[1], А. Ф. Зейнулина[2]
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5491-2791
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7039-2375
*e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

БЕКМҰРАТ УАХАТОВ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ: ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-ӘДЕБИ ТҰТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Халық ақындары әрі эпикалық ақын, әрі ақын-импровизатор, дана жыршы және дастаншы ретінде қызмет атқарды. Олар өнер шебері ретінде азаматтық және саяси поэзияның дамуына үлес қосты. Халық ақындарының ұлылығы оның ақындық шеберлігінде ғана емес, сонымен бірге оның халық поэзиясындағы жаңа ағымның жаратушысы, халық ақындарының шығармашылық рухын парасатпен жандандырушы болғанында. Олардың сөздері халық үні болды, заман тынысы мен мүддесінің жыршылары болды. Халық ақындары жыршы-дастаншылардың терең эпикалық дәстүрлерін жаңа арнаға айналдырып, ежелгі қазақ суырып салма өнерінің жаңа қырларын ашты, оларға жаңа мазмұн берді.

Аталмыш мақалада әдебиеттану тарихында шығармашылықтары фольклордан бастау алатын XX ғасырдағы халық ақындарының шығармашылығы мен өздерінің өңірлік фольклорлық қазынасын және ән шырқау мақамының дәстүрін, сондай-ақ шынайы суырыпсалма ақындық өнерлерінің Бекмұрат Уахатовтың зерттелуіндегі ерекшеліктері туралы мәселе қарастырылады. Қазақ даласының әр түкпіріндегі халық ақындары шығармашылығын қамти зерттеген ғалымның назарынан Кенен Әзірбаев, Болман Қожабаев, Қалқа Жапсарбаев, Үмбетәлі Кәрібаев, Омар Шипин, Нұрқан Ахметбеков, Нұрлыбек Баймұратовтардың шығармашылықтарының ерекшеліктері туралы жазылған ғылыми тұжырымдамаларына салыстырмалы талдау жасалынады. Халық ақындарының шығармашылық көркемдік табиғатын танытудағы ғалымның ғылыми ұстанымы танытылады.

Кілтті сөздер: фольклор, халық өлеңдері, халық ақындары, фольклорлық сипат, жыршы, жырау, көркемдік ерекшелік.

Кіріспе

Бекмұрат Уахатов қазақ әдебиетінің проблемаларымен жан-жақты айналысқан ғалым болды. Ол қазақ әдебиетінің алты томдық тарихын жазысуға белсене ат салысты. Оның үш томына автор ретінде қатысып, бірінші томының екінші кітабына жауапты шығарушы болды. Сондай-ақ, ол өмірінің көп уақытын қазақ фольклорын жинастыруға, соны туындыларды жарыққа шығаруға,жинақталған фольклорлық туындыларды заман талабына сай зерттеп-саралауға бөлді. Оның тікелей қатысуы және басшылық етуімен қазақ ертегілері мен қазақ эпосының алты томдығы жарық көрді. Бұл белгілі фольклоршы ғалымның қазақ ауыз әдебиетінің ең озық, ең үздік үлгілерін жарыққа шығаруға – көптомдықты дайындауға қосқан алғашқы салмақты үлесі еді. Осы негізде ол өзінің көзі тірісінде «Ақындар жыры», «Пернедегі термелер», «Казахский фольклор», «Қазақ фольклористикасы», «Жар-жар», «Қазақ халқының тарихи жырлары», «Қазақ фольклорының типологиясы» атты ұжымдық еңбектерді шығаруды ұйымдастырды.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысының өзегі ретінде халық ақындарының шығармашылық мұрасы дәстүрлі поэзия үлгілері алынды. Атап айтқанда, ақындардың ауызша поэтикалық дәстүр аясында дүниеге келген өлеңдері, жырлары, толғаулары мен көлемді дастандары зерттеу материалдары ретінде қарастырылды. Бұл туындылар тек көркемдік құндылығымен ғана емес, сонымен қатар халқымыздың дүниетанымын, тарихи жады мен рухани болмысын танытатын айрықша фольклорлық-әдеби дереккөздер ретінде бағаланады.

Мақалада аталған шығармашылық үлгілерді ғылыми тұрғыда талдап, жан-жақты саралау үшін белгілі фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатовтың халық ақындарының поэзиясын зерттеуге қатысты ғылыми ұстанымдары мен тұжырымдары негізге алынды. Ғалым еңбектерінде халық поэзиясының жанрлық құрылымына, тақырыптық бағытына, стильдік ерекшеліктеріне, сондай-ақ оның ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет арасындағы орнын айқындауға басымдық берілген. Осы тұрғыда Бекмұрат Уахатов ұстанған әдіснамалық принциптер мен ғылыми тәсілдер, атап айтсақ, жинақтау, жүйелеу, мазмұндық-структуралық талдау, тарихи-типологиялық және салыстырмалы-тарихи әдістері бұл зерттеуде де дәйекті түрде қолданылды.

Зерттеудің мақсаты – халық ақындарының шығармашылығын Бекмұрат Уахатовтың ғылыми көзқарастары негізінде пайымдай отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі ақындық дәстүрдің фольклорлық және әдеби сабақтастығын

көрсету. Сонымен қатар Бекмұрат Уахатов еңбектеріндегі халық ақындары шығармашылығына қатысты айтылған теориялық пайымдар қазіргі фольклортану ғылымының әдіснамалық бағытына қаншалықты ықпал еткенін айқындау мақсаты да көзделеді.

Нәтижелер және талқылау

Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдауышысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті барлық белгілер бойынша классикалық деңгейге көтерілген. Сондықтан да қазақ халқының ауызша сөз өнері отырықшы елдердегі көп өнердің бір тармағы ретінде дамыған фольклорлық шығармашылықтан оқшауланып тұрады. Қазақтың көшпелі мәдениетінде фольклор белгілі бір әлеуметтік топтың ғана шығармашылығы емес, жалпы халықтың ханы мен қарасына, батыры мен биіне, байы мен кедейіне ортақ өнер, әмбеге тиесілі мұра болып табылды. Бұған себеп күнделікті тіршілікті өнер дәрежесіне, кез-келген құбылысты бейнелі де, бедерлі жеткізуге дала перзентінің бейім тұруында еді. Қазақ даласындағы көшпелі қоғам мәдениет пен ғылымның бірақ салаларынан кенжелеп жатқанымен, ауыз әдебиетінің таңқаларлықтай тұтас, қоғамдық дәрежеде дамуына мейлінше толық жағдай жасады.

Фольклортанушы Бекмұрат Уахатовтың зерттеуі бойынша ауызша айту фольклордың тек қана шығарылу, таралу жолы емес, бүкіл қоғам тарапынан қолдау тапқан өнердің басты шарты дей келе, үлкен де, кіші де ауызша өнер дәстүріне дағдыланатынын айтады. Жасынан санасына сіңіріп, соны ғана естіп өскен орта ауызша өнер мектебі арқылы дамиды. Бұл ретте ауыз әдебиетінің көтерген жүгі де орасан зор екенін де білеміз.

Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой түйіндері, педагогикалық тәжірибесі, адамгершілік нормалары, кәсіптік әдебиетке тән көркемдік сұраныстары, театрлық өнерге тиесілі есесі ауыз әдебиетіне жүктеледі. Іс жүзінде оның араласпайтын саласы қалған жоқ. Шілдеханадан бастап, рулар арасындағы дау-дамайға, бесік жырынан бастап жоқтауға, ем-домнан бастап лирикалық өлеңдерге, ырым-түсініктерден бастап қоғамдық дүниетанымдық аңыз-әңгімелерге, мифтік сенімдерден бастап қоғамдық ой-пікірлерге дейінгінің бәрі де фольклорда тоғысты. Сондықтан да ол қай аманда да белгілі бір топтың немесе таптың ғана мұрасы болған жоқ. Бұған өткен қоғамдарда қазақ ауыз әдебиеті туралы пікір білдірген зерттеушілердің әр түрлі мамандық иелері болуы да дәлел бола алады. Олар өздеріне қажет елдердің тарихы, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, мінез-сипаты, дүниетанымы, моральдық-этикалық нормалары, заңдары, діні, дәрігерлік тәжірибесі, қару-ажар, киім-кешек, жер-су, мекен, тау-тас, көл, өсімдіктер мен жануарлар туралы мәліметтерді алдымен осы фольклордан тапқан.

Фольклор – халық мұрасы, ұлттық өнер және ол сол халықтың әлеуметтік тағдырымен, өткен-кеткен тарихымен. шаруашылық бейімділігімен (отырықшы, көшпелі) тығыз байланысты [1]. Осыған лайық ауыз әдебиетінің әр халықтың тарихындағы көтерген жүгі мен даму сипаты да бірдей дәрежеде болған емес. Себебі ол барлық дәуірлерде, барлық аймақтарда, барлық халықтарда бірдей жүк арқаламаған. Оның да пайда болған, дамыған, шарықтап шалқыған, бәсеңдеген, бір жанрдың ұмытылып екіншісінің дүниеге келген кездері бар. Және бұл құбылыстар қоғам құрылымымен, жазу-сызу мәдениетімен, ғылым-білімнің салаланып дамуымен, өнердің түр-түрлерінің жіктеліп дараланумен, шаруашылық бейімділігінің өзгеруімен тығыз байланысты. Демек, фольклордың сипаты мен даму дәрежесі, атқаратын қызметі уақыт пен кеңістіктен, мезгіл мен мекеннен тыс тұрған құбылыс емес.

Көшпелі тіршілікті бастан кешіріп жатқан қазақ даласында болған зерттеушілердің, ғалымдардың, саяхатшылардың өздері бұрын Еуропада көрмеген жаппай әншілік, жыршылық, жыраулық, ақындық, өлеңшілік, шешендік, әңгімешілік өнерден нәр алып жатқан ұшан-теңіз ауызша байлыққа таңданып та, қызығып та қарағанын сол кездегі қолжазбалар, күнделіктер, зерттеулер, мақалалар, хаттар, экспедиция материалдары, жолжазбалар, ресми және ресми емес іс қағаздары жан-жақты растайды.

Бұл ретте Бекмұрат Уахатов жетекшілігімен 1952 жылдан бастап жиналған ауыз әдебиетінің үлгілері Әдебиет және өнер институтының қолжазба бөлімінде іріктеліп зерттеу айналымына түседі. Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 1961 жылы «Халық ақындары шығармаларының» екі томдығын әзірлейді. Кітап жоғарыда көрсетілген мекемелердің жинаған қолжазба қорынан алып құрастырылады. Бірінші томда жетпіс шақты ақынның өлең - толғаулары, екінші томда поэмалары мен айтыстары жинақталады. Жинаққа кіріспе, ақындардың өмірі туралы мәліметтер және суреттері беріледі.

Қазақ ауыз әдебиетінің қуатты қайнар көзі ауызша жырлаудың небір саңлақтарын дүниеге әкелді. Есімі тарихтан белгілі сонау XIV–XV ғасырлардағы Сыпыра жырау, Асан қайғыдан бастап кешегі Жамбыл, Нұрпейіс, бүгінгі халық ақындарына дейінгі аралықта ауызша жырлаған ақын, жырау легінің даңқы қазақ мәдениетінің тарихында біржола орын тепті [2]. Бұл іс жүзінде халықтың фольклорлық мұраның ауызша даралық кәсіптік өнерге дейінгі жүріп өткен жолы еді. Авторлық ауызша әдеби мұраны ауыз әдебиетінің қатарына қоспағанымызбен, оның төл тарихы содан басталатындығына ешбір күмән жоқ [3]. Қазақ фольклоры біздің заманымызда өткен қоғамдардағыдай дамудың қайнар көзінде, өсіп-өркендеудің ең биік сатысында тұрмағанымен қазір де ұлан-ғайыр әлеуметтік

жүк арқалауда. Ұлттың рухани болмысын, мінез-сипатын, тұрмыс-тіршілік тынысын әлі сол фольклор арқылы айна қатесіз танимыз. Еліміздің тәрбиелік, эстетикалық, адамгершілік мұраттарының айқын айғағы, рухани өлшемі де сол фольклордан бастау алады.

Осы ретте Бекмұрат Уахатов халық ақындарының шығармашылық өнер жолыныының бастауы фольклордан бастау алатынын дәлеледеп, хронологиялық кестесін зерделеп шығады. Халық ақындырының шығармаларын жинау, жарыққа шығару және зерттеу жұмыстары Қазан революциясының алғашқы күндерінен бстау алатынын көрсетеді.

1920 жылы ССРО Халық Комиссариатының қаулысы бойынша ұйымдасқан Қырғыз (қазақ) Оқу Халық Комиссариаты, Академиялық орталық коллегия, Қырғыздың ғылыми комиссиясы, Аймақты зерттеу қоғамы, Орталық аймақ тану бюросы деген мекемелер жас республиканың мәдени жұмыстарын басқарды. Олар 1920–1922 жылдардың өзінде ақ қазақ ауыз әдебиетін жинау, оны бастырып шығару жұмыстарына көңіл бөледі.

1920 жылдары Жетісу өлкесіне, Сырдария маңына экспедициялар шығарып, көптеген материалдар жинады. Экспедицияны көрнекті ғалым Әубәкір Диваев басқарды. Олар Кенен Әзірбаевтың, Өмірзақ Қарғабаевтың тағы да басқа авторлардың кеңес тақырыбына арналған өлеңдерін жазып алды. Сол жылдары жоғарыда аты аталған ұйымдардың тапсыруымен мұғалім Шамғали Сарыбаев, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ілияс Жансүгіров, Тұрманжан Өтебаев секілді жазушылар да ауыз әдебиеті материалдарын жинады [4].

1935 жылғы экспедицияның материалдары негізінде «Қазақ совет фольклоры» жарық көрді. Мұның редакциясын басқарған Сәрсен Аманжолов болды. Жинаққа Саяділ Керімбековтың «Өшкен-жанды» поэмасы, Қуаныш Баймағамбетовтың «Арнау» атты толғауы кірген. Ғалым Бекмұрат Уахатов бұл жерде бірқатар өлеңдердің авторы белгісіз екенін айта келіп, қамтылатын тақырыптар: әйел теңдігі, жер бөлісі, ерікті қойшы, т.б.болғанын анықтайды. Сонымен қатар кітапқа «Фольклор туралы» деген алғы сөз жазылған. Онда ол көп асыл сөз мұралары әлі ғылыми зерттеу орындарына жете алмай, әдебиетшілер, тарихшылар ортасына түсе алмай, елдің алыстағы түкпірінде жатқандығын айтады.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті есте жоқ ескі заманда туып, күні бүгінге дейін ұмытылмай, жаңарып, жаңғырығып келеді. Ол халықтың ғасырлар бойы басынан кешкен ауыр азабы мен арманын, қуанышы мен қайғысын,қысқасы бүкіл тірлік тынысын танытатын кәрі құлақ шежіресі іспетті. Бұдан әр елдің азаттық жолындағы ерлік күресін, тарихын, әдет ғұрып салтын танып білуге болады. Бұл ретте Бекмұрат Уахатов ғасырлар бойы халықтың қоғамдық рухани өмірімен біте қайнасқан қайнар бұлақ

көзі сарқылмас дариядай халық әдебиетінің асыл қазынасын, ақындық өнерін жаттап келген Жамбыл халық поэзиясының сол жақсы дәстүрлерін социалистік реализм әдісімен дамытқан алыптарымыздың бірі болғаны жөнінде пікір білдіреді. Сонымен қатар Жамбыл ақынның халық өлеңдерін дамытудағы үлесін айта келіп, «Правда» газетінің Жамбыл поэзиясына берген сипаттамасын келтіреді: «...Жамбылдың социалистік реализммен жырланған жалынды, қуатты өлеңдері мен шығармалары миллиондардың жүрегін тербейді, социализм жолындағы күреске шақырады. Қазақстанның даңқты ақынының теңсіз лиризмге толы, ұмытылмастай образдарға бай, ғажап жырларынан совет халқы біздің өміріміздің жүрек соғысын сезеді, біздің дәуіріміздің ілгерілеген қимылын аңғарады, көркем сипатталған өз өмір, өзінің асыл ойын, көңіл күйін көреді...».

Әрине, халық ақындарының совет дәуірінде гүлденіп дамуына байланысты ғылымдық маңызы зор мәселелер ұшан-теңіз. Шындап келгенде халық поэзиясында ақындық стиль, дәстүр мәселелері, олардың тіл шеберліктері,бұрынғы эпостық дәстүрден жаңа эпикалы шығармалар жасаудың заңдылықтары, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің бір бірімен байланысы тағы басқа күрделі мәселелер бүгінде ғылымдық дәрежеге көтеріліп және бүгінгі заман идеологиясына қарай бейімделіп қарастыруды қажет етеді. Демек, қазіргі халық ақындарының творчествосына байланысты түйінді мәселелер кең зерттеуді керек етеді.

Осы ретте Әдебиет және өнер институтының халық ақындарымен байланысын айрықша атап өткен жөн. Бұл байланыс, біздіңше, мына секілді екі жүйеде жүргендігі байқалады. Бірінші – халық ақындары қандай тақырыпта, қандай жанрда айтса да әдебиет және өнер институты ұжымы соның бәріне де жаны аши қарап, жәрдемдесіп, жазып алып отыратындығында. Бұл жағынан алғанда халық ақындары біздің ең бай, асыл қазынамызды сақтаушы қоймамыз тәрізді. Бұлардың бізге беріп жатқан рухани құндылығында да өлшеу жоқ. Олар бізге тарихтан да, әдебиеттен де, заң, жоба,әдет-ғұрып салттан да соншалық мол, соншалық бағалы материал берді. Екінші – біздің қолымызға түсіп, қорымызда сақталған қисапсыз мол дүниені жеке-жеке жинақ етіп бастырғанын білеміз. Бұған дәлел ретінде «Қозы Көрпештің», «Қамбар» мен «Алпамыстың» академиялық баспаларын атап өтсек те жеткілікті. Мұның үстіне «Қазақ ертегілері» мен «Қазақ эпосының» екінші кітабы да баспадан шықты. Ал Әдебиет және өнер институты дайындаған халық ақындарының екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы өз алдына бір төбе. Жинақтың көлемі 50 баспа табақ та, оған кірген ақындардың саны 100-ге жуық. Ақиқатына келгенде мұның өзі Қазақстандағы халық ақындарының шығармаларына арналған антология болды. Бұл кітап 1960 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі

М. Әуезовтың басқаруымен шыққан «Қазақ әдебиеті тарихының» (Бірінші том, Бірінші кітап) жалғасы болды.

Ақындық дәстүр – бұрынғы өткен ақындардың өнерпаздық үлгісін сол күйінде өзгертпей қайталау деген сөз емес, сол жақсы дәстүрді әрбір талант иесі жаңа мазмұнда өзіндік ақындық үлгі өнермен дамыту деген сөз деп қабылдауымыз керек. Бұл жөнінде фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатов халық ақындарының үлкен тобы Кенен Әзірбаев, Болман Қожабаев, Қалқа Жапсарбаев, Үмбетәлі Кәрібаев, Омар Шипин, Нұрқан Ахметбеков, Нұрлыбек Баймұратовтардың т.б. біріне-бірі ұқсамайтын өзіндік ақындық үлгілерін танытып, халық шығармашылығының көркемдік табиғатына зер салады [5]. Кенен Әзірбаевтың ән-күйге толы лирикалы өлеңдері, Нұрлыбек Баймұратов пен Нұрқан Ахметбековтің жазба әдебиетпен байланысты ақындық шеберліктері, Омар Шипин мен Үмбетәлі Кәрібаевтың колхоз, совхоз өміріне арналған өлең-жыр, толғаулары – барлығы да әр ақынның өзіндік өнер үлгілеріне жанрлық және поэтикалық тұрғыда зерттеу жүргізеді. отыр. Ал енді ауыз әдебиеті мен жазба поэзияның творчестволық қатысы өз алдына бір пара әңгіме.

Ауыз әдебиетінің дәстүрі бүгінгі жазба ақындарға халықтың ғасырлар бойғы ең асыл,ең өткір сөз сандығын сарқып пайдалануға мүмкіндік беретін болса, жазба поэзия қарт ақындардың идеялық, творчестволық өсіп жетілуіне,жаңа ақындық өнерді өрге көтеруге кең жол ашады. Абай арқылы ұлы орыс әдебиетінің творчестволық әсерін жете қабылдаған Иса, Төлеу, Нұрқан, Сапарғали, Қуат сияқты жүйріктердің өлең-жырлары ақындық өнердің әр алуан үлгісімен жазылған. Қуаттың «Алатау», «Жаз көркі», Төлеудің «Менің өмірім», «Құлаш жайған кең дала», Сапарғалидың «Жылқышыларға» атты өлең, дастандары — терең идеялық ойды берумен қатар, кейіпкердің ішкі сезім күйін де шебер көрсететін сырлы да суретті поэзия [5]. Сынсыз, тәрбиесіз талант өсіп, жетілмейді. Бекмұрат Уахатов бұл ақындардың өлеңдерінің табиғатын зерделегенде халық ақындары өздерінің өлең-жырларындағы идеялық-көркемдік кемшіліктерді әрқашан да жазба поэзияның жақсы үлгілерін үйрене жүріп, сонымен бірге олар өздерінің күрделі дастан, толғауларын жазушы ақындардың күнбе-күнгі ақыл кеңесінен өткізіп, солардың айтқан әділ сынын саралап отыратынын байқатады.

Бекмұрат Уахатов халық поэзиясы үздіксіз дамып отыратын процесс екенін айта келіп, ақындардың өздері де сол халық творчествосының ұшан теңіз тіл байлығынан, тамаша тапқыр шешендігінен, әр алуан жыр сарындарынан үздіксіз үйреніп отыратынын айта кетеді. Ғалым Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсірепов пен Ғабиден Мұстафин, Әбділдә Тәжібаев пен Тайыр Жароков секілді белгілі ақын-жазушыларымыз да өз шығармашылықтарының бастауын фольклордан

алғаны баршаға аян. Мұны драматургия саласындағы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ақан сері-Ақтоқты», «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Алдар көсе» пьесаларының жазылу тәжірибесінен жақсы көрінетінін сөз етеді. Осы секілді поэзия саласындағы Ілияс Жансүгіровтың «Құлагер», «Күйші», Сәбит Мұқановтың «Сұлушаш», Қалижан Бекхожиннің «Мариям Жагорқызы» атты поэмаларының тууына түрткі болған халықтық мотив екені мәлім. Табанда тақпақтап сөз, тайпалма жыр шығарып жаттыққан Жанақ, Орымбай, Марабай, Сүйімбай, Шөже, Біржандар бір кездегі ұлы Абай, Ыбырайлармен қатар өмір сүріп, өнер таныттты. Совет тұсында Сәкен, Ілиястармен иық тіресіп, Жамбыл, Иса, Нұрпейіс, Шашубайлар жүрді.

Ал Кенен, Әбділдә, Ғали, Сәттіғұл, Асқар, Омар, Үмбетәлі, Тайырлар туралы да ғалым осы пікірде болып, аталмыш ақындардың өз замандарында бір-біріне қол байлау болмай, қайта әр ақынның, мейлі ол халық поэзиясының өкілі болсын, мейлі жазба поэзиямыздың өкілі болсын, бәрібір, әрқайсысының әдебиеттегі өз орыны, өзіндік өнер үлгісі бар болғанын айрықша айтады. Әр ақын өз жыры, өз үні, өз жанрымен жақсы. Халық ақындарының ішінде хат танып, өз бетімен оқып өз өлеңін өзі ұқыпты түрде жазып отыратындарының шығармалары идеялық көркемдік жағынан жинақы,жатық келеді.

Бұл ретте Бекмұрат Уахатов ақын-жыршыларды үш топқа бөледі. Бірінші топ – хат танымайтын немесе шала сауатты, күнделік өмір жаңалығын, жазба әдебиет үлгісін басқаға оқытып, не ауызша, не радиодан естіп білуші ақындар. Бұлар – Кенен, Қалқа, Халима, Үмбетәлі, Сәттіғұл, Есдәулет, Темірғали, Ержан т.б. Екінші топ – хат танитын, күнделік емір шындығынөз бетімен оқып отыратын, бірақ, жазба әдебиет үлгісін әлі де болса терең меңгеріп, ұғынып болмаған ақындар – Әбдіғали, Қуаныш, Иманжан, Қөшен, Белгібай т.б. Үшінші топ – хат танитын, қазіргі өмір жаңалығын да, жазба әдебиет үлгісін де өз бетімен оқып, меңгеріп отыратын Ғабдіман, Нұрқан, Нұрлыбек, Сәт сияқты ақын-жыршылар. Бұл тұрғыда ғалым идеялық творчестволық бағыты бір болғанымен ақындық шеберлік, өткен дәстүрге өзінің өнер жаңалығын жымдастыру жағынан бұлардың өзара толып жатқан айырмашылықтары бар екенін де айтып кетеді [5].

Аталған үш топтың әрқайсысына тән анық, айқын сипаттары бар. Бірінші топты айтпағанның өзінде, екінші топтағы ақындар өмір шындығын негізінде өткен әдебиет дәстүріне жаңа әдебиет өнерін қосып отырып жырлайды. Бірақ, бұл жай әлі де болса жымдасып кетпеген, ала-құла болып келеді де ақындардың шығармаларында бірыңғай қалыптасқан, анық көркемдік принцип аңғарылмайды. Үшінші топтағы ақындар ауыз әдебиетінің ең тәуір деген дәстүрін дамыта отырып, жазба поэзияның жаңа үлгісімен жырлауға тырысады.

Әрине, осы үш топтағы ақындардың қай-қайсысына да болсын жазба әдебиеттің идеялық, көркемдік әсері үнемі қуатты болып келгендігін ұмытуға болмайды. Тек ол әсер бірқатар ақындарда айқын сезілсе, енді бірқатарында босаң байқалады.Ақын жыршыларды жаңағыдай үш топқа жіктеу,әрине түпкілікті емес. Ақындардың шығармалары зерттеле келе, мұндай жіктеудің саны не молаюы, не азаюы ықтимал. Біздің пайымдауымызша, негізінде, әзір осы үш топты байқатып отыр. Бұл жіктеу сонымен бірге әрбір ақын жыршының өзіндік өнер ерекшелігін жоққа шығармайды. Қайта осы топтау негізінде әрбір ақынның творчестволық табысын танып білуімізге мүмкіндік туатын тәрізді [6].

Қазақ совет фольклорының даму тарихындағы ендігі бір басты ерекшелік халық ақындарының өлең-жырлары сапа жағынан да өсіп, халық поэзиясында үлкен эпикалық жырлар жасалып, қалыптаса бастағандығы. Бірақ эпикалық шығармалардың бәрі бірдей поэма болуы шарт емес. Ерлік күрестік, жеңімпаздық даңқтың лебі, сарын-күйі шағын толғау, жырларда да айқын аңғарылады. Тіпті әрбір күшті, алмастай өткір ақындық сөздің өзінен де ерлік күрестің лебі есіп тұрады. Бұл турасында Бекмұрат Уахатов эпикалық поэзияның негізі – көлемді жыр, дастандар, сюжетті поэмаларды жанрлық генезисіне қарай жіктей келе, эпикалық жырлардың даму процесінің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Мәселен, ғалым қазіргі эпостың екі типі бар екенін айта келіп, бірі – ескілікті жырларға қайта оралып, оны жаңғырта, жаңарта жырлау әдісі деп көрсетіп, оларға Нұрпейіс, Мұрын, Рахмет, Айса, Әбдірайым сияқты ақын-жыраулар бұрынғы батырлық дастандардың ұшан-теңіз мол саласын кең көлемде дамытып бергендігін атап өтсек те болады, – деген тұжырымдама жасайды. Ал екіншісіне кеңес дәуірінің мүддесін жырлаған, халықтың ұлы ерлігін жаңа эпикалық жыр дәрежесіне жеткізе жырлау үлгісін жасаған халық ақындарының шығармашылығын жатқызады [7]. Бірақ, қазіргі әр алуан тақырыптық, жанрлық ерекшелікпен, ақындық үнмен жырланып, таралған эпикалық поэмалар совет адамдарының асқан ұлы ерліктерін, батырлық бейнелерін кең қамтып суреттеген күрделі эпикалық жыр дәрежесіне жете қойған жоқ дген сын пікірін де білдіреді. Тек сол зор эпикалық шығармалардың топталу, ұлғаю, жетілу процестерінің жүріп жатқандығын байқатады.

Жаңа эпикалық шығармалар, сөз жоқ, бұрынғы батырлық жырлардың, тарихи аңыз әңгімелер мен жыр сарындарының ең жақсы үздік дәстүрлерін пайдалану негізінде туып дамыды. Мұның жақсы үлгілерін Жамбылдың «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр»; Нұрпейістің «Аққенже», «Ер туралы жыр», «Жиырма бес»; Исаның «Алтай аясында», «Ақбөпе», «Он бір күн, он бір түн»,Саяділдің «Бес мылтық», «Өшкен жанды», Қененнің «Әли батыр»; Нұрқан Ахметбековтың «Жасауыл қырғыны», «Аманкелді», Ғабдіман

Игенсартовтың «Лавадағы өмір» атты дастандарының шығармашылық тәжірибесінен анық көреміз [6].

Фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатовтың халық ақындарының шығармашылығын зерттегенде ақындар айтысы туралы ерекше тоқталады. Ғалым ақындар айтысы халық поэзиясында ертеден сақталып келе жатқан аса маңызды өнердің бір үлгісі ретінде қарастырып, қазақ ақындарының айтқыштық, суырып салмалық өнерінің дамыған түрі, драмалық элементі мол, басқа елдер әдебиетінде сиреккездесетін ерекше бір жанр екеніне көңіл бөлдіртеді.

XIX ғасыр қазақ әдебиетінде айтыс өнерінің кең дамыған дәуірі болды. Бұл тұста айтыс дәстүрін, айтыс мектебін жасаған Орынбай, Шөже, Кеншінбай, Түбек, Жанақ, Ақан сері, Біржан, Сара, Ақсұлу, Әсет, Ырысжан, Сүйімбай, Майкөт, Майлықожа т. б. көптеген ақындар қызмет еткені белгілі. Сол айтыс өнері кеңес дәуірінде жаңа мазмұн, жаңа көркемдік сапа алып, дамып, социалистік жарыс пен өзара сынды өрістетудің ең қолайлы, ең бір оралымды құралына айналғанын көрсетеді. Ғалым XX ғасырдың бірінші жартысының соңын ала айтыс өнеріне атсалысқан, Жамбыл үрдісіндегі халық ақындарына Нұрпейіс Байғанин, Омар Шипин, Кенен Әзірбаев, Жақсыбай Жантөбетов, Қалихан Алтынбаев, Естай Беркімбайұлы, Саяділ Керімбеков, Болман Қожабайұлы, Айманкүл Тәжібаева, Қайып Айнабеков, Көшен Елеуов, Маясары Жапақов, Нұрлыбек Баймұратов, Нұрхан Ахметбеков, Сәттіғұл Жанғабылұлы, Үмбетәлі Кәрібаев, Сәт Есенбаев, Төлеу Көбдіков, Ғабдыман Игенсартов, Доскей Әлімбаев, Нартай Бекежанов, Шашубай Қошқарбаев, Қазанғап Байболов, Орынбай Тайманов, Әлібек Байкенов, Қалқа Жапсарбаев, Иманжан Жылқайдаров, Есдәулет Қандеков, Рахмет Мәзқожаев, Әбділда Жүргенбаев, Құлжабай Төлеуов, Өмірзақ Қарғабаев т.б. жатқыза отырып, олардың көбінің айтыс ақындығынан өзге жазба ақындығы, жыршылығы, термешілігі, сырнайшылығы т.б. өнерлері бар тума таланттардың өмірі мен шығармашылығы туралы антологиялық зерттеу жасайды. Сол кезеңдегі республиканың колхоздары мен совхоздарында, аудандары мен облыстарында ақындардың әр сала айтыстары туралы жазып, бұдан былайғы жерде біз домбырамен қолма-қол суырып салып жырлайтын айтыс өнерін барынша қолдап, қошеметтеп, жетіле беруіне жағдай жасайық деген пікірін де кездестіреміз.

Халық ақындарының шығармаларының тілі, ақынның сөз өрнегі мен сөз саптауы – заманның айнасы, ұлтымыздың келбеті, жеріміздің тарихы. Халықтың ерлік дәстүрін жырлау идеясы көнеден жалғасқан көркемдік дәстүр үлгісі ретінде ақындардың айтыстары мен жырларынан жиі көрініп, жаңашылдық сипатпен дамыды. Фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатов халық ақындарының шығармаларында әзілмен шымшып алар

ащы мысқыл да, өлеңмен тұқырту да, қарсыласын еріксіз жеңіліске тап қылатын тапқырлық пен шешендік те көркем түрде кездесетінін барынша танытуға тырысқан. Олардың отты сөздері халық рухымен, мұңымен, салт-дәстүрімен, тарихымен, дүниетанымымен бірге сіңісіп кеткен ұлт мұрасы екеніне айрықша баға береді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP22683553 – Бекмұрат Уахатовтың фольклортанушылық қызметі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Бекмұрат Уахатов өз дәуіріндегі халықтың бойындағы не түрлі асыл таланттар, ақық маржандар әр алуан гүлдің көркіндей өз өнерімен жетіліп, жарастық табуына толық жағдай жасалуы керектігін айта келіп, қоғам болып қалың еңбек адамдарының ортасындағы халық таланттарын, олардың туындыларын, өнер үлгілерін ұлт игілігіне жаратуға барынша қамқорлық, көмек көрсетуіміз керектігін айтады.

Қазіргі уақытта халық ақындарының дәстүрлі өлең-жырларымен қатар, ел ішінен, өз ортасынан шыққан өнерпаздардың шығармалары да жұртшылық жүрегінен жол тауып отыр. Аталы сөз, мағыналы өлең, кестелі жырларды жинап, көркемдігін зерделеуде, оған ғылыми тұжырымдама жасаған Бемұрат Уахатовтың нысаналы,сүбелі еңбегі бүгінгі фольклортану ғылымына қосылған зор үлес деп білуіміз керек.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары [Мәтін]. – Алматы, 1959. – 229 б.

2 **Уахатов, Б.** Қазақтың халық өлеңдері [Мәтін]. – Алматы, 1974. – 386 б.

3 **Уахатов, Б.** Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы [Мәтін]. – Алматы, 1983. – 158 б.

4 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ әдебиеті [Мәтін]. – Алматы, 1969. – 22 б.

5 Ақындар жыры. Қазіргі халық поэзиясы [Мәтін] / редакциялық коллегия : М. Базарбаев, А. Жұбанов, М. Қаратаев, Е. Ысмайылов, О. Нұрмағамбетова, Б. Уахатов. – Қазақ ССР Ғылым академиясы; М. О. Әуезов ат. әдебиет және өнер институты; Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1963. – 234 б.

6 **Tashekova, A., Zhussupov, N., Zeinulina, A., Rustemova, Z., & Kadyrova, B.** (2025). Artistic and Linguistic Features of Turmys-Salt Jyrlary in the Works of Bekmurat Uakhatov [Text] // Forum for Linguistic Studies. – 7(2). – P. 477–486. – https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8116

7 **Tashekova, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletn of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Prent). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

8 **Радищев, А. Н.** Избранные сочинения [Текст]. – М., 1952. – с. 63.

9 **Phalandwa, A. M.** The role of indigenous weddings songs in modern times. – https://doi.org/10.1080/18125980.2013.805968

10 **Sherbekova, G. Y.** Artistic description of the bride and groom in the wedding songs. – https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VFC5K

References

1 **Auezov, M.** Ar zhy`ldar ojlary` [Thoughts of different years] [Text]. – Almaty`, 1959. – 229 p.

2 **Uahatov, B.** KazaKty`n haly`k olenderi [Kazakh folk poems] [Text]. – Almaty`, 1974. – 386 p.

3 **Uahatov, B.** Kazakty`n turmy`s-salt zhy`rlary`ny`n tipologiyasy` [Typology of Kazakh folk songs] [Text]. – Almaty`, 1983. – 158 p.

4 **Zhumaliev, K.** Kazak adebieti [Kazakh literature] [Text]. – Almaty`, 1969. – 22 p.

5 Akyndar zhyry. Kazirgi khalyk poeziyasy [Song of poets. Modern folk poetry] [Text] / redaksialyk kollegya: M. Bazarbaev, A. Zhubanov, M. Karataev, E. Ysmaiylov, O. Nurmagambetova, B. Uakhatov. – Kazak SSR Gylym akademiyasy; M. O. Auezov at. adebiet zhane oner instituty; Kazak SSR Gylym akademıyasynyn baspasy, 1963. – 234 p.

6 **Tashekova, A., Zhussupov, N., Zeinulina, A., Rustemova, Z., & Kadyrova, B.** (2025). Artistic and Linguistic Features of Turmys-Salt Jyrlary in the Works of Bekmurat Uakhatov [Text] // Forum for Linguistic Studies. – 7(2). – 477–486 p. – https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8116

7 **Tashekova, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletn of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Prent). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

8 **Radishhev, A. N.** Izbranny`e sochineniya [Selected writings] [Text]. – Moscow, 1952. – p. 63.

9 **Phalandwa, A. M.** The role of indigenous weddings songs in modern times – https://doi.org/10.1080/18125980.2013.805968

10 **Sherbekova, G. Y.** Artistic description of the bride and groom in the wedding songs. – https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VFC5K

11.03.25 ж. баспаға түсті.
15.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Т. Ташекова[1], А. Ф. Зейнулина[2]
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 11.03.25.
Поступило с исправлениями 15.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

О ТВОРЧЕСТВЕ НАРОДНЫХ ПОЭТОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ БЕКМУРАТА УАХАТОВА

Народные поэты выступали одновременно в роли эпических поэтов и импровизаторов, мудрых поэтов и сказителей. Будучи мастерами своего дела, они внесли вклад в развитие гражданской и политической поэзии. Величие народных поэтов заключается не только в их поэтическом мастерстве, но и в их способности создать новое направление в народной поэзии, мудростью возродить творческий дух народных поэтов. Их слова были голосом народа, они были поэтами духа и интересов своего времени. Народные поэты направили глубокие эпические традиции поэтов и дастанов в новое русло, открыли новые грани древнего казахского искусства импровизации, придали им новое содержание.

В статье рассматривается творчество народных поэтов XX века, чье творчество берет начало в фольклоре, их региональная фольклорная сокровищница и традиция пения, а также особенности изучения Бекмуратом Уахатовым подлинного и искусственного поэтического искусства в истории литературоведения. Сравнительный анализ научных концепций, написанных об особенностях творчества Кенена Азирбаева, Болмана Кожабаева, Калки Жапсарбаева, Умбетали Карибаева, Омара Шипина, Нуркана Ахметбекова, Нурлыбека Баймуратова будет проведен с позиции ученого, всесторонне изучившего творчество народных поэтов всех уголков казахской степи. Представлен научный подход ученого к раскрытию творческой и художественной сущности народных поэтов.

Ключевые слова: фольклор, народные поэмы, народные поэты, фольклорный персонаж, поэт, жырау, художественная самобытность.

*A. T. Tashekova[1], A. F. Zeinulina[2]
[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 11.03.25.
Received in revised form 15.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

ON THE CREATIVITY OF FOLK POETS IN THE RESEARCH OF BEKMURAT UAKHATOV

Folk poets served as both epic poets and poet-improvisers, wise poets and dastanists. As masters of art, they contributed to the development of civil and political poetry. The greatness of folk poets lies not only in their poetic skill, but also in their ability to create a new trend in folk poetry, to revive the creative spirit of folk poets with reason. Their words were the voice of the people, they were poets of the breath and interests of the time. Folk poets turned the deep epic traditions of poets-dastanists into a new channel, opened new facets of the ancient Kazakh art of abstraction, and gave them new content.

The article deals with the issue of the creativity of folk poets of the 20th century, whose creativity originates from folklore in the history of literary studies, their regional folklore treasury and the tradition of singing, as well as the features of authentic poetic art in the study of Bekmurat Uakhatov. From the perspective of a scientist who has comprehensively studied the creativity of folk poets from different parts of the Kazakh steppe, a comparative analysis is made of the scientific concepts written about the features of the creativity of Kenen Azirbayev, Bolman Kozhabayev, Kalka Zhapsarbayev, Umbetali Karibayev, Omar Shipin, Nurkan Akhmetbekov, Nurlybek Baimuratov. The scientific position of the scientist in revealing the creative artistic nature of folk poets is presented.

Keywords: folklore, folk poems, folk poets, folklore character, zyrsh, zyrau, artistic uniqueness.

ҒТАМР 16.01.33

https://doi.org/10.48081/AVHQ3770

Н. Т. Турикбенбаева[1], Г. Е. Дюсембина[2], Б. С. Жонкешов[3]

[1,2]Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1285-8852
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0121-9069
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7391-3175
*e-mail: 1994nursaule@mail.ru

«РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ» ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

Репрезентация мәселесі ғылыми еңбектерде, мақала, диссертациялық жұмыс, монографияларда қарастырылғанымен аталмыш ұғымға берілген бірізді нақты анықтама жоқ. Біз мақаламызда репрезентация ұғымын бірнеше ғылым салаларында қарастыруға тырыстық.

Репрезентация термині салааралық термин болып табылады. Ең алдымен философия ғылымында пайда болған бұл термин даму барысында ғылымның өзге салаларында да қолданыла бастаған. Аталмыш термин туралы толық түсінік алу үшін бұл ұғымның өзге де ғылым салаларында зерттелуіне шолу жасадық. Философия, психология, лингвистика салаларындағы қолданысында ортақ мағына бар және көрсетілген ғылымдарды ұштастырып тұрған ғылым саласы – когнитология ғылымы деп болжам жасаймыз.

Сондай-ақ репрезентация термині кейбір ғылым саларында, атап айтқанда, социология ғылымында тілмен байланыссыз, мүлдем басқаша мағынада қолданылады. Біз мақаламызда репрезентация ұғымын жоғарыда аталған ғылым салаларында жарық көрген еңбектерге талдау жасай отырып, тілдік репрезентация ұғымының табиғатын ашуға, оның когнитивтік лингвистикадағы қолданыс аясын нақтылауға қадамдар жасадық. Мақаламызда тілдік репрезентация ұғымы ең алғаш философия ғылымында пайда болып, когнитология ғылымының негізінде психология мен философия

салаларының пәнаралық байланысында қалыптасқан деген бағытта зерттеу жүргіземіз.

Кілтті сөздер: репрезентация, когнитология, когнитивті лингвистика, когнитивті психология, ұғым, коммуникативті концепция, когнитивті концепция.

Кіріспе

Репрезентация сөзін латын тілінен тікелей аударғанда «repraesentatio», «re» және «praesentare» – «көрсету, ұсыну» деген мағына береді. Бұл термин философия, психология, әлеуметтану, лингвистика және т.б. ғылым салаларында кеңінен қолданылатын көп мағыналы ұғым. Барлық саладағы ортақ мағына – «бір нәрсені екінші нәрсенің негізінде елестету және басқа нәрсе арқылы көрсету». Оны сызба арқылы былай көрсетуге болады.

1-сурет – Репрезентацияның ғылым салаларындағы ортақ мағынасы

Репрезентация таңбаның конституциялық қызметі, сондықтан «репрезентация» мен «таңба» ұғымдары бірін-бірі өзара толықтырып тұрады. Репрезентация таңбаны белгілейді, сонымен бірге өзі де таңба ретінде көрініс

табады. Екі ұғым да (репрезентация да, таңба да) қандай да бір затты, ұғымды тіл арқылы бейнелеумен байланысты.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мақаламызда репрезентация терминін әр салада (философия, психология, социология, лингвистикада) зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып қарастырдық. Атап айтқанда, философия ғылымы бойынша Т. Бёрдж, Дж. Фодор, Д. Деннет, П. Каррутерстің және т.б., психология ғылымы бойынша В. П. Кохановский, И. С. Куприянова, И. С. Клецина, Л. Д. Столяренконың және т.б., социология ғылымы бойынша С.А. Радионова, Р. Мертон, В. И. Добренькова, Г. Холлис, К. Плоккер және т.б., лингвистика ғылымы бойынша Дж. Р. Серале, С. Стич, А. Кравченко, Н. Риттер және т.б. еңбектеріне талдау жасалынды.

Репрезентация терминін түсіндіру барысында семантикалық талдау, сабақтас салалардан ажырату, ұғымдардың иерархиясын құру, терминологиялық талдау және т.б. әдістерді пайдаландық.

Нәтижелер және талқылау

Репрезентация термині ең алдымен философия ғылымында пайда болды. Аталмыш ұғым философияда ақыл-оймен байланысты қарастырылады. Ақыл-ой репрезентациясы дегеніміз – сенім, қалау немесе болашақтағы субъективті фактілер мен оқиғаларды көрсететін кез келген жағдай және т.б. сияқты пропозициялық құрылымдардың мазмұны. Бұл құбылысты зерттеу екі проблемамен байланысты. Оның біріншісі, репрезентацияны таңбалаудың құрылымдық талдауының семантикалық мәселесіне байланысты болса, екіншісі, репрезентация қасиеттерін түсіндірудің философиялық мәселесіне байланысты. Философиялық тұрғыдан репрезентация бірнеше жол арқылы сипатталады:

1) негізгі құбылыс ретінде сенім мен қалауды белгілейді және олардың функционалдық байланысын субъектінің мінез-құлық мәнмәтіні негізінде зерттейді;

2) «оңтайлы жағдайлар» ұғымын қолдана отырып, репрезентация мен оның объектілерінің ковариациясының жүйелілігін түсіндіреді;

3) натурализмге қатысты дүниелерді нақты білдірмейді, керісінше қарапайым психология тұрғысынан ыңғайлы түсініктеме беруге тырысады. Осыған орай, репрезентацияның мазмұны шынайы деп санауға бейім сөйлемдер тұрғысынан талдануы тиіс. Бұл стратегия тұрғысынан репрезентация функциясы қарапайым – жеке тәжірибе элементтеріне байланысты. Мәселен, «сәтті репрезентацияның биологиялық қызмет атқаруы міндетті емес» [1, 301-б.] деген пікірде.

Дж. Фодордың нұсқасына сәйкес, ментальды мақсат ойдың тіл арқылы сыртқа шығатын белгілі бір сөйлемдерге тиесілі есептеу процестері, мысалы,

сенім және онымен байланысты процестер арнайы сөздік қорда қамтылған бірліктер арқылы жүзеге асырылады. Ол дегеніміз адам санасында сенім, қалау, өкініш және т.б. арналған виртуалды қойма бар деген болжамнан туындайды. Атап айтқанда, Д. Деннет репрезентацияның қасиеттерін табиғи тіл ұғымдарынан көрініс табатын субъектінің (аутизмге ұшырамаған) парасатты ақыл-ой теориясы терминдерімен түсіндіреді. Репрезентацияны П. Каррутерс берген ұғымға сүйене отырып, бірінші нұсқа «коммуникативті», ал екінші нұсқа «когнитивті» концепцияға негізделген деп айтуға болады [2]. Репрезентацияның философия ғылымындағы мағынасы тікелей тілмен байланысты. Қысқаша айтқанда, ойдың тілдегі көрінісі.

Репрезентация ұғымы психологияда көрген, естіген, сезінген нәрсені жадта қайта жаңғырту деп түсіндіріледі. Бұл ұғым психологияда А. Шопенгауэр мен В. Вундт дәуірінен бастап-ақ таныстырудың, көрсетудің болмысын анықтау үшін қолданылатын көмекші ұғым ретінде белсенді қолданысқа ие бола бастаған. Репрезентация кең мағынада «ойша елестету» деген де мағына береді. Сонымен бірге «репрезентация» термині психология ғылымында, оның ішінде когнитивті психология сияқты ғылым саласында кеңінен қолданылады; десе де бұл ұғым гендерлік психологияда да кездеседі. Аталмыш ұғым негізінен гендерлік мінез-құлықтың ерекше белгісін, яғни жеке тұлғаның «өзін-өзі сезіну күйін» және қоршаған ортаға өзін қалай көрсететінін білдіреді [3]. Психодиагностикада психологияның когнитивті бағытынан шыққан «репрезентативті жүйе» деген ұғым бар (оның көмегімен адам қоршаған әлемнен ақпарат алады, оған бағдарланады, ойымен, сезімімен, іс-әрекетімен айналада болып жатқан барлық нәрсеге деген көзқарасын көрсетеді) [4]. Екі жасар балалардың (нәрестелерден айырмашылығы) танымға қатысты басты ерекшелігі символдық репрезентация екен. Нақтырақ айтсақ, бала өзінің алаңдаушылығын білдіру немесе басынан өткеріп отырған оқиғаларды бейнелеу үшін әрекеттерді, бейнелерді немесе сөздерді қолданады. Символдық репрезентацияның бірнеше аспектісі бар, атап айтқанда: нысан санын көрсету үшін сандарды ретпен пайдалану мүмкіндігі; бейнелеу әрекетінің дағдыларын игеру. Репрезентация шамамен екі жаста пайда болады да, әрі қарай дами береді (төрт жасар бала символдарды жақсы пайдаланады) [5].

Когнитивті психологияда репрезентацияны зерттеу кеңінен өріс алған. Репрезентацияны қалыптастырудың бастапқы кезеңіне перцептивті ақпарат негіз болады. Түйсік, ой, сезім, алаңдау, ойдағы бейнелер сияқты психикалық құбылыстарды басқа адамдар тікелей байқай алмайды. Сондықтан репрезентация жеке (дербес) сипатқа ие деп айтуға болады.

Л. Витгенштейннің пікірінше, психикалық құбылыстарды зерттеу «басқа адамның ішкі күйін оның әрекеттерін бақылау және оның сөзін

тыңдау арқылы білуге болады» [6] деген тұжырымға негізделген. Когнитивті психологияның қалыптасуына байланысты 1920 жылдардың ортасынан бастап ойдағы бейнелерді зерттеу жаңа серпін алды. Бұл ретте көптеген зерттеушілер таным процесіне бейнелі репрезентациялар да, бейнелі баламасы жоқ репрезентациялар да қамтылады деп есептеді. Сондықтан әртүрлі репрезентациялар қолданылатын жағдайларды және олардың өзара байланысын анықтау өзекті әрі маңызды болды. Бірақ жүргізілген бірқатар зерттеулерде ойдағы бейнелерді репрезенттеу феномен секілді интроспективті түрде қарастырылды. Әдіснамалық тұрғыдан бұл Э. Гуссерльдің көзқарасына негізделді [7]. «Психологиялық репрезентация» ұғымына арналған ағылшын тіліндегі дереккөздерде белгілі бір объектіні есте сақтау немесе қиялдау бейнелері деңгейінде репрезенттеу туралы айтылады. Ал осы тақырыпқа арналған орыс тіліндегі әдебиеттерде репрезентация «түпбейнесі жоқ кезде алаңдайтын және зерделенетін заттардың, құбылыстардың, жағдайлардың кейбір «ішкі бейнелері» ретінде көрсетіледі. Психологиялық репрезентациямен байланысты проблемаларды зерттеумен шұғылданған Б. Г. Ананьев және Б. Ф. Ломов мұндай құбылыстарды «екінші реттік бейнелер» деп атады. Қазіргі таңда адамның көру аппараты арқылы қабылданатын және оның ментальды құрылымдары арқылы қабылданатын немесе репрезенттелетін нәрселер деп ажыратылады. Ойдағы бейне объектілер, құбылыстар, оқиғалар туралы ақпаратты бейнелейтін және өзгертуге ықпал ететін ішкі репрезентацияның маңызды бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі когнитивті психологияны зерттеушілер репрезентацияға «жағдайға байланысты құрылыс» [8, 5-б.] деген анықтама береді.

Жоғарыдағы келтірген сілтемелерді қорытындылай келе, репрезентация психологиялық тұрғыдан бірегей және жеке контексте құрылады. Ол жеке тұлғаның мінез-құлқын түсіну, талдау, түсіндіру және болжау үшін құрылған белгілі бір теориялық жүйе. Нақтырақ айтқанда, адамның тәжірибе жинақтауына және дамуына себеп болатын барлық ойлары, алаңдаушылықтары мен әрекеттері.

Репрезентация ұғымы социология ғылымында «бір нәрсені екінші нәрсе негізінде және екінші нәрсе арқылы» бейнелеу ретінде түсініледі. Репрезентация феномені бастапқыда презентация феноменіне қатысты қайталама немесе «кейінгі» ретінде белгіленеді. Яғни репрезентация арқылы тікелей ұсынылатын нысан репрезенттеу кезінде болмаған кезде репрезентация орын алады. Демек, репрезентация бастапқы нысанды алмастыратын «заңды» өкіл ретінде әрекет етеді [9, 826-б.].

Қысқаша айтқанда, әлеуметтік репрезентация функциясы белгілі бір дәрежеде объекті мен субъекті арасындағы «кері байланыс» жүзеге асырылатын басқарудың барлық (ішінара тіпті, авторитарлық) түрлеріне,

соның ішінде басқарылатындардың мүдделері мен басқарушылардың әрекеттері арасындағы корреляцияның әлсіз, анық емес түрлеріне тән.

Жоғарыдағы ғылым салаларында қолданылған репрезентация ұғымы (социология ғылымынан басқа) байқап отырғандарыңыздай негізінен қандай да бір байқалған ұғымның немесе құбылыстың қабылданушының санасында талданып, тіл арқылы бейнеленуі. Қазіргі ғылымда ойдағы бейнелерді репрезенттеу мәселесіне деген көзқарас көп. Репрезентацияны ақиқатты бейнелеу кезінде жалпылаудың ерекше түрі ретінде қарастыратын авторлардың бірі – М. Б. Ямпольский [10]. Ғалым бұл ұғымды ғылыми тұрғыдан қолдану мүмкіндіктері ең алдымен, оның пәнаралық сипатымен байланысты екенін айтады. Репрезентацияны бұл тұрғыдан түсіну бірқатар ғылыми пәндерді қамтитын ауқымды мазмұнда қолдануға ықпал етеді. Сонымен қатар ойдағы бейне ретіндегі репрезентация теориялық құрылым ретінде қолданылады, бұл адам қызметінің нәтижелері туралы қоғамдық санада басым идеяларды бейнелеу процесін модельдеуге мүмкіндік береді [10]. М. Б. Ямпольский сәулет, кескіндеме, әдебиет сияқты адам шығармашылығының өнімдерінде белгілі бір тарихи дәуірдің дүниетанымы бейнеленетінін, белгілі бір әлеуметтік түсінік бейнеленетінін дәлелдейді.

З. Фрейдтің пікірінше, репрезентация бастапқыда кинестетикалық, эмоционалды-сезім саласына қатысты болса да, ол міндетті түрде «өзара әрекеттесуі», көру қабілетімен, содан кейін ғана вербалды репрезентативті жүйелермен байланысты болуы керек деген пікір білдіреді («оқиғаны сипаттау», «аффектті сөзбен білдіру») [11]. Сонымен бірге бастан кешкен оқиға «жарыққа шығып» [11], сөзбен беріледі, вербалды түрде көрініс табады. Осы келтірілген деректерді тұжырымдай келе, репрезентация ұғымының пәнаралық байланысын және дамуын сызба арқылы былай көрсетуге болады.

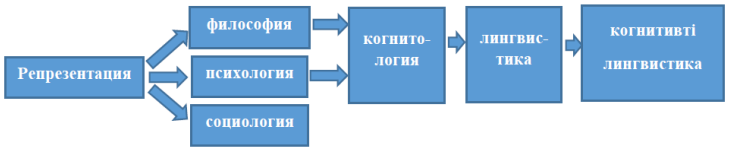

2-сурет – Репрезентацияның пәнаралық байланысы мен ғылымдағы дамуы

Когнитивтік зерттеулерде репрезентация термині негізінен, екі мағынада қолданылады, атап айтқанда, «менталды (ой) репрезентация» және «тілдік репрезентация». Бірінші терминнің мағынасы когнитивті процестер, оны танушы адамға қарамастан, тұлғаның санасында объективті шындықтың

аспектілерін бейнелеуді түсінген кездегі танымға деген көзқараспен байланысты. Бұл жағдайда сана әлемді объектіге емес, субъектіге репрезентациялайды. Десек те кейбір психикалық бейнелер, «мазмұнды құрылымдар» түрінде, олардың операциялары сананың негізінде жатқан нақты ойлау қабілетін құрайды. Өз кезегінде сана организмнің қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін бақылайды: ақылды тіршілік иелерінің «әлемдегі объектілер мен күйлерді репрезентациялау және осы репрезентациялаудың негізінде әрекет ету» [12, 64-б.] қабілеті бар. Сананың репрезентационалистік теориясы когнитивтік ғылымның бірінші буынының немесе картезиандық когнитивизмнің әдіснамалық көзқарастарын ажыратын ғалымдар арасында кеңінен танымал. Картезиандық когнитивизм аналитизмнің философиялық дәстүріне тән менталды репрезентацияның тізбекті және эмпирикалық теориясын жасауға қабілетсіздігінің анықталғанына қарамастан, ақыл-ойдың абстрактілігі туралы негіздемеден туындайды [13].

«Тілдік репрезентация» термині когнитивтік ғылымның құрамдас бөлігі қызметін атқаратын лингвистиканың, яғни когнитивтік лингвистиканың негізі болып табылады. Тілдік репрезентация менталды бейнелердің бейматериалдық саласы саналатын сана (ой) мен таңбалық қызмет атқаратын, акустикалық табиғи құбылыстың материалдық жүйесі қызметін атқаратын тіл арасындағы қарым-қатынасты сипаттау үшін қолданылады. Құрылымдық тіл білімінің, ішінара функционалды тіл білімінің түрлі салаларында тілдің семиотикалық (таңбалық) қызметі мен адамның (тілдік) коммуникация барысындағы қызметі бірдей деуге болады. Себебі коммуникация кезінде мазмұн-мағына, менталды мазмұн, идеялар бір санадан екінші санаға беріледі немесе «трансляцияланады». Мұндай трансляция кезінде жасырын болмыс түріндегі «менталды құрылымдар» тіл арқылы жарыққа шығады, тілдік құрылымдарда анық мағына түрінде репрезенттеледі, осылайша мән-мағына қабылданады. Демек, ғылыми тұрғыдан бақыланады/зерттеледі. Когнитивистердің пайымдауынша, тілдік құрылымдарды зерттеу арқылы гуманитарлық ғылымның «таным бар» деген негізгі сұрағына жауап беру мақсатында ақыл-ой процестері мен сананың бақыланбайтын әлеміне есік ашылады [14].

Алғаш пайда болған когнитивтік ғылым және соның аясында дамыған когнитивтік лингвистиканың теориялық құрылымы «объективті реализм» философиясынан бастау алады. Ғылыми дүниетаным болып табылатын «объективті реализмге» сәйкес, адам мен қоршаған әлемнің өзара әрекеті арқылы танылатын және тіл арқылы (оның ішінде ғылым тілі арқылы) сипатталатын әлем адамзаттан тыс, таным субъектілері ретінде тіршілік етеді. «Әлем біздің репрезентациямызға қарамастан, өздігінше құрылған деген болжам «объективті реализмнің» көрінісі [12, 32-б.]. Басқаша айтқанда, нақты

әлем, яғни тау, ағаш, мұхит, галактика, молекула сынды дүниелер бізден тәуелсіз өмір сүреді, сондықтан бұл әлемге келген әрбір адам бейімделу үшін өзі өмір сүріп жатқан әлемді танып-білуі, өмір сүру және ұрпақ көбейту үшін қажетті жағдай жасауы керек. Бұл жерде адамдарға әлем туралы ақпаратпен алмасуға мүмкіндік беретін тіл маңызды рөл атқарады. Осы қырынан алғанда, тіл құрал ретінде қарастырылады. Археологтар қазба жұмыстары кезінде табылған жәдігерлерді зерттей отырып, ежелгі адамның өмір сүруіне және оның қоғамдық құрылысының әртүрлі аспектілеріне қатысты болжам жасайтыны секілді тілдің құрылымы мен қолдану ерекшеліктері ғалымдарға танымдық процестің не екендігі туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Тілдің құрал ретіндегі қызметі тілдің табиғатына қарай түрліше негізделуі мүмкін. Еуропаның құрылымдық тіл білімінде тіл әлеуметтік белгі, қарым-қатынас орнату үшін арнайы жасалған, мағынаның конвенционализмімен және еріктілігімен сипатталатын таңбалардың сыртқы жүйесі ретінде қарастырылды. Тілдің табиғаты мен қызметін түсінудегі мұндай көзқарас дәстүрлі лингвистиканың метатіліне сүйенеді: әлеуметтік ортаға түскен бала тамақ ішкен кезде шанышқы мен қасықты қолдануды қалай үйренсе, тілді де дәл солай «меңгереді», оны қабылданған «сөйлеу нормасына» сәйкес «меңгереді». Хомский тіл біліміне генетикамен байланысты, әрқайсысының өзіндік қызметі бар басқа биологиялық органдармен қатар дамитын «тіл органы» деген ұғымды енгізді. Баланың ата-анасының қай тілде сөйлегеніне қарамастан, тілді меңгеру қабілетінің даму тетігінің жан-жақты болуы адамның ақыл-ой қабілетінің жан-жақты болуына байланысты екен. Сондықтан ақыл-парасат дегеніміз – жалпы ойлау қабілеті. Олай болса, тілдің қызметі – ойды [15] немесе репрезентацияларды білдіру: тіл «концептуалды құрылым түріндегі менталды репрезентациялардың» [16, 205-б.] идеяларын білдіреді.

Экстернализм және интернализм тіл мен ойлаудың (ой алмасу және ойды білдіру) өзара байланысын қарастырған кезде әртүрлі қызметтерге баса назар аударады. Екі идеологияға да дуализм тән. Оны «ой негізінен тілден бөлек тіршілік етеді және ой бірінші пайда болады, ал тіл содан кейін пайда болады» деген тұжырымдардан көруге болады. Екінші тұжырымға сәйкес, әлем туралы ақпарат беретін білім «арнайы жасалған тілдік форманы» қабылдайды [17, 16-б.], ал тіл «ақпаратты репрезенттеуге (кодтауда) және түрлендіруге қатысатын таңбалар жүйесі, когнитивтік құрал» [18, 53-б.]. Басқаша айтқанда, тіл – «адамның басындағы (миындағы) ақыл-ой, менталды, интеллектуалды және интериоризацияланған әрекеттеріне қол жеткізу» [19, 16-б.] құралы. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы мәселесіне деген мұндай когнитивті көзқарас объективті реализм философиясына сәйкес келеді, ал негізгі бағыттағы когнитивтік ғылымдағы тілді зерттеу әдістемесі

тіл мен ойлау/сана объективті түрде әртүрлі құбылыстар екендігі туралы бастапқы түсінікке негізделеді.

Қорытынды

Репрезентация ұғымын тек бір ғана ғылым саласы шеңберінде қарастыруға болмайды. Себебі, аталмыш ұғым бірнеше ғылым салаларына ортақ термин. Атап айтқанда, философия, психология, социология, лингвистика және т.б. Біз репрезентацияның осы салалардағы мағынасын толық түсініп алмайынша, тілдік репрезентацияның табиғатын толық түсіне алмаймыз. Сонымен бірге мақаламызда қарастырып отырған ұғымның әр ғылым саласына тиесілі өзіндік дефинициясы бар екендігіне көз жеткіздік. Дегенмен де философия, психология, лингвистика салаларының когнитология ғылымымен ортақ байланысы бар екендігін де байқауға болады.

Репрезентация ұғымы социология ғылымында өзгеше сипатталады. Философия, психология ғылымдарында ой немесе көңіл-күй сияқты процестердің тіл арқылы бейнеленуі түсінілсе, социологияда аталмыш терминнің тілмен ешқандай байланысы жоқ. Онда әлеуметтік ортада болып жатқан оқиғалар сипатталады.

Тілдік репрезентация философия, психология ғылымдарының пәнаралық байланысы нәтижесінен пайда болған когнитология ғылымының аясында қарастырылады. Оның өмір сүру ортасы – когнитивтік лингвистика ғылымы.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Burge, T.** Origins of Objectivity [Text]. – London : Oxford University Press, 2010. – 645 p.

2 **Carruthers, P.** The cognitive functions of language [Text] // The Behavioral and Brain Sciences. – 2002. – № 6. – P. 657–674.

3 **Клецина, И. С.** Психология гендерных отношений : Теория и практика : монография [Текст]. – М. : Алетейя, 2004. – 408 с.

4 **Столяренко, Л. Д.** Психология делового общения и управления : учебник [Текст]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 416 с.

5 **Крайг, Г., Бокум, Д.** Психология развития [Текст]. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.

6 **Витгенштейн, Л.** Избранные работы [Текст] / Пер. с англ. и нем. В. Руднева. – М. : Территория будущего, 2005. – 440 с.

7 **Гуссерль, Э.** Идея феноменологии : Пять лекций [Текст]. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – 224 с.

8 **Ришар, Ж. Ф.** Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений [Текст]. – М. : Издательство Институт психологии РАН, 1998. – 232 с.

9 Новейший философский словарь / Гл. науч. ред. и сост. Грицанов А. А. – Минск : Издательство В. М. Скакун, 1999. – 877 с.

10 **Ямпольский, М. Б.** Ткач и визионер. Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре [Текст]. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 616 с.

11 **Дилтс, Р.** Стратегии гениев [Текст]. – М. : Независимая фирма «Класс», 2011. – 272 с.

12 **Searle, J. R.** Mind, Language and Society : Philosophy in the real world [Text]. – New York : Basics Books, 1998.

13 **Кравченко, А. В.** Репрезентационализм и биологическая теория познания [Текст] // Проблемы представления (репрезентации) в языке : Типы и форматы знаний. – М. : Калуга : Эйдос, 2007. – С. 37–47.

14 **Pylyshyn, Z.** What's in your mind? [Text] // Cognitive Science Published : January, 1987. – № 70. – P. 97–122.

15 **Chomsky, N.** Cartesian linguistics : a chapter in the history of rationalist thought [Text]. – New York & London : Harper & Row, 1966. – 454 p.

16 **Pinker, S. and Jackendoff, R.** The faculty of language : what's special about it? [Text] // Cognition 95, – 2005. – P. 201–236.

17 **Кубрякова, Е. С.** О соотношении языка и действительности и связи этой проблемы с трактовкой понятия знания [Текст] // Когнитивные исследования языка. Вып. 3 : Типы знаний и проблема их классификации. – М. : Тамбов, 2008. – С. 11–24.

18 **Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г.** Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Филологический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

19 **Кубрякова, Е. С.** В поисках сущности языка : вместо введения [Текст] // Когнитивные исследования языка. Вып. 4 : Концептуализация мира в языке. – М. : Тамбов, 2009. – С. 11–24.

References

1 **Burge, T.** Origins of Objectivity [Text]. – London : Oxford University Press, 2010. – 645 p.

2 **Carruthers, P.** The cognitive functions of language [Text] // The Behavioral and Brain Sciences. – 2002. – № 6. – P. 657–674.

3 **Klecina, I. S.** Psixologiya genderny`x otnoshenij : Teoriya i praktika [Psychology of Gender relations : Theory and Practice : monograph] [Text]. – Moscow : Aleteya, 2004. – 408 p.

4 **Stolyarenko, L. D.** Psixologiya delovogo obshheniya i upravleniya [Psychology of business communication and management : textbook] [Text]. – Rostov-on-Don : Phoenix, 2005. – 416 p.

5 **Kraig, G., Bokum, D.** Psixologiya razvitiya [Psychology of development] [Text]. – St. Petersburg : Peter, 2005. – 940 p.

6 **Wittgenstein, L.** Izbranny`e raboty` [Selected works] [Text] / Translated from English and German by V. Rudnev. – Moscow : Territory of the Future, 2005. – 440 p.

7 **Husserl, E.** Ideya fenomenologii : pyat` lekcij [The idea of phenomenology : Five lectures] [Text]. – St. Petersburg : Humanities Academy, 2008. – 224 p.

8 **Richard, J. F.** Mental`naya aktivnost`. Ponimanie, rassuzhdenie, naxozhdenie reshenij [Mental activity. Understanding, reasoning, and finding solutions] [Text]. – Moscow : Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 1998. – 232 p.

9 Novejshij filosofskij slovar` [The latest philosophical dictionary] / [Chief scientific editor and compiler Gritsanov, A. A.]. – Minsk : Publisher V. M. Skakun, 1999. – 877 p.

10 **Yampolsky, M. B.** Tkach i vizioner. Ocherki istorii reprezentacii, ili O material`nom i ideal`nom v kul`ture [The Weaver and the Visionary. Essays on the History of Representation, or On the Material and Ideal in Culture] [Text]. – Moscow : New Literary Review, 2007. – 616 p.

11 **Dilts, R.** Strategii geniev [Strategies of geniuses] [Text]. – Moscow : Independent Firm Klass, 2011. – 272 p.

12 **Searle, J. R.** Mind, Language and Society : Philosophy in the real world [Text]. – New York : Basics Books, 1998.

13 **Kravchenko, A. V.** Reprezentacionalizm i biologicheskaya teoriya poznaniya [Representationalism and the biological theory of cognition] [Text] // Problems of representation in language : Types and formats of knowledge. - Moscow : Kaluga : Eidos, 2007. – P. 37–47.

14 **Pylyshyn, Z.** What's in your mind? [Text] // Cognitive Science Published : January, – 1987. – № 70. – P. 97–122.

15 **Chomsky, N.** Cartesian linguistics : a chapter in the history of rationalist thought [Text]. – New York & London : Harper & Row, 1966. – 454 p.

16 **Pinker, S. and Jackendoff, R.** The faculty of language : what's special about it? [Text] // Cognition 95, 2005. – P. 201–236.

17 **Kubryakova, E. S.** O sootnoshenii yazy`ka i dejstvitel`nosti i svyazi e`toj problemy` s traktovkoj ponyatiya znaniya [On the relationship between language and reality and the connection of this problem with the interpretation of the concept of knowledge] [Text] // Cognitive Language Research. Issue 3 : Types of knowledge and the problem of their classification. – M. : Tambov, 2008. – P. 11–24.

18 **Kubryakova, E. S., Demyankov, V. Z., Pankrats, Yu. G., Luzina, L. G.** Kratkij slovar` kognitivny`x terminov [A short dictionary of cognitive terms]. – Moscow : Philological Faculty of the Moscow State University named after Mikhail Lomonosov, 1997. – 245 p.

19 **Kubryakova, E. S.** V poiskax sushhnosti yazy`ka : vmesto vvedeniya [In search of the essence of language : instead of an introduction] // Cognitive studies of language. Issue 4 : Conceptualization of the world in language. – Moscow : Tambov, 2009. – P. 11–24.

31.01.25 ж. баспаға түсті.
23.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. Т. Турикбенбаева[1], Г. Е. Дюсембина[2], Б. С. Жонкешов[3]*
[1,2]Казахский национальный педагогический
университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Казахский национальный аграрный
исследовательский университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 31.01.25.
Поступило с исправлениями 23.04.25.
Принято в печать 25.08.25.

ПОНЯТИЕ «РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ» И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В РАЗЛИЧНЫХ ОБЛАСТЯХ НАУКИ

Проблема репрезентации рассматривается в научных трудах, статьях, диссертационных работах и монографиях, однако до сих пор не существует единого и точного определения данного понятия. В нашей статье мы попытались рассмотреть термин «репрезентация» в контексте нескольких научных дисциплин.

Термин «репрезентация» является междисциплинарным. Изначально возникнув в философии, он со временем стал использоваться и в других областях науки. Для получения более полного понимания данного понятия мы провели обзор его изучения в различных научных направлениях. В ходе анализа мы выявили, что в философии, психологии и лингвистике этот термин имеет общее значение, а объединяющей их областью науки можно считать когнитологию.

Кроме того, термин «репрезентация» в некоторых областях науки, в частности в социологии, используется в совершенно ином значении, не связанном с языком. В нашей статье, анализируя труды, опубликованные в вышеупомянутых научных сферах, мы стремимся раскрыть природу понятия «языковая репрезентация» и уточнить сферу его применения в когнитивной лингвистике. В ходе исследования мы рассматриваем языковую репрезентацию как понятие, которое первоначально возникло в философии и сформировалось на основе когнитологии в рамках междисциплинарной связи психологии и философии.

Ключевые слова: репрезентация, когнитология, когнитивная лингвистика, когнитивная психология, понятие, коммуникативная концепция, когнитивная концепция

*N. Turikbenbayeva[1], G. Dyusembina[2], B. Zhonkeshov[3]
[1,2]Abai Kazakh National
Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Kazakh National
Agrarian Research University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 31.01.25.
Received in revised form 23.04.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE CONCEPT «REPRESENTATION» AND ITS APPLICATION IN VARIOUS SCIENTIFIC FIELDS

The issue of representation is explored in scholarly works, articles, dissertations, and monographs; however, a unified and precise definition of this concept has not been established yet. In this article, we attempt to examine the term «representation» within the context of multiple scientific disciplines.

The term «representation» is interdisciplinary in nature. Initially emerging in philosophy, it has since been adopted in other scientific fields. To gain a more comprehensive understanding of this concept, we conducted a review of its study across various academic domains. Our analysis revealed that in philosophy, psychology, and linguistics, the term shares a general meaning, with cognitivism serving as a unifying field among these disciplines.

Furthermore, the term «representation» is used in some fields of science, namely, in sociology, in a completely different sense unrelated to language. In this article, by analyzing works published in the aforementioned academic fields, we aim to elucidate the nature of the concept of «linguistic representation» and clarify its scope of application in cognitive linguistics. Throughout the study, we examine linguistic representation as a concept that originally emerged in philosophy and developed based on cognitive science within the interdisciplinary framework of psychology and philosophy.

Keywords: representation, cognitivism, cognitive linguistics, cognitive psychology, concept, communicative concept, cognitive concept.

МРНТИ 16.31.02

https://doi.org/10.48081/UUOU7092

***Г. К. Шаикова[1], Г. А. Кривенко[2],**
Д. А. Сабирова[3], А. Е. Таскарина[4]
[1,2,4]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Казахский национальный
педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3878-5574
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0370-6044
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6001-5314
[4]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2917-327X
*e-mail: gulvira97@mail.ru

ГЕНДЕРНАЯ СПЕЦИФИКА РЕЧЕВЫХ СТРАТЕГИЙ И ТАКТИК В ДИАЛОГИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье подробно исследуется роль гендерных факторов в формировании речевых стратегий и тактик в диалогической коммуникации. Исследование направлено на выявление специфики коммуникативного поведения мужчин и женщин, определяемой культурными, социальными и лингвистическими факторами. В рамках работы особое внимание уделяется прагмалингвистическим особенностям выбора стратегий и тактик взаимодействия, а также гендерным различиям. Гендерная специфика этих стратегий проявляется в языковых конструкциях, стилевых предпочтениях и коммуникативных установках. Основными маркерами речевых тактик мужской и женской речи являются лексические и синтаксические средства. В статье акцентируется внимание на способах воздействия социальных и культурных факторов на речевую деятельность говорящих, при этом особое внимание уделяется описанию гендерных ролей. Рассмотрение данной темы позволит расширить представление о специфике мужской и женской коммуникации, повысить эффективность общения в различных сферах жизни и предотвратить вероятность конфликтов путем осознанного восприятия речевых нюансов. В исследовании также

подчеркивается значимость анализа гендерных особенностей речи в эпоху глобализации и равенства между полами. Определение наиболее эффективных речевых стратегий и тактик в диалогической коммуникации способствует углублению понимания гендерной неоднородности или идентичности в связи с влиянием социальных норм и стереотипов.

Ключевые слова: гендер, коммуникация, манипуляция, речевая стратегия, речевая тактика.

Введение

Политическая речь часто становится инструментом манипуляции, влияя на эмоции, убеждения и поведение людей. Манипуляция в медиапространстве может использоваться с определёнными целями, которые приносят выгоду тем, кто её осуществляет. Она позволяет управлять общественным мнением: с помощью манипуляции можно направлять внимание аудитории на определённые темы, создавая нужное восприятие событий или явлений; формировать поведение: манипуляция способствует созданию атмосферы доверия, страха или необходимости действия, побуждая людей поддерживать определённые идеи или участвовать в акциях; укреплять влияние: медийная манипуляция усиливает позиции политиков, организаций или компаний, помогая им занимать лидирующую роль в обществе; продавать продукты или услуги: в коммерческой сфере манипуляция побуждает покупателей к выбору бренда или продукта.

Хотя манипуляция может быть эффективным инструментом, её применение часто вызывает вопросы морали, этики и потенциального вреда для общества. В нашем исследовании объектом манипуляции являются гендерные различия и сходства, связь между которыми проявляется через использование и воздействие социальных, культурных и психологических стереотипов, связанных с полами. Медиа часто манипулируют представлением о «идеальных» стандартах красоты, поведения и успеха, создавая давление на оба пола. Женщины могут подвергаться критике за «несоответствие» стандартам внешности, а мужчины – за недостаток «мужественности» или успеха. Образы «слабой женщины», «защитника-мужчины», «идеальной матери» или «успешного лидера» часто используются для усиления определённых идей и контроля над восприятием людей. Например, в рекламе или политике могут использоваться стереотипы, чтобы подчеркнуть «традиционные» роли женщин и мужчин. Исследования показывают, что мужчины и женщины по-разному воспринимают и реагируют на манипуляцию. Например, женщины могут быть более подвержены эмоциональной манипуляции, а мужчины – логическому давлению. Это

объясняется не столько биологией, сколько культурными и социальными факторами.

Гендер как социальный и культурный феномен оказывает значительное влияние на коммуникацию, в том числе на выбор стратегий и тактик речевого взаимодействия. Этот выбор также зависит от культуры, воспитания, географической и национальной принадлежности, политической ситуации того или иного пола и много другого.

Речевые стратегии и тактики – это совокупность отобранных средств, цепляющих своей внешней и / или внутренней формой и направленных на достижение определенной цели говорящего. Гендерная специфика играет огромную роль при выборе модели речевого поведения. В этом и заключается актуальность данной работы. Эффективность коммуникации во многом зависит от выбранной стратегии и тактики, что особенно важно понимать в условиях глобализации, развития межкультурной коммуникации и укрепления гендерного равенства.

Цель данной статьи – на основе выявленных в текстах деловой коммуникации речевых стратегий и тактик составить психолингвистический портрет мужчины и женщины. Это позволит читателям понять особенности коммуникативных установок мужчин и женщин, увидеть гендерную дифференциацию стратегий и тактик, углубить навыки межличностного общения и обеспечивать взаимопонимание в процессе собственной речевой деятельности.

Многие ученые занимались исследованием манипулятивных стратегий и тактик в речи. Так, Е. В. Двойнина исследовала манипулятивные стратегии и тактики в политическом дискурсе, особенно в инаугурационной речи Дональда Трампа [1]. Она анализировала, как используются речевые воздействия для манипуляции сознанием аудитории, включая стратегии и тактики, направленные на достижение коммуникативных целей. И. Г. Катенева изучала механизмы и языковые средства манипуляции в текстах СМИ, особенно в общественно-политических оппозиционных изданиях [2]. Она рассматривала, как вербальные и невербальные средства используются для реализации манипулятивных стратегий, таких как дискредитация, фрустрация и героизация. Э. М. Рянская и Ю. В. Шевченко – авторы работ, посвященных реализации коммуникативных стратегий в научном и научно-популярном дискурсах. Роль гендерного фактора в речи коммуникантов, использующих в том числе и коммуникативные стратегии и тактики, интересовала Е. И. Горошко [3], И. А. Стернина [4], Д. О. Добровольского, А. В. Кирилину [5], И.В. Коноваленко [6] и многих других.

В Казахстане исследованием манипулятивных стратегий в медиадискурсе занимается М.М. Аймагамбетова [7]. Она изучает когнитивные стратегии в

казахстанской прессе, анализируя механизмы воздействия на аудиторию и языковые средства манипуляции. А. М. Жумагулова и Б. Ж. Каримова – исследователи публицистического дискурса, которые изучают социально-коммуникативные отношения и использование стратегий в журналистике [8].

Опираясь на конкретные примеры из реальной жизни и публикаций массмедиа, рассмотрим, как у говорящих проявляются гендерные различия при использовании речевых стратегий и тактик.

Материалы и методы

Основными методами исследования стали контент-анализ – для анализа текстов и диалогов на предмет использования различных стратегий и тактик в зависимости от гендерной принадлежности; сопоставительный – для выявления характерных особенностей мужской и женской речи на основе примеров из повседневной и публикационной коммуникации; наблюдение – для определения различий в речевых стратегиях и тактиках и цели манипуляции; интерпретация данных – для обобщения полученной информации и установления закономерностей и тенденций.

Материалом для нашего исследования выступают газетные статьи (в электронном виде), реальные диалоги, наблюдения за повседневным и профессиональным общением, тексты интервью, из социальных сетей и других источников, где можно наблюдать гендерные особенности речевого поведения. В ходе сплошной выборки нами было выявлено и проанализировано около двухсот примеров, реализующих коммуникативные стратегии и тактики.

Эти методы и материалы обеспечивают глубокое и всестороннее исследование темы, а также помогают подчеркнуть практическую значимость настоящего исследования.

Результаты и обсуждение

Нами было проведено онлайн-анкетирование для определения выбора речевых стратегий и тактик и составления психолингвистического портрета мужчины и женщины в деловой коммуникации. Респондентам были предложены следующие вопросы: как они обычно начинают деловые переговоры; выражают согласие / несогласие; как часто используют смягчающие выражения (например, «мне кажется», «возможно», «было бы желательно»); какую роль играет интонация и манера речи для достижения успеха в деловой коммуникации; как бы вы охарактеризовали ваш стиль ведения переговоров; как вы воспринимаете различные формулировки («Позвольте предложить альтернативный подход», «Это неприемлемо на данном этапе переговоров», «Мы готовы уступить при условии…») и другие по шкале от 1 до 5.

В анкетировании приняли участие 104 респондента (мужского пола – 43, женского – 61) в возрасте от 31 года до 47 лет. Опыт участия каждого (-ой) в деловых переговорах составляет более четырех лет.

Данные анкетирования представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Результаты онлайн-анкетирования

№	Стратегии и тактики	Ответы, %	
		мужчины	женщины
1	**Стратегия достижения**	**77**	**66**
	Тактика апелляции к авторитету	89	69
	Тактика утверждения и убеждения	93	65
	Тактика контраста	48	64
2	**Стратегия уклонения от прямого ответа**	**45**	**35**
	Тактика обобщения	16	38
	Тактика приведения примера	49	54
	Тактика переключения внимания	69	12
3	**Стратегия адаптирования**	**86**	**36**
	Тактика прямого включения	86	36
4	**Деструктивная стратегия**	**31**	**2**
	Тактика усиления	54	2
	Тактика провокации	8	1

Анализ результатов анкетирования мужской группы показывает ориентацию на рациональность, структурность и функциональную четкость речевых высказываний. Женская группа ориентирована на тактики контраста и приведения примера.

Согласно результатам опроса, мужчины чаще используют прямые стратегии, такие как утверждение и убеждение. Это объясняется стремлением демонстрировать уверенность и лидерство. В деловом обсуждении, мужчина может использовать прямую стратегию утверждения, например: *Я считаю, что этот проект необходимо завершить к понедельнику, чтобы удовлетворить запрос клиента; Поэтому популизмом не надо заниматься; Схему работы фонда однозначно надо менять.* Такая стратегия показывает уверенность и направленность на конкретную цель. В подобных случаях часто используются безличные предложения с составным глагольным сказуемым.

Апелляция к авторитету способствует усилению убедительности и доказательности предоставленной информации, особенно в конкурентной

среде. Поэтому мужчины часто используют эту тактику, тем самым демонстрируя логико-доказательную модель общения и снижая риск оказаться неправым.

Применение в большинстве случаев тактики контраста женской группой объясняется уклонением от прямой критики или прямого указания. На основе сравнения и выделения преимуществ одного объекта на фоне другого выявляются его аттрактивные стороны. Эта тактика способствует созданию необходимого эмоционального фона.

Стратегия уклонения, как правило, является более приемлемой для мужской группы. Это обосновывается тем, что мужчины чаще ориентированы на инструментальную коммуникацию, нацеленную на осуществление действия или принятия решения, а уклонение – это своего рода способ направить внимание собеседника в нужное русло. Нередко исследователи связывают уклонение со стратегией избегания конфликта, особенно в тех случаях, когда столкновение может быть неблагоприятным или убыточным.

Тактики как более конкретные средства реализации стратегий также могут отличаться. У мужчин часто встречаются тактики информативности, прямого включения и минимального эмоционального окраса речи. Например, они могут избегать деталей и сосредотачиваться на сути. На совещании мужчина может предложить: *Мы провели анализ, и данные показывают, что текущая стратегия требует корректировок.* Такой подход минимизирует детали и оставляет акцент на ключевых фактах. *Конечно, есть проблемы нерешаемые, но тут лучше откровенно сказать человеку, что, да, мы стараемся помочь, но это не в наших полномочиях, или у нас просто нет ресурсов для решения этого вопроса* (газета «Коммерсантъ»). Эти тактики характеризуют человека как откровенного, честного и разумного. Конструкции «но это не в наших полномочиях», «или у нас просто нет ресурсов» дают прямое и чёткое указание на ограниченность возможностей говорящего, необходимость признания реальности обстоятельств дела.

В интервью с журналистами известные политики-мужчины демонстрируют свою уверенность и принципиальность и применяют тактику «убежденность»: *Но я на этой должности выкладываюсь по максимуму* (газета «Коммерсантъ»); *Да, в отдельные периоды года возможны незначительные отклонения от баланса в ту или иную сторону, но системных проблем для рынка они точно не создадут* (РИА новости). Аналогичная и иногда жесткая позиция может быть выражена посредством парцеллированных конструкций: *Тем, кто хочет научиться работать по-новому, поможем. Тем, кто не готов это делать, укажем. С теми, кто не готов это делать, будем прощаться* (газета «Коммерсантъ»). Говорящим

обозначены четкие границы. Использование фразы «будем прощаться» подчеркивает его принципиальность и требовательность.

В речи женщин иногда выступает тактика «обзор ситуации», которая дает возможность оглянуться по сторонам и посмотреть возможные варианты решения, не предложение конкретного решения, а некий взгляд со стороны. *Мне кажется, сейчас в стране есть все – и воля, и желание, и инструменты, чтобы экологическая повестка стала эффективной и реализуемой* (газета «Коммерсантъ»); *На мой взгляд, такой подход – неправильный… Наверное, к теме обновления Основного закона рано или поздно мы всё равно придем* (Аргументы и факты). Эти слова выражают критическое отношение человека к определённому подходу или способу действия, однако выражают это не так категорично, решительно, строго; к тому же смягчает вводное слово *наверное,* выражающее неуверенность, сомнение. Вводные конструкции *мне кажется, на мой взгляд* указывают на личное мнение, подчёркивая субъективность оценки. Слово «неправильный» явно обозначает отрицательное восприятие, предполагая несогласие или наличие другого, более подходящего, с точки зрения говорящего, варианта. Мы не утверждаем, что в мужской речи не встречаются подобные вводные конструкции, однако в большинстве случаев они наблюдаются в речи женщин (30 % / 70 %). В мужской речи, в отличие от женской, наряду с вводной конструкцией «мне кажется» используется формула «не …, а …», исключающая важность одного мнения и выдвигающая значимость своего: ***Мне*** *просто* ***кажется****, что гораздо важнее* ***не*** *партийная принадлежность,* ***а*** *позиция, с которой идет кандидат* (газета «Коммерсантъ»).

Нередко в речи мужчин встречаются деструктивные стратегии и тактики. Это связано с низкой склонностью к эмпатии в деловой коммуникации и ориентацией на результат, а не на процесс. Кроме того, такая стратегия часто может выступать как психологическая защита, например, во избежание потери авторитета или статуса.

Важно учитывать, что различия в речевых стратегиях и тактиках обусловлены не только биологическими, но и культурными факторами. В некоторых обществах женская речь может быть более сдержанной, чтобы соответствовать ожиданиям, тогда как мужская – более авторитарной. Однако эти тенденции постепенно меняются в направлении большей гендерной нейтральности.

Выводы

Таким образом, речевые стратегии и тактики в гендерном аспекте показывают, как язык отражает и формирует наше психологическое состояние, социальные роли.

В деловой коммуникации цель мужчины – достижение результата любыми способами, демонстрация эффективного доминирования, контролирование хода речевого взаимодействия. Основными стилями коммуникации являются директивный, стратегический, авторитетный. Приоритетными тактиками выступают апелляция к авторитету, утверждение и убеждение, переключение внимания, прямое включение и усиление. К вербальным особенностям относятся прямые и точные формулировки (например: Проект необходимо завершить к двадцатому сентября, Это не входит в перечень моих служебных обязанностей), структурированная аргументация (во-первых, во-вторых, …), элементы эмоционального давления (например: единственно возможный, неприемлемо, обязаны; Если не …, то …).

Психолингвистический портрет женщин пока значительно отличается, но наблюдается постепенное стирание границ между полами. Цель деловой коммуникации женской группы – создание взаимопонимания, уточнение различий, тонкое, скрытое влияние. Коммуникативный стиль общения нюансированный, адаптивный, социально ориентированный. Преобладающими тактиками являются тактика контраста, обобщения, приведения примера. Тенденцией к обобщению и анализу контекста (например: в целом, как правило, в большинстве случаев; Можно сказать, что …, Следует учитывать; по сравнению с …), минимизацией конфликтного контента (например: Считаю, стоит рассмотреть, Вы правы в том, что …), акцентированием на балансе между логикой и социальной чуткостью (например: Согласна с тем, что это важно, но предлагаю уточнить …; Учитывая риски и ожидания команды, следовало бы рассмотреть и такой подход) отличает женскую деловую речь от мужской.

Список использованных источников

1 **Двойнина, Е. В.** Стратегии и тактики речевой манипуляции в инаугурационной речи Д. Трампа [Текст] // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2017. – № 12 (78) : в 4-х ч. – Ч. 4. – С. 76–78.

2 **Катенева, И. Г.** Механизмы и языковые средства манипуляции в текстах СМИ (на примере общественно-политических оппозиционных изданий) [Текст] : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Новосибирск, 2010. – 25 с.

3 **Горошко, Е. И.** Пол, гендер, язык [Текст] // Женщина. Гендер. Культура. – М., 1999. – С. 98–108.

4 **Стернин, И. А.** Общение с мужчинами и женщинами [Текст]. – Туапсе, 2000. – 39 с.

5 **Кирилина, А. В., Добровольский, Д. О.** Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии научности [Текст] // Гендер как интрига познания. – М., 2000. – С. 19–36.

6 **Коноваленко, И. В.** Роль гендерного фактора в коммуникативном поведении женщин и мужчин [Текст] : диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Омск, 2003. – 136 с.

7 **Аймагамбетова, М. М.** Когнитивные стратегии медиадискурса Казахстана [Текст] / Филологический аспект: международный научно-практический журнал. – 2020. – № 05(61). [Электронды ресурс]. – Режим доступа: https://scipress.ru/philology/articles/kognitivnye-strategii-mediadiskursa-kazakhstana.html (Дата обращения: 04.04.2025).

8 **Жумагулова, А. М., Каримова, Б. Ж.** Публицистический дискурс и социально-коммуникативные отношения [Текст] // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2021. – Том 61. – № 3. – С. 23–31.

9 **Kurkimbayeva, A. M., Akhatova, B. A., Gumovskaya G. N., Kotenyatkina, I.B., Khuziakhmetov, A.N.** Communicative strategies in modern linguistics (on the material of English travel blogs) [Text]. – XLinguae, Volume 13, Issue 2, April 2020. – P. 33–49.

10 **Mazzuca, C., Majid A., Lugli, L., Nicoletti, R., Borghi, A. M.** Gender is a multifaceted concept: Evidence that specific life experiences differentially shape the concept of gender [Text] // Language and Cognition. – 2020. – 12(4). – P. 649–678.

References

1 **Dvojnina, E. V.** Strategii i taktiki rechevoj manipulyacii v inauguracionnoj rechi D. Trampa [Strategies and tactics of speech manipulation in D. Trump's inaugural address] [Text] // Filologicheskie nauki. Voprosy` teorii i praktiki. – Tambov : Gramota, 2017. – № 12(78) : v 4-x ch. – Ch. 4. – P. 76–78.

2 **Kateneva, I. G.** Mexanizmy` i yazykovye sredstva manipulyacii v tekstax SMI (na primere obshhestvenno-politicheskix oppozicionny`x izdanij [Mechanisms and linguistic means of manipulation in media texts (using the example of socio-political opposition publications)] [Text] : avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk). – Novosibirsk, 2010. – 25 p.

3 **Goroshko, E. I.** Pol, gender, yazyk [Gender, gender, language] [Text] // Zhenshhina. Gender. Kultura. – M., 1999. – P. 98–108.

4 **Sternin, I. A.** Obshhenie s muzhchina mi i zhenshhinami [Communication with men and women] [Text]. – Tuapse, 2000. – 39 p.

5 **Kirilina, A. B., Dobrovolskij, D. O.** Feministkaya ideologiya v gendernyx issledovaniyax i kriterii nauchnosti [Feminist ideology in gender studies and scientific criteria] [Text] // Gender kak intriga poznaniya. – M., 2000. – P. 19–36.

6 **Konovalenko, I. V.** Rol` gendernogo faktora v kommunikativnom povedenii zhenshhin i muzhchin [The role of the gender factor in the communicative behavior of women and men] [Text] : dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk. – Omsk, 2003. – 136 p.

7 **Ajmagambetova, M. M.** Kognitivnye strategii mediadiskursa Kazaxstana [Cognitive strategies of media discourse in Kazakhstan] [Text] / Filologicheskij aspekt: mezhdunarodny`j nauchno-prakticheskij zhurnal. – 2020. – № 05(61). [Electrons resource]. – Rezhim dostupa: https://scipress.ru/philology/articles/kognitivnye-strategii-mediadiskursa-kazakhstana.html (Date of Access: 04.04.2025).

8 **Zhumagulova, A. M., Karimova, B. Zh.** Publicisticheskij diskurs i socialno-kommunikativny`e otnosheniya [Journalistic discourse and social and communicative relations] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya zhurnalistiki. – 2021. – Vol. 61. – № 3. – P. 23–31.

9 **Kurkimbayeva, A. M., Akhatova, B. A., Gumovskaya G. N., Kotenyatkina, I.B., Khuziakhmetov, A. N.** Communicative strategies in modern linguistics (on the material of English travel blogs) [Text]. – XLinguae, Volume 13, Issue 2, April 2020. – P. 33–49.

10 **Mazzuca, C., Majid A., Lugli, L., Nicoletti, R., Borghi, A. M.** Gender is a multifaceted concept: Evidence that specific life experiences differentially shape the concept of gender [Text] // Language and Cognition. – 2020. – 12(4). – P. 649–678.

Поступило в редакцию 23.01.25.
Поступило с исправлениями 21.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

**Г. К. Шаикова[1], Г. А. Кривенко[2], Д. А. Сабирова[3], А. Е. Таскарина[4]*
[1,2,4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
23.01.25 ж. баспаға түсті.
21.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ДИАЛОГТЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ СӨЙЛЕУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ МЕН ТАКТИКАЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада диалогтық коммуникациядағы сөйлеу стратегиялары мен тактикасын қалыптастырудағы гендерлік факторлардың рөлі егжей-тегжейлі қарастырылады. Зерттеу мәдени, әлеуметтік және лингвистикалық факторлармен анықталған ерлер мен әйелдердің коммуникативті мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Жұмыс аясында өзара әрекеттесу стратегиялары мен тактикасын таңдаудың прагмалингвистикалық ерекшеліктеріне, сондай-ақ гендерлік айырмашылықтарға ерекше назар аударылады. Бұл стратегиялардың гендерлік ерекшелігі тілдік құрылымдарда, стильдік қалауларда және коммуникативті көзқарастарда көрінеді. Ерлер мен әйелдердің сөйлеу тактикасының негізгі белгілері-лексикалық және синтаксистік құралдар. Мақала авторлары тілдің гендерлік рөлдерді қалай көрсететінін көрсете отырып, әлеуметтік және мәдени факторлардың сөйлеу мінез-құлқына әсеріне назар аударады. Бұл тақырыпты зерттеу ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасындағы айырмашылықтарды түсінуді тереңдетуге мүмкіндік береді; тұлғааралық және кәсіби өзара әрекеттесу сапасын арттыру; сөйлеу ерекшеліктерін саналы қабылдау арқылы жанжалдардың ықтималдығын азайту. Мақала сонымен қатар жаһандану мен гендерлік теңдік жағдайында сөйлеудің гендерлік аспектілерін зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қарым-қатынастағы гендерлік ерекшелікті және оның тұлғааралық және кәсіби өзара әрекеттесудегі рөлін түсінуді тереңдетуге ықпал етеді.

Кілтті сөздер: сөйлеу стратегиялары мен тактикасы, гендер, манипуляция, ерлер сөйлеуі, әйелдер сөйлеуі.

**G. K. Shaikova[1], G. A. Krivenko[2], D. A. Sabirova[3], A. Y. Taskarina[4]*
[1,2,4]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Abai Kazakh National
Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 23.01.25.
Received in revised form 21.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

GENDER SPECIFICITY OF SPEECH STRATEGIES AND TACTICS IN DIALOGIC COMMUNICATION

The article examines in detail the role of gender factors in the formation of speech strategies and tactics in dialogic communication. The research is aimed at identifying the specifics of the communicative behavior of men and women, determined by cultural, social and linguistic factors. Within the framework of the work, special attention is paid to the pragmalinguistic features of the choice of strategies and tactics of interaction, as well as gender differences. The gender specificity of these strategies is manifested in language constructions, style preferences, and communicative attitudes. The main markers of the speech tactics of male and female speech are lexical and syntactic means. The authors of the article focus on the influence of social and cultural factors on speech behavior, demonstrating how language reflects gender roles. The study of this topic makes it possible to deepen the understanding of differences in male and female communication; improve the quality of interpersonal and professional interaction; reduce the likelihood of conflicts through conscious perception of speech features. The article also highlights the importance of studying the gender aspects of speech in the context of globalization and gender equality. The results of the study contribute to a deeper understanding of gender specificity in communication and its role in interpersonal and professional interaction.

Keywords: speech strategies and tactics, gender, manipulation, male speech, female speech.

SRSTI 14.37.27

https://doi.org/10.48081/XJSG8820

***M. K. Shakubayeva[1], A. Sh. Zhumasheva[2]**

[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3412-9756
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2552-6565
*e-mail: sh_mira@inbox.ru

METAPHORS IN ARTISTIC TRANSLATION: LITERALITY, INTERPRETATION, ADAPTATION

Stephen King is one of the most recognizable writers of the last four decades and is rightfully considered by many to be a unique writer. In his works, he treats in more and more detail the descriptions of history, where Protestantism in the field of religious worldview and Romanticism, which can also be found in his works, overlap with the features of aesthetic preference and traditions of the English Gothic novel. The author's works, one can see difficulty of translating his works, while maintaining all the subtleties of conveying the meaning contained in expressions and culture through the prism of another language.

This study examines American colloquial expressions and cultural symbolism in the original of Stephen King's novel «The Green Mile» and its interpretation into Russian by translators Viktor Veber and Dmitry Veber, Marina Opaleva, as well as in translation-interpretation into Kazakh by Mira Sembaykyzy. The results of the study show that the similarity with the source text depends on the adaptation of American culture due to specifics of Russian and Kazakh culture. Available research shows that the cultural adaptation is becoming the main translation strategy and is necessary for a more effective impact on the reader. To analyze the works, the classification of linguistic cultures according to T. A. Maslova is used, in particular, «metaphors and the image of language». Thus, the study showed that cultural adaptation is one of the most important translation strategies that will contribute to the results of current translation research and provide an understanding of the balance between the source and target languages.

Keywords: linguistic problems of translation, Stephen King, cultural adaptation, metaphor, translation strategies, translations.

Introduction

Stephen King's work is a unique phenomenon that is permeated with deep philosophical and psychological content, where you can see a portrait of a modern man with his joys and sorrows, psychoses, complexes, hopes and everyday exploits. It is well known that the writer uses many commonly used American expressions and features such as vocabulary or intonation, phraseological units and stable expressions characteristic of the regional American setting of the work. Stephen King often uses idioms to create more realistic dialogues that help the reader engage in the plot. It is also possible to note in his works metaphors with dark overtones of fear and even violence («Like blood from a wound that can never heal». «he killed them with their love», «walk through hell»).

Taking into account the peculiarities of the author's works, it is important to note that the translation of King's works presents a dilemma. On the one hand, it is necessary to take into account colloquial expressions and regional dialects in order to achieve maximum linguistic adequacy. On the other hand, the translator must take into account cultural elements such as the specifics of American pop culture, history, and social life. Thus, the translator must face the «cultural element» of the translation, and its adaptation may cause difficulties.

For a more accurate linguistic and cultural analysis of translations of the novel «The Green Mile» by Stephen King, the classification of linguistic cultures by V. A. Maslova, combining linguistic form, culturally significant content and cognitive component, was used. In her concept, linguoculturalism is characterized as a unity of linguistic form and cultural content, acting as a minimum unit describing the national and cultural specifics of thinking and perception of the world. Valentina Avraamovna Maslova identifies nine types of linguoculturemes: 1) the subject of linguistic and cultural studies is non-equivalent vocabulary and lacunas; 2) mythologized linguistic units: archetypes and mythologems, rituals and beliefs, rituals and customs fixed in the language; 3) the paremiological fund of language; 4) the phraseological fund of language; 5) standards, stereotypes, symbols; 6) metaphors and images of language; 7) stylistic structure of languages; 7) speech behavior; 9) the field of speech etiquette [1]. The study of translations of all types of linguocultures is an interesting and fascinating process.

Russian translation of Stephen King's novel The Green Mile was analyzed by Marina Opaleva, who was the first to translate it into Russian in 1997, and this translation is considered the first official publication in Russian [2]. Subsequently, the novel was republished in the translation by Victor and Dmitry Veber, and this version received positive responses from readers and critics. Veber's translation is distinguished by a higher artistic and linguistic and cultural accuracy: the stylistic features of the author's idiosyncrasy, the imaginative system, the subtle

psychological drama and the cultural realities of Stephen King's works were conveyed more deeply and authentically [3].

A direct translation from the original into Kazakh was first carried out by Mira Sembaikyzy in 2021. Up to this point, the novel was available to the Kazakh-speaking audience only in the original and translations in other languages, which is why it became an important event in the field of Kazakh literary translation. In the translation into Kazakh, special attention is paid to the transmission of cultural and emotional connotations characteristic of the American reality of the 1930s, and their adaptation within the framework of the Kazakh mentality and language system [4].

When comparing the three versions of the translation – the first official translation into Russian by Marina Opaleva, the later version by Viktor and Dmitry Veber, and the Kazakh translation by Mira Sembaikyzy – differences can be noted not only in the level of linguistic accuracy, but also in the degree of interpretation of cultural and emotional aspects. If the first Russian translation is characterized by conciseness and accessibility, and the second by the depth of King's idiosyncrasy, the Kazakh version demonstrates the desire not only to preserve the author's intonation, but also to adapt the text to national realities and the perception of the Kazakh reader. Thus, each translation represents an independent cultural and linguistic interpretation of the original work, revealing new aspects of its perception in various linguistic and cultural contexts.

Stephen King's works use numerous metaphors that enhance the impact of the text, reveal the inner world of the characters, and symbolize broader social or philosophical themes. These features of his work make it difficult to translate a text into another language, as it is necessary to maintain a balance between maximum conformity with the original and adaptation to the cultural characteristics of the reader. Although there are aspects, such as the description of fear, that are easier to translate, but metaphors and idiomatic expressions translate into a more in-depth translation.

Stephen King's works are always at the center of research by many scientists, as his works are translated into many languages, and translators face certain difficulties. Philologists from different countries are trying to analyze translations of his works. For example, in the article by Mikhail Alexandrovich Petrov and Elena Anatolyevna Morgun, «Metaphor as a means of creating the illusion of authenticity of fantastic images (using the example of S. A. Morgun's short story). King's «Uncle Otto's Truck»)» uses a method of analyzing a work of art from the general to the particular, where the researcher first analyzes the main hypothetical idea and then seeks confirmation for it. Referring to this article, we can conclude that from the point of view of translation linguistics, we can identify a number of potential problems that arise from the analysis of metaphors in Stephen King's

short story "Uncle Otto's Truck". For example, certain metaphorical images may be interpreted differently by a Russian reader than by an American reader, due to differences in symbolism, social reality, and the imaginative system of thought. And also, when translating, there is a risk of losing the disturbing, ominous intonation that the original metaphor gives, especially if the translator resorts to calculus or excessively literal transfer of the image [5].

In turn, in the article by Lykina Elena Aleksandrovna «The interaction of the conceptual fields of Fear and Coldness in Stephen King's novel «The Shining», special attention is paid to the linguistic and cultural difficulties that arise when they are translated into Russian. One of the key difficulties pointed out by the researchers is the transmission of those semantic and figurative levels of metaphor that are not amenable to direct verbalized translation. We are talking about the deep emotional, associative and psychological layers that make up the essence of many metaphorical constructions in Stephen King's texts. His metaphors are often based on specific elements of American culture – whether it's the realities of everyday life, pop cultural or religious references, as well as terms related to technology or medicine. In the process of translation into another language, these cultural codes can either lose a significant part of their semantic and emotional load, or become completely incomprehensible to a reader brought up in a different socio-cultural tradition [6].

The article by Takhtarova Svetlana Salavatovna and Zubinova Amelia Shamilevna «Comparison and metaphor in the idiosyncrasy of Stephen King» emphasizes that metaphors and comparisons, actively used by the author, play a key role in shaping the artistic fabric of the text and in conveying the psychological state of the characters, atmosphere and emotional tension. Special attention is paid to the fact that many of these expressive means are individually authored and have no direct equivalents in other languages, which inevitably poses a number of tasks for the translator. One of the most significant difficulties is related to the transmission of the deep semantic and associative layer of such metaphors, often based on the culturally specific realities of American life. These may be everyday details, references to pop culture, religion, as well as characteristic images and symbols that are well-read by native speakers of the original language, but not always obvious to a foreign-speaking reader. As a result, the translator is faced with the need for interpretation – he must not only transfer the metaphor to another language system, but also adapt it so as to preserve the artistic and emotional function of the original [7].

Materials and methods

The methodology of this study is based on a linguistic and cultural approach and is aimed at identifying the features of the translation of metaphorical constructions in Stephen King's novel «The Green Mile» from English into Russian

and Kazakh. The analysis is based on the inductive principle – from the analysis of particular linguistic phenomena to broader generalizations, which corresponds to the research method from the particular to the general.

The concept of V. A. Maslova linguoculturalism is used as the main theoretical tool, according to which the unit of linguocultural analysis is linguoculturalism, which combines a linguistic form, culturally significant content and a cognitive component. The study examined three official translations of the novel: the first Russian translation by Marina Opaleva (1997), the later version translated by Viktor and Dmitry Veber, and the Kazakh translation by Mira Sembaikyzy (2021).

The methodology includes a qualitative comparative analysis of twenty metaphorical expressions from the original text and their translations, with an emphasis on translation strategies: verbatim transmission, interpretation and cultural adaptation.

The criteria for selecting metaphors were their expressiveness, symbolic load, and degree of difficulty in conveying interlanguage and intercultural components. In addition, special attention was paid to the correspondence of the translation to the emotional, psychological and cultural context of the original text, as well as its perception by the target audience.

Results and discussion

The translation of metaphors is one of the most difficult tasks in literary translation, requiring the translator not only to have a deep knowledge of the original language, but also a fine understanding of the cultural characteristics of the target audience. Metaphor, as one of the main carriers of the imagery of a text, is often associated with nationally specific associations and emotional coloring, which makes its transmission especially laborious.

The purpose of this study is to analyze the features of metaphor translation based on a comparison of three different translations of the same original material: V. Veber and D. Veber, M. Opaleva and M. Sembaikyzy. Special attention is paid to the selection of the five most interesting examples of metaphorical expression reflecting different translation strategies: literal transmission, interpretation and cultural adaptation.

When analyzing the novel, more than 50 metaphors were identified, and this article provides an example of the 20 most striking metaphors for a more detailed comparison of translations into Russian and Kazakh.

A comparative analysis of the translation strategies for transferring metaphorical text from English to Russian and Kazakh from Stephen King's novel «The Green Mile» is provided in Table 1.

Table 1 – Translation of metaphors from S. King's novel "The Green Mile"

Metaphors from S. King's novel «The Green Mile»	**Translation of V. Veber and D. Veber**	**Translation of M. Opaleva**	**Translation of M. Sembaikyzy**	**Comments**
1) «children walking along with the captured bear»	дети, шагающие рядом с дрессированным медведем (literal)	Дети, прогуливающиеся с пойманным медведем (literal)	Орманнан ұстап алған үлкен аюмен қыдырып жүрген кішкентай балалар (literal)	All three accurately convey the image; Veber softened the idea of «caught» to «trained» a little.
2) «the horrible bare metal roof that glared in the summer sun like a delirious eyeball»	некрашеной металлической крышей, сверкающей на солнце, словно глаз дьявола (softening translation)	Голая жестяная крыша, пылающая на солнце, как безумный глаз (literal)	Жылтыраған жалаңаш темір шатыры жаздың шақырайған күйінде есірген адамның ессіз көзі сияқты шатынап тұратын (literal)	M. Opaleva and M. Sembaikyzy are closer to the original brightness; V., D. Veber leads away from the «devil's eyes», enhancing the sinister shade.
3) «the truth of what was happening to them finally hit all the way home»	известие о смерти клиентам Старой Замыкалки поступало от лодыжек (free translation)	Правда наконец дошла до самого сердца (semantic)	Шын мәнінде ақырғы сапарға аттанғалы тұрғанын түсінді (semantic)	V. and D. Veber strongly deviates from the original meaning; M. Opaleva and M. Sembaikyzy are more accurate they convey the idea of sudden awareness.
4) «looked like a black Samson»	черный Самсон (literal)	Словно черный Самсон (literal)	Самсонға ұқсайды екен (literal)	All translations are literal and preserve the biblical allusion, which is correct.
5) «more pork in someone's pocket»	кому-то хотелось положить в карман кругленькую сумму (interpretation)	Кто-то мечтал урвать жирный кусок (adaptation)	Оны үкіметтің ақшасын алып, қалтасын қампайтқысы келген біреу ойластырған сыңайлы (semantic)	V. and D. Veber interpret greed more delicately, M. Opaleva is rougher («snatch»), M. Sembaikyz reveals corruption motivation.
6) «it was a sort of nightmare, bald and almost smoking in the sun, that lies beyond the drapes and furnishings of good and ordinary lives»	кошмар, что открылся их глазам, находился за пределами мира, к которому они привыкли (semantic)	голый, дымящий кошмар, спрятанный за уютом обычной жизни (figurative translation)	Көз алдында көрінген көрініс (strong abbreviation)	V. and D. Veber and M. Opaleva convey the contrast of a nightmare and a familiar life, M. Sembaykyzy simplifies and loses the depth of the image.
7) «a dose of white arsenic sprinkled into a wedding cake»	щепотка белого мышьяка, брошенного в свадебный пирог (literal)	Белый яд рассыпанный по свадебному торту (literal)	Торттың бетіне себілген аппақ құшәла (literal)	All three are literal; M. Opaleva emphasizes «poison», slightly enhancing the effect.
8) «an accident waiting to happen»	мина с включенным часовым механизмом (figurative adaptation)	Беда готовая вот- вот случиться (adaptation)	"Өлетін бала молаға қашадының" кебін киіп жүрген (adaptation of proverb)	V. and D. Veber metaphorically enhances the danger, M. Opaleva is more neutral, M. Sembaikyzy nationalizes the translation through a proverb.

9) «Delacroix's mouse was one of God's mysteries»	мышонок Делакруа так и остался для меня загадкой природы (adaptation)	Мышь Делакруа была одним из таинств Господа (literal)	Делакурдың тышқаны Құдайдың бір құдіреті болды (literal)	M. Opaleva and M. Sembaikyzy emphasize the religious side, V. and D. Veber makes a more secular translation.
10) «the keen breath of a winter night in the border South»	воздух вырвался из дыры, на меня пахнуло ночным холодом… и чем-то еще (interpretation)	Острое дыхание зимней ночи ударило в лицо (figurative translation)	Түннің өңменіңнен өтер суығын... және тағы бір нәрсені сездім (transfer of sensation)	M. Opaleva and M. Sembaikyzy emphasize the religious side, V. and D. Veber makes a more secular translation.
11) «about two hundred light- years from life as most people live it»	в паре сотен лет от жизни, каковой живут большинство людей (literal)	В двухстах световых годах от обычной жизни (literal)	Жұрттан екі жүз жарық жыл қашықтықта жатыр (literal)	All three of them maintain an accurate image of remoteness from normal life.
12) «a color-guard that had forgotten its flag»	конвой знаменосца, забывшего захватить с собой знамя (literal)	Как караул без знамени (literal)	Туын ұмытып кеткен ту ұстаушыларға ұқсаймыз (literal)	All translations are accurate, M. Opaleva slightly simplifies the structure for better readability.
13) «the Chief's blue shirt pulled tight at the buttons, creating little strained smiles of flesh between them»	синяя рубашка на груди натянулась, открывая островки кожи между пуговицами (figurative description)	голубая рубашка туго натянулась на пуговицах, обнажая полоски кожи (literal)	Көгілдір жейдесі кеудесіне керіліп қалыпты, түймелiктердің арасынан терісінің жолақтары көрініп тұр (literal)	The translations of M. Opaleva and M. Sembaikyzy are more literal, Veber focuses on visuality («islands of skin»).
14) «cutting your mouth every time you drank some»	холодную чистую воду, от каждого глотка которой ломило зубы (adaptation)	ледяная, царапающая рот при каждом глотке (figurative translation)	Тісіңді сырқырататын тап-таза, сұп-суық, тұнық су (adaptation)	All three accurately convey a painful reaction; M. Opaleva emphasizes sharpness («scratching»).
15) «giving her my naked heart to hold in her hand»	положу ей на ладонь свое сердце (literal)	отдаю ей свое обнаженное сердце (literal)	Жүрегімдегі бар сырымды алақандағыдай ақтарып (interpretation)	M. Opaleva retains emotional openness, M. Sembaikyzy more freely conveys through the image of «frank conversation».
16) «twisting in his guts like a nice sharp stick»	боль его еще слишком велика, она вгрызается в него острыми зубами, лишая покоя (interpretation)	Словно острым колом вонзилась боль в его живот (figurative translation)	Өкініш оны жегідей жеп жатыр (interpretation)	M. Opaleva is closer to the original metaphor (sharp object), V. and D. Weber and M. Sembaykyzy convey the feeling of pain differently.
17) «my heart slugging away hard in my chest»	как ошпаренный, сердце чуть не выскочило у меня из груди (figurative adaptation)	Сердце бухало в груди как сумасшедшее (figurative translation)	Шошып, орнымнан атып тұрдым (semantic)	M. Opaleva conveys the heartbeats more vividly, V. and D. Weber enhance the drama, M. Sembaikyzy shows the entire reaction.

18) «the pain that had set me on fire»	боль разрывала меня пополам, выворачивала наизнанку (interpretation)	Боль жгла меня изнутри (literal)	Ішкі жағымнан түйреп, өлтіріп бара жатқан ауруды ғана сезініп тұрдым (interpretation)	M. Opaleva is closer to the fiery image («set on fire»), V. and D. Weber and M. Sembaikyzy emphasize the destructiveness of pain.
19) «he had the heart of a cruel boy who goes to the zoo not so he can study the animals but so he can throw stones at them in their cages»	в его груди билось сердце жестокого мальчишки, который приходит в зоопарк не для того, чтобы изучать животных и их повадки, а что бы кидаться в них камнями (literal)	В его груди билось сердце мальчика, который приходил в зоопарк чтобы камни бросать в зверей (literal)	Хайуанаттар бағына жануарларды қызықтау үшін емес, оларға тас атып, қорлау үшін баратын қатігез, мейірімсіз адамның жүрегі бар (literal)	All three convey the original image quite accurately, with minimal stylistic differences.
20) «the sky fell down on you»	все летит тартарары (adaptation)	Словно небо рухнуло тебе на голову (literal)	Аспан айналып төбеңе бір-ақ түседі (adaptation)	M. Opaleva is closer to the literal fall of the sky, V. and D. Weber uses the Russian idiom, M. Sembaikyzy adapts through Kazakh phraseology.

A comparison of translations of metaphors from the original English text shows that these translators – V. and D. Veber, M. Opaleva and M. Sembaikyzy – adhere to different translation strategies, which reflects both their personal style and approach to conveying the artistic meaning of the original.

Translations by W. and D. Veber are often characterized by interpretation or adaptation aimed at preserving the emotional impact of a metaphor while possibly losing part of the original image. Weber often tries to bring the text closer to the perception of the Russian-speaking reader, sometimes even enhancing the drama of the scene.

M. Opaleva demonstrates a desire for maximum accuracy and preservation of vivid figurative structures of the original. She often chooses a literal or figurative translation, trying to convey both the visual and emotional components of the metaphor without excessive smoothing.

M. Sembaikyzy in Kazakh translation in some cases adapts the text culturally, using elements of Kazakh phraseology or images understandable to the national reader. At the same time, it quite often retains the basic semantics of the original, although sometimes there is some semantic adaptation towards the local traditional worldview.

Thus, we see three different translations of the same original: from free adaptation to literal or culturally colored correspondence.

During the analysis of the translation of metaphors, several images are of particular interest, which reveal differences in the approaches of translators and demonstrate the complexity of the intercultural transmission of metaphorical expressions.

One of the most striking examples is the metaphor «the terrible bare metal roof that glared in the summer sun like a delirious eyeball». Veber conveys it with some semantic bias: «некрашеная металлическая крыша, сверкающая на солнце, словно глаз дьявола», enhancing the demonic coloring of the image, M. Opaleva remains closer to the original, translating the metaphor as «голая жестяная крыша, пылающая на солнце, как безумный глаз», thus preserving both the physical and psychological component. In the Kazakh translation, M. Sembaikyzy accurately conveys the image, emphasizing the strangeness and frightening quality of this scene. This example demonstrates how the difference between interpretation and literal translation affects the emotional coloring of the text.

No less revealing is the metaphor «an accident waiting to happen», translated by Weber as «мина с включенным часовым механизмом». Here we see a reverse adaptation that enhances the perception of an imminent catastrophe [8]. M. Opaleva retains a neutral shape «беда, готовая вот-вот случиться», which is closer to the original meaning. M. Sembaikyzy uses a Kazakh proverb «Өлетін бала молаға қашадының кебін киіп жүрген», this is a good example of cultural adaptation: the metaphorical meaning is preserved, but it is embedded in the national cultural code. Thus, this case illustrates how different cultural strategies affect the perception of a text.

The metaphor «giving her my naked heart to hold in her hand» also demonstrates the peculiarities of choosing a translation strategy.

V. and D. Veber choose a simple literal translation: «положу ей на ладонь свое сердце», whereas M. Opaleva emphasizes emotional vulnerability, speaking about «обнажённом сердце». M. Sembaikyzy takes a step towards semantic interpretation: «Жүрегімдегі бар сырымды алақандағыдай ақтарып», which literally means «he turned all his secrets into the palm of his hand». Here you can see how the transmission of a deep feeling can vary from the direct transmission of an image to its cultural processing.

The metaphor «twisting in his guts like a nice sharp stick» has been implemented by translators in different ways: V. and D. Veber interpret the image through toothache («вгрызается острыми зубами»), M. Opaleva retains direct imagery («словно острым колом вонзалась боль»), and M. Sembaikyzy conveys inner experience through phraseology: («өкініш оны жегідей жеп жатыр» – «regret eats at him from the inside out ») [9]. These differences show how complex bodily metaphors can be conveyed with varying degrees of concreteness or emotional coloring.

Finally, the metaphor «the sky fell down on you» illustrates the differences between literal transmission and cultural adaptation. V. and D. Veber use a Russian idiom «всё летит тартарары», shifting the focus from a personal catastrophe to a comprehensive collapse [10].

M. Opaleva follows the original – «словно небо рухнуло тебе на голову», While maintaining an individualized sense of horror, M. Sembaikyzy adapts the metaphor through Kazakh figurative expression, enhancing cultural acceptability. This example is especially important for research, as it shows how the language of the target culture may require not only translation, but also reformulation of the image to achieve an equivalent emotional effect.

An analysis of translations of five metaphorical expressions showed that successful translation of a metaphor depends on choosing a strategy that corresponds to the purpose of translation and the expectations of the target audience. V. and D. Veber more often resorts to adapting images to Russian-language realities, preserving the emotional charge of the text. M. Opaleva strives for accuracy and preservation of the original imagery of the original. M. Sembaikyzy carries out cultural adaptation using phraseological units and cultural codes of the Kazakh language, which allows deeper integration of translation into the context of native culture. These differences emphasize that the transmission of metaphors requires not only linguistic but also cultural competence of the translator, as well as the ability to balance fidelity to the original and the requirements of the target audience.

Conclusions

The conducted linguistic and cultural analysis has shown that the metaphor in Stephen King's novel «The Green Mile» performs not only a decorative or stylistic function, but also plays a key role in shaping the philosophical and psychological depth of the work. The metaphor of the text acts as a way of manifesting the inner world of the characters, the emotional intensity of events and the cultural specifics of the American reality of the 1930s. The analysis of comparative translations allows us to identify three main translation strategies: literal translation, semantic interpretation and cultural adaptation. The translators V. and D. Veber demonstrate a penchant for imaginative interpretation focused on emotional impact, while M. Opaleva strives to preserve the lexical and stylistic structure of the original. Mira Sembaikyzy's translation, in turn, is focused on the national and cultural context of the Kazakh-speaking audience and often resorts to adapting metaphors through local idioms and proverbs.

This indicates the multidimensional nature of the translation process, which requires not only linguistic but also intercultural competence. Thus, the successful translation of a metaphor is determined by the translator's ability to integrate both fidelity to the original and the perception of the target audience into the text, which ultimately forms a holistic and adequate perception of the work in a different cultural environment.

References

1 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

2 **Опалева, М. В.** Зеленая миля; Город зла : романы / Стивен Кинг; перевод с английского М. В. Опалевой. – Харьков : Платан, 1997. – 640 с.

3 **Стивен Кинг.** Зелёная миля (англ. The Green Mile) : пер. В. А. Вебер, Д. В. Вебер / Жанр : Ужасы. – Изд-во АСТ Формат, 1996.

4 **Сембайқызы, М.** Жасыл миль = The Green Mile [Мәтін] : роман / С. Кинг ; ағыл. тілінен ауд. М. Сембайқызы. – Астана : Фолиант, 2023. – 373 с.

5 **Петров, М. А.** Метафора как средство создания иллюзии достоверности фантастических образов (на примере рассказа С. Кинга «Грузовик дяди Отто») [Статья] // Sic (9). – 2022.

6 **Lykina, E. A.** Relationship between the conceptual domains FEAR and COLDNESS in Stephen King's novel «The Shining» [Article] // Sic (10). – 2023.

7 **Takhtarova, S. S., Zubinova, A. Sh.** Comparison and metaphor in Stephen King's idiosyncrasy [Article] // Sic (3). – 2018.

8 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live by. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 135 p.

9 **Лотман, Ю. М.** Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л. : Наука, 1972.

10 **Ньюмарк, П.** О переводе: теоретические основы. [About translation : theoretical foundations]. – М. : Высшая школа, 2007. – 456 с.

References

1 **Maslova, V. A.** Lingvokul`turologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vy`ssh. ucheb, zavedenij [Linguoculturology : textbook for students of higher educational institutions]. – Moscow : Publishing Center «Academy», 2001. – 208 p.

2 **Opaleva, M. V.** Zelenaya milya; Gorod zla : romany` [The Green Mile; City of Evil : novels] / Stephen King; translation from English by M. V. Opaleva. V. Opaleva. – Kharkov : Platan, 1997. – 640 p.

3 **Veber, V. A., Veber D. V.** Zelyonaya milya [The Green Mile (The Green Mile)] : per. V. A. Weber, D. W. Weber / Genre : Horror. – AST Format Publishing House, 1996.

4 **Sembajқy`zy`, M.** Zhasy`l mil` = The Green Mile [Zhasyl Mile = The Green Mile] [Text] : a novel / S. King ; agyl. tilinen aud. M. Sembaikyzy. – Astana : Foliant, 2023. – 373 p.

5 **Petrov, M. A.** Metafora kak sredstvo sozdaniya illyuzii dostovernosti fantasticheskix obrazov (na primere rasskaza S. Kinga «Gruzovik dyadi Otto») [Metaphor as a means of creating the illusion of authenticity of fantastic images (on the example of S. King's story «Uncle Otto's Truck»)] [Article] // Sic (9). – 2022.

6 **Lykina, E. A.** Relationship between the conceptual domains FEAR and COLDNESS in Stephen King's novel «The Shining» [Article] // Sic (10). – 2023.

7 **Takhtarova, S. S., Zubinova, A. Sh.** Comparison and metaphor in Stephen King's idiosyncrasy [Article] // Sic (3). – 2018.

8 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live by. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 135 p.

9 **Lotman, Yu. M.** Analiz poe`ticheskogo teksta. Struktura stixa [Analysis of the poetic text. The structure of the verse]. – L. : Science, 1972. – 270 p.

10 **N`yumark, P.** O perevode : teoreticheskie osnovy [About translation : theoretical foundations]. – Moscow : Higher School, 2007. – 456 p.

Received 03.02.25.
Received in revised form 21.06.25.
Accepted for publication 25.08.25.

**М. К. Шакубаева[1], А. Ш. Жумашева[2]*
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
03.02.25 ж. баспаға түсті.
21.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ МЕТАФОРА: СӨЗБЕ-СӨЗ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯ, БЕЙІМДЕЛУ

Стивен Кинг – соңғы төрт онжылдықтағы танымал жазушылардың бірі және көптеген адамдар оны ерекше жазушы деп санайды. Ол өз еңбектерінде діни дүниетаным саласындағы протестантизм мен романтизм үндесетін тарихтың сипаттамаларына барған сайын егжей-тегжейлі қарайды, оны оның шығармаларында эстетикалық артықшылық белгілері мен ағылшын готикалық романының дәстүрлерімен де кездестіруге болады. Автордың шығармалары метафоралар, идиомалар, фразеологиялық бірліктер, тұрақты өрнектер, жаргондар және т.б. сияқты көркемдік әдістерге толы. Кинг шығармаларының барлық осы ерекшеліктерін ескере отырып, оның шығармаларын аударудың күрделілігін байқауға болады, өрнектердегі және мәдениеттегі

магынаны басқа тілдің объективі арқылы жеткізудің барлық нәзіктіктеріне тотеп бере алады.

Бұл зерттеу Стивен Кингтің «The Green Mile» романының түпнұсқасындағы американдық ауызекі сөздер мен мәдени рәміздерді және оны Виктор Вебер мен Дмитрий Вебер, Марина Опалева аудармашыларының орыс тіліне түсіндірулерін, сондай-ақ мира Сембайқызының қазақ тіліне аударма-түсіндірмелерін қарастырады. Зерттеу нәтижелері түпнұсқа мәтінге ұқсастық орыс және қазақ мәдениетінің ерекшелігіне байланысты американдық мәдениеттің бейімделуіне байланысты екенін көрсетеді. Қолда бар зерттеулер мәдени бейімделу аударманың негізгі стратегиясына айналатынын және оқырманға тиімдірек әсер ету үшін қажет екенін көрсетеді. Жұмыстарды талдау үшін лингвомәдениеттердің Т. А. Маслова бойынша жіктелуі қолданылады, атап айтқанда «метафора және тіл бейнесі». Осылайша, зерттеу мәдени бейімделу қазіргі аударма зерттеулерінің нәтижелеріне үлес қосатын және бастапқы және мақсатты тілдер арасындағы тепе-теңдікті түсінуді қамтамасыз ететін маңызды аударма стратегияларының бірі екенін көрсетті.

Кілтті сөздер: аударманың лингвистикалық мәселелері, Стивен Кинг, мәдени бейімделу, метафора, аударма стратегиялары, аудармалар.

**М. К. Шакубаева[1], А. Ш. Жумашева[2]*
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 03.02.25.
Поступило с исправлениями 21.06.25.
Принято в печать 25.08.25.

МЕТАФОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ: БУКВАЛЬНОСТЬ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯ, АДАПТАЦИЯ

Стивен Кинг – один из узнаваемых писателей за последние четыре десятилетия и многие его по праву считают уникальным писателем. В своих работах он все более детально относится к описаниям истории, где перекликаются протестантизм в области религиозного мировоззрения и романтизм, который также можно встретить в его работах, с чертами эстетического предпочтения и традициями английского готического романа. Произведения автора буквально пропитаны художественными приемами, такими как:

метафоры, идиомы, фразеологизмы, устойчивые выражения, сленг и многое другое. Учитывая все эти особенности произведений Кинга, можно заметить сложность перевода его работ, выдерживая все тонкости передачи смысла, заключенного в выражениях и культуру сквозь призму другого языка.

Данное исследовании рассматривает американские разговорные выражения и культурные символы в оригинале романа Стивена Кинга «Зеленая миля» и его интерпретации на русский язык переводчиками Виктора Вебера и Дмитрия Вебера, Марины Опалевой, а также в переводе-интерпретации на казахский язык Миры Сембайқызы. Результаты исследования показывают, что сходство с исходным текстом зависит от адаптации американской культуры из-за специфики русской и казахской культуры. Имеющиеся исследования показывают, что культурная адаптация становится основной стратегией перевода и необходима для более эффективного воздействия на читателя. Для анализа работ используется классификация лингвокультурем по Т. А. Масловой, в частности «метафоры и образ языка». Таким образом, исследование показало, что культурная адаптация является одной из важнейших стратегий перевода, которое внесет вклад в результаты текущих исследований перевода и обеспечит понимание баланса между исходным и целевым языками.

Ключевые слова: лингвистические проблемы перевода, Стивен Кинг, культурная адаптация, метафора, стратегии перевода, переводы.

ҒТАМР 17.82.20

https://doi.org/10.48081/LTRV5838

Ә. Қ. Шапауов[1], Р. Н. Бегалиева[2], М. Ә. Қабыкен[3], Е. И. Туровская[4], А. О. Қадыралиева[5]

[1,5]К. Байсейітова атындағы
Қазақ ұлттық өнер университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік
Қазақстан педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;
[3]Үнді елшілігінің қызметкері,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[4]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті.
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3709-4309
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3133-6135
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0323-8114
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3413-4811
[5]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9961-5289
*e-mail: shapau@mail.ru

СОЛТҮСТІК КАВКАЗ АЙМАҒЫНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ТУУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Мақалада қарастырылғалы отырған өзекті мәселе – Солтүстік Кавказ өңіріндегі түркі тектес халықтар ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық, қарайым сияқты халықтардың алғашқы қолжазба драмалық шағын пьесаларының тууы, қағазға түсуі, қалыптасуы, жариялануы мен сахналану өнерінің бастауы және даму ерекшеліктері зерттеледі. Қолжазба, қазіргі пьесаларының көркемдік шеберлігі мен идеясы және қазақ халқымен мәдени-рухани байланысы, интеграциясы, ұлттық-этникалық идеялар парадигмасы драматургия, театртану заңдылығымен зерделенеді.

Зерттеуші авторлар жоғарыда аталған халықтардың алғашқы шағын пьесалардың жанрлық ерекшелігін, тартыс пен мінез мәселелерін көркемдік шеберлік тұрғысынан талдайды. Сонымен қатар сахналану, бейне сомдау, актерлік шеберлік мәселелеріне де тоқталып салыстырмалы түрде саралайды.

Мақалада алғашқы қолжазба сахналық қойылымдар мен қазіргі кәсіби театр өнерін жаңа ғылыми парадигма негізінде салыстырмалы түрде сөз болады. Түркі халықтарының драма және театр өнерінің мәдени-рухани ынтымақтастықты арттырудағы ролінің маңызды екенін ескеріледі, зерттеудің теориялық-әдістемелік негізі жасалынады.

Кавказдың солтүстік аймағындағы түркі халықтарының драматургиясы мен театр өнерін зерттеу жүзеге асады. Аталған тақырып бойынша осындай зерттеу жұмыстары осы уақытқа дейін екі ел арасында халықаралық деңгейде арнайы зерттеу болмағаны дәлелденеді.

Кілтті сөздер: драматургия, ноғай, қарашай, құмық, қарайым, өнертану, әдеби байланыс.

Кіріспе

Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары мен қазақ драматургиясының даму эволюциясы, этномәдени болмысы, поэтикалық-стильдік, жанрлық ерекшелігі мен тарихи-мәдени, рухани, әдеби үндестігі тұрғысынан жан-жақты зерттеуге талпыныс жасаған алғашқы зерттеу. Сондай-ақ бұл еңбек кавказ аймағындағы түркі халықтарының драматургиясының пайда болуы мен және қалыптасуы кезеңіндегі этно-фольклорлық дәстүрлердің рөлі мен маңызын зерттеуге, шетел және басқа этникалық сахна мәдениетінің ықпалын анықтауға, зерттеуге мүмкіндік береді.

Бұл жұмыста бірінші рет ғылыми айналымға мұрағаттық және ғылыми, тарихи, әдеби дереккөздер, сондай-ақ далалық материалдар кәсіби драматургияның пайда болу үрдісін тарихи-мәдени контексте жарыққа шығаруға және оның эволюциялық өсуіне ықпал еткен негізгі факторларды: фольклорлық және салт-дәстүрлік бастауларды анықтауға мүмкіндік берді.

Пьесалар мәтіні бүгінгі күнге ноғай, құмық, балқар, қарайым, гагауыз, қарашайлардың өз ана және орыс тілдерінде жетіп отыр. Оның ішіндегі кейбірі еврей графикасымен жазылған қолжазбалар да бар, бұл әсіресе қарайым халқының мұрасына тән. Осы қолжазбаларды сараптау, зерделеу, ғылыми айналымға енгізу басты міндеттеріміздің бірі. Ноғай, құмық, гагауыз, қарайым, балқар, қарашай сияқты байырғы аз ұлттардың XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегендегі шағын пьесаларын қазақ

халқының осы кезеңдердегі алғашқы драмалық шығармаларымен идея, тақырып, жанрлық жағынан және сахналануы тұрғысынан үндестігі зерттеледі.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі ретінде тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы және жалпы зерттеу әдістері, тілдік бірліктердің этномәдени мазмұнын дәстүрлі сипаттау, жүйелеу, топтастыру, логикалық талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, түркі халықтарының драматургиясын, қойылымдарының сахналануын тарихи-мәдени, рухани, әдеби аспектіде қарастыру, салыстырмалы түрде зерттеу, қажетті материалдарды сипаттау, жүйелеу, топтау, өңдеу, ұғымдарды саралау, жалпылау тәсіл-амалдары да қолданылды.

Ғылыми тәжірибелерді сипаттау қолжазба пьесалардың жанрын, идеясын, мәдени құндылығын өзара салыстыру арқылы көрінеді, соның нәтижесінде түрік халықтарының драматургиясының ерекшеліктері салыстырылды. Мәліметтерді жинау әдісі қолжазбалар мен пьесалардың сөздік қорын, мазмұнын анықтау оларды этно-әдеби, этно-фольклорлық деректерімен салыстыруға негізделген. Бұл деректердің дұрыстығын тексеру үшін көне түркі түсіндірме сөздіктері, қазіргі драматургия, театр терминдерімен салыстыра қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Тарихы мен рухани, мәдени байланысы тереңде жатқан кавказдың солтүстік аймағындағы түбі бір түркі халықтарының драма және театр өнерінің қалыптасуы мен дамуын қарастыра отырып, сол замандағы қазақпен туыс халықтардың ұлттық санасы, этномәдени ерекшеліктері және мәдени интеграциясы ғылыми тұрғыдан басты назарда. Осы уақытқа дейін арнайы нысанаға алынып зерттеу болмай келген қолжазба шағын актылы пьесалардың өзара мазмұн мен рухы жағынан ұқсастығының көркемдігі жоғары. Нәтижеге жету барысында ноғай, құмық, гагауыз, қарайым, балқар, қарашай сияқты байырғы аз халықтардың қолжазба және қазіргі пьесаларын драматургия заңдылығы аясында және сахналану жағдайын негізге ала отырып, драмалық шығармаларының идеялық, көркемдік ерекшелігін, ауыз әдебиеті бай мұраларының өзара байланысын, даралығы мен сол кездегі көзқарастары айқындалды. Сол заманда жазылған қолжазба бір актілі шағын пъесалар түркі әлемі туралы танымы мен мәдени интеграцияның дәстүрлі сабақтастығының белгісі.

Түркі халықтарының рухы, тілі, әдебиеті, мәдениеті мен өнері қашанда өзара байланыста дамып, үзілмей атадан балаға жалғасып келеді. Дегенмен, белгілі бір кезеңдердегі геосаяси, империялық ішкі-сыртқы жеке мәселелерге байланысты өзара мәдени ынтымақтастық әлсіреп,

үзілді. Территориялық ерекшеліктеріне байланысты аз ұлттардың қатарына кірген түркі халықтарының тарихи-мәдени дамуында құлдырау, тұралау үдерісі орын алды. Нәтижесінде, ұлттық құндылықтар, халық сөз өнерінің, әдебиетінің інжу-маржандары жоғалды немесе жойылудың сәл-ақ алдында қалды. Бұл орны толмас олқылықтарды қалпына келтіру үшін түркі халықтарының, әсіресе, Солтүстік Кавказ аймағындағы бауырлас аз халықтардың руханияты мен әдебиетін, драматургиясы мен театр өнерін зерттеу, оның қазақ халқымен мәдени-әдеби-рухани байланысын анықтау қазіргі таңда өзекті.

Осы тақырып әдеби байланыс аясында басқа да түркі тектес халықтар драматургиясы жанрымен байланыстырыла ғылыми тұрғыдан арнайы кешенді зерттеулер жүргізілмеген. Тек жекелеген мәселелер бойынша жергілікті аймақ қаламгерлерінің, кейбір ізденушілердің мақалалары жарық көрді.

XIX ғасырдың II-ші жартысы мен XX-ғасырдың бірінші жартысында солтүстік кавказ аймағындағы түркі тектес аз халықтардың драматургиясының тақырыптық мазмұнына, идеялық бағытына, әсіресе драматургияда, театртануда, мәдениетте жалпы әлеуметтік функцияларды орындауға бағыттаған ресми идеологияның ықпалы айтарлықтай әсер еткені көрінді. Солтүстік Кавказ аймағындағы халықтар иделогиялық және тағы басқа факторлардың ауыртпалығына қарамастан, ұлттық драмалық мұраны жаңаша туындатып және қазіргі оқырмандарының да сұранысына ие көрнекті көркем туындылар жасай алған. Сондай-ақ, Кавказ аймағындағы түркі халықтары драматургия жанры зерттеушілер назарынан мүлдем тыс қалған деп айтуға келмейді. Атап айтқанда, С. Д. Говоровтың [1], Қ. Д. Сұлтановтың [2], М. И. Зүлфукарованың [3], А. Қ. Ю. Абдуллатипова [4], Л. А. Шабаева [5], М. А. Гусеинов [6], Г. А. Сұлтанова [7], В. А. Мошков [8], М. Н. Губогло [9], V. Arseven [10], А. И. Манов [11], G. Doerfer [12], E. Kvilinkova [13], С. Булгар [14], П. А. Чеботарь [15] т.б. зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады. Аталған ізденушілер көпшілігі белгілі бір кезеңдегі драматургия мен жалпы әдебиеттің жеке бағыттары, ағымдары, жекелеген жазушы-драматургтердің шығармашылығы жайындағы еңбектерін жариялады. А.Теппеевтің [16], Ф. Узданова [17], А. А. Сарбашеваның [18] басылымдары да осы тақырып бойынша белгілі бір қызығушылық тудырады.

Ұлт әдебиетіне арналған монографиялық зерттеулердің ішінде қарашай әдебиеттанушысы Б. Борлаковтың «Соғысқа дейінгі қарашай-балкар драмасы» [19] еңбегі назар аударуға тұрарлық. Автор қарашай және балқар драматургиясының эволюциялық кезеңдерін көрсетуге

және оның даму заңдылықтарын талдауға талпыныс жасайды. Тарихи-хронологиялық аспектіде берілген кең көлемді деректі материалдарға сүйене отырып, зерттеуші XX ғасырдың 20–30 жылдардағы ұлттық драматургияның шығу тегін жалпы жаңғыртып, драмалық жанрдың ауызша халық шығармашылығымен байланысын қадағалап, ҰОС соғысына дейінгі драматургияның тарихын зерделейді. Алайда Б.Борлаков тек қарашай авторларының пьесаларына идеялық-тақырыптық талдау жасаумен шектеледі.

1930–1960 жылдардағы балқар драматургиясының дамуын қарастыруға Ф.Урусбиева да талпыныс жасайды. Р. Геляев «Кровавый калым», И. Боташев «Рассвет в горах», И. Маммеев «Раненый тур», «После свадьбы», А. Теппеева «Честь», «Твой свет», «Коммунист» сынды драматургтардың еңбектерін назарға алып, зерттеуші ұлттық драматургияның өсу тенденциясын айқындайды.

Кавказ таулы өлкесіндегі түркі тектес халықтардың арасынан XX ғасырдың алғашқы ширегінде, яғни 1916 жылы құмық ұлтының оқыған зиялы қауымы мен сол елдегі «Таңғы шолпан» атты үйірме ағартушыларының ұйымдастыруымен бірнеше шағын қойылымдар сахналанды. Алғашқы ұйымдастыруға жетекшілік жасаған, кейінгі уақытта белгілі әдебиетші, өнер жанашыры әкелі-балалы Батырмырзаевтар болды. XX ғасырдың шамамен 17–18-ші жылдары аумалы-төкпелі заман ауысып, қайта жаңғырған кезеңде сол «Таңғы шолпан» үйірме мүшелерінің кейбір өнерпаздары құмықтың мемлекеттік театр труппасының басты мүшесін құрады. Сонымен қатар, осы уақытта құмықтың ұлт жанашыры қайраткерлерінің ұйымдастыруымен, қолдауымен «Таңғы шолпан» атты журнал да баспадан шығып тұрған.

Әзірбайжан мен татар халықтарының драма жанрының қалыптасуы мен дамуы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады десек, ал басқа бауырлас түркі тектес халықтардың драма жанрының тууы, қалыптасу кезеңдері, даму барысы шамалас бір уақыт, яғни XIX ғасырдың басы, алғашқы ширегі.

Қазақ ұлттық драматургиясының тууы, қалыптасуы мен жанрлық мәселелері, сыны туралы алғашқылардың бірі болып зерттелуі тұрғысында оң пікір білдірген Алаш қайраткерлері, ұлт жанашырлары, оқыған азаматтар Міржақып Дулатов, Сәкен Сейфуллин, Смағұл Садуақасов, Жұмат Шанин, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезовтарды атаймыз.

Дәстүр жалғастығының көрінісі, әдеби байланыстың ортақ заңдылығы ретінде қазақ халқының алғашқы шағын драмалық қойылымдары мен алғашқы драматургтерінің пьесалары 1905–1910

жылдары дүниеге келді. Бірінші драмашылар мен олардың шағын актілі пьесалары қатарына Ишанғали Меңдіхановтың «Үйшік, үйшік», «Малдыбай», «Тамырлар», «Байғұстар», Бекмұхамед Серкебаевтің «Бақсы», «Ғазиза», «Жер дауы» және алғаш рет кітап болып басылған Көлбай Төгісовтің «Надандық құрбаны» пьесасы.

Қазақ әдебиеттану мен өнертану ғылымында кавказ және сібірдегі түркі халықтарының драматургиясы мен театртануын қазақ сахна өнері және драматургиясымен байланыстыра салыстырмалы түрде алғашқылардың бірі болып арнайы зерттеп, ғылыми мақалар мен монографиялық еңбектерін қазақстанда және шетел баспаларында жариялаған осы жолдар авторы профессор Ә. Шапауов [20]. Кавказ аймағындағы түркі халықтары мен қазақ драматургиясының эволюциясы, оның этномәдени болмысы, поэтикалық-стильдік, жанрлық ерекшелігі мен тарихи-мәдени, рухани, әдеби үндестігі тұрғысынан жан-жақты зерттеуге талпыныс жасаған тұңғыш зерттеу болып табылады. Сондай-ақ бұл аталған еңбектер кавказ аймағындағы түркі халықтарының драматургиясының пайда болуы мен және қалыптасуы кезеңіндегі этно-фольклорлық дәстүрлердің рөлі мен маңызын зерттеуге, орыс және басқа этникалық сахна әдебиетінің ықпалын анықтауға, зерттеуге мүмкіндік береді.

Бұл жұмыста алғашқы рет ғылыми айналымға енген, атап айтқанда, мұрағаттық және әдеби дереккөздер, сондай-ақ далалық материалдар кәсіби драматургияның пайда болу процесін тарихи-мәдени контексте жарыққа шығаруға және оның эволюциялық өсуіне ықпал еткен негізгі факторларды: фольклорлық және салт-дәстүрлік бастауларды анықтауға мүмкіндік берді.

Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтарының драматургиясы мен театр өнерін зерттеу тарихи-мәдени, хронологиялық, аумақтық, ынтымақтастық негізде жүйелі жұмыстың нәтижесінде жүзеге асуға талпыныс жасалды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала ҚР ҒжЖБМ 2025–2027 жж. «Әлеуметтік, гуманитарлық ғылым және өнер» Елдің зияткерлік әлеуеті бағыты бойынша AP26194993 «Драматургия мен театр өнерінің мәдени интеграция контексіндегі ғылыми парадигмасы (Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары ноғай, құмық, гагауыз, қарайым, балқар, қарашайлардың қолжазба және қазіргі пьесалары негізінде)» атты жоба қаржысының есебінен орындалды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, солтүстік кавказ өңірінде әртүрлі тарихи-саяси-географиялық жағдайларға байланысты мекен етіп жатқан ноғай, құмық, гагауыз, қарайым, балқар, қарашай сияқты байырғы аз ұлттардың XX ғасырдың басындағы қолжазба пьесалары қазақ халқының осы кезеңдердегі алғашқы қолжазба драмалық шығармаларымен идеясы, тақырыбы жанрлық тұрғыдан үндестігінің бар екендігі және сахналану мәдениетінде де туыстық дәстүр жалғастығы, ойыншылардың орындау шеберліктерімен байланысы бар екендігі дәлелденді.

Зерттеу барысында ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, қарайым, құмықтардың драмалық шығармалары, инсценировкаланған сахналық қойылымдары, қолжазба пьеса мәтіндері ғылыми тұрғыдан зерделенді.

Ноғай-қазақ, қарашай-қазақ, қарайым-қазақ, балқар-қазақ, гагауыз-қазақ, құмық-қазақ деген идеяны басшылыққа ала отырып, алғашқы қолжазба сахналық қойылымдары мен қазіргі кәсіби театр өнері жаңа ғылыми парадигма негізінде салыстырмалы түрде зерттелді. Осы тақырып алдағы уақытта да жалғасын табатын, жан-жақты кеңірек зерттелетін кезек күттірмейтін өзекті мәселе.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Говоров, С. Д.** Кумыкский театр [Текст]. – Махачкала : Дагкнигоиздат, 1955. – 127 с.

2 **Султанов, К. Д.** Къумукъланы адабияты (Литература кумыков. На кум. яз.) [Текст]. – Махачкала : Дагкнигоиздат, 1964. – 232 с.

3 **Зульфукарова, М. И.** Дагестанская советская драматургия [Текст]. – Махачкала : Дагкнигоиздат, 1965. – 240 с.

4 **Абдуллатипов, А.-К. Ю., Шабаева, Л. А.** История кумыкской литературы. II часть. [Текст]. – Махачкала : «Формат», 2017. – 619 с.

5 **Шабаева, Л. А.** Жизнь и творчество Амира Курбанова [Текст]. – Махачкала : ГУП «Типография ДНЦ РАН», 2008. – 126 с.

6 **Гусейнов, М. А.** История кумыкской литературы. Т. 2. Литература 1920–1955 гг. [Текст]. – Махачкала : ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2018. – 552 с.

7 **Султанова, Г. А.** Дагестанская драматургия XX столетия [Текст]. – Махачкала : ИЯЛИ ДФИЦ РАН; Алеф, 2020. – 452 с.

8 **Мошков, В. А.** Гагаузы Бендерского уезда [Текст] // Этнографическое обозрение. Кн. XLIV, № 1, 1900; кн. XLVIII, № 1, кн. XLIX, № 2; кн. LI, №4, 1901; кн. LIV, № 3, кн. LV, № 4, 1902.

9 **Губогло, М. Н.** Русский язык в этнополитической истории гагаузов [Текст]. – М., 2004. – С. 127.

10 **Arseven, V** Gagauz kompozitoru muzikologu ve folklorcusu [Text] // Ankara, 2004. – P. 35.

11 **Манов, А. И.** Потеклото на гагаузите и тъхните обичаи и нрави [Текст]. – Варна, 1938.

12 **Doerfer, G.** Die gagausische literature [Text] // Philologiae Tucicae fundama. T. 1. – Wiesbaden, 1959. – P. 260–272.

13 **Kvilinkova, E.** Moldova gagauzlari halk turkuleri [Text]. – Kisinov, 2003. – P. 7.

14 **Булгар, С.** Гагаузские судьбы [Текст]. – Кишинев, 2003. – С. 27.

15 **Чеботарь, П. А.** Гагаузская художественная литература 50–80-е гг. XX в. : очерки. [Текст]. – Штиинца, 1993. – С. 120.

16 **Теппеев, А.** Балкарская проза [Текст]. – Нальчик : Эльбрус, 1974. – 176 с.

17 **Узденова, Ф. Т.** Карачаева-балкарская поэзия XX века: этнокультурная специфика, эволюция, жанры. [Текст]. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, 2020.

18 **Сарбашева, А.** Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция, жанровая специфика [Текст] // диссертация ... доктора филологических наук : 10.01.02 // Сарбашева Алена Мустафаевна; [Место защиты: ФГБУН Институт гуманитарных исследований кабардино-балкарского научного центра РАН]. – Нальчик, 2014. – 345 с.

19 **Борлаков, Б.** Карачаево – балкарская довоенная драматургия [Текст]. – Карачаево–Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1975. – 72 с.

20 **Shapauov, A.** Research in Dramaturgy [Text]: Monograph. Print Publishing House. – Jerusalem. Israel, 2024. – P. 130.

References

1 **Govorov, S. D.** Kumy`kskij teatr. [Kumyk Theatre.] [Text]. – Maxachkala : Dagknigoizdat, 1955. – 127 p.

2 **Sultanov, K. D.** K``umuk``lany` adabiyaty` (Literatura kumy`kov. Na kum. yaz.). [Literature of the Kumyks. In the Kumyk language.] [Text]. – Maxachkala : Dagknigoizdat, 1964. – 232 p.

3 **Zul`fukarova, M. I.** Dagestanskaya sovetskaya dramaturgiya. [Dagestan Soviet drama.] [Text]. – Maxachkala : Dagknigoizdat, 1965. – 240 p.

4 **Abdullatipov, A.-K. Yu., Shabaeva, L. A.** Istoriya kumy`kskoj literatury`. II chast`. [The history of Kumyk literature. Part II.] [Text]. – Maxachkala : «Format», 2017. – 619 p.

5 **Shabaeva, L. A.** Zhizn` i tvorchestvo Amira Kurbanova. [The life and work of Amir Kurbanov.] [Text]. – Maxachkala : GUP «Tipografiya DNCz RAN», 2008. – 126 p.

6 **Gusejnov, M. A.** Istoriya kumy`kskoj literatury`. T. 2. Literatura 1920–1955 gg. [The history of Kumyk literature. Vol. 2. Literature of 1920–1955.] [Text]. – Maxachkala : IYaLI DNCz RAN, 2018. – 552 p.

7 **Sultanova, G. A.** Dagestanskaya dramaturgiya XX stoletiya. [Dagestan drama of the twentieth century.] [Text]. – Maxachkala : IYaLI DFICz RAN; Alef, 2020. – 452 p.

8 **Moshkov, V. A.** Gagauzy` Benderskogo uezda [Gagauz Bendery district] [Text] // E`tnograficheskoe obozrenie. Kn. XLIV, № 1, 1900; kn. XLVIII, № 1, kn. XLIX, № 2; kn. LI, №4, 1901; kn. LIV, № 3, kn. LV, № 4, 1902.

9 **Guboglo, M. N.** Russkij yazy`k v e`tnopoliticheskoj istorii gagauzov. [The Russian language in the ethnopolitical history of the Gagauz people.] [Text] – Moscow, 2004. – P.127.

10 **Arseven, V.** Gagauz kompozitoru muzikologu ve folklorcusu [Text]. – Ankara, 2004. – P. 35.

11 **Manov, A. I.** Potekloto na gagauzite i t``xnite obichai i nravi [It flowed in Gagauz and their customs and customs] [Text]. – Varna, 1938.

12 **Doerfer, G.** Die gagausische literature [Text]. – Philologiae Tucicae fundama. T. 1. – Wiesbaden, 1959. – P. 260–272.

13 **Kvilinkova, E.** Moldova gagauzlari halk turkuleri [Text]. – Kisinov, 2003. – P. 7.

14 **Bulgar, S.** Gagauzskie sud`by` [Gagauz destinies] [Text]. – Kishinev, 2003. – P. 27.

15 **Chebotar`, P. A.** Gagauzskaya xudozhestvennaya literatura 50–80-e gg. XX v.: ocherki. [Gagauz fiction of the 50-80s of the twentieth century: essays.] [Text]. – Shtiincza, 1993. – P. 120.

16 **Teppeev, A.** Balkarskaya proza. [Balkarian prose] [Text]. – Nal`chik : E`l`brus, 1974. – 176 p.

17 **Uzdenova, F. T.** Karachaeva-balkarskaya poe`ziya XX veka : e`tnokul`turnaya specifika, e`volyuciya, zhanry`. [Karachayeva-Balkarian poetry of the twentieth century: ethnocultural specifics, evolution, genres.] [Text]. – Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk, 2020.

18 **Sarbasheva, A.** Balkarskaya dramaturgiya: e`tnofol`klornaya tradiciya, e`volyuciya, zhanrovaya specifika [Balkarian drama: ethno-folklore tradition, evolution, genre specifics] [Text] // dissertaciya ... doktora filologicheskix nauk : 10.01.02 // Sarbasheva Alena Mustafaevna; [Mesto zashhity`: FGBUN

Institut gumanitarny`x issledovanij kabardino-balkarskogo nauchnogo centra RAN]. – Nal`chik, 2014. – 345 p.

19 **Borlakov, B.** Karachaevo – balkarskaya dovoennaya dramaturgiya. [Karachay – Balkarian pre-war drama] [Text] – Karachaevo–Cherkesskoe otdelenie Stravpol`skogo knizhnogo izdatel`stva, 1975. – 72 p.

20 **Shapauov, A.** Research in Dramaturgy. [Text]: Monograph. Print Publishing House. – Jerusalem. Israel, 2024. – P. 130.

16.07.25 ж. баспаға түсті.
30.07.25 ж. түзетулерімен түсті.
25.08.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. К. Шапауов[1], Р. Н. Бегалиева[2], М. А. Кабыкен[3], Е. И. Туровская[4], А. О. Кадыралиева[5]
[1,5]Казахский национальный университет
искусств имени К. Байсеитовой,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Южно-Казахстанский педагогический
университет имени Ө. Жәнібекова,
Республика Казахстан, г. Шымкент;
[3]Сотрудник посольства Индии,
Республика Казахстан, г. Астана;
[4]Университет имени Ш. Уалиханова,
Республика Казахстан, г. Кокшетау.
Поступило в редакцию 16.07.25.
Поступило с исправлениями 30.07.25.
Принято в печать 25.08.25.

ЗАРОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ ДРАМАТУРГИИ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРО-КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

В статье рассматривается актуальная проблема – зарождение, письменная фиксация, становление, публикация и развитие искусства сценической постановки первых рукописных драматических миниатюр тюркских народов Северного Кавказа, таких как ногайцы, карачаевцы, балкарцы, гагаузы, кумыки, караимы. Анализируется художественное мастерство и идейное содержание как рукописных, так и современных пьес, а также их культурно-духовные связи и

интеграция с казахским народом, парадигма национально-этнических идей через призму законов драматургии и театроведения.

Авторы исследования рассматривают жанровые особенности первых малых пьес этих народов, вопросы конфликта и характера с точки зрения художественного мастерства. Также в сравнительном аспекте анализируются вопросы сценической реализации, создания образов, актерского мастерства.

В статье дается сопоставительный анализ ранних рукописных сценических постановок и современного профессионального театрального искусства с опорой на новую научную парадигму. Отмечается важная роль драматургии и театрального искусства тюркских народов в укреплении культурно-духовного сотрудничества, формируются теоретико-методологические основы исследования.

Изучение драматургии и театрального искусства тюркских народов северокавказского региона осуществляется на основе системного научного труда. Доказывается, что до настоящего времени не проводилось международное исследование на данную тему между двумя странами.

Ключевые слова: ногай, карачай, балкар, кумык, караим, драматургия тюркских народов, литературные связи.

A. K. Shapauov[1], R. N. Begaliyeva[2], M. A. Kabyken[3],
Ye. I. Turovskaya[4], A. O. Kadyraliyeva[5]
[1,5]Kazakh National University
of Arts named after K. Bayseitova,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]South Kazakhstan Pedagogical
University named after O. Zhanibekov,
Republic of Kazakhstan, Shymkent;
[3]Embassy of India,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[4]Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov,
Republic of Kazakhstan, Kokshetau.
Received 16.07.25.
Received in revised form 30.07.25.
Accepted for publication 25.08.25.

THE GENESIS, EVOLUTION, AND CONTINUITY OF THE DRAMATIC TRADITION AMONG THE TURKIC PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS REGION

This article addresses a pressing issue – the emergence, documentation, formation, publication, and initial stage production of early handwritten dramatic mini-plays by Turkic-speaking peoples of the North Caucasus, such as the Nogais, Karachays, Balkars, Gagauz, Kumyks, and Karaites. The study explores the artistic craftsmanship and ideas expressed in both handwritten and contemporary plays, as well as their cultural and spiritual connections and integration with the Kazakh people. It also examines the paradigm of national and ethnic ideas through the lens of the principles of dramaturgy and theatre studies.

The researchers analyze the genre characteristics of these early short plays, focusing on the issues of conflict and character development from the perspective of artistic expression. In addition, the article offers a comparative analysis of stage performance techniques, character portrayal, and acting skills.

The comparison between early handwritten stage productions and modern professional theatre is discussed within the framework of a new scientific paradigm. The significance of the dramatic and theatrical arts of Turkic peoples in fostering cultural and spiritual cooperation is emphasized, and the theoretical and methodological foundation for this research is outlined.

The study of dramaturgy and theatrical art among the Turkic peoples of the North Caucasus is carried out through a systematic research approach. It is demonstrated that no prior international-level research has been conducted on this topic between the two countries.

Keywords: Nogais, Karachays, Balkars, Kumyks, Karaites, dramaturgy, literary relations.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдол Элеонора Досжановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdol.e@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4616-5110

Абенова Перизат Ғаниқызы, 7М01717 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: perizat.abenova03@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-5028-0137

Аблаев Азимхан Серикович, педагогика ғылымдарының магистрі, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Азылбекова Гуля Олжабаевна, магистр, аға оқытушысы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulja_az@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0737-0680

Айтказина Толкын Дюсенбековна, ғалым хатшы, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3125-2636

Айтуғанова Сәулеш Шамшаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Акегожаева Рая Нурданқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Филология институты, Алматы қ., 050012, Қазақстан Республикасы, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-6435-7128

Акижанова Диана Муратовна, PhD, доцент м.а., аударма теориясы мен практикасы кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1300-0339

Алимбеков Руслан Жумасилович, PhD, Ғылыми-зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alimbekovrus@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0276-3581

Амирова Айжан Бейсенбаевна, «Филология» мамандығының докторанты, Қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aika210683@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-2092-5135

Ардаби Маулет, PHD докторы, Күләш Байсейітова атындағы Қазақ Ұлттық өнер университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mr.ardabi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7625-0407

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Ахметова Маржан Кәкімқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akhmetova_mk@enu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Аязбаева Бакыт Құсайынқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ғ. А. Мейрамов атындағы орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, академик Е. А. Букетов атындағы Қарағанды ғылыми-зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100017, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bahit0108@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2004-3369

Әділбекова Жанар Болатқызы, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Әжібекова Маржан Ермектайқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: marzhanermektai@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-9695-0569

Балмағамбетова Жаннат Төлеуқызы, филология ғылымдарының докторы, қауымд. профессоры, Ғ. А. Мейрамов атындағы орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ғылыми-зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100017, Қазақстан Республикасы, e-mail: janna1965@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-9190-3517

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Баянбаева Жадыра Амангелдіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1710-0791

Бегалиева Рауан Нармахановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті доцентінің м.а., Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rauan_narmahankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3133-6135

Безаубекова Алмагүл Дәненқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Педагогикалық институт, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: adaeva1981@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0246-6629

Бейсенбай Ардақ Бақытұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: beisenbai_ab@enu.kz, https://orcid.org/0000-0001-7785-650X

Бекбосынова Асия Хасанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Ө. Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, «А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, **e-mail:** assia-bek@mail.ru**,** https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Бердыбекова Жанар Маженовна, педагогика ғылымдарының магистрі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140004, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Бисембаева Салтанат Дарханқызы, 8D02304 «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Қ. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтобе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-5832

Вафеев Равиль Аисович, филология ғылымдарының докторы, «Жалпы лингвистика» кафедрасының профессоры, Түймен мемлекеттік университеті, Түймен қ., 625000, Ресей Федерациясы, e-mail: vafeevra@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-0994-0504

Гаранина Екатерина Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, оқытушы-эксперт, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140001, Қазақстан Республикасы, e-mail: kate1917@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4134-0445

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,

Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6375-5257

Дюсембина Гулсамал Ерболовна, философия докторы (PhD), Филология институты, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulka_07@mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0002-0121-9069

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Ереханова Фатима Тұреханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, «Тілдер және әдебиет» кафедрасының қауымд. профессор м.а., Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/ 0000-0003-3344-3839

Ерлан Айгүл, «Аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigulya860@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-7248-8903

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Репубикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0378-8708

Ескендиров Нартай Рамазанович, «Өнертану» PhD, кафедрасының доценті, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mr.nartay.1986@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4303-8685

Есіркепова Кенжегүл Қабылғазықызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Педагогикалық институт, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8139-4034

Жаксыликова Куляй Баймендіқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: kulyai@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-1349-4981

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекович, филология ғылымдарының кандидаты, Жалпы білім беру пәндері кафедрасы, Қазақ ұлттық аграрлық

зерттеу университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhon_bs79@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7391-3175

Жумагелдин Жанайдар Шаймерденович, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1848-8281

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: riza16041981@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Жумаханова Анаргуль Жумахановна, Шет тілдер кафедрасының меңгерушісі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: anargulja80., https://orcid.org/0000-0002-1414-1889

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-zhash@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2552-6565

Жұмабекова Айгул Қазкенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050100, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigzhum@mail.ru, http://orcid.org/0000-0003-4457-2687

Жұмаш Жеңісгүл Мұратқызы, докторант, «Орыс филологиясы» мамандығы, Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар факультеті, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1539-3145

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Жүсіпова Гүлназ Қуандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6990-468X

Имангаликова Жанерке Мейрамғазықызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6775-4307

Ислам Айбарша, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: pedfak@ablaikhan.kz, https://orcid.org/0000-0002-8920-9294

Кайрлиева Нургуль Балхашевна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kairlieva72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Капанова Дамели Енсебековна, филология ғылымдарның кандидаты, профессор, Әлеуметтік- гуманитарлық пәндер департаменті, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: damelia07@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6040-57376

Каримова Камар Кабиденовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Аударма және мәдениетаралық коммуникация кафедрасы, Аударма және филология факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamar.karimova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6442-9293

Кенжекқанова Құралай Кенжекқанқызы, PhD, аға оқытушы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., 0500005, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1826-4392

Клюшина Зоя Владимировна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқутышы, «Шетел филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Кожахметова Баянгуль Рамазановна, «Үш тұғырлы тіл» кафедрасының аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ.,

140001, Қазақстан Республикасы, e-mail: bajan2010@yandex.kz, https://orcid.org/0000-0002-1300-5447

Кожахметова Камила Ермуратовна, «Қазақ филологиясы» мамандығы докторанты, педагогика ғылымдарының магистрі, «Үш тұғырлы тіл» кафедрасының оқытушысы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140001, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamilita15@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-3278-5542

Коптлеуова Кулпаш Балапановна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, жаратылыстану-гуманитарлық ғылымдары Жоғары Мектебі, Баишев университеті, Ақтөбе қ., 030000 Қазақстан Республикасы, e-mail: koptleuovak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7385-6585

Кривенко Галина Анатольевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы, e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Куркимбаева Айжан Муратовна, PhD, қауымд. профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan--k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2075-3427

Кыяхметова Шара Әсетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9886-471X

Қабыкен Мағжан Әлібиұлы, ғылым магистрі, Үнді Республикасы елшілігінің қызметкері, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: magafis@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-0323-8114

Қадыралиева Айзат Оңғаралықызы, докторант, 2 курс, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ., Z10H8P3, Қазақстан Республикасы, E-mail: k.aizatongaralievna@mail.com, https://orcid.org/0009 0008 9961 5289.

Қадыров Жанбай Тұраруұлы, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы профессоры, «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105

Қанапина Сәуле Ғалымбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Педагогикалық институт, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kanapina.71@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1287-4114

Қуандық Зере Ертайқызы, филология ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zere_095@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-8065-9640

Леонова Алла Ивановна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы, e-mail: allochka-leonova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3049-4967

Маликов Қуанышбек Тұрарбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: K.malikov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1563-1927

Молгаждаров Қасиет Какенұлы, филология ғылымдарының докторы, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kasiet_k@list.ru, https://orcid.org/0000-0002-9883-8228

Мурзинова Айгуль Сериковна, PhD, қауымд. профессордың м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050012, Қазақстан Республикасы, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-2208-3049

Мұқаметқалиқызы Мәншүк, директордың орынбасары, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: manshukmukametkali@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-7876-8333

Нургалиева Улжан Саиновна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: u.nurgaliyeva@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-5549-0323

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul-n@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2407-8318

Оданова Сағира Амангелдіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық

зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0003-2939-7198

Омаров Нурлан Рамазанович, филология ғылымдарының кандидаты, Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасының доценті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Омаров Саят Кусаинович, бас сарапшы, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: omarov.sk23@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6045-1562

Ордабаева Жамал Ерболатовна, «Аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhamalika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7699-3024

Өскенбаева Рауза Мүтәліпқызы, PhD доктор, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-0401-611X

Погожева Елена Юрьевна, филология ғылымдарының кандидаты, «Шетел филологиясы» кафедрасының қауымд. профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Сабирова Дина Алтайқызы, қауымд. профессордың м.а, филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6001-5314

Сабырбаева Раушан Қойшанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей университеті, Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: raushan_sabyrbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5815-668x

Сағидолда Гүлғайша Сағидолдақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ тіл білімі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asem963@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4811-9743

Сансызбаева Сандугаш Кадралиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан

Республикасы, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

Сарсембаева Сымбат Арамановна, постдокторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1659-5446

Саттарова Азиза Тешабаевна, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қырғыз тілі және әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі, Академик М. М. Адышев атындағы Ош технологиялық университеті, Ош қ., 723500, Қырғыз Республикасы, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-8426-2540

Саурбаев Ришат Журкенович, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Шетел филологиясы» кафедрасының профессоры, Торайғыров университет, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Смагулов Жандос Кожахметович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8778-1601

Смакова Данагуль Рауияновна, жетекші сарапшы, Республикалық ғылыми-практикалық білім мазмұнын сараптау орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: danarau.dr@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-7877-2970

Таскарина Анар Ерганатовна, оқытушы-ассистент, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы, e-mail: Anar_krasotka@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2917-327X,

Ташекова Айгерим Тарбиновна, «Филолгия» мамандығының постдокторанты, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5491-2791

Тәжібаева Уасима Маратқызы, «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: uasima19@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-4577-8230

Тәттімбетова Құралай Өмірланқызы, PhD докторы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay555@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7713-0757

Темиркулова Гульзада Камысбековна, ассистент профессор, Әлеуметтік-гуманитарлық ғылым кафедрасы, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzada-73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9215-9745

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехнткалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Турикбенбаева Нурсауле Толеповна, «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Филология институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1285-8852

Туровская Екатерина Ивановна, филология ғылымының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының лекторы, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3413-4811

Түзелбаева Диана Мұхтарқызы, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9941-1445

Үдербаев Алмас Жауынбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасының меңгерушісі, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0002-1787-8624

Үсен Айгүл Әбдімүтәліпқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aierke0102@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3293-5882

Хайржанова Ахмарал Хатифовна, филология ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдер оқыту әдістемесінің кафедрасы, Х. Досмухамедов атындағы университеті, Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы, akmaral_63@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7478-5427

Шаикова Гульвира Кимқызы, филология ғылыми кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulvira97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3878-5574

Шакубаева Мирангуль Курметовна, «Аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sh_mira@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0001-3412-9756

Шапауов Әліби Қабыкенұлы, филология ғылымдарының кандидаты, ЖАК профессоры, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Ғылыми-зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Шапауова Айжан Аймакенқызы, филология магистрі, ҚР Білім беру ісінің үздігі, Жеке кәсіп шығармашылығында, Астана қ. Қазақстан Республикасы, Республикасы, e-mail: shapauovalibi5@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-2595-0278

Шахажанова Гүлнәр Кәрімжанқызы, PhD философия докторы, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: sulnar79@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8750-0769

Шиленкова Елена Решатовна, магистр, ағылшын тілі мұғалімі, «Дарынды балаларға арналған № 8 мектеп-лицейі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі, Павлодар қ., 140000, Қазахстан Республикасы, e-mail: lena_shilenkova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2103-8294

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдол Элеонора Досжановна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060000, Республика Казахстан, e-mail: abdol.e@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4616-5110

Абенова Перизат Ғаниқызы, магистрант, 2 курс, образовательная программа 7М01717 – «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: perizat.abenova03@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-5028-0137

Аблаев Азимхан Серикович, магистр педогогических наук, докторант, специальность «Филология», Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Адильбекова Жанар Болатовна, докторант, специальность «Литературоведение», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 10000, Республика Казахстан, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Ажибекова Маржан Ермектаевна, докторант, специальность «Филология», Филологического факультета, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 10000, Республика Казахстан, e-mail: marzhanermektai@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-9695-0569

Азылбекова Гуля Олжабаевна, магистр, ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gulja_az@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0737-0680

Айтказина Толкын Дюсенбековна, ученый секретарь, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3125-2636

Айтуганова Саулеш Шамшаевна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Акегожаева Рая Нурданкызы, докторант, специальность «Филология», Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050012, Республика Казахстан, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-6435-7128

Акижанова Диана Муратовна, PhD, и.о. доцента, заведующий кафедрой теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1300-0339

Алимбеков Руслан Жумасилович, PhD, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра, Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: alimbekovrus@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0276-3581

Амирова Айжан Бейсенбаевна, докторант, специальность Казахская филология, Кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aika210683@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-2092-5135

Ардаби Маулет, доктор философии, Казахский национальный университет искусств имени Куляш Байсеитовой, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: mr.ardabi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7625-0407

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Ахметова Маржан Какимовна, кандидат филологических наук, доцент, и.о. профессора, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akhmetova_mk@enu.kz, ttps://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Аязбаева Бакыт Кусаиновна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы имени Г. А. Мейрамова, Карагандинский научно-исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100017, Республика Казахстан, e-mail: Bahit0108@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2004-3369

Балмагамбетова Жаннат Толеуовна, доктор филологических наук, ассоц. профессор, кафедра русского языка и литературы имени Г. А. Мейрамова, Карагандинский исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан, e-mail: janna1965@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-9190-3517,

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Баянбаева Жадыра Амангельдиевна, кандидат филологических наук, Филологический факультет, Казахский национальный университете

имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1710-0791

Бегалиева Рауан Нармахановна, кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Ө. Жәнібекова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: rauan_narmahankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3133-6135

Безаубекова Алмагул Даненовна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: adaeva1981@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0246-6629

Бейсенбай Ардак Бакытулы, кандидат филологических наук, доцент, Кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: beisenbai_ab@enu.kz, https://orcid.org/0000-0001-7785-650X

Бекбосынова Асия Хасановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор**,** Педагогический институт имени У. Султангазина, Некоммерческое акционерное общество «Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова», г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: assia-bek@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Бердыбекова Жанар Маженовна, магистр педагогических наук, Павлодарскиий педагогическиий университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140004, Республика Казахстан, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Бисембаева Салтанат Дарханқызы, докторант, ОП 8D02304 «Филология», Факультет филологии, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-583

Вафеев Равиль Аисович, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Общая лингвистика», Тюменский государственный университет, г. Тюмень, 625000, Российская Федерация, e-mail: vafeevra@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-0994-0504

Гаранина Екатерина Петровна, кандидат филологических наук, преподаватель-эксперт, высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140001, Республика Казахстан, e-mail: kate1917@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4134-0445

Гулкайша Сагидолда, доктор филологических наук, профессор, кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет

имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: asem963@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4811-9743

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6375-5257

Дюсембина Гулсамал Ерболовна, доктор философии (PhD), Институт филологии, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: gulka_07@mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0002-0121-9069

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Ереханова Фатима Тухехановна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, кафедра «Языки и литература», Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3344-3839

Ерлан Айгүл, докторант, специальность «Переводческое дело», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: aigulya860@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-7248-8903

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0378-8708

Есиркепова Кенжегул Кабылгазиновна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8139-4034

Ескендиров Нартай Рамазанович, PhD, доцент, кафедра «Искусствоведение», Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой. г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: mr.nartay.1986@mail.ru, 0000-0003-4303-8685

Жаксыликова Куляй Баймендиновна, доктор педагогических наук, профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический

университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: kulyai@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-1349-4981

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекович, кандидат филологических наук, Кафедра общеобразовательных дисциплин, Казахский государственный аграрный исследовательский университет, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: zhon_bs79@ mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7391-3175

Жумабекова Айгуль Казкеновна, доктор филологических наук, профессор, кафедра восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050100, Республика Казахстан, e-mail: aigzhum@mail.ru, http://orcid.org/0000-0003-4457-2687

Жумагелдин Жанайдар Шаймерденович, докторант, образовательная программа «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1848-8281

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: riza16041981@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Жумаханова Анаргуль Жумахановна, заведующая кафедрой Иностранных языков, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актобе, e-mail: anargulja80, https://orcid.org/0000-0002-1414-1889

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anara-zhash@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2552-6565

Жусупов Ертай, Куандыкович, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Жусупова Гульназ Куандыковна, кандидат филологических наук, профессор, Гуманитарно-юридический факультет, Университет «Туран-Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

Жұмаш Жеңісгүл Мұратқызы, докторант, специальность «Русская филология», Гуманитарно-социальный факультет, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1539-3145

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6990-468X

Имангаликова Жанерке Мейрамгазыевна, докторант, образовательная программа «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6775-4307

Ислам Айбарша, доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: pedfak@ablaikhan.kz, https://orcid.org/0000-0002-8920-9294

Кабыкен Магжан Алибиулы, магистр наук, Сотрудник посольства Индии, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: magafis@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-0323-8114

Кадыралиева Айзат Онгаралиевна, докторант, 2 курс, Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: k.aizatongaralievna@mail.com, https://orcid.org/0009 0008 9961 5289

Кадыров Жанбай Тураровић, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Казахский язык и литература», Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105

Кайрлиева Нургуль Балхашевна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060000, Республика Казахстан, e-mail: kairlieva72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Канапина Сауле Галымбековна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kanapina.71@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1287-4114

Капанова Дамели Енсебековна, кандидат филологических наук, профессор, Департамент социальных - гуманитарных дисциплин, Академия физической культуры и массового спорта, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: damelia07@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6040-57376

Каримова Камар Кабиденовна, кандидат филологических наук, профессор (доцент ВАК), кафедра перевода и межкультурной коммуникации, факультет перевода и филологии, Казахский университет международных отношений и мировых языков, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6442-9293

Кенжеканова Құралай Кенжеқанқызы, PhD, ст. преподаватель, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 0500005, Республика Казахстан, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1826-4392

Клюшина Зоя Владимировна, магистр филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров Университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Кожахметова Баянгуль Рамазановна, ст. преподаватель, магистр гуманитарных наук, кафедра «Трехъязычие», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140001, Республика Казахстан, e-mail: bajan2010@yandex.kz, https://orcid.org/0000-0002-1300-5447

Кожахметова Камила Ермуратовна, докторант, специальность «Казахская филология», магистр педагогических наук, преподаватель, кафедра «Трехъязычие», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 40001, Республика Казахстан, e-mail: kamilita15@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-3278-5542

Коптлеуова Кулпаш Балапановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Высшая школа естественно-гуманитарных наук, Баишев университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: koptleuovak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7385-6585

Кривенко Галина Анатольевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан, e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Куандык Зере Ертаевна, магистр филологических наук, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Zere_095@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-8065-9640

Куркимбаева Айжан Муратовна, PhD, ассоц. профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2075-3427

Кыяхметова Шара Әсетовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9886-471X

Леонова Алла Ивановна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060000, Республика Казахстан, e-mail: allochka-leonova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3049-4967

Маликов Куанышбек Турарбекович, кандидат филологических наук, доцент, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: K.malikov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1563-1927

Молгаждаров Касиет Какенович, доктор филологических наук, профессор, кафедра казахского языка и литературы, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: kasiet_k@list.ru, https://orcid.org/0000-0002-9883-8228

Мурзинова Айгуль Сериковна, PhD, и.о. ассоц. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050012, Республика Казахстан, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.k, https://orcid.org/0000-0003-2208-3049

Мұқаметқалиқызы Мәншүк, заместитель директора, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: manshukmukametkali@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-7876-8333

Нургалиева Улжан Саиновна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: u.nurgaliyeva@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-5549-0323

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigul-n@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2407-8318

Оданова Сагира Амангелдиевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический

университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0003-2939-7198

Омаров Нурлан Рамазанович, кандидат филологических наук, доцент, ОП «Иностранный язык: два иностранных языка», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Омаров Саят Кусаинович, главный эксперт, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: omarov.sk23@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6045-1562

Ордабаева Жамал Ерболатовна, докторант, специальность «Переводческое дело», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zhamalika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7699-3024

Погожева Елена Юрьевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Иностранная филология», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Сабирова Дина Алтаевна, и.о. ассоц. профессора, Факультет филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6001-5314

Сабырбаева Раушан Қойшановна, кандидат филологических наук, Университет имени Шакарима, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail: raushan_sabyrbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5815-668x

Сансызбаева Сандугаш Кадралиевна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

Сарсембаева Сымбат Арматовна, постдокторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1659-5446

Саттарова Азиза Тешабаевна, кандидат филологических наук, доцент, Заведующий кафедрой «Киргизский язык и литература», Ошский технологический университет имени академика М. М. Адышева, г. Ош, 723500, Республика Киргизия, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-8426-2540

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра «Иностранная филология», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Смагулов Жандос Кожахметович, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8778-1601

Смакова Данагуль Рауияновна, ведущий эксперт, Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: danarau.dr@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-7877-2970

Таскарина Анар Ерганатовна, преподаватель-ассистент, магистр гуманитарных наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан, e-mail: Anar_krasotka@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2917-327X

Таттимбетова Куралай Омирлановна, доктор PhD, Филологический факультет, Казахский национальный университете имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: kuralay555@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7713-0757

Ташекова Айгерим Тарбиновна, Постдокторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5491-2791

Темиркулова Гульзада Камысбековна, ассистент профессор, Кафедра социально-гуманитарных наук, Международная Образовательная Корпорация, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: gulzada-73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9215-9745

Тәжібаева Уасима Маратқызы, докторант, специальность «Русский язык и литература», Филологический факультет, Казахский национальный университете имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: uasima19@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-4577-8230

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Тузельбаева Диана Мухтаровна, докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9941-1445

Туркибенбаева Нурсауле Толеповна, докторант, специальность «Лингвистика», НАО Институт филологии, «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1285-8852

Туровская Екатерина Ивановна, магистр филологических наук, лектор, кафедра общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Көкшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3413-4811

Удербаев Алмас Жауынбаевич, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Заведующий кафедрой казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0002-1787-8624

Усен Айгуль Абдимуталиповна, доктор филологических наук, профессор, Факультет Филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 10000, Республика Казахстан, e-mail: aierke0102@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3293-5882

Ускенбаева Рауза Муталиповна, PhD доктор, ассоц. профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-0401-611X

Хайржанова Ахмарал Хатифовна, кандидат филологических наук, доцент, Кафедра методики преподавания ин.яз., Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060000, Республика Казахстан, akmaral_63@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7478-5427

Шаикова Гульвира Кимовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gulvira97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3878-5574

Шакубаева Мирангуль Курметовна, докторант, специальность «Переводческое дело», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sh_mira@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0001-3412-9756

Шапауов Алиби Кабыкенович, кандидат филологических наук, профессор ВАК, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра, Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, г. Астана, Z10H8P3, Республика Казахстан, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Шапауова Айжан Аймакеновна, магистр филологии, Отличник образования Казахстана. В индивидуальном предпринимательском творчестве, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: shapauovalibi5@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-2595-0278

Шахажанова Гульнар Каримжановна, доктор философии PhD, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: sulnar79@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8750-0769

Шиленкова Елена Решатовна, магистр, учитель английского языка, коммунальное государственное учреждение «Школа-лицей № 8 для одаренных детей», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: lena_shilenkova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2103-8294

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdol Eleonora Doszhanovna, candidate of pedagogical sciences, acting associated professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdol.e@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4616-5110

Abenova Perizat, A 2nd-year master's student of the educational program 7M01717 – «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: perizat.abenova03@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-5028-0137

Ablayev Azimkhan Serikovich, Master of Pedagogical Sciences, Doctoral student in the specialty «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Adilbekova Zhanar Bolatovna, doctoral student in «Literary studies», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Aitkazina Tolkyn Duysenbekovna, scholar sekretary Master of Philology, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ai_tolkyn73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3125-2636

Aituganova Saulesh Shamshayevna, Candidate of Philological Sciences, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Akegozhaeva Raya Nurdankyzy, doctoral student in the specialty «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's teacher training University, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-6435-7128

Akhmetova Bigaisha Zeinullievna, Candidate of Philological Sciences, ass. professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Akhmetova Marzhan, Candidate of philological sciences, associate professor, acting professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akhmetova_mk@enu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0542-1755

Akizhanova Diana Muratovna, PhD, Associate Professor, Head of Translation Theory and Practice Department, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1300-0339

Alimbekov Ruslan Jumasilovich, PhD,Kazakh National University of Art named after K. Bayseitova, leading researcher at the Research Center, Astana, Z10H8P3, Republic of Kazakhstan, e-mail: alimbekovrus@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0276-3581

Amirova Aizhan Beisenbaevna, PhD student in «Kazakh Philology», Kazakh Language study department, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: aika210683@mail.ru., https://orcid.org/0009-0009-2092-5135

Ardabi Maulet, Doctor of Philosophy, Kazakh National University of Arts named after Kulyash Baiseitova, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: mr.ardabi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7625-0407

Ayazbayeva Bakyt Kusainovna, candidate of philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian language and Literature named after G. A. Meiramov, Karaganda research university named after academician E. A. Buketov, Karaganda, 100017, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bahit0108@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2004-3369

Azhibekova Marzhan Ermektayevna, doctoral student in «Filologies», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: marzhanermektai@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-9695-0569

Azylbekova Gulya, Master, Senior Lecturer, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulja_az@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0737-0680

Balmagambetova Zhannat Toleuovna, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature named after G. A. Meiramov, Karaganda Research University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100017, Republic of Kazakhstan, e-mail: janna1965@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-9190-3517

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Bayanbayeva Zhadyra, Candidate of Philological Sciences, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1710-0791

Begalieva Rauan Narmakhanovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rauan_narmahankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3133-6135

Beisenbai Ardak Bakytuly, Candidate of philological sciences, associate professor, Kazakh language study department, Eurasian National university named after L. N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: beisenbai_ab@enu.kz., https://orcid.org/0000-0001-7785-650X

Bekbossynova Assiya Khassanovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, U. Sultangazin Pedagogical Institute, non-profit limited company «A.Baitursynov Kostanay Regional University», Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assia-bek@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Berdybekova Zhanar Mazhenovna, Master of Education, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140004, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Bezaubekova Almagul Danenovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Pedagogical Institute, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adaeva1981@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0246-6629

Bissembayeva Saltanat, doctoral student of educational program 8D02304 «Filology», Faculty of Filology, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-5832

Diusembina Gulsamal Erbolovna, Doctor of Philosophy (PhD), Institute of Philology, «Kazakh National Pedagogical University named after Abai» NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulka_07@mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0002-0121-9069

Esirkepova Kenzhegul Kabylgazinovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Pedagogical Institute, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenzhe.1810@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8139-4034

Eskendirov Nartay Ramazanovich, PhD, As. Professor of the Department of Art Studies, K. Baiseitova Kazakh National University of the Art, Astana, Z10H8P3, Republic of Kazakhstan, e-mail: mr.nartay.1986@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4303-8685

Garanina Yekaterina Petrovna, Candidate of Philological Sciences, expert teacher, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140001, Republic of Kazakhstan, e-mail: kate1917@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4134-0445

Gulkaisha Sagidolda, Doctor of philological sciences, professor, Kazakh language study department, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: asem963@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4811-9743

Imangalikova Zhanerke Meiramgazykyzy, Doctoral student in the educational program «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6775-4307

Islam Aibarsha, Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: pedfak@ablaikhan.kz, https://orcid.org/0000-0002-8920-9294

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6375-5257

Kabyken Magzhan Alibiuly, Master of Science, Embassy of India staff member, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: magafis@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-0323-8114

Kadyralieva Aizat Ongaralievna, 2 nd-year Doctoral Student at K. Baisseitova Kazakh National University of Arts, Astana, Z10H8P3, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.aizatongaralievna@mail.com, https://orcid.org/0009 0008 9961 5289

Kadyrov Zhanbay Turarovich, professor, «Kazakh language and literature», chair candidate of philological sciences, Full Professor, NLS «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev», Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105

Kairlieva Nurgul Balkhashevna, master of pedagogical sciences, senior teacher, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kairlieva72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3478-8337

Kanapina Saule Galymbekovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Pedagogical Institute, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kanapina.71@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1287-4114

Kapanova Dameli Ensebekovna, Candidate of philological sciences, professor, Department of Social- Humanities Disciplines, Academy of Physical Education and Mass Sport, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: demelia07@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6040-57376

Karimova Kamar, candidate of philological science, professor of Translation and Intercultural Communication Department, Faculty of Translation and Philology, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamar.karimova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6442-9293

Kenzhekanova Kuralay Kenzhekankyzy, PhD, senior lecturer, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 0500005, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay.kenzhekanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1826-4392

Khairzhanova Akhmaral Khatifovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Methods of Teaching Foreign Languages, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akmaral_63@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7478-5427

Kiyakhmetova Shara, candidate of philological sciences, associate professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9886-471X

Klyushina Zoya, Master of Philological Sciences, Senior lecturer of the «Foreign philology» department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Koptleuova Kulpash Balapanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Sciences and Arts, Baishev University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: koptleuovak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7385-6585

Kozhakhmetova Bayangul Ramazanovna, Senior lecturer of the department «three languages», master of Humanities, non-profit Joint Stock Company, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar; 140001, Republic of Kazakhstan, e-mail: bajan2010@yandex.kz, https://orcid.org/0000-0002-1300-5447

Kozhakhmetova Kamila Ermuratovna, Doctoral student of the specialty «Kazakh Philology», lecturer of the department «Trilingualism» Master of Pedagogical Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Non-profit Joint-stock Company «Toraigyrov University», Pavlodar, 140001, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamilita15@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-3278-5542

Krivenko Galina Anatolievna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan, e-mail: e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Kuandyk Zere Ertaevna, Master of Philological Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zere_095@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-8065-9640

Kurkimbayeva Aizhan Muratovna, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizhan--k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2075-3427

Leonova Alla Ivanovna, candidate of Philological Sciences, senior Teacher, Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan, e-mail: allochka-leonova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3049-4967

Malikov Kuanyshbek Turarbekovich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: K.malikov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1563-1927

Molgazhdarov Kassiyet Kakenovich, Doctor of Philological Sciences, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov Professor of the Department of Literature, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kasiet_k@list.ru, https://orcid.org/0000-0002-9883-8228

Muhametkalikyzy Manshuk, deputy director, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, e-mail: manshukmukametkali@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-7876-8333

Murzinova Aigul, PhD, acting associate professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-2208-3049

Nurgaliyeva Ulzhan Sainovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: u.nurgaliyeva@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-5549-0323

Nygmetova Bibigul Dzhambulovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigul-n@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2407-8318

Omarov Nurlan Ramazanovich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, Pavlodar Margulan Pedagogical

University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Omarov Sayat Kusainovich, chief expert, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, e-mail: omarov.sk23@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6045-1562

Ordabayeva Zhamal, doctoral student in «Translation studies», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhamalika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7699-3024

Pogozheva Elena Yurevna, Candidate of philological sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Sabirova Dina Altayevna, Acting Associate Professor, Faculty of Philology, KazNPU named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6001-5314

Sabyrbayeva Raushan Koishanovna, Candidate of Philological Sciences, Shakarim University, Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: raushan_sabyrbaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5815-668x

Sansyzbayeva Sandugash, Candidate of philological sciences, associate professor, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, **050040**, Republic of Kazakhstan, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

Sarsembayeva Symbat Armanovna, Postdoctoral Researcher, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1659-5446

Sattarova Aziza, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department «Kyrgyz language and Literature», Osh Technological University named after Academician M. M. Adyshev, Osh, 723500, The Kyrgyz Republic, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-8426-2540

Saurbayev Rishat Zhurknovich, Candidate of philological sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Shaikova Gulvira Kimovna, candidate of philological sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulvira97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3878-5574

Shakhazhanova Gulnar Karimzhanovna, Doctor of Philosophy PhD, Institute of Project Management, Department of Kazakh and Russian Languages, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, 050013, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulnar79@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8750-0769

Shakubayeva Mirangul Kurmetovna, doctoral student in «Translation studies», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sh_mira@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0001-3412-9756

Shapauov Alibi Kabykenovich, candidate of philological sciences PhD, Full Professor, Kazakh National University of Art named after K. Bayseitova leading researcher at the Research Center, Astana, Z10H8P3, Republic of Kazakhstan, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Shapauova Aizhan Aymakenovna, Master of Philology, Honored Educator of Kazakhstan, Engaged in individual entrepreneurial creative activity, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: shapauovalibi5@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-2595-0278

Shilenkova Yelena, Master, English teacher, municipal state institution «School-Lyceum No. 8 for gifted children», Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lena_shilenkova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2103-8294

Smagulov Zhandos Kozhakhmetovich, Doctor of Philology, professor, Faculty of Philology, Karaganda University named after E. A. Buketov, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: jandossmagulov@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8778-1601

Smakova Danagul Rauiyanovna, leading expert, Republican Scientific and Practical Center for Expertise of Education Content, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: danarau.dr@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-7877-2970

Tashekova Aigerim Tarbinovna, Postdoctoral student in Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5491-2791

Taskarina Anar Yerganatovna, Teacher assistant, Master of Arts, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan, e-mail: Anar_krasotka@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2917-327X

Tattimbetova Kuralay, Doctor of PhD, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay555@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7713-0757

Tazhibayeva Uassima, doctoral studentin «Russian language and literature», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: uasima19@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-4577-8230

Temirkulova Gulzada, Assistant professor, International Educational Corporation, Department of Social Sciences and Humanities, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzada-73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9215-9745

Tleulesova Ardak Shaikenovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Turikbenbaeva Nursaule Tolepovna, doctoral student in «Linguistics», Institute of Philology, «Kazakh National Pedagogical University named after Abai» NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-1285-8852

Turovskaya Yekaterina Ivanovna, Philology Master, Lecturer at the Department of General Linguistics and Literature, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3413-4811

Tuzelbayeva Diana Muhkhtarovna, Doctoral student of the Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9941-1445

Uderbayev Almas Zhaubayevich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0002-1787-8624

Uskenbayeva Rauza Mutalipovna, PhD Doctor, Associate Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-0401-611X

Ussen Aigul Abdimutalipkyzy, Doctor of philological sciences, professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aierke0102@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3293-5882

Vafeev Ravil Aisovich, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of General Linguistics, Tyumen State University, Tyumen, 625000, Russian Federation, e-mail: vafeevra@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-0994-0504

Yerekhanova Fatima Turekhanovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Languages and Literature, Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3344-3839

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, candidate of philology, Associate Professor, NJSC «Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Yerlan Aigul, PhD in «Translation Studies», Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigulya860@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-7248-8903

Yerlanova Ayaulym, doctoral student Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0378-8708

Yudanova Sagira Amangeldievna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, https://orcid.org/0000-0003-2939-7198

Zeinulina Aiman Faizullovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6990-468X

Zhaxylikova Kulyay Baimendinovna, Doctor of pedagogical Sciences, Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: kulyai@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-1349-4981

Zhonkeshov Bauyrzhan Seisenbekovich, Candidate of Philological Sciences, Department of General Education Disciplines, The Kazakh State Agrarian Research University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhon_bs79@ mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7391-3175

Zhumabekova Aigul Kazkenovna, Doctor of Philology, Professor, Department of Oriental Philology and Translation, Abai Kazakh National

Pedagogical University, Almaty, 050100, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigzhum@mail.ru, http://orcid.org/0000-0003-4457-2687

Zhumageldin Zhanaidar Shaimerdenovich, doctoral student in «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, Karaganda University named after E. A. Buketov, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanaidar.zhumageldi@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1848-8281

Zhumakhanova Anargul Zhumakhanovna, Head of the Department of Foreign Languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: anargulja80., https://orcid.org/0000-0002-1414-1889

Zhumanbayeva Riza Orazgalievna, Doctoral student of L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: riza16041981@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Zhumash Zhenisgul Muratkyzy, doctoral student in the specialty «Russian Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1539-3145

Zhumasheva Anara Sharipovna, Doctor of philological sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2552-6565

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Zhusupov Ertai Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Zhusupova Gulnaz Kuandykovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес,. жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 40 000 (қырық мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докоранттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртекті) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі 7 **беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс**.** Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МеСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. ҒТАМР (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффилиация (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффилиациясы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

***МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –https://transliteration-online.ru*/Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.**

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада <u>толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail</u> (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статьей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 40 000 (сорок тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайгыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

*Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста.** *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

- **Выводы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** *(жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:*

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – https://transliteration-online.ru/

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

ҒТАМР 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі,сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; ҚоҒамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

**С. К. Антикеева*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

**S. K. Antikeyeva*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева
Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КЕАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (- ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайгыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайгыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи единовременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикации результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 25.08.2025 ж. жіберілді. Басуға 30.09.2025 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
5,18 МБ RAM
Шартты баспа табағы 31,59. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4438

Сдано в набор 25.08.2025 г. Подписано в печать 30.09.2025 г.
Электронное издание
5,18 МБ RAM
Усл. печ. л. 31,59. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4438

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz